श्रौतपदार्थनिर्वचनम्

ŚRAUTAPADĀRTHANIRVACHANAM

(A DICTIONARY OF SACRIFICIAL TERMS)

Edited by
Vishwanath Shastri Joshi
&
Prabhudatta Agnihotri

Revised, Corrected & Edited
By
Janardan Shastri Pandey

1987

PRITHIVI PRAKASHAN
VARANASI-221005

A Dictionary (in Sanskrit) of sacrificial terms containing Vedic and traditional terminology of Yajna rituals, explained with proper definitions, giving elaborate exegetical and grammatical discussions in the light of their ritual context and application.

Rs. 250/-

ŚRAUTAPADĀRTHANIRVACHANAM

[A DICTIONARY OF SACRIFICIAL TERMS]

Edited by

Vishwanatha Shastri Joshi

&

Prabhudatta Agnihotri

Revised Corrected & Edited

By

Janardan Shastri Pandey

1987

PRITHIVI PRAKASHAN

VARANASI-221005 (INDIA)

Published by
Prithivi Prakashan
B 1/54, Amethi Kothi, Nagwa
Varanasi–221005 [india]

3rd Edition 1987

Printed by
Shyamika Printing Press
Pandeypur, Varanasi.

श्रौतपदार्थनिर्वचनम्

प्रथमद्वितीयावृत्त्योः
जोश्युपाह्वश्रीविश्वनाथशास्त्रिणा
श्रीप्रभुदत्ताग्निहोत्रिणा च संशोधितम्

तृतीयावृत्तौ
जनार्दनशास्त्रिपाण्डेयेन
सम्पादितं परिष्कृतं च

पृथिवी प्रकाशन
वाराणसी–२२१००५ (भारत)

प्रकाशक :
पृथिवीप्रकाशनम्
बी० १/५४ अमेठी कोठी
नगवा, वाराणसी–२२१००५

तृतीयावृत्तिः १९८७

मुद्रक :
श्यामिका प्रिंटिंग प्रेस
नईबस्ती, पाण्डेयपुर, वाराणसी

पुरोवाक्

श्रीमद्भगवतः

सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥

एतेन वचनेन ज्ञायते सृष्टिं कुर्वता प्रजापतिना तया सहैव यज्ञा अपि विरचितास्ते च तासां प्रजानां सर्वकामदुघा अभवन् । तेषां यज्ञानां नामानि विधयः प्रकाराः फलानि च वेदेषूपलभ्यन्ते विशेषेण ब्राह्मणग्रन्थेषु । पुरातना जनाः कुशाग्रबुद्धयोऽभवन्, अतः यथा गुरुमुखादवगतान् मन्त्रान् कण्ठस्थानकुर्वन् तथैव तेषां मन्त्राणां विनियोगानपि । तेन विविधयज्ञानां विधानान्यपि तेषां कण्ठगतान्येवाभूवन् । शनैः शनैः युगप्रभावेण मानवमूल्यैः सह बुद्धेरपि ह्रासः समजनि तदा महर्षिभिः वेदाङ्गानां रचना कृता । शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दः, ज्योतिषं चेति वेदाङ्गानि । एषु द्वितीयस्य कल्पस्य चतस्रः शाखा अभवन्–श्रौतसूत्रं, गृह्यसूत्रं, धर्मसूत्रं, शुल्बसूत्रं च । श्रौतसूत्रेषु श्रौतकर्मणां, गृह्यसूत्रेषु संस्कारादिगृह्यकर्मणां, धर्मसूत्रेषु पर्वादिधर्मकृत्यानां तथा शुल्बसूत्रेषु यज्ञादिसम्बन्धिनः वास्तुशास्त्रस्य प्रतिपादनमक्रियत ।

श्रौतसूत्रेषु मुख्यतः याजमानकृत्यं, हौत्रकृत्यम्, आध्वर्यवकृत्यं, ब्रह्मकृत्यं च प्रतिपाद्यते, गोपथब्राह्मणे चोक्तम्—ऋग्वेदेन हौत्रं यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनौद्गात्रमथर्वणा च ब्रह्मत्वं कर्तव्यमिति, अर्थात् एकस्मिन्नपि यज्ञे चतुर्णामपि वेदानामावश्यकत्वं निश्चितमेव । अत एव प्रतिवेदमेतानि श्रौतादीनि सूत्राणि पृथक्पृथक् भवन्ति ।

धर्मशास्त्रेषु दारग्रहणकाले वा दायाद्यकाले वा ब्राह्मणायाग्न्याधानमवश्यग्रहणीयमिति प्रतिपाद्यते । गृहीते चाग्नौ हविर्यज्ञादि संस्थात्रयस्याप्यवश्यकर्तव्यताऽऽपतति, ते च—

१. अग्न्याधेयम्, २. अग्निहोत्रं, ३. दर्शपूर्णमास्यौ, ४. चातुर्मास्यानि–वैश्वदेवपर्व, वरुणप्रघासपर्व, शाकमेधापर्व; शुनासीरीयपर्व, ५. पशुबन्धः, ६. सौत्रामणी; ७. पाकयज्ञः इति हविर्यज्ञसंस्थाः ।

१. श्रवणाकर्म, २. आश्वयुजीकर्म, ३. आग्रहायणीकर्म, ४. अपूपाष्टका, ५. मांसाष्टका, ६. शाकाष्टका, ७. वर्षाष्टका, इतिपाकयज्ञसंस्थाः।

१. अग्निष्टोमः, २. अत्यग्निष्टोमः, ३. उक्थ्यः, ४. षोडशी, ५. अतिरात्रः, ६. वाजपेयः, ७. आप्तोर्यामः, इति यज्ञसंस्थाः।

एतदनन्तरमपि साद्यस्क्रम्, सुपर्णचितिः, मित्रविन्दा, पिण्डपितृयज्ञः, विश्वजित्, स्वर्गसत्रम्, श्येनचितिः, राजसूयम्, अश्वमेधादयोऽनेके यज्ञाः सन्ति।

एतेषु यज्ञेषु कर्मकराणामृत्विजां मध्ये होतुस्त्रयः—मैत्रावरुणः, अच्छावाकः, ग्रावस्तुत् एते। अध्वर्योर्दश—प्रतिप्रस्थाता, नेष्टा, उन्नेता, सदस्यः, चमसाध्वर्युः, ध्रुवगोपः, पशुपालः, दोग्धा, शमिता, हविष्कृदित्येते, उद्‌गातुस्त्रयः—प्रस्तोता, प्रतिहर्ता, सुब्रह्मण्य इत्येते, ब्रह्मणश्च—ब्राह्मणाच्छंसी, आग्नीध्रः, पोता चेति सहायकाः, भवन्ति। एतेषु कस्य किं कार्यं, का परिभाषा, कस्मिन् कर्मणि के के पदार्था उपयुज्यन्ते, तेषामपि का संज्ञा, कानि लक्षणानि, कति भेदाः इत्यादि समस्तश्रौतपदार्थानामेकत्र प्रत्यायको न कोऽपि ग्रन्थ आसीत्। १८८० ईसवीये काशीस्थ-राजकीयसंस्कृतपाठशालायास्तदानीन्तनेनाध्यक्षेण विद्यालयीयविदुषां साहाय्येन "श्रौतपदार्थनिर्वचनम्" नामायं ग्रन्थो निर्मापितः।

अत्र च त्रीणि प्रकरणानि सन्ति। प्रथमे इष्टि प्रकरणे ५५९, द्वितीये पाशुकपदार्थनामप्रकरणे २३७, तृतीये अग्निष्टोमसम्बन्धिपदार्थनामप्रकरणे ४२६, एवं सम्भूय १२२२ पदार्थानां निर्वचनं वर्तते। अन्येषु कोषादिग्रन्थेषु कस्यापि पदार्थस्य सामान्या परिभाषा पर्यायमात्रं वोपलभ्यते अत्र तु तस्य भेदप्रदर्शनपूर्वकं विस्तृतं विवरणं दृश्यते। यथा "चमस" इत्यस्य—(पृ० २४९)

चतुरस्रोऽल्पदण्डो ब्रह्मचमस उच्यते।
मण्डलाकारः सदण्डो होतृचमस उच्यते।
विस्तीर्णाग्रः सदण्डो यजमानचमसो भवति।
त्रिकोणः सदण्डो उद्‌गातृचमसपदवाच्यः।
अधोभागे वक्रः सदण्डः प्रशास्तृचमस उच्यते।
उपरिवक्रः सदण्डो ब्राह्मणाच्छंसिचमसो भवति।
रास्नायुक्तः सदण्डोऽच्छावाकचमसो भवति।
तीक्ष्णाग्रः सदण्ड आग्नीध्रचमस उच्यते। इति।

एवमेव परिप्लुपात्रादीनामपि विविधपदार्थानां सूक्ष्मं विवेचनमत्र कृतम् ।

श्रौतपदार्थजिज्ञासूनामतीवोपकारकस्यास्य ग्रन्थस्य प्रथमं संस्करणं काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालाया आंग्लसंस्कृताध्यापकेन जोश्युपाह्व श्रीविश्वनाथशास्त्रिणा संशोधितम् । द्वितीयं संस्करणं च १९१९ ख्रीष्टाब्दे श्रीप्रभुदत्ताग्निहोत्रिद्वारा पुनः संशोधितम्, तदपि संस्करणं चिरकालतोऽनुपलब्धमेव ।

साम्प्रतं श्रीदेवकुमारेणाग्रवालेनास्य तृतीयाऽऽवृत्तिः पृथिवीप्रकाशनतः प्रकाश्यत इति महान् प्रमोदावसरः । आशासे प्रकाशनसंस्थानमेतदेवमेव दुर्लभग्रन्थान् प्रकाश्य संस्कृतवाङ्मयजिज्ञासूनुपकरिष्यतीति शम् ।

विद्वद्विधेयो

पञ्चगङ्गा, वाराणसी

जनार्दनशास्त्री पाण्डेयः

२०४४ वि०

विषयसूची

॥श्रीः॥

श्रौतपदार्थनिर्वचनम् ।

१ इष्टिप्रकरणम् ।

१. इष्टिशब्द ऋत्विक्चतुष्टयसंपाद्यसपत्नीकयजमानकर्तृककर्मनामधेयम् ॥

२. तत्र यजतेऽसौ यजमान इतिविग्रहे यजमानशब्दः स्वार्थकर्मानुष्ठानकर्तृवाचकः ॥*

३. ऋत्विङ्मध्ये यजमानो यं पूर्वं वृणीते कर्मण आरम्भसमाप्ती च यः करोति अध्वरं यज्ञं युनक्तीतिविग्रहेण† सोऽध्वर्युरित्युच्यते ॥

४. कर्मकाले यजमान आहवनीयस्य दक्षिणत उदङ्मुख उपविशति-तस्य पूर्वस्यां दिशि तत्रैवोदङ्मुखो दक्षिणोत्तरिणोपस्थेन‡ दक्षिणेऽङ्के उत्तानं सव्यं पाणिं प्रागग्रं निधाय तदुपरि तथैव न्यञ्चं§ दक्षिणं

* कर्मजन्यफलभोक्तेति यावत् ।

† अयं विग्रहो यास्काचार्येण प्रदर्शितः । अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताऽध्वरं कामयत इति वाऽपि वाऽधीयाने युरुपबन्धोऽध्वर इति यज्ञनाम ध्वरति हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेध इति । इदमयुक्तमित्यपरे यजमानस्याध्वरमिच्छतीत्यर्थे छन्दसि परेच्छायामपि क्यज्वक्तव्य इति वार्तिकेनाध्वरशब्दात्क्यचि क्याच्छन्दसीत्यनेनोप्रत्ययेऽतो लोपे 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोप' इति सूत्रेणाध्वराकारस्य लोपेऽध्वर्युशब्दः सिद्धो भवतीति कव्यध्वरेतिसूत्रस्योदाहरणमध्वर्युं वा मधुपाणिमिति प्रदर्शयतः कौमुदीकारस्य संमतम् ।

अथवा कव्यध्वरेति सूत्रे मनोरमायां "मृगय्वादिगणेऽप्यध्वर्युशब्दः पठ्यते तत्र व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्य"मित्युक्ते मृगं यातीतिवद् अध्वरं यातीत्यध्वर्युशब्दः कुप्रत्ययान्तः । तत्राध्वराकारलोपोऽपि निपातनादिति, उभयथापि मूलप्रदर्शितव्युत्पत्त्याऽध्वर्युशब्दस्य सिद्धेः ॥ चरणव्यूहे तु "मन्त्रब्राह्मणकल्पानामङ्गानां यजुषामृचाम् । षण्णां यः प्रविभागज्ञः सोऽध्वर्युः कृत्स्नमुच्यते" इत्युक्तम् ।

‡ गार्हपत्यादिषु प्रायश्चित्ताहुतिदातृत्वं ब्रह्मणः केवलं बोधायनीयानामेव न त्वापस्तम्बहिरण्यकेशिप्रभृतिसूत्रानुसारिणामिति सामान्यब्रह्मलक्षणे चिन्त्यमेतत् ॥ कातीयानां त्वनादिष्टहोममात्रं ब्रह्मकर्तृकम् ।

§ दक्षिणं च तदुत्तरं च दक्षिणोत्तरं तद्वता जानुना । उत्तरं सव्यजानोरुपरि स्थापितम् ॥

निधाय य आस्ते सर्वदा कर्मणि दत्तचित्तः प्रणीताप्रणयनादौ* अभ्यनुज्ञाकर्त्ता ऋग्यजुःसाममन्त्रकर्मभ्रेषे गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयेषु क्रमेण प्रायश्चित्ताहुतिहोमकर्ता† च स ब्रह्मपदवाच्यः ॥

५. यस्तु वेद्युत्तरश्रोण्युत्तरतः प्राङ्मुखो दक्षिणोत्तरिणोपस्थेन उपविशति अवकाशवदङ्गुली संहितौ पाणी हृदयदेशे अङ्के वा धारयति सामिधेनीः प्रयाजान् आज्यभागयाज्यापुरोनुवाक्याः सूक्तवाकं शंयुवाकं‡ च पठति च स होतृपदवाच्यः ॥

६. यश्च ऊर्ध्वाग्रमसिवत् स्फ्यं ∫ दक्षिणहस्ते धारयन् उत्करदेशे च दक्षिणामुखस्तिष्ठति अध्वर्युणा आश्रवणे कृते अस्तुशब्दपूर्वकश्रौषट्शब्दोच्चारणरूपप्रत्याश्रवणं करोति स आग्नीध्र इति अग्नीदिति चोच्यते ।

७. यजमानस्य स्त्री यजमानवद्यज्ञफलभोक्त्री गार्हपत्यस्य पश्चिमदक्षिणे देशे पूर्वमुदङ्मुखी ऊर्ध्वजानुरुपविशति ततः पयस्वत्याचमनादि गार्हपत्ये समिदाधानान्तं कर्म करोति ततस्तृणनिरसनं कृत्वा तत्रैवोर्ध्वजानुः प्राङ्मुख्युपविशति पत्नी संयाजप्रचारानन्तरं अवभृथस्थानीयेअग्निहोत्रहवणीजलनिनयने पत्न्यञ्जलौ योक्त्र ‖ माधाय होत्रा कृते स्वयं पूर्ववत्समिदाधानं पुनःपरिषेकान्तं कृत्वा पूर्वं यथा वेद्युत्करयो§ र्मध्यमार्गेण प्रविष्टा तथा तेनैव मार्गेण विहारान्निर्गच्छति सा पत्नो भवति ॥

८. यागार्थं यत्र यत्र यावती भूमिः श्रुत्यादिभिः परिमाणविशेषविशिष्टत्वेन विहिता तत्र तत्र तावती भूमिः विहारपदवाच्या ॥

९. परस्परसंश्लिष्टानां चतुर्दशसंख्याकानां अणुनामकानां धान्यविशेषाणां यत्परिमाणं तद्, अथवा कोशसंस्थानवत् स्थापितानां पृथुप्रदेशेन संश्लिष्टानां चतुस्त्रिंशत्संख्याकानां तिलानां यत्परिमाणं तदङ्गुलपदवाच्यं परिमाणमिति बौधायनशुल्बसूत्रे प्रसिद्धम् ॥

१०. पञ्चदशाङ्गुलं पदमुच्यते ॥

११. + शुद्धे रमणीये देशे समचतुरस्रा दीर्घचतुरस्रा वा अग्निहोत्र-

---

* न्युब्जम् । † पश्य वाक्यम् (५८) । ‡ पश्य । १८५ । २४७ । २३३ । २५७ । ∫ पश्य । ३४ । ‖ पश्यवाक्यम् ६५ । § पश्य वाक्ये, ३२ । १५ ।

+ कातीयानां दर्शपूर्णमासविहारनिर्माणप्रकारः । गार्हपत्यस्य (प्रत्यक्स्थस्य) मध्यादाहवनीयस्य (प्राक्स्थस्य) मध्यपर्यन्तमन्तरमेकादश द्वादश वा प्रक्रमाः ।

होमशाला कर्तव्या वास्तुशास्त्रोक्तरीत्या तस्याः प्राच्यां दक्षिणस्यां च दिशि एकैकं द्वारं कार्यं सा अग्निहोत्रशालेति गीयते ॥ †

१२. तस्यां शालायां पश्चिमभागे मध्यदेशे सप्तविंशत्यङ्गुलव्यासं मण्डलाकारं गार्हपत्यायतनं भवति ॥

१३. ‡ तस्य बाह्यतः शुद्धमृत्तिकानिर्मिता षडङ्गुलपरिमितोच्छ्राया

प्रक्रमो द्वादशाङ्गुल इति परिशिष्टे। प्रक्रमः पदमित्यनर्थान्तरम्। गार्हपत्यकुण्डं सार्द्धत्रयोदशाङ्गुलमितकर्काटकभ्रामणेन वृत्तं कार्यम्। आहवनीयस्य तु समचतुरस्रं तस्य व्यासविस्तृती चतुर्विंशाङ्गुलमिते। गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये यावती रज्जुस्तावत्या रज्ज्वाः षड्भागान्कृत्वा स्वषष्ठभागं तस्यां संयोजयेत् एवं सप्तभागाः समा जाताः। ततः सप्तमभागसहितां रज्जुं त्रेधा विभज्य तृतीयांशद्वयेऽपि चिह्नं कृत्वा प्रान्तयोः पाशौ कृत्वा गार्हपत्यमध्यस्थितशङ्कौ आहवनीयमध्यस्थितमध्यशङ्कौ च पाशौ दत्त्वा गार्हपत्यात्प्रथमचिह्ने दक्षिणस्यां कर्षिते तत्र चिह्नं कार्यम् (अयं दक्षिणाग्निकुण्डमध्यः) तच्चिह्नादुत्तरभागे सार्द्धनवाङ्गुलप्रदेशे शङ्कुर्देयः। तत्र पूर्वापरं रज्जुर्देया। शङ्कुसकाशादवधिकैकोनविंशाङ्गुलैर्भ्रमणं कार्यमुत्तरार्द्धस्य त्यागस्तेन अर्द्धचन्द्राकारो दक्षिणाग्निखरः सम्पद्यते। आहवनीयमध्यशङ्कोः सकाशात्पश्चिमस्यां त्र्यरत्निपरिमिते देशे शङ्कुर्देयः। तत्सकाशाद्दक्षिणस्यामुत्तरस्यां द्वारत्निपरिमिते देशे शङ्कुर्देयः। आहवनीयमध्यशङ्कुसकाशात्सार्द्धारत्निपरिमिते देशे दक्षिणत उत्तरतश्च शङ्कुर्देयः। चतुर्षु कोणस्थशङ्कुषु सूत्रार्पणाद्विषमचतुरस्रा वेदिः सिद्ध्यति। ततः प्राचीशङ्कुमारभ्य पश्चिमशङ्कुपर्यन्तं कोणद्वयवेष्टनेन सूत्रं प्रदेयं तस्यार्द्धं कर्त्तव्यम्। अर्द्धपरिमितेन सूत्रेण प्राचीशङ्कुमारभ्य आग्नेयस्थशङ्कुवेष्टनेन दक्षिणतः, एवमीशानकोणस्थशङ्कुवेष्टनेनोत्तरतश्च शङ्कुः पृथक्पृथक् देयः। (इदमेव सङ्ग्रहमध्यम्) ताभ्यां शङ्कुभ्यां दलीभूतरज्जुचतुर्थांशेन वेदिमध्ये सङ्ग्रहौ (अर्द्धचन्द्राकारौ) कार्यौ। तत्पश्चाद्दशाङ्गुलमवशिष्टा भूमिः श्रोणिरित्यभिधीयते। पुरस्तादाहवनीयं यावदंस इत्यभिधीयते। तत आहवनीयमध्यात्प्रथमचिह्ने उत्तरस्यां कर्षिते तत्र चिह्नं कार्यं (अयमुत्करमध्यः) तच्चिह्नात् त्र्यङ्गुलकर्काटभ्रामणेन वृत्तउत्करः कार्यः। अयं च द्व्यङ्गुलखातो भवति। तत अग्निकोणादारभ्य ईशानकोणपर्यन्तं वेद्यां संयोज्य (मिश्रयित्वा) सार्द्धत्रिहस्ता वेदिः सम्पादनीया। सङ्ग्रहौ वर्जयित्वा वेद्यां सर्वत्र त्र्यङ्गुलः खातो विधेयः। कुण्डेषु मेखलाद्वा दशाङ्गुलोच्चा चतुरङ्गुलविस्तारा एकैव भवतीति।

† कातीयानां तु "विंशत्यरत्निः शाला स्यात्तदर्धेन तु विस्तृता। विमितं चतुरस्रं स्याद्दशारत्निप्रमाणतः" इति परिशिष्टोक्तपरिमाणमर्थात्परिमाणं वाऽन्यगारद्वयं पूर्वापरं कृत्वा पूर्वेऽग्न्यगारे पूर्वे पश्चिमे चेति द्वारद्वयं, द्वितीयेऽग्न्यगारे पूर्वे दक्षिणे चेति द्वारद्वयं कुर्यात्।

‡ कातीयानां त्वेकैव मेखलेत्युक्तम्।

षडङ्गुलपरिमितायामा प्रथमा मेखला भवति ॥

१४. तस्या उपरि पूर्वोक्तोच्छ्राया चतुरङ्गुलपरिमितायामा द्वितीया मेखला भवति ॥

१५. तदेतन्मेखलाद्वयसंस्थानं कुण्डमित्युच्यते ॥

१६. गार्हपत्यायतने स्थापितोऽग्निर्गार्हपत्यनामको गृहपतिना यजमानेन संयुक्त इतिव्युत्पत्त्या 'गृहपतिना संयुक्ते ञ्य' इतिसूत्रेण ञ्य प्रत्ययात् ॥

१७. गार्हपत्यस्य मध्यादारभ्य पूर्वस्यां दिशि ऋजुत्वेन नीयमानं आहवनीयमध्यपर्यन्तं सूत्रं पृष्ठ्यासूत्रमित्युच्यते ॥

१८. तादृशसूत्रस्य आधारभूतत्वेनोपलक्षिता भूमिगता रेखा पृष्ठ्या इति व्यवह्रियते ॥

१९. पृष्ठ्यासूत्रस्य यस्मिन् देशे पूर्वोऽन्तःपतति स आहवनीयमध्यो भवति । आहवनीयमध्यशङ्कोः पूर्वस्यां दिशि एकः शङ्कुस्तथा पश्चिमायां दिशि च एकः शङ्कुः प्रादेशमात्रे देशे निखेयः । अरत्निद्वयायामा उभयतःपाशा रज्जुः कर्तव्या तस्या एकस्मात्पाशादारभ्य द्वादशाङ्गुलमिते देशे किंचिद्वर्णचिह्नं कार्यं तथा अष्टादशाङ्गुलमिते भागे चिह्नं कर्तव्यम् । पूर्वनिखातपाश्चात्त्यपौरस्त्यशङ्क्वोः पाशौ प्रतिमोचनीयौ । तत्र चिह्नसमीपवर्ती पाशः पाश्चात्त्यशङ्कौ निधेयः । ततो द्वितीयचिह्ने सूत्रं गृहीत्वा दक्षिणत आकर्षणं कार्यं यस्मिन् देशे प्रथमलक्षणसंबन्धो भवेत्स आहवनीयायतनस्य नैर्ऋतकोणः । एवमुत्तरतो द्वितीयलक्षणे धृत्वा सूत्रमाकृष्य प्रथमं चिह्नं यत्र पतेत्स आहवनीयवायव्यकोणः । ततः तयोरेव शङ्क्वोः तस्या एव रज्जोः पाशौ विपरीतौ निधाय अष्टादशाङ्गुलमिते चिह्ने रज्जुं धृत्वा दक्षिणत आकृष्य प्रथमचिह्नपातस्थानमाहवनीयस्याग्नेयकोणः एवमेवोत्तरतः द्वितीयचिह्ने धृत्वा आकृष्य प्रथमलक्षणपातस्थानमाहवनीयस्यैशानः कोणः । एवं रीत्या संपन्नं चतुष्कोणमाहवनीयायतनमुच्यते ॥

२०. तस्य बाह्यतः गार्हपत्यकुण्डवद् द्विमेखलं चतुरस्रमाहवनीयकुण्डं भवति ॥

२१. तन्मध्ये स्थापितोऽग्निः आहूयतेऽस्मिन्नितिव्युत्पत्त्या मुख्य*-होमाधारत्वाद् आहवनीयपदवाच्यः ॥

* प्रधानः ।

२२. पृष्ठ्यासूत्रस्य पञ्चमं षष्ठं वा भागम् आगन्तुकम् अधिकं पृष्ठ्यासूत्रे संयोज्य उभयतःपाशां रज्जुं कृत्वा पुनः सर्वस्य सूत्रस्य पञ्चभागान् कृत्वा एकं पाशं गार्हपत्यमध्यशङ्कौ प्रतिमुच्य पञ्चधा विभाजिताया रज्जोरपरस्मादन्ताद् भागद्वये गते सति चिह्नं कृत्वा द्वितीयं पाशम् आहवनीयमध्यशङ्कौ नियाज्य चिह्ने सूत्रं धृत्वा दक्षिणत आकृष्य लक्षणसंपातस्थाने शङ्कुं निहन्यात् । ततः पञ्चदशाङ्गुलपरिमितां रज्जुम् एकतः पाशां कृत्वा तस्मिन्निहते शङ्कौ तं पाशं प्रतिमुच्य तया रज्ज्वा मण्डलं परिलिखेत् तस्य मण्डलस्योत्तररेखायाः पूर्वनिहितशङ्कोश्च मध्ये अन्यं शङ्कुं निहन्यात् । तस्या एव रज्ज्वाः पाशं तस्मिन् शङ्कौ प्रतिमुच्य पञ्चदशाङ्गुलपरिमितया तयैव रज्ज्वा अन्यन्मण्डलं परिलिखेत् । अस्य मण्डलस्य रेखा पूर्वकृतमण्डलरेखाया उपरि दक्षिणभागे उत्तरभागे च पतति तयोः संसर्गस्थानयोरेकं सूत्रं धृत्वा पश्चिमपूर्वायतसूत्रकृतरेखात उत्तरतो विद्यमानमण्डलभागं त्यजेत् मण्डलस्य दक्षिणतो विद्यमानो भागः पूर्वकृतमण्डलस्य च दक्षिणो भागः शूर्पाकारः संपद्यते स दक्षिणाग्नेरायतनं भवति ॥

२३. तस्य बाह्यतः गार्हपत्यकुण्डवद् द्विमेखलं शूर्पाकारं दक्षिणाग्निकुण्डमित्युच्यते ॥

२४. तन्मध्ये स्थापितोऽग्निर्दक्षिणाग्निरन्वाहार्यपचन इति चोच्यते ॥

२५. पूर्वं पञ्चधा विभाजिताया रज्जोर्दक्षिणाग्न्यायतनसाधने यः पाशो गार्हपत्यमध्यशङ्कौ प्रतिमुक्तस्तं पाशम् आहवनीयमध्यशङ्कौ प्रतिमुच्य आहवनीयमध्यशङ्कुपाशं गार्हपत्यमध्यशङ्कौ प्रतिमुच्य पञ्चधा विभाजितरज्जोः द्वयोर्भागयोर्गतयोर्यत्पूर्वं चिह्नं कृतं तत्र सूत्रं धृत्वा उत्तरत आकर्षणीयं चिह्नसंसृष्टा भूमिः स्तम्बयजुर्हरणसमये दर्भशकलानि मृत्तिकासहितानि यथा क्षिप्तेऽवकाशे लोके प्रक्षिप्यते तथा विधिवशात् तस्यां भूमौ प्रक्षिप्यन्ते अत उत्किरन्त्यस्मिन् वेद्यादिसंबन्धयवकरादिकमिति व्युत्पत्त्या उत्कर इति गीयते ॥

२६. तथास्थितं तदेव सूत्रं तस्मिन्नेव चिह्ने धृत्वा दक्षिणत आकर्षणीयं चिह्नसंसृष्टा भूमिः यागकाले यजमानस्य तत्रोपवेशनविधानाद्यजमानस्थानमित्युच्यते ॥

२७. आहवनीयायतनात्पश्चिमदिशि षण्णवत्यङ्गुलपरिमिते देशे शङ्कुर्निखातव्यः तद्दक्षिणतो द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमिते देशे एकः शङ्कुर्निखेयः तथैवोत्तरतस्तावत्येव देशे द्वितीयः शङ्कुर्निखेयः दक्षिणशङ्कुस्थानं दक्षिणश्रोणिरित्युच्यते ॥

२८. उत्तरशङ्कुस्थानमुत्तरश्रोणिरिति गीयते ॥

२९. आहवनीयमध्यशङ्कोर्दक्षिणतश्चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमितदेशे एकः शङ्कुर्निखेयः तथैवोत्तरस्तावत्येव देशे अपरः शङ्कुर्निखेयः दक्षिणशङ्कुस्थानं दक्षिणांस इत्युच्यते ॥

३०. उत्तरशङ्कुस्थानमुत्तरांस इति गीयते ॥

३१. ततः षण्णवत्यङ्गुलपरिमितां रज्जुं तावदागन्तुकभागामुभयतःपाशां कृत्वा मध्ये लक्षणं कृत्वा दक्षिणश्रोण्यंसशङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणे रज्जुं गृहीत्वा दक्षिणत आकृष्य शङ्कुं तत्र निहन्यात् । तत उभौ पाशौ समस्य लक्षणशङ्कौ पाशद्वयं प्रतिमुच्य रज्जुमध्येन दक्षिणश्रोणिशङ्कोरारभ्य दक्षिणांसशङ्कुपर्यन्तं लिखेत् । एवंकृते या रेखा उत्पद्यते सा वेद्या दक्षिणं पार्श्वमिति व्यवह्रियते ॥

३२. तथैव तस्या रज्ज्वाः पाशौ उत्तरश्रोण्यंसशङ्कोः प्रतिमुच्य रज्जुमध्येन चिह्नितेन रज्जुमुत्तरत आकृष्य चिह्नसंपातस्थाने शङ्कुं निहन्यात् तत उभौ समस्य अस्मिन्निहते शङ्कौ प्रतिमुच्य मध्यभागस्थचिह्नेन सूत्रं धृत्वा उत्तरश्रोणिशङ्कोरारभ्य उत्तरांसशङ्कुपर्यन्तं लेखां लिखेत् । सा लेखा वेद्युत्तरपार्श्वमित्युच्यते ॥

३३. अनया रीत्या दक्षिणोत्तरपार्श्वयुक्ता दक्षिणोत्तरश्रोणिसहिता दक्षिणोत्तरांसयुक्ता उरोरूपशरीरावयवत्वेन उपनिषद्युक्ता यागकाले दर्भैराच्छादिता आज्यचरुपुरोडाशादिरूपहविरासादनाश्रयभूता वेदिरित्युच्यते । तस्या बाह्यतः प्रथमा मेखला चतुरङ्गुलोत्सेधा चतुरङ्गुलायामा मृत्तिकानिर्मिता भवति तस्या मेखलाया उपरि द्व्यङ्गुलोत्सेधा द्व्यङ्गुलायामा तथैव द्वितीया मेखला भवति ॥

३४. खदिरकाष्ठनिर्मित-अरत्निपरिमितो दीर्घश्चतुरङ्गुलपरिमितविस्तार आकारेण खड्गसदृशः स्फ्य इत्युच्यते ॥

३५. पुरोडाशभर्जनार्थं मृत्तिकया निर्मितानि वह्नौ परिपक्वानि द्व्यङ्ग-

लोच्छ्रायाणि यस्मिन् पुरोडाशे यावन्ति विहितानि तानि सर्वाणि मिलित्वा गार्हपत्यपश्चाद्भूमौ गार्हपत्यायतनान्तः पश्चिमभागे वा उपधीयमानानि कपालपदवाच्यानि ॥

३६. कस्मिंश्चित्पुरोडाशे एकमेव कपालं भवति तत्र तदेकं कपालं अश्वशफपरिमाणं अश्वशफाकारम् उपधीयते स च पुरोडाशः श्रुतौ एककपाल इति गीयते ॥

३७. पुरोडाशस्यानेककपालत्वे तु अश्वशफाकारता अश्वशफपरिमाणता च कपालसमूहे बोद्धव्या। तत्राष्टाकपाले प्रकृतिभूते पुरोडाशे प्रथमं कपालं चतुरस्रं मध्ये उपधीयते तस्य पुरस्ताद् द्वितीयं शफाकारतासंपादनाय अर्धचन्द्रकारं तृतीयं तु मध्यमस्य पश्चाद्द्वितीयसदृशं चतुर्थं तु मध्यमस्य दक्षिणतस्तादृशमेव पञ्चमं तु दक्षिणस्य पुरस्तादाग्नेयकोणे शफाकारतासंपत्तियोग्यं षष्ठं तु दक्षिणस्य पश्चाद् नैर्ऋतकोणे समुदितस्य शफाकारतासंपत्तियोग्यं सप्तमं तु मध्यमस्योत्तरार्धे पश्चिमभागे शफाकारतासंपत्तियोग्यम् अष्टमं तु मध्यस्योत्तरार्धे पूर्वभागे एवमष्टौ कपालानि समुदितानि अश्वशफपरिमितानि अश्वशफाकाराणि भवन्ति। एवं नवकपालादिषु अष्टाकपालन्यूनकपालादिषु च कपालरचना कपालविभागश्च अश्वशफाकारतातत्परिमाणसंपत्तिसंभवेन कर्तव्यौ। एते च पुरोडाशास्तावत्सु कपालेषु भर्जनीयत्वादष्टाकपालादिपदवाच्या भवन्ति ॥

३८. दैर्घ्ये प्रादेशमात्री अरत्निमात्री बाहुमात्री वा हस्त्योष्ठीत्वपक्षे अष्टाङ्गुलपरिमितविला हंसमुखीत्वपक्षे वायसपुच्छकात्वपक्षे च पञ्चाङ्गुलपरिमितविला चतुरङ्गुलपरिमितविला वा विलावशिष्टभागेन दण्डयुक्ता विकङ्कतकाष्ठेन निर्मिता अग्निहोत्रहोमसाधनत्वादग्निहोत्रं हूयते ऽनयेति करणव्युत्पत्त्याऽग्निहोत्रहवणीत्युच्यते ॥

३९. वंशनिर्मितं व्रीह्यादीनां पुरोडाशादिसंबन्धिनां निस्तुषकरणोपयोगि शूर्पमित्युच्यते ॥

४०. कृष्णमृगस्य चर्म व्रीह्याद्यवघातकाले उलूखलस्याधःस्थापनोपयोगि कृष्णाजिनमिति कथ्यते ॥

४१. खदिरकाष्ठनिर्मिता षट्त्रिंशदङ्गुलपरिमितायामा अग्रभागे

अष्टास्वङ्गुलिषु कुम्बाऽ‡ष्टकयुता तण्डुलादिपेषणकाले दृषदोऽधस्तात् स्थापनायोपयुज्यमाना आग्नीध्रकर्तृकदृषदुपलादिसमाहननादौ करणभूता शम्यापदवाच्या ॥

४२. पलाशकाष्ठनिर्मितं द्वादशाङ्गुलपरिमितोच्छ्रायम् उपरितनार्धभागे विलयुक्तं चरुपुरोडाशसंबन्धिव्रीह्यादिकण्डनोपयोगि उलूखलमित्युच्यते ॥

४३. उलूखलार्धत्रिगुणायामं खदिरकाष्ठनिर्मितं कण्डनोपयोगि मुसलमित्युच्यते ॥

४४. पाषाणमयी पेषणकाले पेषणीयद्रव्याश्रयभूता दृषदित्युच्यते ॥

४५. पाषाणनिर्मिता पेषणसाधनभूता उपला कथिता ॥

४६ पलाशकाष्ठनिर्मिता अग्निहोत्रहवणीसदृशी मुख्यहोमकरणत्वात् हूयतेऽनयेति व्युत्पत्त्या जुहूपदवाच्या ॥

४७ अश्वत्थकाष्ठनिर्मिता जुहूतुल्या उप समीपे भ्रियते भ्रियत इतिव्युत्पत्त्या होमकाले अध्वर्युणा सव्यहस्तेन होमार्थधृतदक्षिणहस्तसंबन्धिजुह्वाः समीपे धारणात् उपभृदिति भण्यते ॥

४८. खदिरकाष्ठनिर्मितः अरत्निमात्रो दीर्घः अग्रभागे अङ्गुष्ठपर्वमात्रवर्तुलविलयुक्तः आज्यहोमादौ करणभूतः स्रवत्याज्यादिद्रव्यमस्मादिति व्युत्पत्त्या स्रुवपदवाच्यः ॥

४९. विकङ्कतवृक्षसंबन्धिकाष्ठेन निर्मिता जुहूसदृशी होमाद्यर्थं स्रुवेण गृह्यमाणस्याज्यस्याधारभूता यागसमाप्तिपर्यन्तं वेद्यां विद्यमानतया स्थिरत्वदर्शनात् ध्रुवति अप्रचलिता भवतीति व्युत्पत्त्या ध्रुवापदवाच्या ॥

५०. खदिरकाष्ठनिर्मितं प्रादेशपरिमितं गोकर्णाकारं चतुरङ्गुलपरिमितदण्डयुक्तं प्राशित्रं नाम ब्रह्मणे दीयमानो हुतशेषहविर्भागः स ह्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या प्राशित्रहरणपदवाच्यम् ॥

५१. अश्वत्थकाष्ठनिर्मितं चतुरङ्गुलपरिणाहं पदपरिमितायामविलयुक्तं चतुरङ्गुलदण्डं इडाया आधारत्वात् इडापात्रमित्युच्यते ॥

५२. हुतहविःशेषादवदाय इडापात्रे स्थाप्यमानो हविर्भाग इडेत्युच्यते ॥

‡ कुम्बो वर्तुलग्रन्थिसदृशाकारः ।

५३. अश्वत्थकाष्ठनिर्मितम् अरत्निपरिमितम् अग्रभागे चतुरङ्गुलचतुरस्रफलकयुतं भर्जनपात्र्यां समुप्तस्य पिष्टस्य मदन्तीभिरद्भिः संमेलनकरणादौ करणतया विहितं फलकाविशिष्टभागदण्डयुतं मेक्षणपदवाच्यम् ॥

५४. गार्हपत्ये भर्जनपात्रीमधिश्रित्य तस्यां तप्तायां सत्यां अध्वर्युः सव्यहस्तेन उदगग्रं पवित्रं धृत्वा दक्षिणहस्तेन कृष्णाजिनात् पिष्टानि क्षिपति तत्क्षेपणं संवाप इत्युच्यते ॥

५५. भर्जनपात्र्यधिश्रयणकाले यज्जलपात्रमधिशृतं भवति तत्रत्यं जलम् अप्शब्दविशेषणत्वाद्बहुवचनान्तेन मदन्तीशब्देनोच्यते ॥

५६. अनखच्छिन्नं साग्रं प्रादेशमात्रं मन्त्रसंस्कारयुक्तं समपरिणाहं प्रोक्षणादौ प्रायः उपयोगि दर्भद्वयं पवित्रसंज्ञं भवति ॥

५७. गार्हपत्याधिश्रितायां यस्यां पात्र्यां पिष्टानि समुप्यन्ते सा पिष्टोद्वपनीति पठ्यते ॥

५८. अश्वत्थकाष्ठनिर्मितं चतुरङ्गुलदण्डम् अष्टाङ्गुलविलं प्रादेशमात्रं प्रणीतानामकं जलं नीयतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या प्रणीताप्रणयनमित्युच्यते ॥

५९. पूर्वोक्तं पवित्रमन्तर्धाय मन्त्रेण प्रायश्चित्तादिहोमार्थं जुह्वादिषु तिसृषु स्रुक्षु पूरणार्थं च यस्यां स्थाल्यामाज्यं गृह्यते सा आज्यस्थालीपदवाच्या ॥

६०. कर्म द्विविधं समन्त्रकममन्त्रकं च । तत्र समन्त्रके कर्मणि यस्मिन् कर्मणि यो मन्त्रः श्रुत्यादिना मन्त्रान्ते कर्म कुर्वीतेत्यादिवचनात् क्वचित्कर्मण आरम्भादादौ क्वचित्तु उपस्थानादिकर्मसु कर्मसमकालमेव करणत्वेन विनियुक्तस्तस्य मन्त्रस्योक्तस्थाने पाठाभावः अविहितस्थाने पठनं च एवं कर्मणोऽकरणम् अस्थाने कर्मानुष्ठानं च अनयैव रीत्या मन्त्रक्रिययोरुभयोरननुष्ठानं अस्थाने तयोरनुष्ठानं विहिताकरणं निषिद्धाचरणं च प्रायश्चित्तपदैकदेशस्य प्रायःपदस्य नष्टशब्दापरपर्यायस्य वाच्यम् ॥

६१. प्रायो नाम नष्टं तस्य चित्तं नाम पुनः संधानम् अकृतस्य कृतत्वसंपादकम् अन्यथा कृतस्य सुष्टुकृतत्वसंपादकं कृतस्य निषिद्धस्याकृतत्वसंपादकं कर्म विधायकश्रुत्यादिनैव तथा प्रतिपादनात् तच्च जपहो-

मादिरूपं तीर्थयात्रास्नानादिरूपं दोषानुसारेण श्रुत्यादिप्रतिपादितं प्रायश्चित्तमिति गीयते ॥

६२. 'ध्रुवोपभृज्जुहूनां तु स्रुवो भेदाः स्रुवः स्त्रियाम् इति' श्रौतव्यवहारमूलककोशाद् ध्रुवोपभृज्जुहूस्रुवाणां चतुर्णां वाचकः स्रुक्शब्दः ॥

६३. दर्भमुष्टिः प्रदक्षिणमावेष्ट्य द्विगुणः कृतः प्रादेशमात्र उपविष्टवत्सजानुसदृशसंपन्नः समन्त्रकवेदिसंमार्जनादिकर्मोपयोगी प्रच्छिन्नाग्रो वेद इत्युच्यते ॥

६४. इडापात्रतुल्यं भेदार्थं केनचिच्चिह्नेन युक्तं पक्वान् पुरोडाशान् कपालेभ्य उद्वास्य मन्त्रेणाज्योपस्तरणं कृत्वा यस्मिन् पात्रे कृतोपस्तरणस्थाने पुरोडाशान् स्थापयित्वा हविरासादनकाले वेद्यामासाद्य यागकाले तत्पात्रस्थानामेव पुरोडाशानामवदानं प्रधानहोमार्थं ब्रह्मभागार्थं यजमानभागार्थं स्विष्टकृदर्थं प्राशित्रनामकब्रह्मभागार्थं चतुर्धाकरणार्थम् इडापात्रे ग्रहणार्थं च क्रियते तत्पात्रं दारुपात्रीत्युच्यते ॥

६५. कर्मकाले आग्नीध्रोऽध्वर्युप्रेषितः पत्नीं मन्त्रेण येन गुणेन मुञ्जमयेन वेष्टनेन त्रिगुणितेन कटिदेशे संनह्यति स गुणो योक्त्रमित्युच्यते ॥

६६. वेदस्य यान्यग्राणि पूर्वं छिन्नानि तानि वेदस्य परिवासनानि इति षष्ठीसमासे परिवासनशब्दस्य कर्मल्युडन्ततया वेदपरिवासनानीत्युच्यन्ते ॥

६७. मेक्षणसदृशकपालोपधाने गार्हपत्यादङ्गारोद्धरणादौ उपयोगिनी धृष्टिरित्युच्यते ॥

६८. अध्वर्युर्यजमानो वा न्वाधानं करोति तत्र गार्हपत्यस्य पश्चात्पद्मासनेनोपविश्य त्रिभिः स्वाहाकारान्तैर्ऋङ्मन्त्रैः तिस्रः स्थूलाः समिधोऽभ्याददाति ततो दक्षिणाग्नावूर्ध्वजानुरुपविश्य तथैवाभ्याधाय गार्हपत्यस्य पश्चान्मार्गेणागत्य आहवनीयाद् वायव्यदेशे प्रह्वोऽवस्थाय तथैव तिस्रः समिधोऽभ्यादधाति ततस्तत्रैव तिष्ठन् दशमेन ऋङ्मन्त्रेणोपस्थानं करोति तदेतत्सकलं कर्म अनुकूलं करिष्यमाणस्य कर्मणः समिधामाधानम् इति व्युत्पत्त्या अन्वाधानमित्युच्यते ॥

६९. अनकूलत्वं करिष्यमाणस्य कर्मणः अन्वाधाने कथमितिचेदित्थं यागात्पूर्वम् अग्निषु प्रकृतोपयोग्यर्थकैर्मन्त्रैः समित्प्रक्षेपणेनाग्नयः करि-

ष्यमाणयागे सावधाना आमन्त्रिता इव भवन्ति श्वः सद्यो वा अयमस्मासु होष्यतीति अत एव प्रक्षिप्तानां समिधां रक्षणमात्रमायतनेषु क्रियते यागकाल एव तु तासां प्रज्वलनम् अन्वाधानानन्तरमग्नीनां त्रिवारं परिसमूहनपर्युक्षणे विधीयेते तत्र जलसहितेन पाणिना अग्न्यायतनोपरिष्टाद्भागे ऐशानदिश आरभ्य पुनस्तद्दिक्पर्यन्तं प्रदक्षिणं संमार्जनं परिसमूहनमित्युच्यते ॥

७०. तथैव दूरतोऽस्पर्शनेन प्रदक्षिणं जलपरिषेकमात्रं पर्युक्षणपदवाच्यम् ॥

७१. पर्युक्षणानन्तरम् अग्न्यायतनानां अक्षतरङ्गवल्यादिभिर्यत्सुशोभितकरणं सकृद्गोमयसंमार्जनपूर्वकं अध्वर्युयजमानपत्नीकर्तृकं तत् अग्न्यलङ्करणमित्युच्यते ॥

७२. अग्न्यलङ्करणानन्तरं यजमानस्तीर्थेन निर्गत्य अग्रेणाहवनीयं परीत्य पूर्वोक्ते स्वायतने उपविश्य पाणौ सायं प्रादेशमात्रमुदगग्रं दर्भद्वयं धृत्वा तेनैव दक्षिणेन पाणिना पयस्वतीमन्त्रेण त्रिरप आचामति तत आहवनीयं तूष्णीं पर्युक्षणवत्सकृत्पर्युक्ष्य चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्रः समिध आहवनीय आधाय पूर्ववत्परिषिञ्चति तदेतद्यजमानकर्म व्रतग्रहणं व्रतोपायनमिति चोच्यते ॥

७३. आहवनीयायतनस्योत्तरतः प्रागग्रेषु दर्भेषु प्रणीताप्रणयने प्रणीता नाम आप आसाद्यन्ते तासां पश्चिमदेशः उत्करस्य तु पूर्वदेशः विहारप्रवेशनिर्गमयोर्मार्गः तीर्थसंज्ञकः ॥

७४. प्रणीताऽभाववति कर्मणि आहवनीयोत्तरदेशे आसादितस्य इध्मस्य पश्चिमभाग उत्करस्य पूर्वदेशस्तीर्थमित्युच्यते ॥

७५. चात्वालवत्सु कर्मसु चात्वालपश्चिमदेश उत्करपूर्वदेश एव तीर्थपदवाच्यः ॥

७६. व्रतोपायनान्ते सन्नयति यजमाने अध्वर्युः प्राचीमुदीचीमैशानीं वा दिशं गत्वा पलाशस्य शम्या वा प्राचीमुदीचीमैशानीं वा शाखां असिदेन छिनत्ति समन्त्रकं ततस्तां शाखां मन्त्रेण विहारदेशं प्रत्याहरति तदेतत्कर्म शाखाहरणमित्युच्यते ॥

७७. यः सोमेनेष्टवान् तस्य यजमानस्य दर्शेष्टौ इन्द्राग्निदेवतास्थाने

इन्द्रो महेन्द्रो वा देवतात्वेन विहितः तत्र सत्यपि पुरोडाशद्रव्ये अधिकं द्रव्यद्वय विहितं तत्रैकं पयः द्वितीयं दधि तदेतद् द्वयं होमार्थं सम्यग् नयतीति कर्तृव्युत्पत्त्या तादृशो यजमानः सन्नयन्नित्यभिधीयते ॥

७८. दधिपयसी च पायसान्नाय्येति सूत्रेण निपातनात् कर्मव्युत्पत्त्या सान्नाय्यपदाभिधेये ॥

७९. सान्नाय्यदधिपयसोः संपादने गवां संख्या अशक्तत्वात् न्यूना क्रियते चेत् षट्त्वसंख्यातो न्यूना न कार्या षड्भ्यो गोभ्यो न्यूनसंख्याका गावो न कर्तव्याः ततोऽधिकाश्चेदिष्टापत्तिरेव। पूर्वमाहृतया शाखया एतासां गवां वत्सानां दूरीकरणं समन्त्रकं वत्सापाकरणमित्युच्यते ॥

८०. ततस्तस्याः शाखायाः पर्णानि छित्त्वा यं मूलभागं प्रादेशमात्रं छित्त्वा धृष्ट्याकारं करोति सान्नाय्यसंस्कारकाले गार्हपत्याङ्गाराणामुदग्दिशि निरूहणादौ उपयोगी स उपवेष इति गीयते ॥

८१. अग्रभागस्तु त्रिभिर्दर्भैर्वेण्याकारेण निबद्धः शाखापवित्रपदवाच्यस्तस्य सायंदोहादावुपयोगः ॥

८२. असन्नयतस्तु यजमानस्य शाखाहरणाभावात् व्रतोपायनानन्तरं अध्वर्युः गार्हपत्यस्योत्तरतो विद्यमानमसिदं श्वपरशुं वादत्ते मन्त्रेण। लोहमयक्षुरः छेदनोपयोगी असिद इत्युच्यते ॥

८३. एवं बर्हिश्छेदनाद्युपयोगी श्वसदृशः कुठारः श्वपरशुरित्युच्यते ॥

८४. तयोरन्यतरद् गृहीत्वा मन्त्रेणाहवनीयदेशं गत्वा मन्त्रेण वेदिमवेक्ष्य दर्भदेशं गत्वा प्रस्तरपर्याप्तं दर्भमुष्टिं परिगृह्णाति असिदादिना छेदनीयदर्भमुष्टेः आसमन्तात् भेदाय भ्रामणं परिग्रहणपदवाच्यम् ॥

८५. छिन्ने दर्भमुष्टौ भूमौ यो मूलभागो दृश्यते स छेदनक्रियाया आधारत्वात् अधिकरणे ल्युटा छेदनपदवाच्यः ॥

८६. 'छेदने भेदने चैव खनने पितृरक्षसोः। रौद्राभिचारणीयेषु उदकस्याभिमन्त्रणम्' इति वचनात् छेदनभेदनखननपैतृकराक्षसरौद्राभिचारणकर्मसु कृतेषु शुद्ध्यर्थं विहितं दक्षिणकरस्य जलेन प्रक्षालनं उदकोपस्पर्शनमुच्यते ॥

८७. तत्र प्रकृतीष्टौ चतस्रो दर्भमुष्टयश्छिद्यन्ते प्रथमा दर्भमुष्टिर्मन्त्रैः संस्कृता वेद्यां जुह्वर्यस्यान्निधीयते विधृतिसंज्ञकयोः उदगग्रयोर्दर्भयोरुपरि या च प्रागग्रा स्थापिता भवति सा प्रस्तर इत्युच्यते ॥

८८. अन्यास्तिस्रः अमन्त्रकसकलक्रियामात्रसाध्याः वेद्यास्तरणार्थाः हविषां पात्राणां स्थापनयोग्या बर्हिःपदवाच्याः ॥

८९. दर्भचयं गृहीत्वा प्रदक्षिणमावेष्टय अग्रभागे अन्यद्दर्भत्रयं मूलेन संयोज्य वेष्टनेन ग्रथितमिव कृत्वा तदपि तथैवावेष्टय तदग्रभागे अन्यद्दर्भत्रयं तथैव कृत्वा पुनस्तदग्रभागे तथा करोति एवं कृते सन्धित्रयं मध्ये संपद्यते तद्दर्भसूत्रं द्विगुणं कृत्वा अन्ते ग्रन्थिः कार्यः अनेन बर्हिर्बध्यते अत एतद् बर्हिःसंनहनं नाम शुल्बनामकम् ॥

९०. एवमिध्मबन्धनार्थं इध्मसनहनं नाम शुल्बनामकम् ॥

९१. बर्हिःसंभरणानन्तरम् अध्वर्युरिध्मदेशं गत्वा असिदेन स्वपरशुना वा इध्मं छिनत्ति तूष्णीं तस्मिन्नेकविंशतिसंख्याकानि काष्ठानि भवन्ति तत्र त्रितयं काष्ठानामाहवनीयस्य पश्चाद् दक्षिणत उत्तरतश्च प्रथममेखलाया उपरि स्थापनार्थं मेखलापरिमितायामं परित आहवनीयस्य निधानात् पुरस्तात्सूर्यस्य मनसा परिधित्वकल्पनात्परिधिसंज्ञकं भवति ॥

९२. अन्यानि काष्ठानि प्रादेशमात्राणि तत्र पञ्चदशसामिधेन्यर्थानि एकमनुयाजार्थं द्वे आहवनीयायतनस्यान्तरूर्ध्वाग्रे दक्षिणोत्तरयोर्भागयोरोपणार्थे एतान्यष्टादश काष्ठानि समित्पदवाच्यानि ॥

९३. क्वचिद्विकृतीष्टयादिषु अधिका अपि समिधः सामिधेनीवृद्धा गृह्यन्ते एवमेकविंशतिदारुकः संघ इध्मपदवाच्यः ॥

९४. इध्मस्य छेदनकाले यानि काष्ठशकलानि इतस्ततः पतन्ति तानि करणव्युत्पत्त्या इध्मप्रव्रश्चनपदेनाभिधीयन्ते ॥

९५. चतुर्णामप्यृत्विजां भोजने पर्याप्तः दक्षिणाग्नौ सुश्रृत ओदनः अनु पश्चात् यागानन्तरमृत्विग्भोजनार्थमाह्रियते इति कर्मव्युत्पत्त्या अन्वाहार्यपदवाच्यः ॥

९६. अन्वाहार्य ओदनो यस्यां स्थाल्यां श्रप्यते सा अन्वाहार्यस्थालीत्युच्यते ॥

९७. मदन्तीनामिका आपो यस्मिन्पात्रे संताप्यन्ते तत्पात्रमपि मदन्तीपदेन व्यवह्रियते ॥

९८. पुरोडाशचरुसंबन्धिव्रीह्यादीन् उलूखले मुसलेनावहृत्य पत्र-

शूर्पेण निस्तुषकरणरूपं फलीकरणं करोति तत्र ये तुषादयः पतन्ति ते करणव्युत्पत्त्या फलीकरणपदवाच्याः ॥

९९. तेषां यागानन्तरं दक्षिणाग्नौ जुह्वा चतुर्गृहीतेनाज्येन सह होमो विहितः अतः यागसमाप्तिपर्यन्तं तेषां स्थापनाय निर्मितम् अश्वत्थमयं पात्रं फलीकरणपात्रमित्युच्यते ॥

१००. यदा गार्हपत्ये अध्वर्युः पत्नीसंयाजैः प्रचरति तदा देवानां पत्नीयागकाले स्वीयहविर्भागग्रहणार्थमागतानां देवानां पत्नीनां स्त्रीत्वाल्लज्जया तिरोधानाय अश्वत्थकाष्ठनिर्मितं तिरोधानकरणयोग्यं कटाकारत्वात् अन्तर्धानकटमित्युच्यते ॥

१०१. अध्वर्युस्तीर्थप्रवेशानन्तरं गार्हपत्यस्योत्तरत उपविश्य इडाजपं कृत्वा देवा गातु विद इत्यृचं जपति तस्यामृचि यतो वातशब्दो वर्तते श्रुतौ वातशब्देन यागारम्भसमाप्त्योर्वर्णनात् इडा देवहूरिति यजुर्मन्त्रजप इडाजपपदेनोच्यते ॥

१०२. तत आहवनीयस्योत्तरतस्तिष्ठन् हस्तौ मन्त्रेण संमृशते एतत्कर्म पाण्योः सावधानत्वाय करिष्यमाणकर्मसु प्रेरणारूपं पाणिसंमर्शनमित्युच्यते ॥

१०३. *तत आहवनीयदक्षिणाग्निगार्हपत्यान् क्रमेण दर्भैः परिस्तृणाति 'अग्नेः षोडशभिर्दर्भैः प्राच्यादिषु परिस्तृतिः' इति वचनात् प्राच्यां प्रथममेखलोपरि चतुर्भिर्दर्भैस्तथैव दक्षिणस्यां प्रतीच्यामुदीच्यां च क्रमेण स्तरणं परिस्तरणपदार्थः ॥

१०४. ततो गार्हपत्यस्य पुरस्ताद् वेद्यां परिभोजनीयदर्भानास्तीर्य तेषु द्वन्द्वं न्यञ्चि प्रक्षालितानि यज्ञपात्राणि प्राक्संस्थान्युदगपवर्गाणि स्थापयति तदेतत्कर्म पात्रासादनपदार्थः ॥

१०५. ततो ब्रह्मणि स्वायतने उपविष्टे यजमानेन च समन्त्रकद्वितीयवरणेन वृत्ते परिभोजनीयदर्भैः संततां पृष्ट्यां गार्हपमध्यादारभ्याहवनीयमध्यपर्यन्तं स्तृणाति मन्त्रेण एतत् कर्म पृष्ट्यास्तरणमित्युच्यते ॥

---

* कर्कदेवयाज्ञिकादयस्तु कार्यक्रमेणाग्नीनां परिस्तरणमाहुः । तेनादावाहवनीयस्य परिस्तरणं ततो गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरिति क्रमः कर्काद्यनुयायिनाम् ।

१०६. ततो मन्त्रेण पूर्वं निरुक्तं पवित्रमादाय समन्त्रकं सव्यहस्ते पवित्रं धृत्वा दक्षिणहस्तेन जलेनानुमार्ष्टि एतत्कर्म पवित्रकरणं नाम ॥

१०७. अभिमर्शनं नाम यदभिमृशेदिति विधीयते मन्त्रजपसमकालं तत्पदार्थस्पर्शनम् ॥

१०८. चित्तिरित्या ीनि दश वाक्यानि दशहोतृपदवाच्यानि ॥

१०९. अध्वर्युः पवित्रवत्यामग्निहोत्रहवण्यां मुष्टिमात्रं निधाय तया शूर्पे तन्मुष्टिमात्रं व्रोह्यादिकं प्रक्षिपति एतत्कर्म निर्वापपदवाच्यम् ॥

११०. ततः सशूकायामेवाग्निहोत्रहवण्यां तिरःपवित्रमप आनीय त्रिरुत्पूय उन्म*हयन्नुपस्थाय तेन जलेन सपवित्रेणोत्तानेन दक्षिणपाणिना सेवनं पुरोडाशी‡यादीनां यत् तत् प्रोक्षणमित्युच्यते ॥

१११. स्फ्यः कपालानि अग्निहोत्रहवणी शूर्पं कृष्णाजिनं शम्या उलूखलं मुसलं दृषत् उपला जुहूः उपभृत् स्रुवः ध्रुवा प्राशित्रहरणम् इडापात्रं मेक्षणं पिष्टोद्वपनी प्रणीताप्रणयनम् आज्यस्थाली वेदः दारुपात्री योक्त्रं वेदपरिवासनानि धृष्टिः इध्मप्रव्रश्चनानि अन्वाहार्यस्थाली मदन्ती फलीकरणपात्रम् अन्तर्धानकटं च एते पदार्था अन्ये च ये विकृतिषु उपयुक्तास्ते सर्वे यज्ञायुधपदेन यज्ञपात्रपदेन च श्रुतौ गीयन्ते ॥

११२. उत्पवनं नाम द्रवद्रव्यस्याज्यादेः कस्मिंश्चित्पात्रे स्थितस्य दक्षिणोत्तराभ्यां हस्ताभ्यां परस्परम् असंसृष्टे पवित्रे धृत्वा ताभ्यां तस्य द्रव्यस्य ऊर्ध्वभागे प्लवनं उत्पवनमित्युच्यते ॥

११३. उन्महनं नाम स्तुतियुक्तमन्त्रोच्चारणेन पूजनरूपम् ॥

११४. समाहननं नाम आग्नीध्रकर्तृकं शम्याकरणकं यज्ञपात्राणां वादनम् ॥

११५. परापवनं नाम अध्वर्युकर्तृकं व्रीह्यादीनामुलूखले अवहतानां शूर्पेण फलानामन्तरेऽवस्थितिर्यथा स्यात्तथा तुषादेर्निरसनम् ॥

११६. व्रीह्यादेरवघातानन्तरं यजमानो यं मन्त्रं किंशब्दवन्तं जपति स मन्त्रो यज्ञयोगमन्त्र इत्युच्यते ॥

११७. पुरोडाशीयानां पेषणार्थं दृषदि स्थापनमधिवपनमित्युच्यते ॥

११८. दृषदि अध्युप्तानां पुरोडाशीयतण्डुलादीनामुपर्युभाभ्यां हस्ता-

*उन्महनं चाग्रे वक्ष्यते । ‡ हविषामित्यर्थः ।

भ्यामुपलायाः तिर्यक्स्थापितायाः पूर्वस्यां दिशि कर्षणं ततः प्रतीच्यां कर्षणं च प्रोहणमित्युच्यते ॥

११९. दृषदः सकाशात् उपलया पिष्टानां दृषदधःस्थापितकृष्णाजिने पातनं यस्य कस्यापि द्रव्यस्य पात्रात् हस्ताद्वाऽधः पतनं च प्रस्कन्दनमित्युच्यते ॥

१२०. अध्वर्युः प्रेषणानन्तरं गार्हपत्यस्य पश्चात् धृष्टया पुरोडाशभर्जनार्थं गार्हपत्याङ्गारैः संतापयितुं यथाविहृतानि प्रतिपुरोडाशं समुदितानि अश्वशफमात्राण्यश्वशफाकारतामापन्नानि कपालानि मन्त्रैर्विहितक्रमेण स्थापयति तदेतत्कपालोपधानमित्युच्यते ॥

१२१. उपधानं नाम 'उपधानं तूपबर्हः शय्यायां शयनीयवद्' इतिकोशात्कस्यचित्पूजनीयस्य पदार्थस्य स्थापनार्थम् उपबर्हस्थानीयाधाररचनम् ॥

१२२. एवमासादनं नाम यज्ञपात्रादीनां सुशोभिततया रचनम् ॥

१२३. निधानं यथाकथंचित्स्थापनमात्रम् ॥

१२४. उपहितानि कपालानि येन मन्त्रेण परस्परसंयुक्तानि क्रियन्ते स मन्त्रो योग इत्युच्यते ॥

१२५. अधिश्रयणं नाम वह्नौ स्थापयित्वा संतापनम् ॥

१२६. परिक्रमाङ्गसंस्कार इति कोशात्परिकर्मशब्द ऋत्विग्यजमानभिन्नस्य कर्तव्यत्वेन विहितस्य कर्मणो वाचकः ॥

१२७. तत्कर्मकर्त्ता परिकर्मी भवति ॥

१२८. अनुमन्त्रणं नाम स्वयमन्येन वा कर्मणि कृते पश्चात्तत्कर्मकरणमन्त्रोच्चारणम् ॥

१२९. 'मन्त्राश्च कर्मकरणा' इति सूत्रात् यैः कर्म क्रियते ते मन्त्रपदवाच्याः ॥

१३०. गार्हपत्यस्य पश्चात् शकटं स्थापितं भवति तत्र विद्यमानस्य व्रीह्यादिद्रव्यस्य सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां मुष्टिमात्रं निधाय तया मन्त्रेण कांचिद्देवतामुद्दिश्य शूर्पे प्रक्षेपोऽथवा शकटाभावपक्षे गार्हपत्यस्य पश्चादुदगग्रं स्फ्यं निधाय तदुपरि दारुपात्रीं प्रागग्रां निधाय तस्यां पुरोडाशीयानोप्य तस्याः सकाशात् गृहीत्वा अग्निहोत्रहवण्यां निधाय पूर्ववत् शूर्पे प्रक्षेपणं निर्वाप इत्युच्यते ॥

१३१. यत्र अनधः सादयतीति विधीयते तच्च दर्भतृणादिकं किंचित् निधाय तदुपरि स्थापनमनधःसाधनमुच्यते ॥

१३२. गार्हपत्यमभिमन्त्रयत इत्यादौ अभिमन्त्रणं नाम गार्हपत्यादेरवेक्षणसमकालं मन्त्रजपः ॥

१३३. यस्मिन् यागे व्रीह्यादेर्द्रव्यस्य निर्वापानन्तरमन्यद्रव्यनिर्वापः कर्तव्यो भवति तत्र एकस्य निर्वापानन्तरं निर्वापे करणभूताया अग्निहोत्रहवण्या वस्त्रादिना संमार्जनं पश्चान्निरुप्यमाणद्रव्ये पूर्वनिरुप्तद्रव्यसंबन्धितुषादिसंसर्गाभावार्थं क्रियते तत् यच्च तादृशयागे निरुप्तद्रव्यप्रोक्षणात्प्राग्वस्त्रसंमार्जनं तदपि प्रोच्छनमित्युच्यते ॥

१३४. व्रीह्यादिप्रोक्षणार्थम् अग्निहोत्रहवण्यां गृहीताः संस्कृता आपः प्रोक्षणीपदवाच्याः ॥

१३५. मन्त्रं विना क्रियमाणं कर्म तूष्णीमित्युच्यते ॥

१३६. हविः करोतीति हविष्कृदितिव्युत्पत्त्या ऐष्टिकादिकर्मणि अध्वर्योः कार्ये हविःसंपादने सहायत्वमात्रेण सोमे तु सवनीयनिर्वापप्रभृतिपुरोडाशाद्यासादनान्तस्य हविःसंपादनस्य स्वकर्तृकत्वेन सोमाङ्गभूते प्रवर्ग्याख्ये कर्मणि रौहिणसंज्ञकपुरोडाशाधिश्रयणादिकर्मकर्तृत्वेन च आग्नीध्र एव हविष्कृत्पदवाच्यः ॥

१३७. समाहननं नाम यज्ञपात्राणां तूष्णीं शम्यया ताडनं तत्र दृषदुपलयोः तु त्रिः समन्त्रकम् ॥

१३८. अवहननं नाम उलूखले उप्तानां व्रीह्यादीनां नैस्तुष्यसिद्ध्यर्थं मुसलेन कण्डनम् ॥

१३९. परापवनं नाम कण्डनेन पृथग्भूतानां तण्डुलादीनामेव शूर्पे स्थितिर्यथा स्यात्तुषादीनां तु अधःपतनं तथा कौशलेन शूर्पचालनम् ॥

१४०. पात्रीस्थानां पिष्टानामुपरि संतप्तमदन्तीजलप्रक्षेपः आप्लावनमित्युच्यते ॥

१४१. मेक्षणेन जलपिष्टयोर्मिश्रणं संयवनमुच्यते ॥

१४२. मदन्तीजलेन सिद्धस्य पिष्टपिण्डस्य चतुर्थ्यन्तदेवतानामपूर्वकत्वेतिपदान्तेन मन्त्रेण अभिमर्शनानन्तरं कूर्मवदाकारे कृते पुरोडाशपदवाच्यता ॥

१४३. गार्हपत्यादेः सकाशाद् बहिष्कृतानामङ्गाराणां पुनर्गार्हपत्यादौ प्रक्षेपः प्रत्यूहनम् ॥

१४४. पुरोडाशस्य सर्वकपालस्पर्शनं मथनमित्युच्यते पुरोडाशस्य त्वक्सिद्ध्यर्थम् पिष्टोद्वपनीस्थजलेन सर्वतः संमर्शनं त्वग्ग्राहणमित्युच्यते ॥

१४५. हविषामासमन्तात्प्रादक्षिण्येन उल्मुकस्य परिभ्रमणं पर्यग्निकरणमित्युच्यते ॥

१४६. संतप्तेषु कपालेषु निहितस्य पुरोडाशस्य गार्हपत्यस्य भस्मना तूष्णीं प्रच्छादनं अभिवासनमित्युच्यते ॥

१४७. ततोऽध्वर्युर्मन्त्रेण साङ्गारं भस्म वेदेन पुरोडाशस्योपरि प्रक्षिप्य परिकर्मिणः संप्रेष्यति ते च यथा सुश्रृतः स्यात्तथा श्रपयन्ति तदेत्पुरोडाशश्रपणमित्युच्यते ॥

१४८. गार्हपत्याङ्गारान् मन्त्रेण गार्हपत्यायतनाद्बहिःपश्चान्निरूह्य ते चाङ्गारा यथा मध्ये स्युस्तथा चुल्लीं स्थापयित्वा तस्यां नपुंसकलिङ्गस्थाने स्त्रीलिङ्गवत्पदघटितप्रथमकपालोपधानमन्त्रेण सजलां स्थालीमधिश्रित्य तस्यां मन्त्रेण पूर्वसंस्कृतानां तण्डुलानां प्रक्षेपणं क्रियते ते च परिपक्वास्तण्डुलाः चरुपदवाच्याः ॥

१४९. यदि पयःसहितां स्थालीमधिश्रित्य चरुः साध्यते तदा स पयसिचरुरित्युच्यते ।

१५०. हविःश्रपणानन्तरं पात्रीसंक्षालनोदकं गार्हपत्योल्मुकेनाभितप्यान्तर्वेदि स्फ्येन प्राचीस्तिस्रो लेखाः कृत्वा प्रत्यक् त्रिर्निनयति त्रिभिः स्वाहान्तैर्मन्त्रैः एतादृशं कर्म अन्यत्रापि क्रियमाणं यथा उल्मुकं प्राच्यां निरस्येदित्यादौ कस्यचिद्वस्तुनो जाते कार्ये विधिप्राप्तविनियोगकरणं प्रतिपत्तिकर्मेत्युच्यते ॥

१५१. अध्वर्युर्मन्त्रेण वेदमादाय मन्त्रेण सकृत् द्विस्तूष्णीं वेदेन उदगपवर्गं प्रागवसन्नं वेदिं संमृज्य वेद्याः पश्चादुपविश्य मन्त्रेण दर्भाभ्यां सह स्फ्यमादाय अन्यतरेण दर्भेण स्फ्यं निमृज्य अवशिष्टदर्भं वेदिपूर्वतृतीयभागे मन्त्रेण उदगग्रं निधाय मन्त्रेण तस्मिन् स्फ्येन प्रहृत्य मन्त्रेण मृदासहितं स्फ्यमादाय मन्त्रेण मृदं हृत्वा मन्त्रेण वेदिमवेक्ष्य मन्त्रेण मृदमुत्करे निवपति आग्नीध्रस्तां मृदं तत्रैवोत्तानाभ्यां पाणिभ्यां

गृह्णाति एवं प्रहरणादि मृन्निवपनान्तं समन्त्रकं त्रिवारं कृत्वा तूष्णीं चतुर्थं करोति तत्र चतुर्थे मृदो हरणे प्रहृतस्य दर्भस्थापितया सह हरणं क्रियते तदनन्तरं मन्त्रेण स्फ्येन वेदिदक्षिणांसमारभ्य दक्षिणश्रोणिपर्यन्तं वेदिदक्षिणप्रान्तं स्पृशति तथैव दक्षिणश्रोणिमारभ्य उत्तरश्रोणिपर्यन्तं वेदिपश्चिमप्रान्तं स्पृशति तथैव उत्तरश्रोणिमारभ्य उत्तरांसपर्यन्तं वेद्युत्तरप्रान्तं स्पृशति इदं स्फ्येन वेदिप्रान्तभागस्पर्शनं वेद्याः परितो यागार्थं करणरूपत्वात् उत्तरपरिग्राहापेक्षया पूर्वत्वाच्च पूर्वपरिग्राह इत्युच्यते ॥

१५२. पूर्वपरिग्राहानन्तरं यं मन्त्रं जपति स मन्त्रो वेदिः क्रियते अनेनेति करणव्युत्पत्त्या वेदिकरण इत्युच्यते ॥

१५३. वेदिकरणजपानन्तरं स्फ्येन मन्त्रेण प्राक्संस्थं वेदिं त्रिः खनति एतादृशं खननं उद्धननमित्युच्यते ॥

१५४. अध्वर्युप्रेषित आग्नीध्रः उद्धतदेशात् त्रिर्मृदमुद्धृत्य उत्करे निवपति ततोऽध्वर्युरुत्तरपरिग्राहग्रहणार्थं ब्रह्माणमनुज्ञापयति तेनानुज्ञातः पूर्ववत् स्फ्येन अन्यैस्त्रिभिर्मन्त्रैर्दक्षिणपश्चिमोत्तरप्रान्तभागान् स्पृशति एतत्स्पर्शनं पूर्वपरिग्राहापेक्षया उत्तरत्वादुत्तरपरिग्राह इत्युच्यते ॥

१५५. उत्तरपरिग्राहानन्तरम् उत्करे न्युप्तां मृदं वेद्यामानीय स्फ्येन मन्त्रेण समीकरोति वेदिसंमार्जनप्रभृति समीकरणपर्यन्तं वेदेः करणमिति व्युत्पत्त्या वेदिकरणमित्युच्यते ॥

१५६. पलाशस्य अन्यस्य वा यज्ञियवृक्षस्य प्रादेशपरिमाणं काष्ठं समित्पदवाच्यम् ॥

१५७. अध्वर्युप्रेरणया वेद्यां विद्यमानस्य आज्यस्य समन्त्रकम् अधोमुखतया यजमानकर्तृकमीक्षणम् आज्यावेक्षणमित्युच्यते ॥

१५८. आज्यं पुनराहारमुत्पुनातीत्यत्र पवित्राभ्यामाज्यं प्राङ् नीत्वा पुनः पश्चादानयनं पुनराहारपदवाच्यम् ॥

१५९. आज्यस्थाल्या उत्तरतो वेद्यां प्रागग्रमुदगग्रं वा वेदं निधाय तस्मिन् प्रागग्रां जुहूं स्थापयित्वा तस्यां मन्त्रावृत्त्या आज्यस्थाल्याः सकाशात् स्रुवेणाज्यं गृह्णाति यजमानः प्रतिग्रहणमनुमन्त्रयते अध्वर्युर्दक्षिणहस्तेन

जुहूं संमृज्य परिकर्मिणे प्रयच्छति स च प्रणीतोत्तरतः स्थापितयोरिध्म-बर्हिषोः पश्चिमदेशे जुहूप्रभृतीः स्रुव उदक्संस्थाः स्थापयति अध्वर्युः पूर्ववत् उपभृति आज्यम् अष्टकृत्वो गृह्णाति ततस्तथैव संमृज्य पूर्ववत् प्रयच्छति स च परिकर्मी तथैव सादयति अध्वर्युः पूर्ववत् चतुष्कृत्वो ध्रुवायामाज्यं गृह्णाति तूष्णीं पूरयति तथैव प्रयच्छति अन्यश्च तथैव सादयति तदेतत्कर्म आज्य-ग्रहणमित्युच्यते ॥

१६०. प्रोक्षणीनामुन्मनादि कृत्वा समन्त्रकम् इध्मवेदिबर्हींषि क्रमेण प्रोक्ष्य बर्हिरिध्मप्रणीतयोर्मध्येन प्राङ् नीत्वा प्रणीताहवनीययोर्मध्येन पुनराहृत्य वेद्यां पुरोग्रन्थ्यूर्ध्वाग्रं निधाय तिष्ठन्नग्राणि मन्त्रेण प्रोक्ष्य प्रह्वो मन्त्रेण मध्यानि प्रोक्ष्य आसीनो मन्त्रेण मूलानि प्रोक्ष्य प्रत्यङ्मुखाभ्यां स्रुक्पाणिभ्यां ग्रन्थिमासिच्य शिष्टं दक्षिणश्रोणिमारभ्य उत्तरश्रोणिपर्यन्तं प्रथमं प्रस्तरं गृहीत्वा मन्त्रेण मन्त्रेण निनयति ततः प्रोक्षणीधानं निरस्य बर्हिर्विस्रस्य मन्त्रेण तस्मिन् पवित्रे संयोज्य प्रस्तरं यजमानाय ब्रह्मणे वा दत्त्वा बर्हिः सन्नहनं विस्रस्य दक्षिणश्रोणिमारभ्य उत्तरांसपर्यन्तं निधाय तदुपरि प्रथमं दर्भमुष्टिं मन्त्रेण स्तृणाति तस्य पश्चात् द्वितीयं प्रागस्तृत-दर्भमूलानि आच्छादितानि यथा स्युः ततस्तृतीयं तथैव स्तृणाति तदेतत्कर्म बर्हिरास्तरणं नाम ॥

१६१. ततः प्रस्तरं गृहीत्वा प्राङभिसृप्य मन्त्रेण आहवनीयस्य पश्चात् प्रथममेखलोपरि उदगग्रं मध्यमं परिधिं परिदधाति यजमानो-ऽनुमन्त्रयते एवं दक्षिणोत्तरौ परिधी दक्षिणोत्तरयोः क्रमेण प्रागग्रौ स्थापयति अग्रे सूर्यं मन्त्रेण परिधिं कल्पयति एतत्कर्म अग्निपरिधान-मित्युच्यते ॥

१६२. पारभोजनीयेभ्यो मध्यमबर्हिर्मुष्टेर्वा अन्यतो वा आहृतं सारं दर्भद्वयं विशेषेण धृतिः धारणं प्रस्तरादीनां धारणं यस्मिन् इति व्युत्पत्त्या विधृतिपदवाच्यम् ॥

१६३. ते च विधृती वेद्यां मन्त्रेण उदगग्रे निधाय तयोरुपरि मन्त्रेण प्रागग्रं प्रस्तरं तदुपरि मन्त्रेण जुहूं प्रागग्रां तस्या उत्तरतो विधृत्योरधस्तात् मन्त्रेणोपभृतं तदुत्तरतस्तथैव ध्रुवां निधाय मन्त्रेणाभिमृशति तदेतत् स्रुगा-सादनमुच्यते ॥

१६४. स्रुगासादनानन्तरं स्रुवामुत्तरतः सस्रुवामाज्यस्थालीं निधाय सर्वाण्याज्यान्यभिमन्त्र्य दक्षिणेन सस्रुवामाज्यस्थालीं सवेन दारुपात्रीं वेदं चादाय प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ् आहृत्य गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य दारुपात्र्यां पुरोडाशसंख्यया मन्त्रावृत्योपस्तृणाति ततः प्रथमं दक्षिणपुरोडाशस्याङ्गारानपोहति तत्र अपोहनं नाम पूर्वं प्रक्षिप्तानां भस्ममिश्राङ्गाराणां धृष्ट्या दूरीकरणम् ॥

१६५. मन्त्रेण पुरोडाशस्य प्रकटीकरणं पुरोडाशप्रकाशनमुच्यते ॥

१६६. ततो वेदेन विरजसं कृत्वाऽभिघार्य मन्त्रेण पात्र्याः सकाशात्पुरोडाशमुद्गृह्णाति इदं पुरोडाशोद्वासनमुच्यते ॥

१६७. ततो मन्त्रेण पुरोडाशस्योपरि सर्वत आज्यप्रक्षेप आर्द्रीकरणमित्युच्यते ॥

१६८. तथैव ततः अधोभागे आज्यलेपनं अधस्तादभ्यञ्जनमित्युच्यते ॥

१६९. ततः पुरोडाशं पात्र्यां तूष्णीं निधाय अन्यानपि पुरोडाशादीन् एवमेव उद्वास्य पात्र्यां निधाय स्रुवमभिपूर्य पुरोडाशयोर्मध्ये स्थापयित्वा सर्वाणि हवींष्यादाय वेदिमध्ये स्रुवां पश्चात्तूष्णीं सादयति यजमानस्तु व्याहृतिमन्त्रेण एतद् हविरासादनमित्युच्यते ॥

१७०. आमन्त्रणं नाम सम्बोधनप्रथमान्तपदोच्चारणानन्तरं एहीत्यस्यानुषङ्गेणाकारणम् ॥

१७१. प्रादुगाहवनीयादवस्थायेत्यादौ अधोमुखतया स्थानं अवस्थानमित्युच्यते ॥

१७२. उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे इति कोशात् दक्षिणबाहुना उद्धृतं सव्यांसस्थितं स्मृत्युक्तरीत्या निर्मितं यज्ञोपवीतमित्युच्यते ॥

१७३. एतद्विपरीतं सव्योद्धृतं दक्षिणांसस्थितं प्राचीनावीतमित्युच्यते ॥

१७४. मालावत्कण्ठलम्बितं निवीतमित्युच्यते ॥

१७५. केशवादिभिस्त्रिभिर्नामभिश्चतुर्थ्यन्तैरुदकं ब्राह्मेण तीर्थेन पीत्वा द्वाभ्यां करौ प्रक्षाल्य द्वाभ्यामोष्ठौ संमृज्य द्वाभ्यां मुखमवाङ्निमृज्य एकेन वामकरं प्रक्षाल्य एकेन पादौ संप्रोक्ष्य एकेन मूर्धानं संस्पृश्य एकेन ऊर्ध्वोष्ठमङ्गुल्यग्रैः संमृज्य द्वाभ्यां क्रमेण अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां दक्षिणवामनासारन्ध्रे

संमृज्य द्वाभ्यां क्रमेण दक्षिणवामाक्षिणी अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां निमृज्य द्वाभ्यां क्रमेण दक्षिणवामश्रोत्रे अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां संमृज्य एकेन अङ्गुल्यग्रैर्नाभिं संमृज्य एकेन पाणितलेन हृदयम् एकेन अङ्गुल्यग्रैः शिरः संमृज्य द्वाभ्यां क्रमेण तैरेव दक्षिणवामभुजौ संमार्ष्टि तदेतत्स्मृत्युक्तं आचमनमित्युच्यते ॥

१७६. दक्षिणेनाङ्गेन य आवर्त्तते पर्यावृत्तो भवति स दक्षिणावृदित्युच्यते ॥

१७७. एवं सव्येनावर्तमानः सव्यावृत्पदवाच्यः ॥

१७८. सव्योत्तरिणोपस्थेन दक्षिणोत्तरिणोपस्थेन वा आसनं अङ्कधारणापदवाच्यम् ॥

१७९. विहारसंमुखस्वपृष्ठभागो यथा न भवेत् तथा कर्मकाले इतस्ततो गमनं विहाराव्यावृत्तिरित्युच्यते ॥

१८०. वेदिश्रोण्योत्तरया पार्ष्णीं समां निधायेत्यादौ 'तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान् पार्ष्णीरधस्तयो' रित्यमरकोशात्पुंल्लिङ्गोऽपि अत्र स्त्रीलिङ्गः पार्ष्णीशब्दो घुटिकाधोभागवाचकः ॥

१८१. प्रपदेन बर्हिराक्रम्येत्यादौ प्रपदशब्दः 'पादाग्रं प्रपदं पाद' इति कोशात् अङ्गुलिपश्चाद्भागस्य पादाग्रस्य वाचकः ॥

१८२. तत्रैव आक्रमणं नाम बर्हिष उपरि प्रपदस्थापनम् ॥

१८३. अङ्गुल्यग्राण्यवकृष्येत्यत्र अवकर्षणं नाम आकुञ्चनम् ॥

१८४. एवं प्रति संदध्यादित्यत्र प्रसारणं प्रतिसंधानमित्युच्यते ॥

१८५. सामिधेनीरन्वाहेत्यादौ अध्वर्युप्रेषितो होता उत्तरया वेदिश्रोण्या समां पार्ष्णीं निधाय प्रपदेन बर्हिराक्रम्य संहितौ करौ हृदयदेशे अङ्कदेशे वा प्राञ्चौ धारयन् प्राङ्मुखस्तिष्ठन् प्रकृतीष्टौ पञ्चदश विकृतौ पाशुकादौ च ताभ्यो न्यूना अधिका वा या ऋचो मन्द्रस्वरेण पठति ता ऋचः समिधः आधीयन्ते याभिरिति करणव्युत्पत्त्या सामिधेनीपदेनोच्यन्ते ॥

१८६. अन्वाहेत्यनुवचनं विधीयते तत्र सामिधेनीनामनुवचने ऋक्पाठात्पूर्वं त्रिमात्रं हिं इत्युच्चार्य उपांशुसंहितया प्रणवान्ता व्याहृतीः

पठति तस्य उच्चैरुपांशु पठ्यमानस्य समुदितस्य आश्वलायनसूत्रे व्यवहारार्थम् अभिहिंकार इति संज्ञा कृता ॥

१८७. तदनन्तरं पठ्यमानायाः प्रथमाया ऋचः त्रिवारं पाठो विहितः एवमन्तिमाया अपि अस्य त्रिःपाठस्य तत्रैव सूत्रे अभ्यास इति संज्ञा कृता ॥

१८८. सामिधेनीनां प्रथमाया ऋचः द्वयोरर्धर्चयोः संहितया पाठः ऋगन्ते टेः स्थाने त्रिमात्रः प्रणवः तदन्ते मकारः तेन च मकारेण सह उत्तरस्या ऋचः प्रथमार्द्धर्चेन संधानं कार्यं समाप्ते द्वितीयसामिधेन्यर्द्धर्चे उच्छ्वासः कार्यः एतदेकमवसानं ततः द्वितीयार्द्धर्चेन तृतीयसामिधेन्यर्द्धर्चं संधाय तेन च द्वितीयार्द्धर्चं प्रणवान्तं संधाय प्रणवान्तिममकारेण चतुर्थसामिधेन्यर्द्धर्चं तस्मिन्नेवार्धर्चे उच्छ्वसेत् एतद् द्वितीयमवसानम् । एवं च प्रथमोच्छ्वासे त्रयोऽर्धर्चाः द्वितीये तु चत्वारः संपद्यन्ते संकलनेन सप्त संपन्नाः तत्र त्रिःपठ्यमानायाः प्रथमाया ऋचः षड् अर्धर्चाः द्वितीयस्या ऋचः एकोऽर्धर्चः एतदनन्तरं प्रत्युच्छ्वासं द्वावर्धर्चौ भवतः । एवं प्रथमावत् उपान्त्याया द्वितीयार्धर्चमारभ्य तदीयप्रणवमकारेण अन्तिमाया अर्धर्चं संधाय तेन च द्वितीयार्धर्चं संधाय तदन्तिमप्रणवेन उत्तरस्या अर्धर्चं संधाय तदन्ते विरमेत् अन्तिमायां त्रिःपठ्यमानायां एतदेकमवसानं ततो द्वितीयार्धर्चमारभ्य तदन्तिमप्रणवमकारेण उत्तरस्या अर्धर्चं संधाय तेन च द्वितीयार्धर्चं संधाय तदन्तिमप्रणवमकारेण द्वादशाक्षरं निगदभागं संधाय तदन्ते विरमेत् एतत् अन्तिमायां द्वितीयमवसानं अनया रीत्या सामिधेनीनामाद्यन्त्ययोर्ऋचोः पठनम् अन्यासामृचामपेक्षया अधिकस्य अर्धर्चस्य एकैकस्मिन् उच्छ्वासे उच्चारणात् अध्यर्धकारमन्वाहेति णमुलन्तेन अध्यर्धकारमित्यनेन पदेन आश्वलायनसूत्रे व्यवहृतम् ॥

१८९. ऋगारम्भे प्रथमार्धर्चेऽवसाय ततो द्वितीयार्धर्चप्रणवमकारेण उत्तरस्या ऋचः प्रथमार्धर्चं संधाय तदन्ते विरमेत् एवं सर्वा ऋचः पठित्वा अवशिष्टं अन्तिमाया ऋचः द्वितीयार्धर्चं केवलं चतुर्मात्रप्रणवान्तम् उक्त्वा विरमेत् एतादृशं पठनं तत्रैव सूत्रे संततमित्युच्यते ॥

१९०. एतस्य सामिधेन्यनुवचनस्य अध्यर्धकारं पठनरहितस्य अभिहिंकारपूर्वकस्य चतुर्मात्रप्रणवान्तस्य शस्त्रे याज्यायां निगदे अनुवचने अभिष्टवने संस्तवने च अतिदेशः आश्वलायनसूत्रे कृतः अन्वाह अनुब्रूयात् इत्यादिशब्दैर्विहितम् अभिहिंकारपूर्वकं अभ्यासविशिष्टं प्रथमाया ऋचः प्रथमार्धर्चे अवसाय द्वितीयार्धर्चान्त्यप्रणवेन प्रथमाया एव ऋचः द्वितीयपाठगतप्रथमार्धर्चं संधाय तदन्तेऽवस्येत् अनया रीत्या सर्वा ऋचः पठित्वा अन्तिमाया ऋचः तृतीयपाठगतद्वितीयार्धर्चस्य अन्ते चतुर्मात्रप्रणवविशिष्टस्य परिशेषात् केवलस्य तावन्मात्रस्य पठनं अनुवचनमित्युच्यते ॥

१९१. एकस्या ऋचः द्वयोर्वा ऋचोरनुवचने अभ्यासो न भवति सामिधेन्यनुवचने अध्यर्धकारं पठनं विशेषः अनुवचनमात्रे अवसाने यः प्रणवः स चतुर्मात्रो भवति अन्यत्र तु त्रिमात्र एव तदन्तिमस्य मकारस्य स्थाने स्पर्शेषु परेषु तत्तद्वर्गस्थपञ्चमो वर्ण आदेशो भवति यवलेषु परेषु क्रमेण अनुनासिका यवला आदेशा भवन्ति रेफोष्मसु परेषु अनुस्वार आदेशो भवति अन्यत्र अविकृत एव मकारः एतस्य विकारमात्रस्य आश्वलायनसूत्रे अन्तापत्तिरिति संज्ञा ॥

१९२. एकश्रुति अनुब्रूयात् इति उच्यते तथा च अनुवचनमात्रे एकश्रुतिः सिद्ध्यति तत्र एकश्रुतिर्नाम उदात्तानुदात्तस्वरितानां स्वराणामभावः ॥

१९३. अध्वर्युः सामिधेन्यारम्भे एकां समिधमाहवनीयेऽभ्याधाय प्रणवे प्रणवे द्वितीयाद्येकादश समिधोऽभ्याधाय उपान्त्यायाः प्रणवे तिस्रः समिधः सहैवाभ्याधाय आहवनीयस्योपरि प्रक्षिप्तानां समिधां प्रदीपनानुकूलवातोत्पादनार्थम् अन्तिमायाः ऋचः अभ्यासकाले वेदं त्रिवारं प्राक् कम्पयति एतत्कम्पनं वाजनमित्युच्यते ॥

१९४. ध्रुवाज्यात् स्रुवेणोपहत्येत्यादौ उपहननं ग्रहणमेवोच्यते ॥

१९५. वह्नेः कश्चिद्देशमारभ्य देशान्तरपर्यन्तं समन्त्रकम् आज्यधारया आहरणं प्रक्षेपणम् आघार इत्युच्यते ॥

१९६. स्रुवस्याधस्ताद् वेदं धृत्वा तेन दक्षिणं परिधिमारभ्य उत्तर-

पर्यन्तं समन्त्रकं आज्यधाराहरणं स्रौवाघार इति तिर्यगाघार इति चोच्यते ॥

१९७. 'प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते अङ्गुष्ठे' इति कोशात् विस्तृताङ्गुष्ठाग्रमारभ्य विस्तृततर्जन्यग्रपर्यन्तः प्रादेश इत्युच्यते ॥

१९८. तस्य वेद्यां प्रागग्रतया मन्त्रेण स्थापनं प्रादेशकरणमित्युच्यते ॥

१९९. प्रादेशकरणपर्याप्तवेद्यन्तर्गतभूमेः सकाशाद् वेद्यास्तृतबर्हिषः उदग्देशे वेद्यामेव नयनं व्यूहनमित्युच्यते ॥

२००. सामिधेन्यनुवचनानन्तरं होतृकर्तृकं प्रवरप्रवरणं विहितं तत्र प्रवरो नाम आश्वलायनादिभिः प्रवराध्याये यद्गोत्रस्य यावन्तः प्रकर्षेण वराः ऋषयः संबुद्ध्यन्तपदेन उक्तास्ते यथा शण्डिलानां शाण्डिलासितदैवलेति ॥

२०१. तेषामुच्चारणं प्रवरणमित्युच्यते ॥

२०२. तत्र क्षत्रियवैश्ययोर्यजमानयोः पुरोहितस्य प्रवरा वक्तव्याः प्रवरसंशये मानव इत्येव प्रवरो वक्तव्यः । प्रवरानन्तरम् असर्वो निगदशेषो वक्तव्यः तत्र गायत्र्यादिच्छन्दोरहितः ऋग्वेदे विहितः यजुर्मन्त्रः निगद इत्युच्यते ॥

२०३. होता निगदपाठानन्तरं द्वितीयान्तं देवतावाचकं शब्दमुच्चार्य संबुद्ध्यन्तमग्निशब्दमुच्चार्य आवहेति पदं प्लुताद्यक्षरं पठित्वा अवस्यति ततः द्वितीयादिदेवतावाचिकानि पदानि पूर्ववत् अग्निपदरहितानि आवहशब्दान्तानि पठति एतद्देवताह्वानमित्युच्यते ॥

२०४. आह्वानानन्तरं त्रयोदशाक्षरं निगदशेषं ब्रूयात् अयं सर्वो निगदः देवताह्वानगर्भत्वात् आवाहननिगद इत्युच्यते ॥

२०५. अध्वर्युप्रेषितः आग्नीध्रः इध्मसंनहनवेष्टितेन स्फ्येन मूलमारभ्य अग्रपर्यन्तं मध्यमदक्षिणोत्तरान् परिधीन् क्रमेण संमृज्य मन्त्रेणाहवनीयं संमार्ष्टि यागापेक्षया पूर्वत्वादयं पूर्वोऽग्निसंमार्ग इत्युच्यते ॥

२०६. ततोऽध्वर्युः जुहूपभृतोरग्रे प्राञ्चमञ्जलिं निधाय अग्निं नमस्करोति मन्त्रेण एतत्कर्म अञ्जलिकरणमित्युच्यते ॥

२०७. देवताह्वानकाले दक्षिणहस्तेन मन्त्रेण जुहूमादाय सव्येन तथैवोपभृतमादाय दक्षिणेन सव्येन वा पादेन अग्न्याज्ययोर्मध्यमार्गेण मन्त्रेण वेद्या दक्षिणतो गच्छति तदेतत्सर्वं समन्त्रकं गमनं द्वितीयादिकममन्त्रकं गमनं च अत्याक्रमणमित्युच्यते ॥

२०८. तत आहवनीये आहुतिप्रक्षेपार्थं तस्य दक्षिणतः मन्त्रेण स्वस्य स्थानं कल्पयति एतदध्वर्युस्थानमित्युच्यते ॥

२०९. ततः यजमानेन स्रुचि अन्वारब्धः सन् मध्यमपरिधेर्मध्यं जुह्वग्रेण संस्पृश्य मन्त्रेण अविच्छिन्नं प्राक्संस्थमाघारमाघारयति अयमाघारो जौहव आघारः प्राक्संस्थ आघार इति चोच्यते ॥

२१०. आघारहोमार्थं वह्नेः संनिधौ अधःकृतां जुहूं मन्त्रेण ऊर्ध्वां करोति एतत् उद्ग्रहणमित्युच्यते ॥

२११. ततः सव्यपादेनैव प्राङ्मुख एव मन्त्रेण पूर्वमार्गेणैव वेद्या उत्तरत आगच्छति तदेतदागमनं द्वितीयादिकममन्त्रकं चागमनं प्रत्याक्रमणमित्युच्यते ॥

२१२. ततः सकृत् मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं जुह्वा ध्रुवायामाज्यं स्रावयति एतद् ध्रुवासमञ्जनमित्युच्यते ॥

२१३. यथायतनं स्रुचौ सादयतीत्यादौ पूर्वं यस्मात् स्थानात् स्रुचौ गृहीते तस्मिन्नेव स्थाने पुनः स्थापनं यथायतनसादनमित्युच्यते ॥

२१४. ततः उत्करदेशे संसृष्टम् ऊर्ध्वाग्रं स्फ्यं धृत्वा स्वपृष्ठभागे आग्नीध्रमुपश्लिष्टं कृत्वा आश्राव्य आग्नीध्रेण प्रत्याश्राविते एकश्रुत्या मन्त्रं पठति तस्य मन्त्रस्य भरतवत्पदानन्तरं यजमानप्रवरान् तद्धितप्रत्ययरहितान् होतुर्विपरीतान् वतिप्रत्ययान्तान् पठित्वा अवशिष्टं ब्रह्मण्वदित्यादिमन्त्रभागं पठति तदेतत् अध्वर्युकर्तृकप्रवरणमित्युच्यते ॥

२१५. ततोऽमुकशर्मा मानुष इति होतुर्नाम गृह्णाति तत् श्रुत्वा होता मन्त्रेण उत्थाय अन्यं मन्त्रं जपति एतदुपोत्थानमित्युच्यते ॥

२१६. ततो मन्त्रेण अध्वर्युसमीपं गच्छति एतद्गमनं अभिक्रमणमित्युच्यते ॥

२१७. तत एकेनैव मन्त्रेण दक्षिणहस्तेन दक्षिणेंऽसे अध्वर्युं दक्षि-

णेनोरुणा सव्यहस्तेन वा आग्नीध्रं च स्पृशति अयमध्वर्य्वाग्नीध्रान्वारम्भ इत्युच्यते ॥

२१८. ततः स्फ्यवेष्टनेध्मसंनहनाग्रैः सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं स्वमुखमभ्यात्मं स्पृशति तन्मुखसन्मार्ग इत्युच्यते ॥

२१९. ततो होतृषदनं होता अभिमन्त्रयते तत्र होतृषदनं नाम वेद्युत्तरश्रोण्युत्तरदेशः होतुरुपवेशनस्थानम् ॥

२२०. होतृषदने उपवेशनार्थमास्तीर्णानां दर्भाणां किञ्चिदेकं तृणं अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां गृहीत्वा मन्त्रेण नैर्ऋत्यां प्रक्षिपति तत् प्रक्षेपणं निरसनमित्युच्यते ॥

२२१. करणव्युत्पत्त्या मन्त्रोऽपि निरसन इत्युच्यते ॥

२२२. ततो मन्त्रेण होता स्वस्थाने उपविशति दक्षिणोत्तरिणोपस्थेन उपविश्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या स मन्त्र उपवेशन इत्युच्यते ॥

२२३. ततो वेद्यास्तृतबर्हिः दक्षिणजानुशिरसा मन्त्रेण स्पृशति तदेतद्बर्हिरुपस्पर्शनमित्युच्यते ॥

२२४. होता इध्मप्रदीपनसमये एकं यजुर्मन्त्रं पञ्च ऋचश्च जपित्वा इध्मे प्रदीप्ते सति यस्य निगदस्य षडक्षरो मध्यभागः उपांशु पठ्यते तं निगदमुच्चैः एकश्रुत्या पठति तन्निगदघटकघृतीवतीशब्दस्य श्रवणानन्तरम् अध्वर्युः प्रयाजहोमाद्यर्थं जुहूपभृतौ गृहीत्वाऽतिक्रामति स्रुचौ जुहूपभृतौ आदाप्येते अनेनेति करणव्युत्पत्त्या स निगदः स्रुगादापन इत्युच्यते ॥

२२५. अध्वर्युर्जुहूपभृतावादाय अत्याक्रम्य स्वस्थाने तिष्ठन् आश्रावयति तत्र आश्रावणम् आश्रुतम् इति च प्लुताकारपूर्वकप्लुतादिश्रावयेति पदोच्चारणम् आश्वलायनसूत्रे तु प्लुतो य ओकारस्तत्पूर्वकश्रावयेतिपदोच्चारणम् ॥

२२६. आग्नीध्र इध्मसन्नहनवेष्टितं स्फ्यमूर्ध्वाग्रं धृत्वा उत्करे दक्षिणामुखः तिष्ठन् सर्वदा आश्रावणानन्तरम् अस्तुशब्दपूर्वकप्लुतादिश्रौषट्पदमुच्चारयति तदेतत् प्रत्याश्रवणं प्रत्याश्रुतमिति चोच्यते ॥

२२७. यजेत्यादिलोण्मध्यमपुरुषान्तपदघटितेन येन वाक्येन अध्वर्य्वादिना होत्रादिः प्रेर्यते तद्वाक्यं प्रैष इत्युच्यते ॥

२२८. अध्वर्युप्रेषितो होता एकश्रुत्या पुरोनुवाक्यां पठति सा च प्रायः एकैव ऋक् भवति तस्याः प्रथमार्धर्चे एकमवसानं चतुर्मात्रप्रणवान्तद्वितीयार्धर्चे द्वियोयमवसानं यस्मिन् यागे मैत्रावरुणो भवति तत्र स एव पुरोनुवाक्यां पठति पुरः पूर्वं यागाद् देवताम् अनुकूलयितुं या ऋगुच्यते इति व्युत्पत्त्या पुरोनुवाक्यापदं अनुवाक्यापदं च ऋग्विशेषबोधकम् ॥

२२९. यच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचने ये इति भवति तत्र एकारः प्लुतः पाठ्यः तत्पूर्वकं यजामहे इति तिङन्तं रेफान्तेन आगूःशब्देनोच्यते ॥

२३०. पित्र्यायामिष्टौ तु यजामहे इत्यस्य स्थाने स्वधामहे इति पठ्यते सैव तत्र आगूरित्युच्यते ॥

२३१. वकारोत्तरवर्त्यकारस्य स्थाने प्लुतमौकारं कृत्वा वषट् इति शब्दः पठ्यते स वषट्कार इत्युच्यते ॥

२३२. पित्र्यायां तु वषट्कारस्थाने स्वधापदपूर्वकं नम इति पदं पठ्यते स एव तत्र वषट्कारो भवति ॥

२३३. आगूःपूर्विका वषट्कारान्ता प्रायशोऽर्धर्चावसाना बहुस्थानेषु एकैव ऋक् क्वचिदनृगपि याज्यापदेनोच्यते ॥

२३४. याज्याया अचां मध्ये अन्त्योऽच् प्लुतो भवति रुस्थानिको विसर्गः याज्याया अन्ते भवति चेत् वषट्कारेण संधौ अवसानाभावात् रेफ एव विसर्गस्थानेऽवतिष्ठते रेफस्थानिको विसर्गो यत्र तत्र लोप एव विसर्गस्य भवति याज्यान्तानामन्येषां तु व्यञ्जनानां यथाव्याकरणं वषट्कारेण सह संधिर्भवति एकारस्य ऐकारस्य वा याज्यान्तत्वे तयोः संध्यक्षरत्वात् प्लुतमकारं पृथगुच्चार्य इकारं ह्रस्वमेव अन्ते पठित्वा वषट्कारं पठेत् एवं ओकारस्य औकारस्य वा तथात्वे तयोरपि प्लुतम् अकारं पृथगुच्चार्य उकारमन्ते पठित्वा वषट्कुर्यात् तत्र केवलः रकार रेफ इत्युच्यते ॥

२३५. कादयो मान्ताः यादयो हान्ताश्च वर्णा व्यञ्जनपदवाच्याः ॥

२३६. एकारादयश्चत्वारः अ इ उ ऋ लृ इति च पञ्च वर्णाः अचः इति स्वरा इति चोच्यन्ते ॥

२३७. संधिसंपन्नानि अक्षराणीतिसमासे एकारादयश्चत्वारो वर्णाः संध्यक्षराणीत्युच्यन्ते ॥

२३८. सामिधेनीप्रभृतिप्रयाजान्तं शंयुवाकानन्तरं च मन्द्रस्वरेण पठ्यते 'मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरं। प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम्' इति शिक्षोक्त्या 'मन्द्रस्तु गम्भीरे' इत्यमरोक्त्या च कायाग्निप्रेरितो वायुः उरोदेशे संचारं कृत्वा मुखं प्राप्य यथास्थानं यत्र गम्भीरे स्वरे वर्णानुत्पादयति गानशास्त्रे यं प्रथमयाम इति वदन्ति स मन्द्रस्वर इत्युच्यते ।।

२३९. तस्य सप्त यमा भवन्ति तत्र षष्ठेन यमेन याज्या पठ्यते सप्तमेन वषट्कारः उच्चैस्तरां बलीयान् याज्याया इत्याश्वलायनसूत्रात् उच्चैस्तरां वा वषट्कार इति पाणिनिसूत्राच्च तत्र उच्चनीचभावेन आरोहणावरोहणक्रमेण संपाद्यमानाः गानशास्त्रे षड्जादिनामभिः प्रसिद्धा यमा इत्युच्यन्ते ॥

२४०. दर्शश्च पूर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् इति कोशात् अमावास्यायामन्वाधानं कृत्वा प्रतिपदि यागः क्रियते स यागो दर्श इत्युच्यते ॥

२४१. पौर्णमास्यामन्वाधाय प्रतिपदि क्रियमाणो यागः 'पौर्णमासेनोष्टपशुसोमा उपदिष्टा' इति सूत्रात् पूर्णमासे भव इति व्युत्पत्त्या पौर्णमासशब्दप्रतिपाद्यः दर्शशब्दवत् लक्षणया पूर्णमासशब्दप्रतिपाद्यश्च भवति ॥

२४२. दर्शपूर्णमासयोरेव श्रुत्यादिषु सर्वविधेरुपदेशात् अन्यत्र च अत्रत्यस्य सर्वेतिकर्तव्यताकलापस्य अतिदेशात् दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिपदवाच्यौ ॥

२४३. यत्र यत्र अतिदेशः प्रवर्त्तते स यागो विकृतिपदेन व्यवह्रियते ॥

२४४. तत्र प्रकृतौ पञ्च प्रयाजा भवन्ति ते च आगुरादयो यजूरूपाः वषट्कारान्ताः याज्यात्वात् भवन्ति तेषामन्ते वषट्कारात्पूर्वं सूत्रे वेतु वीतां व्यन्तु इति पदत्रयमध्ये अन्यतमं पदं पठितमस्ति याज्यान्तत्वप्रयुक्ता प्लुतिश्च तस्यैव भवति ।। चतुर्णां प्रायाजानां वसन्त-

ग्रीष्मवर्षाशरदो देवताः पञ्चमस्य तु हेमन्तशिशिरौ समस्तौ देवता तत्र द्वितीयः प्रयाजः यजमानस्य गोत्रेण वासिष्ठत्वे शौनकत्वे आत्रेयत्वे वाध्र्यश्वत्वे क्षत्रियत्वे वा आदौ नराशंसपदघटितः अन्येषां तु तनूनपात्पदादिः चातुर्मास्यगतमुख्येष्टिषु नव प्रयाजा भवन्ति तत्र आद्याश्चत्वारः प्राकृता एव तदुत्तरं चत्वारोऽपूर्वाः विहिताः तेषां मध्ये प्रथमस्य देव्यो द्वारो देवता द्वितीयस्य उषासानक्ता तृतीयस्य दैव्यौ होतारौ चतुर्थस्य तिस्रो देव्यः नवमोऽपि प्राकृत एव पाशुके तु एकादश प्रयाजा भवन्ति ते च सर्वेऽपि ऋग्रूपाः तत्र शाकलसंहितायां वसिष्ठेन दृष्टानि यानि सूक्तानि तदन्तर्गता एकादश ऋचः वासिष्ठगोत्रस्य यजमानस्य भवन्ति एवमात्रेयगोत्रस्य तद्दृष्टसूक्तान्तर्गताः वध्र्यश्वदृष्टसूक्तान्तर्गतास्तद्गोत्राणां गृत्समदस्य शौनकत्वात् गृत्समदृष्टसूक्तान्तर्गताः शौनकगोत्रस्य भवन्ति अत्र सर्वत्र द्वितीया ऋचो नराशंसपदघटिताः एते चतुर्विधाः प्रयाजा नाराशंसवन्त इत्युच्यन्ते ॥

२४५. मेधातिथिदृष्टसूक्तान्तर्गताः द्वादश ऋचः तत्र द्वितीयतृतीये ऋचौ क्रमेण तनूनपान्नराशंसपदघटिते अत एव ताः सर्वविधयजमानार्थाः एवं दीर्घतमसा दृष्टा अपि द्वादश व्यवस्थया पूर्वोक्तया एकादश सर्वार्था भवन्ति यत्र एकादश प्रयाजास्तत्र तेषां प्रैषाः मैत्रावरुणेन पठ्यमाना द्वादश प्रैषसूक्ते पठिता अपि पूर्वोक्तव्यवस्थया एकादशैव भवन्ति अत्र सूक्तद्वयगताः प्रयाजाः प्रैषाश्च उभयवन्त इत्युच्यन्ते ॥

२४६. ऋष्यन्तरदृष्टाः प्रयाजास्तनूनपात्पदघटितद्वितीयप्रैषवत्त्वात् तनूनपात्वन्त इत्युच्यन्ते ॥

२४७. प्रधानयागात्पूर्वं इज्यते यैरिति व्युत्पत्त्या एते सर्वे प्रयाजा इत्युच्यन्ते ॥

२४८. होता अन्योऽपि वा वषट्कारानन्तरं नियमेन यं मन्त्रं जपति स वषट्कारानुमन्त्रणमित्युच्यते ॥

२४९ वषट्कारसमकालं अध्वर्युर्जुहोति तदानीमेव चतुर्थ्यन्तं देवतानाम उद्दिश्य न ममेति यजमानः पठति स त्याग इत्युच्यते ॥

२५०. अनृग्रूपाः प्रयाजाः वीधातूत्तरलोडन्तपदान्तकत्वात् वीतवत्पदान्ता इत्युच्यन्ते ॥

२५१. अध्वर्युः प्रयाजैरिष्ट्वा उदङ्ङत्याक्रम्य जुहूस्थाज्यशेषेण ध्रुवामभिघार्य क्रमेण हवींष्यभिघार्य उपभृतमभिघारयति तदेतत्प्रयाजशेषाभिघारणमुच्यते ॥

२५२. अध्वर्युः ध्रुवाज्यात् स्रुवेण जुह्वाम् एकवारमाज्यं गृहीत्वा अनुवाक्यापठनार्थं होतारम् अनुब्रूहीत्यन्तेन मन्त्रेण संप्रैष्य पुनस्त्रिवारं गृह्णाति तदेतत् चतुरवत्तमित्युच्यते ॥

२५३. यस्यैव भवति स यजमानश्चतुरवत्ती भवति ॥

२५४. 'जामदग्न्या वत्सविदा वार्ष्टिषेणास्तथैव च । भार्गवाश्च्यावना और्वाः पञ्चावत्तिन ईरिता' इति वचनात् एतद्वचनोक्तगोत्राणां यजमानानां पञ्चवारमवद्यति एतत्पञ्चावत्तमित्युच्यते ।

२५५. यजमानश्च पञ्चावत्ती भवति ॥

२५६. दो अवखण्डने इति पठितत्वात् स्थापितहविषः होमपरिमितस्य भागस्य ग्रहणार्थं खण्डनम् अवदानमित्युच्यते ।

२५७. अनया रीत्या अवदाय गृहीत्वा अत्याक्रम्य दक्षिणाभिमुख्या स्रुचा आहवनीयस्यैशानभागे आग्नेयमाज्यभागं हुत्वा उदङ्ङत्याक्रम्य पूर्ववदवदाय गृहीत्वा अत्याक्रम्य उदङ्मुख्या स्रुचा आग्नेयदेशे सौम्यमाज्यभागं जुहोति तत्र आज्यं भागो ययोरिति व्युत्पत्त्या तद्देवते अग्नीषोमौ आज्यभागपदार्थौ ॥

२५८. आज्यभागानन्तरं जुह्वामुपस्तीर्य मन्त्रेण दक्षिणहस्तनमस्कारेण पुरोडाशादिरूपं हविरुपस्थाय उपविश्य मन्त्रेण हविरभिमृश्य पञ्चभिरङ्गुलिभिः अङ्गुष्ठमध्यमानामिकाभिर्वा प्रथमपुरोडाशादेः पूर्वार्धात् अवदाय चर्वादिद्रव्यस्य तु मेक्षणेनैवावदाय द्वितीयं पश्चार्धादवदाय पञ्चावत्तिनस्तु मध्यात्पूर्वार्धात्पश्चार्धादिति त्रिरवदाय अभिघारयति एवं रीत्या क्रियमाणं चरुपुरोडाशाद्यवदानमुच्यते ॥

२५९. अवत्तं हविरभिघार्य आज्यस्थाल्याज्येन मन्त्रेण अवदानस्थानान्याप्याययति तदेतत् प्रत्यञ्जनमित्युच्यते ॥

२६०. एवं रीत्या अवदाय अत्याक्रम्य वषट्कृते प्राक्संस्था उदक्संस्था वा प्रधानाहुतीर्जुहोति सोऽयं प्रधानयाग इत्युच्यते ॥

२६१. प्रधानयागे अवदानानन्तरं अत्याक्रमणात्पूर्वं ध्रौवाज्येन स्रुवेण तूष्णीं करिष्यमाणतत्तत्प्रधानहोमदेशे स्विष्टकृद्धोमदेशे च एकामाहुतिं जुहोति सा पुरस्तादाहुतिरित्युच्यते ॥

२६२. एवं प्रत्याक्रमणानन्तरं प्रक्षिप्तस्य हविष उपरि अन्यामाहुतिं जुहोति सा उपरिष्टादाहुतिरित्युच्यते ॥

२६३. प्रधानहोमानन्तरं उपस्तीर्य सर्वेषां हविषाम् उत्तरार्धात् सकृत्सकृदवदानं पञ्चावत्तिनस्तु द्विरवदानं भवति एवं ततो द्विरभिघारयति अवत्ते स्विष्टकृति स्रुवेण दर्शे अमावास्यादेवताकां पौर्णमासे पौर्णमासीदेवताकामाहुतिं जुहोति स पार्वणहोम इत्युच्यते ॥

२६४. अत्र पुरोडाशादेरुपस्थानाभिमर्शने न भवतः अवदानदेशानां प्रत्यञ्जनं च न भवति एवमवदाय अत्याक्रम्य वषट्कृते अग्नौ ऐशानदेशे जुहोति सोऽयं स्विष्टकृद्धोम इत्युच्यते ॥

२६५. होता आज्यभागप्रभृति स्विष्टकृत्पर्यन्तं याज्यापाठे आगुरम् उच्चार्य संहितया द्वितीयान्तं देवतानाम उच्चार्य याज्यां संहितया पठति तदेतत् देवतानामोच्चारणं देवतादेश इत्युच्यते ॥

२६६. स्विष्टकृतं यजेति श्रुत्वा आगुरमुच्चार्य देवतामादिश्य निगदं पठित्वा याज्यासंज्ञामृचं पठति स स्विष्टकृन्निगद इत्युच्यते ॥

२६७. अध्वर्युः स्विष्टकृद्धोमानन्तरं प्रत्याक्रम्य उपरिष्टादाहुतिं हुत्वा जुह्वां जलं गृहीत्वा संक्षाल्य तज्जलं मध्यमपरिधेरन्तर्देशे मन्त्रेण उदक्संस्थं प्रक्षिपति तत् अन्तः परिधिनिनयनमित्युच्यते ॥

२६८. पुनर्जुहूं जलेन प्रक्षाल्य वह्नौ निष्टप्य पूरयित्वा मन्त्रेण परिधेर्बहिः जलं पूर्ववत् प्रक्षिपति तत् बहिःपरिधिनिनयनमित्युच्यते ॥

२६९. तत उपभृति विद्यमानमाज्यं जुह्वां कृत्वा यथापतनं जुहूपभृतौ सादयित्वा मन्त्रेण प्राशित्रहरणे प्रथमप्रधानद्रव्यसंबन्धिनं प्राशित्रमवद्यति स्रुवदण्डेनाभिघार्य प्रणीतानां पश्चिमतः सादयति स भागः प्राशितुः ब्रह्मणः अयमिति विग्रहेण प्राशित्रपदवाच्यः ॥

२७०. तत इडापात्रं वेद्याम् उदगग्रं निधाय तस्मिन् यावन्ति प्रधानद्रव्याणि तावदर्थं सकृदेव उदक्संस्थम् आज्यस्थाल्याज्येनोपस्तीर्य प्रथ-

मप्रधानद्रव्यदक्षिणार्धादवदानदेशसंस्पर्शमकुर्वन् मन्त्रेण अवदाय इडापात्रे उपस्तीर्णदेशे निधाय उत्तरार्धात्तु तूष्णीम् अवदानदेशसंस्पर्शं कुर्वन्नेवावदाय तथैव निदधाति ततस्तस्यैव द्रव्यस्य पूर्वभागात्त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं खण्डं तूष्णीमवदाय आज्यस्थाल्याज्येन सुसंतृप्तं संतर्प्य ध्रुवायाः पूर्वभागे निदधाति तत्खण्डं यजमानकर्तृकप्राशनार्थत्वात् यजमानभाग इत्युच्यते ॥

२७१. ततः द्वितीयादिप्रधानद्रव्याणां प्रथमवदवदाय निधाय उपस्तरणवदभिघारयति एतदिडावदानमुच्यते ॥

२७२. होतुः प्रदेशिन्याः उत्तमे पर्वणी आज्येन स्रुवेण अनक्ति तदङ्गुलिपर्वाञ्जनमुच्यते ॥

२७३. ततः होता उत्तरेण पर्वणा उत्तरं स्वीयमोष्ठं मन्त्रेण निमृज्य अधरम् ओष्ठम् अधरेण पर्वणा मन्त्रेण निमार्ष्टि अयमोष्ठनिमार्ग इत्युच्यते ॥

२७४. ततोऽपः स्पृष्ट्वा अध्वर्युणा दीयमानामिडापात्रीम् अञ्जलिना प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वा तस्याः पश्चात् उदगङ्गुलिं पाणिमुपधाय तस्मिन् अध्वर्युः उपस्तरणपूर्वकम् इडायाः कञ्चिदंशं ददाति तं गृहीत्वा अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्मध्येन स्वयं द्वितीयमंशं गृह्णाति अध्वर्युस्तदुपरि अभिघारयति होता तत् भागद्वयमङ्गुष्ठेनाभिसंगृह्य अङ्गुलीः प्रत्याहृत्य मुष्टिमकृत्वा दक्षिणभागे इडापात्रं प्रागग्रमुदगग्रं वा प्रतिगृह्य मुखसंमितं नासिकासंमितं वा धारयति तत्र पाणिगृहीतं भागद्वयम् अवान्तरेडा इत्युच्यते ॥

२७५. तथा धारयित्वा कंचिन्मन्त्रं जपित्वा उच्चैरन्यं मन्त्रं पठति तत्र मन्त्रे यदध्वर्यव इति पदं तत् श्रुत्वा अध्वर्युः प्रथमं पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषि निदधाति तदेतत् चतुर्धाकरणमित्युच्यते ॥

२७६. अनया रीत्या इडापात्रं धारयित्वा मन्त्रपठनं इडोपह्वानमित्युच्यते ॥

२७७. उपहूतायामिडायाम् अध्वर्युराग्नीध्रस्य हस्ते उपस्तीर्य प्रथमं इडायाः कंचिदंशं दत्त्वा अभिघार्य पुनरुपस्तीर्य द्वितीयं दत्त्वा अभिघारयति तदेतत् षडवत्तमित्युच्यते ॥

२७८ ततो ब्रह्मणे होत्रे च इडाभागं दत्त्वा स्वं भागं गृहीत्वा यजमानाय ददाति होता पाणिगृहीतामवान्तरेडां मन्त्रेण भक्षयति जुष्टिरसीत्यादि-मन्त्रेण यजमानोऽनुमन्त्रयते । ततः सर्वे ऋत्विजः सयजमाना इडां भक्षयन्ति तदेतदिडाप्राशनमित्युच्यते ॥

२७९. इडापात्र्यां पूर्वं विधिना गृहीतं हविरिडेत्युच्यते ॥

२८०. ततः अध्वर्य्वाग्नीध्रौ बर्हिषि उत्तानं दक्षिणहस्तं निधाय तस्मिन् जलं सिञ्चतः होतृब्रह्माणौ तु परिस्तरणस्याधस्तादञ्जलिं निधाय अन्येन जलं सेचयतः यजमानस्तु मन्त्रं पठन् प्रस्तरस्याधस्ता-दञ्जलिं निधाय अध्वर्युणा जलं सेचयति तदेतत् सर्वम् इडामार्जनमित्यु-च्यते ॥

२८१. अध्वर्युणा प्रेषितः आग्नीध्रः प्रणीतापश्चिमतः स्थापितं प्राशित्र-हरणं गृहीत्वा आहवनीयपूर्वमार्गेण गत्वा ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मा मन्त्रेण तत् प्राशित्रं दृष्ट्वा मन्त्रेण अञ्जलिना प्रतिगृह्य वेद्यां कुशेषु प्राग्दण्डं मन्त्रेण निद-धाति तदेतत्कर्म प्राशित्रपरिहरणमित्युच्यते ॥

२८२. ब्रह्मा पात्रात्प्राशित्रभागमादाय स्थानान्तरं गत्वा मन्त्रेण प्राश्नाति एतत्प्राशित्रप्राशनमित्युच्यते ॥

२८३. ततः स्मृत्युक्तमाचमनं कृत्वा मन्त्रेण पुनराचामति तदन्वाचमन-मित्युच्यते ॥

२८४. ततः मन्त्रेण सोदकेन पाणिना नाभिं स्पृशति तत् नाभ्या-लम्भनमित्युच्यते ॥

२८५. ततः स्वस्थाने उपविश्य प्राशित्रहरणं प्रक्षाल्य तस्मिन् जलं प्रक्षिप्य तेन आत्माभिमुखं त्रिवारं भूमौ सिञ्चति एतत् अभ्यात्माग्निनयन-मुच्यते ॥

२८६. अध्वर्युकर्तृकप्राशित्रपरिहरणप्रैषोच्चारणान्तरं यजमानो बर्हिषि निहितान्प्रथमपुरोडाशस्य चतुरो भागाननुमन्त्र्य एकैकं भागं दर्भेण स्पृष्ट्वा इदं ब्रह्मणः इदं होतुः इदमध्वर्योः इदमाग्नीध्रः इति उद्दिशति तदेतत् चतुर्धाकृतभागदानमित्युच्यते ॥

२८७. ततोऽध्वर्युराग्नीध्रभागं द्वेधा कृत्वा आग्नीध्रहस्ते उपस्तीर्य भागस्यैकदेशं दत्त्वा पुनरुपस्तीर्य द्वितीयमेकदेशं दत्त्वा द्विरभिघारयति

अत्र एतादृशं षडवत्तं भवति इडाभागे अन्यादृशं षडवत्तमुक्तं ततो वेदेन ब्रह्मणे ब्रह्मभागं ददाति स्रुवेण होत्रे होतृभागं दत्त्वा स्वयं स्वभागं जुह्वा गृह्णाति एतत् चतुर्धाकृतभागपरिहरणमित्युच्यते ॥

२८८. ब्रह्मा स्वभागं गृहीत्वा अग्निनयनानन्तरं वेद्यां कुशेषु स्थापिते प्रत्यग्दण्डे प्राशित्रहरणे निधाय अध्वर्युणा पूर्वं ध्रुवायाः पूर्वदेशे स्थापितं यजमानभागं तस्य पश्चात् कुशेषु निदधाति इदं भागनिधानमित्युच्यते ॥

२८९. ततः सर्वे ऋत्विजः स्वस्वभागं स्वस्वमन्त्रैः कामस्तुतिनामकैः प्रतिगृह्णन्ति स भागप्रतिग्रह इत्युच्यते ॥

२९०. ततो ब्रह्मा आहवनीयस्य पूर्वमार्गेण वेद्या उत्तरतः गार्हपत्यस्य पश्चिमतश्च गत्वा दक्षिणाग्नौ सुशृतं अध्वर्युणा अभिघार्य दक्षिणस्यां श्रोण्यां स्थापितम् अन्वाहार्यं मन्त्रेण पश्यति तदन्वाहार्यावेक्षणमित्युच्यते ॥

२९१. ततो मन्त्रेण स्पर्शमकुर्वन् तदीयगन्धं जिघ्रति तदन्वाहार्यावघ्राणमित्युच्यते ॥

२९२. ततो ब्रह्मणि अङ्गुष्ठानामिकाभ्यामन्वाहार्यैकदेशं गृहीत्वा यथागतमागत्य स्वस्थाने उपविश्य ब्रह्मभागे प्राशित्रहरणस्य तमेकदेशं स्थापयति सति अध्वर्युरन्वाहार्यस्थालीं वेद्यां यजमानसंमुखां स्थापयति यजमानस्तन्मध्यगतमन्वाहार्यं पश्यति तद्यजमानकर्तृकमन्वाहार्यवेक्षणमुच्यते ॥

२९३. ततः सर्वान् ऋत्विजः संबोध्य अयं वः ओदनः यूयं यथाभागं प्रतिगृह्णीध्वमिति वदति तदन्वाहार्यदानमित्युच्यते ॥

२९४. अध्वर्य्वाग्नीध्रौ सप्तदशकृत्वोऽपान्यमन्त्रेण प्रतिगृह्णीतः होतृब्रह्माणौ आश्वलायनसूत्रपठितेन कामस्तुतिसंज्ञकेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णीतः सोऽयमन्वाहार्यप्रतिग्रह इत्युच्यते ॥

२९५. अपाननं नाम ब्राह्मणयोः नासापुटाभ्यामन्तराकर्षणम् ॥

२९६. ततो वेद्यां विद्यमानानां हविःशेषाणां वेद्या बहिः उत्तरतः प्रक्षेपणं हविरुद्वासनमित्युच्यते ॥

२९७. ततः एकविंशतिदारुकेध्मसंबन्धिनीं परिशेषितां समिधम्

आहवनीये प्रक्षेप्तुं ब्रह्मणोऽनुज्ञां याचमानः आग्नीध्रम् आहवनीयसंमार्गे प्रेष्यति ब्रह्मा च कंचिन्मन्त्रं जपित्वा उच्चैरनुज्ञां ददाति अध्वर्युस्तां समिधमनुयाजहोमार्थमाहवनीयेऽभ्यादधाति तदनुयाजसमिदाधानमित्युच्यते ॥

२९८. आग्नीध्रः स्फ्ये पूर्वं वेष्टितमिध्मसन्नहनं विमुक्तं कृत्वा तेन पूर्ववत् सकृत् परिधीन् संमृज्य मन्त्रेण आहवनीयं संमार्ष्टि सोऽयमुत्तराहवनीयसंमार्ग इत्युच्यते ॥

२९९. अध्वर्युर्जुहूपभृतावादायात्यक्रम्याश्राव्य आग्नीध्रेण इध्मसंनहनरहितस्फ्यहस्तेन प्रत्याश्राविते होतारं याज्यापठनार्थं प्रेष्यति होत्रा वषट्कृते प्रक्षिप्तसमित्पूर्वार्धे जुहोति पुनस्तथैवाश्रावणादि कृत्वा वषट्कारे समिन्मध्ये जुहोति पुनस्तथैव कृत्वा वषट्कृते समिधो मूलमारभ्याग्रपर्यन्तं संततधारया जुहोति सोऽमनुयाजप्रचारोऽनुयाजहोमश्चोच्यते ॥

३००. अत्र अनु पश्चात् प्रधानयागानन्तरम् इज्यते यैरिति व्युत्पत्त्या होत्रा पठ्यमाना याज्यामन्त्रा अनुयाजा इत्युच्यन्ते ॥

३०१. ते च वीधातुप्रकृतिकलोट्प्रथमपुरुषान्ताः वीतवत्पदान्ता इति प्रयाजवदुच्यन्ते ॥

३०२. अनुयाजप्रचारानन्तरम् उदगागत्य यथास्थानं स्रुचौ सादयित्वा यजमानेन सह मन्त्रेण जुहूमूर्ध्वाम् उत्तानेन दक्षिणहस्तेन गृह्णाति एवं नीचेन सव्यहस्तेन अधस्तात् उपभृतम् अध्वर्युयजमानौ कुरुतः तत उभौ प्रागग्रां जुहूं मन्त्रेण दक्षिणांसपर्यन्तं प्रापयतः तथैवोपभृतं प्रत्यगग्राम् उत्तरश्रोणिपर्यन्तं प्रापयतः तदेतत्कर्म स्रुग्व्यूहनमित्युच्यते ॥

३०३. ततोऽध्वर्युर्जुह्वा मध्यमदक्षिणोत्तरान्परिधीन् क्रमेण पृथक्पृथक्मन्त्रैरनक्ति एतत्कर्म परिध्यञ्जनमित्युच्यते ॥

३०४. ततः उपभृतं जलेन संस्पृश्य यथास्थानं स्रुचौ सादयित्वा जुह्वा आधारभूतं सविधृतिपवित्रं प्रस्तरं गृहीत्वा मन्त्रेण प्रस्तराग्राणि जुह्वामनक्ति तथैवोपभृतिमध्यानि अनक्ति तथैव ध्रुवायां मूलानि अनक्ति तदेतत्प्रस्तराञ्जनमित्युच्यते ॥

३०५. प्रस्तरसंबन्ध्येकं तृणमादाय प्रज्ञातं निधाय दक्षिणोत्तराभ्यां

हस्ताभ्यां प्रस्तरं धृत्वा जुह्वामूर्ध्वाग्रमवष्टभ्य आश्राव्य प्रत्याश्राविते प्रैषं पठति स सूक्तवाकप्रैष इत्युच्यते ॥

३०६. अध्वर्युप्रेषितो होता यं मन्त्रं पठति स सूक्तवाक इत्युच्यते ॥

३०७ सूक्तवाकान्तर्गतमन्त्रविशेषपठनकाले अध्वर्युर्यद्यजमानं मन्त्रं पाठयति तत् उज्जितिवाचनमित्युच्यते ॥

३०८. सूक्तवाकस्य अन्तिमं देवेभ्य इति श्रुत्वा तिर्यञ्चं हस्तं कृत्वा कर्षन्निव प्रस्तरमाहवनीयेऽनुप्रहरति मन्त्रेणाध्वर्युस्तत्प्रस्तरप्रहरणमिति गीयते ॥

३०९. ततः पूर्वं प्रज्ञातं यथास्यात्तथा निहितं तृणं गृहीत्वा आग्नीध्रं संबोधयति अग्नीत् इति आग्नीध्रस्तु अध्वर्युं प्रति संवदस्व इति वदति पुनरध्वर्युस्तमाह अगानग्नीत् इति पुनराग्नीध्रस्तमाह अगन् इति पुनरध्वर्युस्तमाह श्रा३वय इति पुनराग्नीध्रस्तमाह श्रौ ३ षट् इति पुनध्वर्युर्गृहीतं तृणं प्रदर्शयन्नाग्नीध्रं प्रत्याह इदं ब्रू ३ हि इति तत आग्नीध्रस्तं प्रत्याह अनुप्रहर इति ततोऽध्वर्युस्तत् तृणमाहवनीयेऽनुप्रहरति तदेतत् तृणप्रहरणमित्युच्यते ॥

३१०. ततोऽध्वर्युर्होतारं प्रेष्यति स शंयुवाकप्रैष इत्युच्यते ॥

३११. अध्वर्युप्रेषितो होता यामृचम् अर्धर्चे अवसाय एकश्रुत्या अन्ते प्रणवरहितां पठति सा ऋक् शंयुशब्दघटितत्वात् शंयुवाक इति गीयते ॥।

३१२. आज्यभागप्रभृति सर्वं प्रधानयाज्यादिकं मध्यमस्वरेण पठनीयं तत्र कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यममिति शिक्षोक्तेर्जठराग्निना प्रेरितो वायुः कण्ठदेशे संचारं कृत्वा मुखं प्राप्य यथास्थानं यत्र वर्णानामभिव्यक्तिं करोति स मध्यमस्वर इति उच्यते ॥

३१३. स्विष्टकृत्प्रभृति शंयुवाकानामुत्तमस्वरेण पठ्यते तत्र तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यमिति शिक्षावचनात् जठराग्निप्रेरितो वायुः मस्तकदेशे संचारं कृत्वा पूर्ववत् वर्णानभिव्यञ्जयति स उत्तमस्वर इति पठ्यते ॥

३१४. शंयुवाकानन्तरम् अध्वर्युर्होत्रे वेदं प्रदाय दक्षिणहस्तेन स्रुवमाज्यस्थालीं सव्येन जुहूमादाय दक्षिणेन यदा गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योर्मध्येन गत्वा स्वयं पत्नीपश्चाद्भागेन गत्वा स्रुवादीनि पत्नीपुरोभागेन

नीत्वा गार्हपत्यस्य पश्चादूर्ध्वजानुरुपविश्य होतुः सकाशात् वेदं गृहीत्वा जुह्वा अधस्तादुपभृत्स्थाने धृत्वा आश्राव्य प्रत्याश्रावितो होतारं यजेति प्रेष्य तेन वषट्कृते आज्यस्थाल्याज्येन चतुरवत्तेन जुह्वा गार्हपत्ये सोमाय जुहोति पुनश्चतुरवत्तेन त्वष्ट्रे ततो देवानां पत्नीभ्यः ततो यजमानस्य प्रजाकामत्वे राकायै सिनीवाल्यै कुह्वै अनुमत्यै च पृथक्पृथक् चतुरवत्तेन हुत्वा स्वाहान्तैरेतैरेव चतुर्भिर्नाममन्त्रैः स्रुवाहुतीर्हुत्वा त्रिभिर्ऋङ्मन्त्रैः स्रुवाहुतीरेव हुत्वा आश्रावणादि कृत्वा अग्नये गृहपतये यजति देवानां पत्नीनां यागकाले गार्हपत्यकुण्डस्योपरि पूर्वभागे अन्तर्धानाय अन्तर्धानकटं उदगग्रं स्थापयित्वा देवानां पत्नीरिष्ट्वा होतुरग्रेण गच्छति सोऽयं पत्नीसंयाजप्रचार इत्युच्यते ॥

३१५. तत्र गत्वा पूर्ववत् होतुरङ्गुलिपर्वणि अङ्क्त्वा होतुर्हस्ते चतुष्कृत्व आज्यं स्रुवेण ददाति एतदाज्यम् आज्येडा इत्युच्यते ॥

३१६. पूर्वम् इडापात्रं गृहीत्वा होता कांश्चिन्मन्त्रान् उच्चैः कांश्चिदुपांशु पठति तदा अध्वर्युर्यजमानाग्नीध्राः इडापात्रमन्वारभन्ते आज्येडां गृहीत्वा यदा पूर्ववत् मन्त्रान् पठति तदा अध्वर्युः पत्नी चान्वारभते। अयं मन्त्रपाठः आज्येडोपह्वानमित्युच्यते ॥

३१७. ततोऽध्वर्युराग्नीध्रहस्ते षट्कृत्वः आज्यं स्रुवेण ददाति होता स्वहस्तगतमाज्यं प्रश्नाति आग्नीध्रश्च स्वहस्तगतमाज्यं प्राश्नाति अत्र होतृकर्तृकं प्राशनं आज्येडाप्राशनमित्युच्यते ॥

३१८. तत आचम्य होता परिस्तरणैरञ्जलिमन्तर्धाय अन्येनापः सेचयति आग्नीध्रस्तं बर्हिषि दक्षिणम् उत्तानं हस्तं निधाय सव्येन जलं सिञ्चति एतदाज्येडामार्जनमित्युच्यते ॥

३१९. एतदनन्तरं शंयुवाकस्य विकल्पः अध्वर्युर्जुह्वां चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सव्येनाङ्गेन होतुरग्रेण गार्हपत्यस्य पश्चिममार्गेण गत्वा दक्षिणाग्नौ मन्त्रेण हुत्वा अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा इध्मप्रव्रश्चनान्यभ्याधाय जुह्वां फलीकरणानोप्य मन्त्रेण जुहोति अत्र पूर्वहोमो दक्षिणाग्निप्रायश्चित्तहोम इत्युच्यते ॥

३२०. द्वितीयस्तु फलीकरणहोम इत्युच्यते ॥

३२१. ततः अपरेण गार्हपत्यम् उत्तरतो गत्वा यजमानाय वेदं

दत्त्वा मन्त्रं वाचयति ततो यजमानाद्वेदमादाय होत्रे प्रददाति इदं वेदवाचनमित्युच्यते ॥

३२२. होता वेदं पत्न्यै प्रदाय मन्त्रं वाचयति अत्र 'होताध्वर्युर्वा' इत्याश्वलायनसूत्रात् अध्वर्युर्वा वाचयति एतत्पत्नीवेदवाचनमित्युच्यते ॥

३२३. ततः पत्नी वेदशिरसा मन्त्रेण स्वनाभिं स्पृशति एतद् वेदशिरःकरणकनाभ्यालम्भनमित्युच्यते ॥

३२४. बौधायनसूत्रपठितत्वादध्वर्युः आश्वलायनसूत्रपठितत्वात् होता वा पत्न्याः कटौ आग्नीध्रेण पूर्वं निबद्धं योक्त्रं मन्त्रेण स्वस्त्रसूत्रपठितेन विमुञ्चति एतत्पत्नीयोक्त्रविमोचनमित्युच्यते ॥

३२५. ततः पूर्ववत् होताध्वर्युर्वा तद्योक्त्रं पत्न्यञ्जलौ निधाय तस्मिन् जलमानयति मन्त्रेण पत्नी तु तेन जलेन स्वमुखमार्जनं बाह्याङ्गे करोति इदं मुखविमार्जनमित्युच्यते ॥

३२६. ततो गार्हपत्यं परिषेचयित्वा चतस्रः समिधो मन्त्रैः आधापयित्वा पुनः परिषेचयति एतद् उत्तरगार्हपत्यसमिदाधानमित्युच्यते ॥

३२७. ततः पत्नी तूष्णीं यथागतं तीर्थेन विहाराद्बहिर्निष्क्रामति एतत् पत्नीनिष्क्रमणमित्युच्यते ॥

३२८. अध्वर्युः उत्तरेण गार्हपत्यं प्राङागत्य आज्यस्थाल्याज्येन ध्रुवां मन्त्रेण पूरयति यजमानोऽपि तं मन्त्रं पठति एतत् ध्रुवाप्यायनमित्युच्यते ॥

३२९. ततो यजमानः स्वभागं ब्रह्मणा प्राशित्रहरणस्य पश्चात् कुशेषु वेद्यां स्थापितं मन्त्रेण प्राश्नाति एतद्यजमानभागप्राशनमित्युच्यते ॥

३३०. ततोऽध्वर्युः आहवनीये आज्यस्थाल्याज्येन स्रुवेण देवदेवताकया ऋचा एकामाहुतिं हुत्वा तथैव अल्पाक्षरैर्यजुर्मन्त्रैर्नवाहुतीर्हुत्वा चतसृभिर्व्याहृतिभिश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा द्वाभ्यामग्नीवरुणदेवताकाभ्यां ऋग्भ्यां हुत्वा द्वाभ्यामृग्भ्यां अयसे अग्नये हुत्वा देवदेवताकया एकया ऋचा हुत्वा एकया ऋचा अग्नये स्विष्टकृते हुत्वा प्रजापतिदेवताकया एकया ऋचा जुहोति अयं होमः अध्वर्युकर्तृकनित्यप्रायश्चित्तहोम इत्युच्यते ॥

३१. ततो वेद्यास्तृतसर्वबर्हिर्मुष्टिभ्यः प्रत्येकं किंचित् किंचिद्

गृहीत्वा ध्रुवायां मन्त्रेण समज्य मन्त्रेणाहवनीये प्रक्षिपति तदेतद्बर्हिरेकदेशानुप्रहरणमित्युच्यते ॥

३३२ तत उत्थाय दक्षिणं पादं वेदिमध्ये निधाय ध्रुवया मन्त्रेण जुहोति सोऽयं समिष्टयजुर्होम इत्युच्यते ॥

३३३. येन मन्त्रेण जुहोति स मन्त्रः समिष्टयजुरित्युच्यते ॥

३३४. ततः प्रणीतापात्रं वेद्यां निधाय यजमान मन्त्रं वाचयति ततोऽध्वर्युयजमानौ प्रतिदिशं प्रणीताजलेन कुशैर्मार्जयतः । प्राच्यां दिशि देवा इत्यादिमन्त्रेण प्राच्यां, दक्षिणस्यामित्यादिमन्त्रेण दक्षिणस्यां, ततोऽप उपस्पृश्य प्रतीच्यामित्यादिमन्त्रेण प्रतीच्यां, उदीच्यामित्यादिमन्त्रेणोदीच्यां, ततोऽध्वर्युः प्रणीताजलशेषं वेद्यां मन्त्रेण प्रक्षिपति एतत्प्रणीताप्रणयननिनयनमित्युच्यते ॥

३३५. होता तु पूर्वोक्तपत्नीयोक्त्रविमोचनानन्तरमेव तद्योक्त्रं गृहीत्वा गार्हपत्यस्य पश्चाद् द्विगुणं प्राक्पाशं निधायोपरिष्टादस्योदगग्राणि वेदतृणानि निधाय अग्निहोत्रहवणीं जलपूर्णां तस्योपरि निधाय वेदतृणैरभिमृश्य पत्नीं मन्त्रं वाचयति ततः प्रतिदिशमुदकमूर्ध्वं सिञ्चन् तथैवोदकमूर्ध्वं सिञ्चतीं पत्नीं मन्त्रं वाचयति तदेतदुदकोदुक्षणमित्युच्यते ॥

३३६. तत एकया ऋचा एकेन यजुर्मन्त्रेण च अग्निहोत्रहवणीगतेन जलेन दर्भैर्होता पत्नी च आत्मानं मार्जयेते ततो यजुर्मन्त्रेण उभौ निर्ऋतिदिशि जलं सिञ्चतः ततो होता वेदतृणानामधस्तात् कृतायां पत्न्यञ्जलौ तथाकृते स्वसव्यहस्ते च दक्षिणहस्तेन अग्निहोत्रहवणीमादाय तज्जलं सर्वं प्रक्षिपति तदेतदग्निहोत्रहवणीजलनिनयनमित्युच्यते ॥

३३७ होता वेदतृणानि अग्रभागे दक्षिणहस्तेन धृत्वा तन्तुशब्दवता मन्त्रेण गार्हपत्यादारभ्याहवनीयपर्यन्तं अविच्छिन्नं स्तृणाति एतत् वेदस्तरणमित्युच्यते ॥

३३८. तत आहवनीयस्य वायव्यदेशे तिष्ठन् आज्यस्थाल्याज्येन स्रुवेण त्रिभिर्ऋङ्मन्त्रैः प्रत्येकं हुत्वा तिसृभिर्व्याहृतिभिश्च प्रत्येकं हुत्वा समस्तव्याहृतिमन्त्रेण जुहोति अयं सप्ताहुतिहोमः होतृकर्तृकनित्यप्रायश्चित्तहोम इत्युच्यते ॥

३३९ ततस्तत्रैव तिष्ठन् एकया ऋचा आहवनीयमुपतिष्ठते ततस्तीर्थेन निष्क्रामति सा ऋक् होतृकर्मणां मध्ये चरमकर्मकरणत्वात् संस्थाजप इत्युच्यते ॥

३४०. ब्रह्मा तु प्रणीताप्रणयननिनयनानन्तरं होतृवत् तत्रैव तिष्ठन् आहवनीये सप्ताहुतीर्हुत्वा संस्थाजपेनोपस्थाय तीर्थेन निष्क्रामति अयं होमो ब्रह्मकर्तृकनित्यप्रायश्चित्तहोम इत्युच्यते ॥

३४१. एतद्धोमानन्तरं यजमान उत्थाय प्राङ्मुखो भूत्वा स्वस्थानादारभ्य त्रिभिर्यजुर्मन्त्रैः प्रत्येकं दक्षिणेन पदा द्वाभ्यां पादाभ्याम् उड्डीय वा प्राचीं दिशं गच्छति तत्रैव स्थित्वा एकं यजुर्मन्त्रं पठति एतत्कर्म विष्णुक्रमक्रमणमित्युच्यते ॥

३४२ ते च मन्त्रा विष्णुक्रमपदवाच्या भवन्ति ॥

३४३ ततस्तत्रैव तिष्ठन् मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठते एतदाहवनीयोपस्थानमित्युच्यते ॥

३४४. ततो बहिर्निष्क्रम्य तत्रैव वा तिष्ठन् मन्त्रेणादित्यमुपतिष्ठते एतदादित्योपस्थानमित्युच्यते ॥

३४५. ततो द्विषन्तं ध्यायन् मन्त्रेण दर्भेणात्मानं मार्जयते एतदात्ममार्जनमित्युच्यते ॥

३४६. ततो दर्भं निरस्याप उपस्पृश्य स्वहृदयं मन्त्रेणाभिमृशति तदेतत् हृदयाभिमर्शनमित्युच्यते ॥

३४७. ततोऽप उपस्पृश्य उदङ्मुखः सन् मन्त्रेण प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रेणापसव्यमावर्तते एतद्यजमानावर्तनमित्युच्यते ॥

३४८. तत उपविश्याहवनीये मन्त्रेण समिधमादाय मन्त्रेणाहवनीयमुपस्थाय स्वायतन एव तिष्ठन् द्वाभ्यामृग्भ्याम् एकेन यजुर्मन्त्रेण च गार्हपत्यमुपतिष्ठते तस्मिन् यजुर्मन्त्रे तु मह्यमितिपदानन्तरं स्वनाम शर्मपदघटितं चतुर्थ्यन्तमुक्त्वा ज्योतिष्मतीमित्यादिमन्त्रशेषं ब्रूयात् ततो यावन्तो यजमानस्य पुत्राः तावतां ज्येष्ठानुक्रमेण प्रत्येकं स्वनामवत् चतुर्थ्यन्तमुक्त्वा ज्योतिष्मतीमित्यादिमन्त्रशेषमुक्त्वा अन्ते तन्तवे इति-चतुर्थ्यन्तमुक्त्वा ज्योतिष्मतीमित्यादि ब्रूयात् एतद्यजमानकर्तृकगार्हपत्योपस्थानमित्युच्यते ॥

३४९. तत एकं यजुर्मन्त्रं पठति स यज्ञसमाप्तौ पठ्यमानत्वात् यज्ञविमोक इत्युच्यते ॥

३५०. ततः पूर्ववत्तिरःपवित्रमप आचम्य आहवनीयं परिषिच्य समन्त्रकं चतस्रः समिध आधाय पुनः परिषिञ्चति अयमुत्तराहवनीयपरिषेक इत्युच्यते ॥

३५१. तत एकामृचं जपति सा ऋक् यज्ञस्य पुनरालम्भ इत्युच्यते ॥

३५२. ततः प्रागुद्वीय गोपदवतीमृचं जपति अयं गोमतीजप इत्युच्यते ॥

३५३. ततो ब्राह्मणभोजनाय आत्मानं बौधायनसूत्रोक्तमार्गेण प्रेष्यति सोऽयमात्मसंप्रेष इत्युच्यते ॥

३५४. उक्तान्यैष्टिकपदार्थानां नामानि इदानीमाधानसंबन्धिनां पदार्थानां नामान्युच्यन्ते तत्र गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयनामकानां त्रयाणामग्नीनां तत्तदायतनेषु स्वस्वसूत्रोक्तविधिना स्थापनम् अग्न्याधानमाधानमिति चोच्यते ॥

३५५. समस्तपातकनिबर्हणार्थम् आधानाधिकारसिद्ध्यर्थम् आधानात्प्राक् स्थण्डिलकरणाद्यग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा आघारहोमानन्तरं गायत्रीमन्त्रेण सवित्रे चरुं हुत्वा स्विष्टकृदर्थम् अवदाय अन्तःपरिधि सादयित्वा एकविंशत्यृचस्य यद्देवा इत्यादिकस्य प्रथमानुवाकस्य एकैकया ऋचा आज्याहुतीर्हुत्वा त्रयोदशर्चस्य पददीव्यमित्यादिकस्य द्वितीयानुवाकस्य एकैकयर्चा तथैव हुत्वा सप्तदशर्चस्य आयुष्ट इत्याद्यनुवाकस्य ऋग्भिस्तथैव हुत्वा सिंहे व्याघ्र इत्यादिकस्याष्टर्चस्यानुवाकस्य ऋग्भिस्तथैव हुत्वा समित्पाणिर्यजमानः स्वायतने तिष्ठन् वैश्वानरायेत्यादिकेन द्वादशर्चेनानुवाकेनाग्निमुपस्थाय त्रयोदश समिध आधाय एकया ऋचा हुत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य वरं दत्त्वा अग्नेः पुरस्तात् अश्वत्थपर्णेषु हुतशेषं निदध्यात् । अयं होमः पापतारतम्यानुसारेण संवत्सरं मासं चतुर्विंशतिदिनानि षट् दिनानि त्रीणि दिनानि वा क्रियते । अस्य होमस्य अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा आरम्भः यावन्ति होमदिनानि तावत्सु दिनेषु स्त्रीसंगममांसभक्षणपर्यङ्कशयनासत्यभाषणवर्जनम् अयं कूष्माण्डपदेन श्रुत्यादिषु प्रसिद्धः ॥

३५६. अथान्यो होमः तत्र पूर्वाह्णे गृह्यमग्निं प्रतिष्ठाप्य आघारहोमान्तं कृत्वा गायत्र्या सवित्रे चरुणा हुत्वा अग्ने नयेति षडृचेनानुवाकेन प्रत्यृचं चरुणा हुत्वा सहस्रशीर्षेत्यष्टादशर्चेनानुवाकेन प्रत्यृचं हुत्वा अग्नेर्मन्व इति द्वाविंशत्यृचेनानुवाकेन तथैव हुत्वा या वामिन्द्रेति चतसृभिर्ऋग्भिस्तथैव हुत्वा यो वामिन्द्रेत्यष्टाभिर्ऋग्भिस्तथैव हुत्वा पवमानः सुवरिति सप्तदशर्चेनानुवाकेन तथैव हुत्वा यद्देवा इति विंशत्यृचेनानुवाकेन तथैव हुत्वा वैश्वानरो न इत्यष्टाभिर्ऋग्भिस्तथैव हुत्वा चतसृभिर्व्याहृतिभिः प्रत्येकं हुत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । ततो जलपूर्णं पात्रं गृहीत्वा नैर्ऋतीं दिशं गत्वा चतुष्पथे गोमयेनोपलिप्य तत्रोपविश्य जलपात्रं पुरस्तान्निधाय तस्य जले आत्मनः प्रतिबिम्बम् अवेक्षमाणो मन्त्रान् जपेत् । ते च मन्त्राः सिंहे मे इत्यादयस्त्रिसप्ततिसंख्याकाः । ततस्तत्पात्रगतं जलं नैर्ऋत्यां दिशि स्ववैरिणो यस्यां दिशि निवसन्ति तस्यां वा दिशि मन्त्रेण निनयति । ततस्तत्पात्रं तस्यामेव दिशि परास्य पृष्ठतोऽनवेक्षमाणः सन् यथागतमागत्य हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य आचमनं कुर्यात् । एवमेकाहं त्र्यहं सप्ताहं पञ्चदश दिनानि एकं मासं मासद्वयं षण्मासं संवत्सरं वा शक्त्यनुसारेण कुर्यात् कर्मान्ते ब्राह्मणान् पायसान्नेन भोजयेत् गोहिरण्यादि च ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् अयं होमः आधानाधिकारसम्पादकसमस्तपापक्षयकरः अथ च सर्वकर्मानुष्ठानाधिकारसम्पादकः सोऽयं गणहोम इत्युच्यते ॥

३५७. मृदा निर्मितं समचतुरस्रं प्रतिदिशम् अष्टादशाङ्गुलविस्तृतं होमानुसारेण तताऽधिकं वा न तु ततो न्यूनं चतुरङ्गुलोच्चं मध्योन्नतं स्थण्डिलमित्युच्यते ॥

३५८. दक्षिणात्वेन दीयमानं धेनुसुवर्णादिकं व्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या वर इत्युच्यते ॥

३५९. आधानात्पूर्वदिने नान्दीश्राद्धं क्रियते यत्र सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः तिलकार्यं यवैरेव क्रियते पैतृकमपि कर्म सव्येनैव क्रियते विश्वेषां देवानां पूजनानन्तरं मातृपितामहीप्रपितामह्य इज्यन्ते ततः पितृपितामहप्रपितामहाः ततो मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहाः सपत्नीकाः दर्भास्तु ऋजवोऽमूलाः साग्राः पितृकार्येऽपि भवन्ति

ब्राह्मणाश्च पितृस्थानेऽपि युग्मा भवन्ति द्राक्षाः आमलकी फलानि च दक्षिणात्वेन दीयन्ते पितृणां नामगोत्रोच्चारणं नैव क्रियते किन्तु तस्य स्थाने सर्वत्र नान्दीमुखा इत्युच्यते सर्वत्र मन्त्रान्ते वृद्धिरिति पदमुच्चार्यते तद् नान्दीश्राद्धं वृद्धिश्राद्धमिति चोच्यते ॥

३६०. आधानात्पूर्वदिने रात्रौ उदकशान्तिः प्रतिसरबन्धश्च क्रियते शुचिर्भूत्वा कर्म आधानाङ्गभूतत्वेन सङ्कल्प्य गोमयेन गोचर्ममात्रं स्थलं उपलिप्य दर्भेण यज्ञियकाष्ठेन वा तूष्णीं भूमिमुद्धृत्य जलेन तूष्णीमवोक्ष्य तत्र पञ्चप्रस्थपरिमितव्रीहीणां तन्दुलानां वा स्थण्डिलं कृत्वा स्थण्डिलमध्ये प्रतीचीमारभ्य प्राचीपर्यन्तं मन्त्रेण दर्भेण लेखां कृत्वा स्थण्डिलोपरि दक्षिणभागे मन्त्रेण पूर्ववल्लेखां कृत्वा उत्तरभागे तथैव लेखां कृत्वा स्थण्डिलमध्ये दक्षिणां दिशमारभ्य उदीचीपर्यन्तं लेखां कृत्वाऽप उपस्पृश्य नैर्ऋतीं दिशमारभ्य वायवीपर्यन्तं लेखां मन्त्रेण कृत्वा आग्नेयीमारभ्य ऐशानीपर्यन्तं लेखां मन्त्रेण कृत्वा लेखाकरणं दर्भं यज्ञियकाष्ठं वा व्याहृतिमन्त्रेण उत्तरस्यां दिशि निरस्य स्थण्डिलाद्बहिः उत्तरतः प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्य तेषु प्रोक्षणीमुदकुम्भं पञ्चप्रस्थयवपूर्णकांस्यपात्रे सूत्रद्वयं च सादयित्वा सर्वाणि पात्राणि दर्भैः प्रच्छाद्य पवित्रं तूष्णीं कृत्वा प्रोक्षणीपात्रमुत्तानं कृत्वा तत्र उदगग्रं पवित्रं निधाय उदकमानीय तूष्णीं त्रिरुत्पूय प्रोक्षणीं पवित्रेण प्रोक्ष्य उदकुम्भमुत्तानं कृत्वा पवित्रेण प्रोक्ष्य कांस्यपात्रस्थसूत्रद्वयं च प्रोक्ष्य उदकुम्भं सुगन्धिद्रव्येण गुग्गुल्वादिना धूपयित्वा स्थण्डिलोपरि प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्य गन्धोदकेनाक्षतपुष्पैः फलैश्चावकीर्य तत्रोदकुम्भं निधाय तस्योपरि पवित्रमुदगग्रं निधाय उदकुम्भे उदकं मन्त्रेण पूरयति । उदकुम्भे गायत्रीमन्त्रेण यवाक्षततन्दुलानोप्य उदकुम्भस्य समन्तात् व्याहृतिमन्त्रेण पुष्पदूर्वाफलान्यवकीर्य उदकुम्भं दूर्वादर्भैः प्रच्छाद्य उदकुम्भस्य पुरस्तात् उदगग्रान् दर्भान् मन्त्रेण परिस्तीर्य दक्षिणतो व्याहृतिमन्त्रेण प्रागग्रान् पश्चिमतः उदगग्रान् मन्त्रेण उत्तरतः प्रागग्रान् मन्त्रेण परिस्तीर्य चतुरो ब्राह्मणान् चतसृषु पूर्वादिदिक्षु जपकर्तॄन् वृत्वा यजमानो ब्राह्मणाश्च दर्भहस्ताः दर्भाग्रैः कुम्भं स्पृशन्तो जपन्ति, शं न इत्यृचं गायत्रीं पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वां च ततो वेदादीन् चतुरः ततः

कृणुष्वेति सूक्तं राक्षोघ्नं मदे चिदित्यर्धर्चम् इन्द्रो दधीच इत्यनुवाकं यत इंद्रेति द्वे ऋचौ महां इंद्रेति द्वे ऋचौ यद्देवाः पुरः सद इति पञ्चपर्यायान् अग्नये रक्षोघ्ने इति पञ्च अग्निरायुष्मानिति पञ्च या वामिन्द्रेति चतस्रः यो वामिन्द्रेत्यष्टौ अग्ने यशस्विन्निति चतस्रः हिरण्यवर्णाः शुचय इति चतस्रः ऋताषाडृतेत्यनुवाकं नमो अस्तु सर्पेभ्य इति चतस्रः अयं पुरो हरीति पञ्च पर्यायान् आशुः शिशान इत्यनुवाकं शं च म इत्यनुवाकं ममाग्ने वर्च इत्यनुवाकं अग्नेर्मन्व इत्यनुवाकं समीची नामासीति षट् पर्यायान् हेतयो नाम स्थेत्यनुवाकं शतायुधायेति पञ्च भूतं भव्य भविष्यदित्यनुवाकं चक्षुषो हेतिरित्यारभ्य भ्रातृव्यं पातयामीत्यन्तं प्राणो रक्षतीत्यनुवाकं सिंहे व्याघ्र इत्यनुवाकं अहमस्मीत्यनुवाकं ता सूर्या इत्यनुवाकं अग्निर्नः पात्वित्यनुवाकं ऋध्यास्मेत्यनुवाकं नवो नव इत्यनुवाकं अग्नये इत्यादीनुपहोममन्त्रान् दधिक्राण्व इत्यृचं आपो हिष्ठेत्यृचं यच्चिद्धि त इत्यृचं इमं म इत्यृचं पावमानीः उदुत्तममिति सूक्तं परिणो रुद्रस्येति सूक्तं ब्रह्म जज्ञानमिति ब्रह्मसूक्तं विष्णोर्नु कमिति विष्णुसूक्तं जातवेदस इति सूक्तं हिरण्यवर्णामिति श्रीसूक्तं तच्छयोरित्यनुवाकं नमो ब्रह्मण इति मन्त्रं त्रिवारं जपन्ति ततः प्रणवेनोदकुम्भमुत्थाप्य प्रणवं त्रिरुच्चार्य पुनरुदकुम्भं तत्रैव स्थापयित्वा वृता ब्राह्मणाः सपत्नीकं यजमानम् उदकुम्भोदकेन दर्भाग्रैः व्याहृतिभिः प्रोक्षन्ति इदं सर्वं कर्म उदकशान्तिरित्युच्यते ॥

३६१. अथ ब्राह्मणाः सूत्रद्वयमादाय नागेशं वासुकिं तत्र ध्यात्वा त्र्यम्बकमन्त्रेण त्रिवारम् ऊर्ध्वं भस्मना सूत्रद्वयमालिप्य अग्निरायुष्मानिति मन्त्रेण यजमानस्य दक्षिणहस्तं गृहीत्वा बृहत्सामेति मन्त्रेण एकं सूत्रमपरं सूत्रं पत्न्या वामहस्ते बध्नीयुः बन्धनस्थाने यो ब्रह्मणेति मन्त्रेण भस्मना रक्षां कुर्युः यजमानः पूर्वस्यां दिशि जपकर्त्रे ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यात् दक्षिणस्यां दिशि जपकर्त्रे रजतं पश्चिमदिशि जपकर्त्रे कांस्यम् उत्तरस्यां दिशि जपकर्त्रे वस्त्रं दद्यात् इदं कर्म प्रतिसरबन्ध इत्युच्यते ॥

३६२. बध्यमानं सूत्रद्वयं प्रतिसरपदवाच्यम् ॥

३६३. ततः प्रातःकाले एकविंशतिदर्भाणां त्रीणि पिञ्जूलानि कृत्वा एकेन पिञ्जूलेन कण्ठमारभ्य मुखपर्यन्तं मार्जयेद् द्वितीयेन नाभिमारभ्य

कण्ठपर्यन्तं मार्जयेत् तृतीयेन नाभेरधस्तात् गुल्फपर्यन्तं मार्जयेत् ततः पिञ्जूलानि प्रोक्ष्य उदीच्यां दिशि परित्यजेत् ततोऽप उपस्पृशति एतत्कर्म पवनमित्युच्यते ।

३६४. सप्तानां दर्भाणां स्तबकः पिञ्जूलमित्युच्यते ॥

३६५. ततः आपो हि ष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं जलमाचामेत् एतत् मन्त्राचमनमित्युच्यते ॥

३६६. तत आत्मानं मन्त्रैर्मार्जयेत् ते च मन्त्राः दधिक्राव्ण इत्येका, यत्किञ्चेदमित्येका, कितवास इत्येका, हिरण्यवर्णाम् इति चतस्रः, पवमानः सुवरित्यनुवाकः, कया न इति तिस्रः, तरत्समन्दीति चतस्रः, समस्तव्याहृतिः, शं नो देवीरित्येका, एवं पत्न्यपि पवनादि कुर्यात् इदं मन्त्रमार्जनं मन्त्रप्रोक्षणमिति चोच्यते ॥

३६७. ऋत्विजश्च पवनादित्रयं कुर्युः ततः पुण्याहवाचनं तत्राग्निः प्रीयतामिति विशेषः । तच्चेत्थम् । आदौ गणपतिं षोडशोपचारैः संपूज्य मही द्यौरिति भूमिं संप्रार्थ्य ओषधयः समिति भूमौ शक्त्यनुसारेण व्रीहीणां राशिद्वयम् उदक्संस्थं विधाय आकलशेष्विति राश्योः कलशद्वयं निधाय इमं मे गङ्ग इति कलशयोर्जलमापूर्य गन्धद्वारामिति गन्धं प्रक्षिप्य या ओषधीरिति सप्तधान्यानि प्रक्षिप्य काण्डात्काण्डादिति दूर्वाः अश्वत्थेव इति पञ्च पल्लवान् स्योना पृथिवीति सप्त मृदः स हि रत्नानीति पञ्च रत्नानि हिरण्यरूप इति हिरण्यं च प्रक्षिप्य युवाः सुवासा इति द्विसूत्र्या कलशकण्ठौ वेष्टयित्वा पूर्णा दर्वीति कलशयोरुपरि पूर्णपात्रे स्थापयेत् । ततः कलशयोस्तत्त्वायामीति वरुणमावाह्य षोडशोपचारैः पूजयित्वा युग्मान् ब्रह्मणान् उदङ्मुखानुपवेशयेत् । ब्राह्मणास्तु सपत्नीकं यजमानं प्रतिब्रूयुः मातृदेवो भव पितृदेवो भव आचार्यदेवो भव अतिथिदेवो भवेति । एताः सत्या आशिषः सन्तु इति यजमानो ब्रूयात् । ततः अवनिकृतजानुमण्डलः कमलमुकुलसदृशमञ्जलिं शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णमुत्तरकलशं धारयित्वा 'दीर्घा नागा नद्यो गिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च तेनायुः प्रमाणेन पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु' इत्यनेन मन्त्रेण उत्तरकलशं स्वशिरसा पत्नीशिरसा विवाहादौ संस्कार्यशिरसा च संयोज्य कलशस्थाने कलशं

स्थापयित्वा पुनर्गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कृत्वा पुनर्गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव इति त्रिवारं कुर्यात् । ततो यजमानः शिवा आपः सन्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात् । ब्राह्मणाश्च शिवा आपः सन्त्विति वदेयुः । ततो यजमानो गन्धाः पान्तु सुमङ्गल्यं चास्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्राह्मणहस्ते चन्दनं दद्यात् । ब्राह्मणास्तु गन्धाः पान्तु सुमङ्गल्यं चास्त्विति वदेयुः। अक्षताः पान्तु आयुष्यमस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति यजमानः अक्षतान् दद्यात्। ते च अक्षताः पान्तु आयुष्यमस्तु इति ब्रूयुः। ततः पुष्पाणि पान्तु सौश्रियमस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति यजमानः पुष्पाणि दद्यात्। ब्राह्मणास्तु पुष्पाणि पान्तु सौश्रियमस्त्विति ब्रूयुः। ताम्बूलानि पान्तु ऐश्वर्यमस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति यजमानस्ताम्बूलानि दद्यात् । ब्राह्मणास्तु ताम्बूलानि पान्तु ऐश्वर्यमस्त्विति ब्रूयुः । दक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्त्विति यजमानो दक्षिणां दद्यात् । ब्राह्मणास्तु दक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्त्विति ब्रूयुः । यजमानो दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्विति जलं दद्यात् । ब्राह्मणास्तु दीर्घमायुरित्यादि अस्त्वित्यन्तं ब्रूयुः । ततो यजमानः यं कृत्वा सर्ववेदयज्ञक्रियाकरण-कर्मारम्भाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते तमहमोङ्कारमादिं कृत्वा ऋग्यजुः सामाशीर्वचनं बह्वृषिमतं संविज्ञातं भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये इति ब्रूयात् ब्राह्मणाः वाच्यतामिति ब्रूयुः यजमानः भद्रं कर्णेभिरित्यृचं द्रविणोदा द्रविणस इत्यृचं सविता पश्चात्तादित्यृचं नवो नव इत्यृचं उच्चा दिवीत्यृचं सं त्वा सिञ्चामीत्यर्धर्चं च पठित्वा व्रतनियमतपःस्वाध्यायक्रतुदमदानविशिष्टानां ब्राह्मणानां मनः समाधीयतां इति प्रार्थयेत् । समाहितमनसः स्मः इति ब्राह्मणाः । प्रसीदन्तु भवन्तः इति यजमानः प्रसन्नाः स्मः इति ब्राह्मणाः। ततो यजमानः शान्तिरस्त्वित्यादिभिः इष्टसम्पदस्त्वित्यन्तैराशीर्मन्त्रैः पात्रे जलं सिञ्चति अरिष्टनिरसनमस्तु यत्पापं तत्प्रतिहतमस्त्विति मन्त्राभ्यां पात्राद्बहिर्जलं सिञ्चेत् पुनः यच्छ्रेयस्तदस्त्वित्यादिभिः सर्वा इष्टदेवताः प्रीयन्तामित्यन्तैर्मन्त्रैः पात्रे जलं सिञ्चेत् ततो हता ब्रह्मद्विष इत्यादिभिः शाम्यन्त्वीतय इत्यन्तैर्बहिर्जलं सिञ्चति ततः शुभानि वर्धन्ता-

मित्यादिभिः महासेनः प्रीयतामित्यन्तैः पात्रे सिञ्चति ततः पुण्याह-कालान् वाचयिष्ये इति ब्रूयात् ब्राह्मणास्तु वाच्यतामिति ब्रूयुः यजमानः उद्गातेव शकुन इत्यृचं याज्ययेत्यादि संस्कुरुते इत्यन्तं एतरेयब्राह्मणं यत्पुण्यमित्यादि कुरुते इत्यन्तं तैत्तिरीयब्राह्मणं च पठित्वा मह्यं सह कुटुम्बिने महाजनान्नमस्कुर्वाणाय आशीर्वचनमपेक्षमाणाय करिष्यमाणस्य अमुष्य कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्रूयात् ब्राह्मणास्तु ॐ पुण्याहमिति प्रतिब्रूयुः इमे वचनप्रतिवचने त्रिवारं पठनीये ततो यजमानः स्वस्तये वायुमित्यृचं आदित्य उदयनीय इत्यादि स्वस्त्युद्यन्तीत्यन्तम् ऐतरेयब्राह्मणम् अष्टौ देवा इत्यादि अमृतं स्वस्तीत्यन्तं तैत्तिरीयं च ब्राह्मणं पठित्वा मह्यमित्यादि करिष्यमाणाय अमुष्मै कर्मणे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्रूयात् ब्राह्मणास्तु आयुष्मते स्वस्तीति ब्रूयुः एवं पूर्ववत् त्रिवारं कुर्यात् यजमानः ऋध्याम स्तोममित्यृचं सर्वामृद्धिमित्यादि य एवं वेदेत्यन्तं ऐतरेयब्राह्मणं ऋध्यास्म हव्यैरित्यादि प्रतितिष्ठतीत्यन्तं तैत्तिरीयब्राह्मणं च पठित्वा मह्यमित्यादिकर्मणः ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्रूयात् ब्राह्मणास्तु कर्म ऋध्यतामिति ब्रूयुः एवं पूर्ववत् त्रिवारं कुर्यात् यजमानः श्रिये जात इत्यृचं श्रिय एवेत्यादि य एवं वेदेत्यन्तं ऐतरेयब्राह्मणं यस्मिन् ब्रह्मेत्यादि अमृतासतामित्यन्तं तैत्तिरीयब्राह्मणं च पठित्वा मह्यमित्यादि अमुष्य कर्मणः श्रीरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्रूयात् ब्राह्मणास्तु अस्तु श्रीः इति ब्रूयुः एवं त्रिवारं कुर्यात् ततो मङ्गलानि भवन्तु वर्षशतं पूर्णमस्तु गोत्राभिवृद्धिरस्तु इत्युक्त्वा कर्मप्रधानदेवतानाम प्रथमान्तमुक्त्वा अन्ते प्रीयतामित्युक्त्वा शुक्रेभिरङ्गैरित्यृचं तदप्येष इत्यादि सभासद इतीत्यन्तम् ऐतरेयब्राह्मणं च पठित्वा शिवंशिवमित्युक्त्वा पत्नीं वामभागे उपवेश्य वास्तोष्पते इति चतस्र ऋचः पठन् दक्षिणकलशं वामहस्ते उत्तरकलशं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा उभयोः कलशयोः सन्ततधारां पात्रान्तरे कुर्यात् ततस्तेन जलेन युग्मा ब्राह्मणाः पत्नीयजमानयोरभिषेकं दूर्वाङ्कुरैः आम्रपल्लवैश्च समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिस्त्रायन्तामिति तिसृभिः इमा आप इति तिसृभिः देवस्य त्वेति यजुषा समस्तव्याहृतिभिः अभिषिञ्चन्ति ततो यजमानः ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दत्वा पुण्याहवाचनफलसमृद्धिर-

स्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्रूयात् ब्राह्मणाः पुण्याहवाचनफलसमृद्धिरस्त्विति ब्रूयुः ततो यजमानो नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दक्षिणां ददाति इदं सर्वं कर्म पुण्याहवाचनमिति स्वस्तिवाचनमिति चोच्यते ॥

३६८. ततो गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः धृतिः पुष्टिः तुष्टिः आत्मनः कुलदेवता ब्राह्मी माहेश्वरी कौमारी वैष्णवी वाराही इन्द्राणी चामुण्डा गणपतिः एतासां देवतानां षोडशोपचारैः पूजनं मातृकापूजनमित्युच्यते ॥

३६९ ततः गृह्याग्नेः पश्चात् प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्य तेषु दक्षिणतः पत्नी उपविशति उत्तरतो यजमानः तयोरुत्तरतः प्राङ्मुखाः सर्वे ऋत्विजः ततः सपत्नीको यजमानः पुरुष एवेदमिति विष्णुं स्मृत्वा पुरस्तादित्यादि निविष्टमित्यन्तं जपित्वा मासपक्षाद्युल्लिख्य अग्नीनाधास्ये इत्युपांशु त्रिरुच्चार्य उच्चैस्त्रिर्वदेत् ततः तन्म इत्यादि काम इत्यन्तं ऋत्विजः प्रत्याह ऋत्विजस्तु तत्त इत्यादि काम इत्यन्तं प्रतिब्रूयुः यजमानः प्रणवपूर्वकं तथेत्याह तदेतत् सर्वम् आधानसंकल्प इत्युच्यते ॥

३७०. ततः सपत्नीको यजमानः ब्रह्मणः पादौ उपसंगृह्य अमुकशर्माहं ब्रह्मत्वेन त्वा गच्छामि याजयतु मां भवान् चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्माणं त्वामुकशर्माणं वृणे इति ब्रह्माणं वृणीते ब्रह्मा महन्मे इत्यादि भुक्षिपीयेत्यन्तं जपित्वा चन्द्रमास्ते ब्रह्मा स ते ब्रह्मा ब्रह्माहं ते मानुष इति ब्रूयात् ततो होतारं वृणीते अमुकशर्माहं हौत्रेण त्वा गच्छामि याजयतु मां भवान् अग्निर्मे होता स मे होता होतारं त्वामुं वृणे ततो होता महन्मे इत्यादि जपित्वा अग्निष्टे होता स ते होता होताहं ते मानुष इति ब्रूयात् ततोऽध्वर्युं वृणीते अमुकशर्माहं आध्वर्यवेण त्वा गच्छामि याजयतु मां भवान् आदित्यो मेऽध्वर्युः स मेऽध्वर्युरध्वर्युं त्वामुं वृणे ततोऽध्वर्युः महन्मे वोच इत्यादि जपित्वा आदित्यस्तेऽध्वर्युः स तेऽध्वर्युरध्वर्युरहं ते मानुषः इति ब्रूयात् तत उद्गातृवरणं विकल्पेन अमुकशर्माहं औद्गात्रेण त्वा गच्छामि याजयतु मां भवान् पर्जन्यो म उद्गाता स म उद्गातोद्गातारं

त्वामुं वृणे तत उद्गाता महन्म इत्यादि जपित्वा पर्जन्यस्त उद्गाता स त उद्गातोद्गाताहं ते मानुषः इति ब्रूयात् तत आग्नीध्रं वृणीते अमुकशर्माहमाग्नीध्रकर्मणा त्वा गच्छामि याजयतु मां भवान् आग्नीध्रं त्वामुं वृणे तत आग्नीध्रः आग्नीध्रकर्म करिष्यामीति वदेत् यजमानः ओं तथेति ततः सदस्यवरणं विकल्पेन अमुकशर्माहं सादस्येन त्वा गच्छामि याजयतु मां भवान् आकाशो मे सदस्यः स मे सदस्यः सदस्यं त्वामुं वृणे ततः सदस्यः महन्म इत्यादि जपित्वा आकाशस्ते सदस्यः स ते सदस्यः सदस्योऽहं ते मानुष इति प्रतिब्रूयात् एतावत्सर्वम् ऋत्विग्वरणमित्युच्यते ॥

३७१. ऋत्विग्वरणानन्तरं मधुपर्कः क्रियते शुद्धस्थले आसनेषु प्राङ्मुखान् ऋत्विज उपवेश्य वृतान् ऋत्विजो मधुपर्केणार्हयिष्ये इति संकल्प्य प्रथमतः ऋत्विजां पादान् प्रक्षालयेत् ततः कृताचमनेभ्य ऋत्विग्भ्यो विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति विष्टरं दद्यात् ऋत्विजस्तु प्रतिगृह्णामीति विष्टरं हस्ते गृहीत्वा अहं वर्ष्मेति मन्त्रान्ते उदगग्रे विष्टरे उपविशन्ति संघीभूताः अष्टाचत्वारिंशद्दर्भाः मूलप्रदेशमारभ्य अग्रपर्यन्तं द्विगुणितसूत्रवेष्टिताः विष्टरपदवाच्याः ॥

३७२. ततः पाद्यं पाद्यं पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति पाद्यं दद्यात् ऋत्विजस्तु प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा प्रतिगृह्णन्ति ततः पादौ प्रक्षाल्य शुद्ध्यर्थमाचामन्ति पादप्रक्षालनपर्याप्तं पात्रस्थं जलं पादार्थम् उदकम् इति व्युत्पत्त्या पादार्घाभ्यां चेति यत्प्रत्यये पाद्यमित्युच्यते ॥

३७३. ततः कृताचमनेषु ऋत्विक्षु यजमानस्तेभ्यः अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यं प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा अर्घ्यं ददाति ऋत्विजस्तु प्रतिगृह्णामीति प्रतिगृह्णन्ति । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इति कोशात् अर्घः पूजाविधिस्तदर्थमुदकमिति व्युत्पत्त्या पूर्वोक्तसूत्रेण यत्प्रत्यये गन्धाद्यष्टोपचारसहितं अर्घ्यपात्रस्थं जलं अर्घ्यमित्युच्यते ॥

३७४. ततो यजमानः आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामित्याचमनार्थं जलं ददाति ऋत्विजस्तु प्रतिगृह्णामीति प्रतिगृह्य अमृतोपस्तरणमित्यादिमन्त्रेण आचमनं कुर्वन्ति ततोऽन्येन जलेन शुद्ध्यर्थमाचमनं कुर्वन्ति तत्राचमनपात्रस्थं जलमाचमनीयमित्युच्यते ॥

३७५. ततो यजमानः मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः प्रतिगृह्यता-मिति मधुपर्कं ददाति ऋत्विजस्तु प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा प्रतिगृह्णन्ति पूर्वं आह्रीयमाणं मधुपर्कं मित्रस्य त्वेति मन्त्रेण प्रतीक्षन्ते देवस्य त्वेति मन्त्रेण अञ्जलौ गृहीत्वा वेष्टितं सूत्रं विस्रस्य पिधानकं दूरीकृत्य मधु वाता इति त्र्यृचेन मधुपर्कम् अवेक्ष्य तत्पात्रं वामहस्ते कृत्वा तत्रत्यं मधुपर्कम् अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां त्रिःप्रदक्षिणमालोड्य वसवस्त्वेत्यादिमन्त्रेण प्राच्यां दिशि मधुपर्कम् अङ्गुष्ठानामिकोच्छलनेन प्रोक्षयन्ति तथैव रुद्रास्त्वेत्यादिमन्त्रेण दक्षिणतः प्रोक्षयन्ति तथैवादित्यास्त्वेत्यादिमन्त्रेण पश्चिमतः तथैव विश्वे त्वा देवा इत्यादिमन्त्रेण उत्तरतः ततोऽङ्गुष्ठा-नामिकाभ्यां मध्यात् गृहीत्वा भूतेभ्यस्त्वेति मन्त्रेण त्रिवारम् ऊर्ध्वं प्रोक्षयन्ति ततस्तत्पात्रं भूमौ निधाय मधुपर्कैकदेशं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा विराजो दोह इत्यादिमन्त्रेण भक्षयन्ति ततो लौकिकजलेनाचामन्ति ततः पुनर्मधुपर्कैकदेशं गृहीत्वा विराजो दोहमित्यादिमन्त्रेण भक्षयन्ति पुनर्लौकिकजलेनाचम्य मधुपर्कैकदेशं गृहीत्वा मयि दोह इत्यादिमन्त्रेण भक्षयन्ति ततो लौकिकजलेनाचम्य मधुपर्कशेषं जले प्रक्षिपन्ति अमृता पिधानमसीति मन्त्रेण पूर्वदत्ताचमनीयजलेनाचम्य लौकिकजलेनाचा-मन्ति । कांस्यपात्राभ्यां संपुटीकृतम् उपरि द्विगुणितसूत्रवेष्टितं मधुमि-श्रितं दधि मधुपर्क इत्युच्यते ॥

३६६. ततो यजमानो गौर्गौर्गौः प्रतिगृह्यतामिति प्रत्येकमृत्विग्भ्यो गां ददाति ऋत्विजस्तु प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा माता रुद्राणामित्यृचं पठित्वा ओमुत्सृजतेति मन्त्रेण गोरुत्सर्जनं कुर्वन्ति यजमानस्तु नववस्त्रयुग्मं यज्ञोपवीतयुग्मं चन्दनं पुष्पमालाम् अलंकारान् फलाद्युपहारं च ऋत्विग्भ्यो ददाति सेयं विष्टरदानप्रभृत्येतावत्पर्यन्ता मधुपर्कपूजेत्युच्यते ॥

३७७. ततो यजमानस्य देवयजनयाच्ञा विहिता तत्रादौ अध्वर्यो देवयजनं मे देहि इति अध्वर्युं याचते ततोऽध्वर्युः आदित्यो देव इत्यादि ददात्वित्यन्तं पठति यजमानः प्रणवपूर्वकं तथेत्याह । ब्रह्मन् देवयजनं मे देहि इति ब्रह्माणं ततो ब्रह्मा चन्द्रमा देव इत्यादि ददात्वित्यन्तं पठति यजमानः पूर्ववत्तथेत्याह । होतर्देवयजनं मे देहीति होतारं ततो होता अग्निर्देव इत्यादि ददात्वित्यन्तं पठति

यजमानः पूर्ववत् । उद्गातर्देवयजनं मे देहि इति उद्गातारं तत उद्गाता पर्जन्यो देव इत्यादि पठति यजमानः पूर्ववदाह । सदस्य देवयजनं मे देहि इति सदस्यं ततः सदस्यः आकाशो देव इत्यादि पठति यजमानः पूर्ववदाह । देवा इज्यन्ते यस्मिन्निर्त्यधिकरणे ल्युटा देवोद्देश्यकयाग-भूमिः देवयजनशब्देनोच्यते ॥

३७८. तस्य पूर्वोक्तप्रकारेण अध्वर्य्वादीन् प्रति याचनं देवयज-नयाच्ञा इत्युच्यते ॥

३७९. ततोऽध्वर्य्वादयो गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य इडेत्यादि मदन्त्वित्यन्तं जपन्ति अध्वर्युस्तु स्फ्यं गृहीत्वा उदग्देशेन गत्वा यज-मानपत्नीभ्यां सह वेद्युत्करयोर्मध्येन प्रदिश्य तिष्ठन् यजमानान्वारब्धः गार्हपत्यायतनं उद्धन्यमान इत्यृचा स्फ्येन उद्धन्ति ततः शं नो देवीरि-त्यृचा जलेनावोक्षति एवं दक्षिणाग्न्यायतनं आहवनीयायतनं च उद्धन-नवोक्षणाभ्यां संस्करोति अत्रावोक्षणं नाम अवाचीनेन हस्तेन जलप्रो-क्षणम्* ॥

३८०. सिकता ऊषरमृत्तिका मूषकबिलमृत्तिका वल्मीकमृत्तिका महाह्लदमृत्तिका अरण्यवराहविहतमृत्तिका पद्मिनीपत्रं शर्करा षट् हिरण्यशकलानि अश्वत्थः उदुम्बरः पलाशः शमी विकङ्कतः अशनिहतम् अरण्यौ मुञ्जकुलायः प्रसिद्धाश्वत्थस्य आर्द्राः सपत्राः सप्ररोहाः प्रादे-शमात्राः अशुष्काग्रास्तिस्रः समिधः त्रीणि सुवर्णशकलानि त्रीणि रजत-शकलानि एते विंशतिपदार्थाः सम्भ्रियन्ते संपाद्यन्ते इति कर्मव्युत्पत्त्या संभारा इत्युच्यन्ते ॥

३८१. एतान् पदार्थान् वेद्यां प्रागग्रान् स्थापयति तन्मध्ये प्रथमतः वैश्वानरस्य रूपमित्यृचा सिकतां स्थापयति ततः यदिदं दिव इत्यृचा ऊषरमृत्तिकां ऊतीः कुर्वाण इत्यृचा मूषकबिलमृत्तिकाम् ऊर्जं पृथिव्या इत्यृचा वल्मीकमृत्तिकां प्रजापतिसृष्टानामित्यृचा महाह्लदमृत्तिकां यस्य रूपमित्यृचा अरण्यवराहविहतमृत्तिकां यत्पर्यपश्यदित्यृचा पद्मिनीपत्रं याभिरदृंहदित्यृचा षट् हिरण्यशकलानि अश्वो रूपमित्यृचा अश्वत्थम्

*प्रोक्षणमत्र सिञ्चनमेव न तु पारिभाषिकम् ।

ऊर्जः पृथिव्या इत्यृचा उदुम्बरं गायत्रिया ह्रियमाणस्येत्यृग्भ्यां पलाशं या ते सृष्टस्येत्यृचा शमीं यत्ते सृष्टस्येत्यृचा विकङ्कतं यत्ते तां तस्येत्यृचा अशनिहतं त्रित्रियादश्वत्थादित्यृचा प्रसिद्धाश्वत्थस्य तिस्रः समिधः या ते अग्न इति यजुषा मुञ्जकुलायम् अश्वत्थाद्धव्येति यो अश्वत्थ इति च द्वाभ्यामृग्भ्यां अरणी तृतीयं त्वा समभरन्नित्यृचा सम्भृतान् सम्भारान् पुनः सम्भरति ततः अरणीमुञ्जकुलायप्रसिद्धाश्वत्थसमिद्धिरण्यशकलव्यतिरिक्तानां सम्भाराणां त्रेधा विभाज्य स्थापनं क्रियते एतत्सर्वं कर्म सम्भारसम्भरणमित्युच्यते ॥

३८२. ततः गोपितृयज्ञोऽनुष्ठीयते स चेत्थम् । अध्वर्युः प्राङ्मुखस्यासीनस्य यजमानस्य दक्षिणगोदानप्रदेशे ऊर्ध्वाग्राणि त्रीणि दर्भपिञ्जूलानि निधाय चौलवत्सर्वं करोति ततः केशादिनखान्तानां कृन्तनं करोति प्रवपे देवेनेति यजुषा यानि म इत इति यजुषा यजमानो अभिमन्त्रयते पत्न्यास्तु तूष्णीं केशव्यतिरिक्तलोमादिकृन्तनं क्रियते अध्वर्युर्यजमानमुदकुम्भेनाभिषिञ्चन् इमा म आप इत्यृचं वाचयति पत्नीं तूष्णीं स्नातौ पत्नीयजमानौ प्राग्देशं गत्वाऽहते वाससी परिधायालंकृत्याञ्जनेनाञ्जाते ततो यजमान एकविंशतिदर्भपिञ्जूलैस्त्रेधात्रिभक्तैः शिरोनाभिगुल्फदेशान् क्रमात् तूष्णीं पावयित्वा पत्न्या सह बहिर्गत्वा नैर्ऋत्यां दिशि चतुष्पथे अध्वर्युणा आनीते उदपात्रे आत्मानमवेक्षते अध्वर्युर्यजमानं सिंहे म इत्यनुवाकं वाचयति पत्नी तूष्णीमवेक्षते अस्मिन्काले ब्रह्मा दक्षिणत उपविशति ततस्तदुदकं नैर्ऋत्यां दिशि निनीय उदपात्रं परास्य अप उपस्पृश्य अनवेक्षमाणो यथागतं प्रदक्षिणमावृत्य आगत्य हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य आचमनं करोति ततोऽध्वर्युर्यजमानं पवमानः सुवरित्यनुवाकं वाचयन् आत्मानं यजमानं पत्नीं चाद्भिः प्रोक्षति ततो यजमानः प्राचीनावीती गोपितृयज्ञं करिष्य इति सङ्कल्प्य लौकिकाग्निमाहृत्य दक्षिणाग्नौ प्रणीय ज्वलयित्वा परिस्तीर्य पवित्रे कृत्वा आज्यस्थालीं स्रुवं सादयित्वा प्रोक्ष्य संस्कृत्य दक्षिणाग्नेरुत्तरतः सादयित्वा चतुर उदकुम्भान् औदुम्बरीं दर्वीं दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतः सकृदाछिन्नं बर्हिः एरकोपबर्हणे अञ्जनाभ्यञ्जने पात्रान्तरस्थमाज्यं स्फ्यं दशारहितं वस्त्रं प्रक्षालिते उलूखलमुसले कृष्णाजिनं शूर्पं चरुस्थालीं

मेक्षणम् आज्यस्थालीं प्रोक्षणीं च सादयित्वा उद्धननावोक्षणे दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतः करोति एकोनपञ्चाशत्संख्याकान् बैभीतकान् अक्षान् उद्धननस्थाने निधाय तद्दक्षिणतः पिण्डनिर्वापस्थाने स्फ्येन अपहता असुरा इति यजुषा दक्षिणापवर्गां रेखां करोति उदीरतामवर इत्यृचा रेखामद्भिरवोक्षति य आददाना इत्यृचा उल्मुकमादत्ते अग्निः पावक इत्यृचा उल्मुकेन तां रेखामभितपति तत उल्मुकमग्निसमीपे पृथङ्निदधाति उल्मुके आज्यविन्दुं प्रश्चोतयति सकृदाच्छिन्नं बर्हिरित्यृचा रेखायां दक्षिणाग्रान् दर्भान् स्तृणाति अन्यान् दर्भान् हस्ते गृहीत्वा उत्थाय कृताञ्जलिः प्रह्वो दक्षिणामुखः उदीराणा इहेति मन्त्रेण पितॄनाह्वयति हस्तधृतान् दर्भान् भूमौ निधाय पितॄणां पुरस्ताद्दक्षिणतो वा आसनं शयनमित्यृचा एरकोपबर्हणे निदधाति एकेन उदकुम्भार्धेन तूष्णीं मार्जयति मधुक्षीरपयोमिश्रसक्तूनां पात्रत्रितयं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा तादृशमेव पात्रत्रितयं एतद्वः पितरः पानमिति मन्त्रेण पितृभ्यो ददाति अवशेषितोदकुम्भोदकेन तूष्णीं मार्जयति ततः पूर्वमासादितानामक्षाणां पूर्वतः यजमान उपविशति दक्षिणतः पुत्रो ज्येष्ठस्ततोऽनुजः पश्चिमतः उत्तरतः कनिष्ठः एवमुपविश्य यदि द्वादशाक्षान् यजमानः ज्येष्ठानुजौ चाकर्षन्ति कृतं कृतमित्युक्त्वा तदा त्रय एते विजयिनः समसंख्याकाकर्षणात् कनिष्ठः पराजितो भवति विषमसंख्याकाकर्षणात् पुत्रद्वित्वे यजमानो द्विरावृत्त्या चतुर्विंशतिसंख्याकानक्षानाकर्षति एकपुत्रत्वे पत्नी तृतीया यजमानः पूर्ववत् द्विरक्षानाकर्षति पुत्राभावे पत्नीयजमानौ प्रत्येकं द्विवारमाकर्षतः समसंख्याकाकर्षणे जयः विषमसंख्याकाकर्षणे पराजयः एवं त्रिवारमक्षाकर्षणं कृत्वा पचत ओदनमित्युक्त्वोत्तिष्ठन्ति ततः पितृभ्यस्त्वेत्यादिना उपाकरोमीत्यन्तेन मन्त्रेण शूर्पे व्रीहीन् सकृन्निर्वपति तथैव प्रोक्षामीत्यन्तेन तेन मन्त्रेण प्रोक्षति ततः कृष्णाजिने उलूखलं निधाय तस्मिन् व्रीहीनोप्य मुसलेनावहत्य सम्पन्नान् तन्दुलान् प्रक्षाल्य प्रक्षालनोदकं पात्रान्तरे निधाय दक्षिणाग्नौ चरुमाज्यं चाधिश्रित्य उभयं पर्यग्नि कृत्वा शृते चरौ प्रभूतमाज्यमानीय स्रुवं दर्वीं च संमृज्य स्रुवेण चरुमभिघार्य उद्वास्य चरोरेकं पिण्डमुद्धृत्य पात्रान्तरे निधाय यः प्राचीः सम्भवन्तीत्यादिभिर्ऋग्भिः स्रुवेण पञ्चाज्याहुतीर्जु-

होति ततः प्रागुद्धृतं पिण्डं त्रेधा विभज्य उपस्तरणाभिघारणवर्जम् एकैकं भागं दर्व्या सोमाय पितृमत इत्यादिभिर्मन्त्रैः त्रिभिर्जुहोति ततो दर्वीन् तूष्णीमग्नौ निधाय चरोः पिण्डान् कृत्वा प्रोक्षणीयस्योदकुम्भस्यार्धोदकेन पूर्वकृतरेखायां तूष्णीं मार्जयित्वा उपस्तरणाभिघारणे कृत्वा एतत्ते पितर्देवदत्तशर्मन् इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः रेखायां बर्हिषि पिण्डान् ददाति ततः अत्र पितर इति यजुषा अनुमन्त्र्य द्वितीयोदकुम्भशेषेण तूष्णीं मार्जयति तृतीयोदकुम्भजलं तन्दुलप्रक्षालनोदकेन सहालोड्य यानि रक्षांसीति मन्त्रेण भूमौ पिण्डसमीपे प्रवाहयेत् तत आञ्जतां पितर इत्यादिमन्त्रेण पिण्डेषु अञ्जनं ददाति अभ्यञ्जेतां पितर इत्यादिमन्त्रेण अभ्यञ्जनं ददाति ततः पूर्वासादितसूत्रं त्रेधा छित्त्वा एतानि वः पितर इत्यादिमन्त्रेण ददाति ततो नमो वः पितरो रसायेत्यादिभिः षड्भिर्मन्त्रैरुपतिष्ठते ततो वीरं मे पितरो दत्तेत्यादिभिर्मन्त्रैः पुत्रं याचते उत्तिष्ठत पितर इत्यादिना मन्त्रेण आवाहितान् पितॄनुत्थापयति यन्तु पितर इत्यादिमन्त्रेण पितॄन् स्वस्थानं गमयन् मनसाताननुगच्छति ततस्तान्प्रत्यतन्नुगमनः मनोऽन्वा हुवामह इति तृचेन पुराह्वयते ततो यजमानः परिहितं वासः गोपितृयज्ञविदे ब्राह्मणाय ददाति ततोऽन्यत्परित्यागार्हंवासः परिधाय आचम्य दक्षिणां दिशं गत्वा चतुर्थोदकुम्भोदकेन स्नानं करोति या सुगन्धा रसा इति मन्त्रेण तत आचम्य तदपि वासः परित्यज्य क्षौमं वासः परिधायाचम्य यज्ञोपवीती दक्षिणाग्नेः समीपं प्रजापते न त्वदित्यृचा गच्छति अभूदृत इत्यृचा पूर्वं पृथक् कृतमुल्मुकमग्नौ प्रक्षिपति ब्राह्मणेभ्यः पिण्डानोदनं च ददाति अध्वर्युस्तस्मिन्नेवाग्नौ जयसंज्ञकैस्त्रयोदशभिर्मन्त्रैराज्यं जुहोति स्वाहाकारान्तानि चित्तं चेत्यादीनि जयनामकानि ॥

३८३. अग्निर्भूतानामधिपतिरित्यादिभिः सप्तदशमन्त्रैस्तथैव जुहोति अष्टादशं यजमानं वाचयति एतेऽष्टादश मन्त्रा अभ्याताना इत्युच्यन्ते ॥

३८४. ततः ऋताषाडृतधामेत्यादिभिर्द्वाविंशतिमन्त्रैर्जुहोति एते च मन्त्रा राष्ट्रभृत्संज्ञकाः ॥

३८५. ततो यद्देवा देवहेडनमित्यादिभिर्द्वाविंशतिमन्त्रैर्जुहोति चौलवत्करणादि एतावदन्तं कर्म गोपितृयज्ञ इत्युच्यते ॥

३८६. यस्मिन्काले सूर्यकिरणा भूमिं त्यक्त्वा वृक्षारूढा भवन्ति तस्मिन् काले तिलमाषव्रीहियवप्रियङ्ग्वणुगोधूमश्यामाकनीवारजर्तिलगवीधुकगार्मुतकुरविन्धवेणुयवान् समुच्चित्य प्रक्षाल्यादाय आज्यस्थालीं स्रुवं श्रुचं दर्भान् शुष्ककाष्ठानि चादाय वाससा प्रच्छन्ना: अध्वर्यु: ब्रह्मपत्नीयजमाना: औपासनाग्निं प्रति व्रजन्ति तत: काष्ठान्यौपासनाग्नौ प्रक्षिप्य आदीप्य दर्भै: परिस्तीर्य गृह्योक्तविधिना पात्रासादनाद्याज्यसंस्कारान्तं कृत्वा अध्वर्युर्यजमानाञ्जलावुपस्तीर्य तिलमाषादि ओप्य अभिघारयति यजमान: अग्नये सर्वौषधायेत्यादिना मन्त्रेण जुहोति अयं सर्वौषधिहोम इत्युच्यते ॥

३८७. तत: स्रुवेण चित्तं चेत्यादिभि: स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रै: त्वमग्ने अयासीत्येतावत्पर्यन्तैर्हुत्वा स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा प्रजापते न त्वदेतानीत्यृचा हुत्वा अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा अन्वग्निरुषसामित्यृचा जुहोति । अथ यजमान: शरावे औपासनाग्ने: सर्वानङ्गारान् अर्धाधानपक्षे त्वर्धानङ्गारान् आयुषे वो गृह्णामीति गृह्णाति आयुर्मामाविशत्विति मन्त्रेण अङ्गारानादायोत्तिष्ठति तानध्वर्यवे ददाति अध्वर्युणान्वारब्धे यजमाने सर्वे यथागतं गच्छन्ति अध्वर्युरङ्गारान् गार्हपत्ये निदधाति ततो गार्हपत्यं परिस्तीर्य उत्तरत: दर्भेषु प्रोक्षणीमाज्यस्थालीं चरुस्थालीं मेक्षणम् उद्धरणपात्रीं स्रुवं निर्वपणस्थालीम् उलूखलमुसले शूर्पं च सादयति गार्हपत्याद्दक्षिणत: ब्रह्मा समन्त्रके निरसनोपवेशने करोति यजमानश्चोपविशति अध्वर्यु: प्रोक्षणी: संस्कृत्य पात्राणि प्रोक्षति तत: सुलोहितम् आनडुहं चर्मं प्राचीनग्रीवं उत्तरलोम गार्हपत्यस्य पश्चादास्तीर्य सपवित्रया निर्वपणस्थाल्या तस्मिन् चर्मणि पृष्ठस्थाने ब्रह्मणे जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रावृत्त्या चतुष्कृत्वो व्रीहीन्निर्वपति अयं ब्रह्मौदननिर्वाप इत्युच्यते ॥

३८८. आकूत्यै त्वेत्यादिमन्त्रेण निरुप्तानभिमृशति व्रीहीन् शूर्पे निधाय ब्रह्मणे जुष्टं प्रोक्षामीति मन्त्रावृत्त्या चतुर्वारं प्रोक्षति चर्माभ्युक्ष्य निरस्यति चर्मणि उलूखलं निधाय व्रीहीनवहन्ति त्रि:फलीकृ-

त्तान् त्रिः प्रक्षालयति तण्डुलान् चरुस्थाल्यां पवित्रवत्यां निर्वपणपात्रेण निर्वापवदुदकमानयति स्थालीमग्नावधिश्रित्य तिरःपवित्रं निधाय तण्डुलानावपति आज्यं निरूप्याधिश्रयति उभयं पर्यग्निकृत्वा मेक्षणं स्रुवं च संमृज्य चरुं संस्कृताज्येनाभिघार्योदगुद्वासयति अथ परिकर्मिणः गवामागमनकाले ऋत्विग्भ्यः शृतो ब्रह्मौदन इत्याहुः अध्वर्य्वादयः सर्वे सहागत्य उत्तरत उपविशन्ति ब्रह्मा निरसनोपवेशने करोति यजमानः उद्धरणपात्र्यामुपस्तीर्य ब्रह्मौदनं तस्यां स्थालीमचालयन् उद्धृत्य ओदनमध्ये गर्तं कृत्वा प्रभूतमाज्यमानीय मेक्षणेनावदाय प्रवेधसे कवय इति मन्त्रेण जुहोति ततोऽध्वर्य्वादीन् उत्तरतोऽनुदिशं परस्पराभिमुखमुपविष्टान् आनुपूर्व्येणाचमय्य ओदनसहिताम् उद्धरणपात्रीं तेषां मध्यभूमिमुपस्पृशन्नाकर्षन्निव प्रवेशयति यज्ञो मोपनमत्विति मन्त्रेण ओदनं चतुर्धा कृत्वा पृथक् पृथक् पात्रेषु परिवेषयति ऋत्विज ओदनमध्याद् ग्रासत्रयं प्राश्य यजमानं प्रशंसन्ति राद्धस्ते ब्रह्मौदन इति इदं ब्रह्मौदनप्राशनमित्युच्यते ॥

३८९. यजमानः ऋत्विग्भ्यः साण्डं वत्सतरं ददाति ऋत्विजो भुक्त्वाचम्य वत्सतरं प्रतिगृह्णन्ति अन्यः कश्चिद्‌ब्राह्मण उत्तरत आसीनः चरुस्थाल्यां संलग्नं क्षामकायमोदनं प्राश्नाति यजमानस्तस्मै किञ्चिद्दाति ततः संस्कृताज्यशेषं उद्धरणपात्र्यामुर्वरिताज्ये समानीय प्रसिद्धाश्वत्थस्य तिस्रः समिधोऽभ्यज्य समिधाग्निमित्यृचा अग्नौ जुहोति* उप त्वाग्न इत्यृचा द्वितीयां तं त्वा समिद्भिरित्यृचा तृतीयां वत्सतरीं ददाति ततोऽध्वर्युर्यजमानमाह वाचं यमो भविष्यसि संशाधि यत्ते संशिष्याम् इति यजमानः परिकर्मिणः प्राह ब्राह्मणान् आशयत अश्वं तदभावे अनड्वाहं तदभावे अजं तदभावे अजां तदभावे कमण्डलुं वा गोपायत सम्भारान्निधत्त इति ततो यजमानः अध्वर्योः सकाशादरणी गृह्णन् मही विश्वपत्नीत्यादियथायजै इत्यन्तं जपति ऋत्वियवती स्थ इति मन्त्रेण सुवर्गे लोक इत्यन्तेन अरणी उरसि श्लेषयति इदं कर्म अरणीग्रहणमित्युच्यते ॥

---

* प्रथमामिति शेषः ।

३९०. अध्वर्युर्यजमानमाह अनृतं विहाय सत्यं वद न सङ्कल्पः कार्यः मानुषं कार्यं विहाय दैवमेव कार्यं कर्तव्यं इति ततो यजमानः इदमहमनृतादित्यादिमन्त्रं जपति ऋत्विजः यजमानं वाचंयमं रात्रिं जागरयन्त आसते यजमानः शुष्ककाष्ठैस्तां रात्रिम् अग्निं समिन्धे शल्कैरग्निमित्यादिमन्त्रेण अध्वर्युर्गार्हपत्यस्योत्तरतः कल्माषमजं बद्ध्वा यजमानं प्रति दर्शयति प्रजा अग्ने समिति मन्त्रेण वाचंयमत्वादि अरणीप्रदानादि च अपररात्रे वा भवति अध्वर्युः अपररात्रे यजमानहस्ताद्दक्षिणेन हस्तेन उत्तरारणिं सव्येनाधरारणिं गृहीत्वा अरण्योर्ब्रह्मौदनाग्निं समारोपयति जातवेदो भुवनस्य रेत इत्यृग्भ्यां अयमग्निसमारोपो नाम अनयोरग्निः प्रविष्ट इति भावनया यत् अरण्योर्गार्हपत्ये प्रतपनम् ॥

३९१. ततः ब्रह्मौदनाग्निं शरावे निधाय गार्हपत्याद्दक्षिणतः परिकर्मिणः तं ज्वलयन्त आसते यद्यस्माद्दक्षिणाग्नेराधानं तदा नो चेदुपशामयेत् ततोऽन्यायतनानि गोमयेन अपेत वीतेत्यृचा लेपयति इदमायतनोपलेपनमित्युच्यते ॥

३९२. अध्वर्युर्यजमानेनान्वारब्धः सम्भाराणां तृतीयं भागमादाय गार्हपत्यायतने यत्पृथिव्या इत्यृचा निदधाति ततः सपत्नीको यजमानः अध्वर्युमन्वारब्धोऽभिमन्त्रयते यददश्चन्द्रमिति मन्त्रेण यजमानः दिवस्त्वा वीर्येणेति मन्त्रेण सम्भारानग्नित्वेन निश्चिनोति सं वः सृजामीत्यृग्भ्यां सम्भारान् मिश्रयति ततः कल्पतां द्यावापृथिवी इति यजुषा संभारान् समान् करोति अध्वर्युर्यजमानेनान्वारब्धः अवशिष्टानां सम्भाराणाम् अर्धमादाय दक्षिणद्वारेणापनिर्हृत्य अन्वाहार्यपचने यदन्तरिक्षस्येत्यृचा निदधाति अभिमन्त्रणादि गार्हपत्यवद्भवति अध्वर्युर्यजमानान्वारब्धः अवशिष्टान् संभारान् पूर्वद्वारेण निर्हृत्य आहवनीयायतने यद्दिवो नेत्यृचा निदधाति अभिमन्त्रणादि गार्हपत्यवत् अध्वर्युर्गोप्तारमाह एतत्सर्वं रक्षणीयमिति गोप्ता आह विहृता अग्नयो मा कश्चनान्तरेण सञ्चारीदिति इदं कर्म आयतने सम्भारनिधानमित्युच्यते ॥

३९३. अध्वर्युः प्रदक्षिणमावृत्य गार्हपत्यसम्भारेषु पश्चात्कृष्णाजिने वा मुञ्जकुलायं निधाय तस्योपरि प्रागायतामधरारणीं तूष्णीं निदधाति पश्चिममन्थनप्रदेशे दशहोतारं व्याख्याय वाचस्पते विध इत्यादि

नृम्णं धात्स्वाहेत्यन्तेन मन्त्रेण उत्तरारणीं निदधाति अध्वर्युराह मन्थेति मन्थनदेशे अध्वर्युरधरारणीं प्रतीचीनप्रजननां अग्नेर्जनित्रमित्यादिमन्त्रेण स्थापयति उर्वश्यस्यायुरसि पुरूरवा इति मन्त्रेण मन्थं गृहीत्वा घृतेनाक्ते इति मन्त्रेण प्रजननं वृषणौ स्थ इति मन्त्रेण अधरारण्यां मन्थस्थापनं वृषणं दधाथामिति मन्त्रेण निष्पीडनस्थापनं गायत्रं छन्द इत्यादिमन्त्रेण रज्जुभ्रमणं होतारं प्रेष्यति अग्नये मथ्यमानायेत्यादिना यजमानः प्रथमं मन्थयति होता सामिधेनीस्थानस्य पश्चात्पदमात्रेऽवस्थाय अभिहिंकृत्य सामिधेनीवत् अभि त्वा देव सवितरित्यृचं त्रिवारमभ्यस्य मही द्यौरित्यृचं त्वामग्ने पुष्करादित्यृचं तमुत्वा दध्यङ्ङित्यृचं तमु त्वा पाथ्य इत्यृचं एतावता यद्यग्निर्न जायते तर्हि अग्ने हंसीतिसूक्तमावपेत उत्तिष्ठसि स्वेत्यृचं स आहुतो वीत्यृचं घृतेनाग्निरित्यृचं जरमाणः समित्यृचं तं मर्ता इत्यृचं अदाभ्येन शोचिषेत्यृचं स त्वामग्न इत्यृचं तं त्वा गीर्भिरित्यृचं त्रिरभ्यस्यति एता ऋचः अग्निमन्थनाय हिता इति हेतोः अग्निमन्थनीया इत्युच्यन्ते ॥

३९४. उद्गाता मन्थनारम्भकाले अरणी स्पृष्ट्वा अरण्योरिति साम गायति मथ्यमाने अग्नि नर इति साम गायति धूमे उत्पन्ने सति त्वेषस्ते धूम ऋण्वतीति साम गायति अग्नौ जाते यजमानो वरं ददामीति वाचं विसृजते उद्गाता प्रज्वलितेऽग्नौ अदर्शि गातुवित्तम इति साम गायति अध्वर्युर्यजमानश्च जातमग्निमुपतिष्ठाते अजीजनन्नमृतमिति मन्त्रेण एतावत्कर्म अग्निमन्थनमित्युच्यते ॥

३९५. यजमानः अग्नेरुपरि नासापुटाभ्यां वायुं निष्क्रामयति प्रजापतेस्त्वा प्राण इति मन्त्रेण यजमानः गार्हपत्यं निदधाति निधीयमाने गार्हपत्ये उद्गाता अग्निमीड इति साम गायति अध्वर्युरुद्गातारमाह रथन्तरं ब्रू३हीति तत उद्गाता रथन्तरं साम गायति उद्गातुरभावे ब्रह्मन् छन्दांसि ब्रूः३हीति ब्रह्मा हिं३ इति ब्रवीति योनिं वा द्विर्ब्रवीति समस्तव्याहृतीर्वा त्रिर्ब्रवीति अध्वर्युर्गार्हपत्यं स्पृष्ट्वा भूर्भुवो घर्म इत्यादिमन्त्रं जपति तत्र मन्त्रे भृगूणां भृगूणां त्वा व्रतपते इति अङ्गिरसां तु अङ्गिरसां त्वा व्रतपते इति एतद्द्वयभिन्नानां तु आदित्यानां त्वा व्रत

पते इति गायत्रेण छन्दसेत्यादि यथा यजमानगोत्रोच्चारणम् । अथाग्नेरुत्तरतः अग्नौ वा सौवर्णं शकलं स्वया तनुवेति मन्त्रेण निदधाति राजतं शकलं मूर्खाय ब्राह्मणाय वृषलाय वा प्रयच्छति अध्वर्युर्यजमानश्च गार्हपत्यम् अहं त्वदस्मीत्यृग्भ्यामुपतिष्ठाते एतद् गार्हपत्याधानमित्युच्यते ॥

३९६. अथ अध्वर्युः गार्हपत्यात् अन्वाहार्यपचनं निदधाति तं स्पृष्ट्वा भूर्भुवो वात इत्यादिमन्त्रं जपति यथर्षि यथागोत्रं गायत्रेण छन्दसेति पूर्ववत् हिरण्यशकलं निदधाति राजतं ददाति अध्वर्युर्यजमानश्च इमा उमामित्यृचा अन्वाहार्यपचनमुपतिष्ठाते इदं दक्षिणाग्न्याधानमित्युच्यते ॥

३९७. ततः गार्हपत्यं प्रति यथेतमेत्य गार्हपत्ये प्रणयनीयमिध्मं मूलतोऽभ्यादधाति यथा अर्धोदिते सूर्ये अग्निप्रणयनयोग्यो भवति तथा ज्वलयति मृत्पूर्णपात्रम् उपयमनं च समीपे गार्हपत्यस्य सादयति स्नापितस्तरुणोऽश्वः गार्हपत्यस्य पुरस्तात् स्थापितो भवति अश्वाभावे अनड्वान् अजो वा अविर्वा कमण्डलुर्वा अग्न्युद्धरणे प्रारब्धे उद्गातारमाह वामदेव्यं ब्रूहीति उद्गातुरभावे ब्रह्मन् छन्दांसीति विकल्पः पूर्ववत् यजमानः प्रदीप्तमिध्मं मृत्पूर्णपात्रे निधाय अग्रत उपयमनेनोपयम्य ओजसे बलायेत्यादिना मन्त्रेणोद्यच्छते अग्निपात्रं जानुमात्रमुद्धृत्य गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यदेशं त्रेधा विभज्य प्रथमभागं गच्छति नाभिमात्रमुद्धृत्य द्वितीयभागं गच्छति ग्रीवामात्रमुद्धृत्य तृतीयं भागं गच्छति अश्वं पूर्वं ब्रह्मादयः उत्तरेण नयन्ति तम् अश्वं प्राचामनुप्रदिशमित्यृचानुमन्त्रयते विक्रमस्व मह्यमित्यृचा गमनमध्ये उपरमन्ति अन्वग्निरुषसामित्यृचा ततो गच्छन्ति अग्निपात्रम् अन्यस्य हस्ते दत्त्वा प्राङ्मुखमश्वं दक्षिणेन पूर्वपादेन सम्भाराणामुत्तरदेशे अतिसन्निहिते आक्रमयति यजमानः प्रदक्षिणमावृत्य अश्वं द्विरभ्युक्ष्य उत्तरत उत्सृज्य अध्वर्यवे ददाति अन्यमश्वं ब्रह्मणे ततो ब्रह्मा आहवनीयं परीत्य आहवनीयस्य दक्षिणतः मन्त्रेण निरसनोपवेशने कृत्वा बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्यादि जपति यजमानः अर्धोदिते सूर्ये प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् तमग्निं गृहीत्वा सम्भारेषु प्रतिष्ठापयति यदिदमित्यादि गुप्त्यै इत्यन्तेन मन्त्रेण तत उद्गा-

तारमाह बृहद्वारवन्तीयं श्यैतं ब्रूहीति उद्गातुरभावे पूर्ववत् ब्रह्मणो विकल्पाः उद्गाता सामानि गायति आहितमग्निं स्पृष्ट्वा भूर्भुवः सुवरर्कं इत्यादिमन्त्रं जपति ततो राजतशकलदानान्तं पूर्ववत् अध्वर्युर्यजमानश्चाहवनीयम् आनशे व्यानश इत्यादिमन्त्रेणोपतिष्ठाते रथचक्रं प्रवर्तयति सन्ततं गार्हपत्यादाहवनीयात् एतदाहवनीयाधानमित्युच्यते ॥

३९८. ततः अग्नीन् परिसमुह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्य यजमानः तिलमाषादीन् पूर्वोक्तानि धान्यानि स्वाहाकारान्ताभिर्व्याहृतिभिः सर्वेष्वग्निषु जुहोति अयमुत्तरसर्वौषधिहोम इत्युच्यते ॥

३९९. ततोऽध्वर्युर्यजमानेनान्वारब्धः गार्हपत्ये आज्यं संस्कृत्य स्रुवं जुहूं च संमृज्य एकैकस्मिन्नग्नौ पञ्च अश्वत्थोदुम्बरपलाशशमीविकङ्कतवृक्षाणां समिधः संस्कृताज्येनाभ्यज्यादधाति तत्र आदौ गार्हपत्ये समिध्यमानः प्रथम इत्यृचा आश्वत्थीं घृतप्रतीको घृतयोनिरित्यृचा औदुम्बरीं त्वामग्ने समिधानमित्यृचा पालाशीं त्वामग्ने प्रदिव इत्यृचा शमीमयीं घृतप्रतीकं व इत्यृचा वैकङ्कतीं एतैरेव मन्त्रैः अन्वाहार्यपचने आहवनीये च समिद्धोमः अयं पञ्चसमिद्धोम इति प्रसिद्धः ॥

४००. यजमानः प्रदक्षिणमावृत्य गार्हपत्यस्य पश्चात्तिष्ठन् उपतिष्ठते ये ते अग्ने इत्यादि त्वा दधे इत्यन्तैर्मन्त्रैः एवमन्वाहार्यपचनाहवनीयावुपतिष्ठते इदमाहितसर्वोपस्थानमित्युच्यते ॥

४०१. ततो यजमानो द्वेष्यं ध्यायन् गार्हपत्यसमीपे यास्ते घोरा इत्यादि द्विष्म इत्यन्तान् मन्त्रान् जपति एवमेवान्वाहार्यपचनाहवनीयसमीपे उपविश्य जपति अयमाहितसर्वाग्निजप इत्युच्यते ॥

४०२. ततोऽप उपस्पृश्य तिष्ठन् गार्हपत्यमुपतिष्ठते नर्यं प्रजामित्यादिमन्त्रैः अथर्यपितुमित्यादिमन्त्रैर्दक्षिणाग्निं शंस्य पशूनित्यादिमन्त्रैराहवनीयम् इदम् आहितप्रत्येकोपस्थानमित्युच्यते ॥

४०३. ततो गार्हपत्ये गृह्योक्तप्रकारेणाज्यं संस्कृत्य स्रुचि चतुर्गृहीत्वा आहवनीये समिधमाधाय आहवनीयमद्भिः परिषिच्य सप्त ते अग्न इत्यृचा जुहोति अध्वर्यवे वरं ददाति इयमाहुतिः पूर्णाहुतिपदेनोच्यते ॥

४०४. पुनराज्यं संस्कृत्य स्रुवेण आहवनीये जुहोति यद्देवा देवहेडनं यददीव्यं नृणाम् आयुष्टे विश्वतो दधदिति पूर्वोक्तैस्त्रिभिरनुवाकैः प्रत्यृचं ततो वैश्वानराय प्रतीत्यनुवाकेन पूर्ववदुपस्थाय समिधमाधाय वरं ददाति अयमुत्तरकूष्माण्डहोम इत्युच्यते ॥

४०५. पूर्वकूष्माण्डहोमादि एतावत्पर्यन्तं कर्म अग्न्याधानमित्युच्यते ॥

४०६. अग्न्याधानस्य पूर्णाहुत्या पूर्वोक्तया यदि समाप्तिस्तदा पूर्णाहुत्यन्तमग्न्याधानमित्युच्यते ॥

४०७. होमान्तत्वपक्षे अग्निसंस्कारकसायंप्रातर्होमौ समस्य करिष्ये इति संकल्प्य वक्ष्यमाणसायंप्रातर्होमौ समस्य सायं होममन्त्रेण करोति तदा अग्निहोत्रहोमान्तमग्न्याधानमित्युच्यते ॥

४०८. इष्ट्यन्तत्वपक्षे • आश्वलायनेन इष्टित्रयं विहितं तत्र द्वितीया इष्टिराश्वलायननेन विकल्पिता तथा च आद्यान्त्ययोरेकतन्त्रेण अनुष्ठानं प्रसिद्धं तयोर्बौधायनमतानुसारेण प्रधानदेवताः षट् सर्वं पौर्णमासतन्त्रं तत्र प्रधानदेवतास्थाने अग्निः । अग्निः पवमानः । अग्निः पावकः । अग्निः शुचिः । इन्द्राग्नी । अदितिः । एता देवता भवन्ति ताश्च उपांशुधर्मेण इज्यन्ते सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति इध्मसम्भरणकाले एकविंशतिधेत्यस्य स्थाने त्रयोविंशतिधेत्यूहः पात्रासादने विशेषः त्रिचत्वारिंशत्कपालानि चरुस्थाली मेक्षणं च यथादैवतं निर्वापादि भवति आग्नेयादयश्चत्वारोऽष्टाकपालाः ऐन्द्राग्न एकादशकपालः अदित्यै चरुः आज्यभागान्ते अग्नेः अग्निर्मूर्धेति पुरोनुवाक्या अयमग्निः सहस्रिण इति याज्या, अग्नेः पवमानस्य अग्न आयूंषीत्यनुवाक्या अग्ने पवस्वेति याज्या, अग्नेः पावकस्य स नः पावकेत्यनुवाक्या अग्ने पावकेति याज्या, अग्नेः शुचेः अग्निः शुचिव्रततम इत्यनुवाक्या उदग्ने शुचयस्तवेति याज्या, इन्द्राग्न्योः इन्द्राग्नी अवसेत्यनुवाक्या गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिति याज्या, अदित्याः उत त्वामदिते महीमित्यनुवाक्या महीमूषुमातरमिति याज्या, अग्नेः स्विष्टकृतः प्रेद्धो अग्न इत्यनुवाक्या इमो अग्न इति याज्या, अन्वाहार्यमासाद्य दक्षिणादाने विशेषः आग्नीदिदं ते उपबर्हणं ब्रह्मत्रयं ते

अश्वः होतरेषा ते धेनुः अध्वर्यो एष तेऽनड्वान् उद्गातरेते ते हिरण्यवाससी हिरण्यं चात्र शतमानं भो सर्वे ऋत्विजः युष्माकमेतौ मिथुनौ गावौ वासः पञ्चगावश्च यथाभागं प्रतिगृह्णीध्वं इति सर्वान् पदार्थान् दर्भेणाभिमन्त्र्य ददाति प्रतिग्रहे विशेषः देवस्य त्वेत्यादिमन्त्रेणान्वाहार्यं प्रतिगृह्य पुनर्देवस्य त्वेत्यादिमन्त्रं ब्रह्मण ओदनमित्यस्य स्थाने ब्रह्मण उपबर्हणमित्याग्नीध्रः ब्रह्मणेऽश्वमिति ब्रह्मा ब्रह्मणेऽनड्वाहमित्यध्वर्युः ब्रह्मणे धेनुमिति होता ब्रह्मणे हिरण्यवाससी इत्युद्गाता ततः सर्वे देवस्य त्वेति मन्त्रे उक्तस्थाने ब्रह्मणे मिथुनौ गावौ पुनस्तत्र स्थाने ब्रह्मणे गाः इत्यादि पठित्वा प्रतिगृह्णीयुः एतादृग्दक्षिणादानासामर्थ्ये एकां गां ददाति तत्राप्यशक्तौ चरुम् इयमग्न्याधेयदक्षिणेत्युच्यते ।।

४०९. प्रकृतिभूतपौर्णमासेष्टिवत् ब्राह्मणसन्तर्पणान्तं कर्म भवति इयं पवमानेष्टिरिति गीयते ।।

४१०. आधानाद् द्वादशरात्रमजस्रा इत्याश्वलायनसूत्रात् आधानदिनप्रभृति द्वादशरात्रं त्रयोऽप्यग्नयोऽजस्रा भवन्ति तावत्पर्यन्तं नानृतं वदेदित्यादिनिषेधपरिपालनात्मकं व्रतं द्वादशरात्रमध्ये आधानदिने वा पौर्णमासाप्राप्तौ अजस्रधारणं न भवति सततं प्रज्वलिता अग्नयः अजस्रा इत्युच्यन्ते ।।

४११. गार्हपत्यस्तु अजस्र एव भवति अग्निहोत्रहोमादिकार्यकाले गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमुद्धृत्य गार्हपत्यादेव आहवनीयायतने आहवनीयं प्रणीय उद्धृतं दक्षिणाग्निं दक्षिणाग्न्यायतने निदधाति एतत्कर्म विहरणमित्युच्यते ।।

४१२. गतश्रियस्तु* यजमानस्य अग्नित्रयस्याप्यजस्रधारणम् अत्यन्तं तु गतश्रिय इत्याश्वलायनसूत्रात् सोऽयमजस्रधारणपक्ष इत्युच्यते अन्यो ऽग्नीनां प्रणयनाद् विहरणपक्ष इत्युच्यते उद्धरणपक्ष इति च ।।

४१३. अथ सायमग्निहोत्रहोमारम्भः तदादौ सूर्यास्तात्पूर्वं स्नानपवनमन्त्राचमनमन्त्रप्रोक्षणानि कृत्वा पुण्याहवाचनं करोति तत्र प्रजापतिः प्रीयतामित्यस्य स्थाने अग्निसूर्यप्रजापतयः प्रीयन्तामिति विशेषः गार्ह-

* गतश्रियो धनिकस्य ।

पत्यस्य पश्चात् पत्न्या सह दर्भेषूपविश्य य याः पुरस्तादित्यादि जपित्वा सत्यां शक्तौ यावज्जीवमग्निहोत्रं होष्ये इति सङ्कल्पयति शक्त्यभावे तु यथेष्टकालमुद्दिश्य सङ्कल्पयति ततोऽग्नीन् परिसमुह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्य गार्हपत्येस्मार्तवदाज्यं संस्कृत्य स्रुक्स्रुवौ निष्टप्य सम्मृज्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा आहवनीये समिधमाधाय यजमानश्चित्तिरित्यादिदशहोत्रा जुहोति तत आहवनीय एव यद्देवा यददीव्यमायुष्टे इति त्रिभिरनुवाकैः कूष्माण्ड-संज्ञकैर्हुत्वा वैश्वानरायेत्युपतिष्ठते एतावत्कर्म सर्वम् अग्निहोत्रहोमारम्भ इत्युच्यते ॥

४१४. यजमानस्तीर्थेन प्रविश्य अग्निहोत्रहवणीं स्रुवं च प्रक्षाल्य आचम्य प्राणानायम्य ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सायं-प्रातरग्निहोत्रहोमौ होष्ये इति सङ्कल्प्य तत्रेदानीं सायमग्निहोत्रहोमं करिष्ये इति सङ्कल्पयति प्रातस्तु पूर्वसङ्कल्पितं प्रातरग्निहोत्रहोमं करिष्ये इति गार्हपत्याद् दक्षिणाग्नेगादौ तूष्णीं विहरणं कृत्वा गार्हपत्यादा-हवनीयं ज्वलन्तमुद्धरति देवं त्वेति यजुषा उद्ध्रियमाण उद्धरेति मन्त्रेण प्रणयति अमृताहुतिमिति मन्त्रेण आहवनीयायतने स्थापयति ततो दक्षिणाग्निं सोदकेन अवाङ्मुखेन पाणिना तूष्णीं त्रिः परिसमुह्य तथैव गार्हपत्यमाहवनीयं च परिसमुह्य दक्षिणाग्निम् उत्तानेन सोदकेन पाणिना ऋतसत्याभ्यां त्वेति त्रिः पर्युक्षति ततः गार्हपत्यादाहवनीय-पर्यन्तं तन्तुं तन्वन्नित्यृचा अविच्छिन्नामुदकधारां हरति एतदविच्छिन्नोद-कधाराहरणमित्युच्यते ॥

४१५. गार्हपत्यस्य पश्चाद्दक्षिणोत्तरिणोपस्थेनोपविश्य गार्हपत्या-दुदक् पात्रान्तरे तदीयानङ्गारान् सुहुतकृतस्येत्यादियजुषा अपोहति अधिश्रितमित्यादियजुषा इलायास्पदमित्यृचा च अङ्गारेषु होमद्रव्यं पयोधिश्रयति पयसा नित्यहोमो यवागूरोदनोदधिसर्पिग्रामिकामान्ना-द्यकामतेजस्कामब्रह्मवर्चसकामानामित्याश्वलायनसूत्रात् काम्येन नि-त्यसिद्धिरिति न्यायात् ग्रामकामादेः यवाग्वा होमकरणे नित्यहोमः सिध्यति तत्र दध्यधिश्रयणे आश्वलायनेन विकल्प उक्तः ततो गार्हपत्ये प्रदीप्तेन काष्ठेन अग्निष्ट इत्यादियजुषा अधिश्रितमवज्वलयति शान्ति-रसीत्यादियजुषा होमद्रव्ये स्रुवेणोदकं सिञ्चति अन्तरितं रक्ष इत्यादि

यजुषा तेनैव ज्वलता काष्ठेन त्रिः पर्यग्नि करोति ततो होमद्रव्यपात्रं कर्षन्निवोदगुद्वास्य दिवे त्वा अन्तरिक्षाय त्वेति मन्त्राभ्याम् आकाशे निधाय पृथिव्यै त्वेति मन्त्रेण भूमौ निदधाति सुहुतकृतस्थेत्यादियजुषा पूर्वमपोहितानङ्गारान् गार्हपत्ये निदधाति प्रत्युष्टं रक्ष इत्यादियजुषा अग्निहोत्रहवणीं स्रुवं च गार्हपत्ये निष्टपति स्थाल्या उत्तरतोऽग्निहोत्रहवणीं निधाय स्रुवहस्त आह ओमुन्नयानीति ऋत्विक्कर्तृकहोमे यजमान एतस्मिन् काले आचम्य अपरेण वेदिमतिव्रज्य दक्षिणत उपविश्य ओमुन्नयेति वदति ततो होमकर्ता होमद्रव्यादुत्तरत आसादितायामग्निहोत्रहवण्यां स्रुवेण चत्वारि अवदानानि चतुर्भिर्मन्त्रैः भूरिला, भुव इला, स्वरिला, वृध इला इति गृह्णाति पञ्चावत्ती तूष्णीं पञ्चमं ततः स्थालीमभिमृश्य अग्निहोत्रहवण्यां प्रादेशमात्रीं समिधामासाद्य अग्निहोत्रहवणीं गृहीत्वा गार्हपत्यस्योपरिष्टात् सामीप्येन नीत्वा नासिकासंमितामग्निहोत्रहवणीं कृत्वा आहवनीयपर्यन्तं गत्वा आहवनीयस्य पश्चात्प्रागग्रेषु कुशेषु अग्निहोत्रहवणीं निधाय दक्षिणं जान्वाच्य रजतां त्वेत्यादिमन्त्रेण अनुमन्त्रयते विद्युदसीत्यादिमन्त्रेण उपस्पृश्य प्रदीप्तायां समिधि द्व्यङ्गुलमात्रे समिन्मूले भूर्भुवं इत्यादिमन्त्रेणाभिजुहोति ता अस्य सूददोहस इत्यृचा हुतामाहुतिमनुमन्त्रयते कुशेषु अग्निहोत्रहवणीं निधाय पशून्मे यच्छेति मन्त्रेण गार्हपत्यमवेक्षते इयं पूर्वाहुतिरित्युच्यते ॥

४१६ ततः पूर्वाहुतेर्भूयसीं पूर्वाहुत्यसंसृष्टां पूर्वाहुतेरुत्तरत ऐशान्यां वा प्रजापतिशब्दं चतुर्थ्यन्तं उक्त्वा स्वाहेति जुहोति उत्थाय स्रुग्घस्त एवाहुतिमनुमन्त्रयते कटाक्षेणेक्षमाणः भूर्भुव इत्यादिमन्त्रेण अग्नआयूंषीति तिसृभिश्च ततः अग्निहोत्रहवणीम् आहवनीयोपरि त्रिरनुकम्प्य तां कुशेषु निधाय पुष्करलेपम् अग्निहोत्रहवण्या अधोमुखेन दक्षिणेन पाणिना अवमृज्य पाणितललेपं कुशमूलेषु पशुभ्यस्त्वेति मन्त्रेण निमार्ष्टि कुशमूलानां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीः करोति इयमुत्तराहुतिरित्युच्यते ॥

४१७. ततः प्राचीनावीती भूत्वा कुशमूलानां दक्षिणतः अवाची-

नेन पाणिना स्वधा पितृभ्य इत्यपो निनयति यज्ञोपवीती भूत्वाऽप उपस्पृशति वृष्टिरसीति मन्त्रेण गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य प्रजापतिं मनसा स्मरन् समिधामाधाय स्रुवेण होमद्रव्यं, अग्नये गृहपतये स्वाहेति मन्त्रेण जुहोति चतुर्थ्यन्तं प्रजापतिशब्दं मनसा उच्चार्य स्वाहाकारेण द्वितीयाहुतिं हुत्वा दक्षिणाग्नेर्दक्षिणत उदङ्मुख उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य प्रजापतिं स्मृत्वा समिधमाधाय अग्नये संवेशपतये स्वाहेति हुत्वा प्रजापतिशब्दं मनसा चतुर्थ्यन्तं स्मरन् स्वाहेति हुत्वा उदङ्ङावृत्य अग्निहोत्रहवण्यां स्थापितं द्रव्यम् आयुषे त्वेत्यादिमन्त्रेण प्राश्याचम्य अन्नाद्याय त्वेत्यादिमन्त्रेण पुनःप्राश्याचम्य स्वसंमुखम् अग्निहोत्रहवण्या सर्पदेवेत्यादिमन्त्रावृत्त्या अपस्त्रिर्निक्षिपति इदम् अग्निहोत्रशेषप्राशनमित्युच्यते ॥

४१८. ततोऽग्निहोत्रहवणीं कुशैः प्रक्षाल्य विहारस्य ऐशान्यां दिशि अग्निहोत्रहवण्या चतस्र उदकाहुतीः ऋतुभ्यः स्वाहेति चतुर्भिर्मन्त्रैः क्षिपति आहवनीयस्य पश्चात्कुशेषु पृथिव्यामृतमित्यादिमन्त्रेण पञ्चमीं गार्हपत्यस्य पश्चात् प्राणममृत इति षष्ठीं ततः अग्निहोत्रहवणीं स्रुवं च आहवनीये प्रतप्य अन्तर्वेदि निदधाति सोऽयमुदकाहुतिहोम इत्युच्यते ॥

४१९. प्रादेशमात्रं समित्त्रयं गृहीत्वा आहवनीयपूर्वदेशेन गत्वा दक्षिणत उदङ्मुखस्तिष्ठन् दीदिहि स्वाहेति मन्त्रेण एकां समिधमाहवनीये आधाय प्रजापतिमुद्दिश्य द्वे समिधौ आदधाति ततः यथेतं प्रत्येत्य गार्हपत्यस्य दक्षिणत उदङ्मुखस्तिष्ठन् स्वाहान्तेन दीदायेति मन्त्रेण गार्हपत्ये एकां समिधमाधाय समिद्द्वयं पूर्ववदादधाति, ततः प्रदक्षिणमावृत्य दक्षिणाग्नेर्दक्षिणत उदङ्मुखतिष्ठन् स्वाहान्तेन दीदायेति मन्त्रेण एकां समिधमाधाय पूर्ववत्समिद्द्वयमादधाति । इदम् उदकहोमानन्तरं समिदाधानमित्युच्यते ॥

४२०. परिसमूहनपर्युक्षणे पुनः पूर्ववत्कार्ये द्वादशदिनानन्तरं सायंप्रातरुद्धरणं द्वादशरात्रमध्ये पौर्णमासीप्राप्तौ नाजस्रधारणम् आधानदिने च अन्वाधानयोग्यपौर्णमासीप्राप्तौ यागानन्तरं सायंप्रातरुद्धरणं देवं त्वा देवेभ्य इत्यादिमन्त्रेण उद्धरणं गार्हपत्यभस्मापाकरणम् उद्धरणमित्युच्यते ॥

४२१. दक्षिणाग्नेरादौ तूष्णीं विहरणं कृत्वा पश्चादाहवनीयस्य समन्त्रकं तत्र उद्ध्रियमाण उद्धरेत्यादिर्मन्त्रः तत्र मन्त्रे दिवा उद्धरणे अह्ना यदेन इत्यस्य स्थाने रात्र्या यदेन इति विशेषः। अमृताहुतिममृतायां जुहोमीत्यादिमन्त्रेण आदित्याभिमुखः आहवनीयायतने अग्निं स्थापयति* सायं सूर्यास्तमयात्पूर्वः प्रातस्तु सूर्योदयात्पूर्वः सन्निहितः काल उद्धरणविहरणकाल इत्युच्यते ॥

४२२. अग्निहोत्रहवणीस्रुवप्रक्षालनप्रभृति एतावत्कर्म अग्निहोत्रहोम इत्युच्यते ॥

४२३. दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानोऽन्वारम्भणीयामित्याश्वलायनसूत्राद्दर्शपूर्णमासाभ्यां प्राक् अन्वारम्भणीयेष्टिः क्रियते तत्र पौर्णमास्याः पूर्वेद्युर्नान्दीमुखं रात्रावुदकशान्तिं प्रतिसरबन्धं च कृत्वा प्रातः स्नानादिपञ्चकं कृत्वा याः पुरस्तादित्यादि जपित्वा सत्यां शक्तौ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यक्ष्ये इति सङ्कल्प्य दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानोऽन्वारम्भणीयया यक्ष्ये इति सङ्कल्पयति। विहरणपक्षे अग्निद्वयं विहृत्य अन्वारम्भणीयापौर्णमासयोस्तन्त्रेणान्वाधानव्रते करोति अन्वारम्भणीयायाः अग्नाविष्णू, सरस्वती, सरस्वान्, अग्निर्भगी, इति प्रधानदेवताः पत्नीसंयाजवदुपांशु यष्टव्याः अध्वर्युः अन्वाधानानन्तरं गार्हपत्ये स्मार्तवदाज्यं संस्कृत्य स्रुक्स्रुवौ निष्टप्य सम्मृज्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा आहवनीये समिधमाधाय पर्युक्ष्य यजमानेनान्वारब्ध उपांशु पृथिवी होतेत्यादिजजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहेत्यन्तेन मन्त्रेण जुहोति यद्देवा यददीव्यमायुष्ठ इति त्रिभिरनुवाकैः प्रत्यृचं स्रुवेणाहवनीये जुहोति यजमानः स्वायतने तिष्ठन् समित्पाणिर्वैश्वानरायेत्युपस्थानादिवरदानान्तं करोति ततोऽध्वर्युश्चतुर्गृहीतं गृहीत्वा पूर्णापश्चादित्यृक्द्वयान्ते स्वाहाकारेणाहवनीये हुत्वा पुनश्चतुर्गृहीतेन निवेशनोसङ्गमनीत्यृक्द्वयेन स्वाहाकारान्तेन जुहोति सोऽयं सारस्वतहोम इत्युच्यते ॥

४२४. आग्नावैष्णव एकादशकपालः सरस्वत्यै चरुः सारस्वतो द्वादशकपालः अग्नये भगिने अष्टाकपालः पौर्णमासतन्त्रम् अग्नाविष्णवोः

---

* गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणमनस्तमितानुदितयोरिति सूत्रात् ।

अग्नाविष्णू सजोषसेत्यनुवाक्या अग्नाविष्णू महिधाम प्रियं वामिति याज्या, सरस्वत्याः पावकानः सरस्वतीत्यनुवाक्या । यावीरवी कन्या चित्रायुरिति याज्या सरस्वतः पीपिवांसं सरस्वत इत्यनुवाक्या दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमिति याज्या । अग्नेर्भगिनः आसवं सवितुर्यथेत्यनुवाक्या स नोराधांस्याभरेति याज्या, अन्वाहार्यमासाद्य मिथुनौ गावौ दक्षिणां ददाति मिथुनयोर्गवोः प्रतिग्रहे देवस्य त्वेत्यादिमन्त्रे ब्रह्मणे मिथुनौ गावौ ताभ्याम-मृतत्वमिति विशेषः ब्राह्मणतर्पणान्तम् अन्यत्सर्वं समानं पौर्णमासीयागान्वा-धानस्य जातत्वात्पौर्णमासीयागपर्यन्तं त एवाग्नयः स्थाप्याः व्रतविसर्गोऽपि तावन्न क्रियते पौर्णमासीयागः प्रतिपदि कर्तव्यः यजमानस्यानुकूलं, यद्दर्श-पूर्णमासयागारम्भणं तदुपकारकत्वात् इत्थंभूताया इष्टेर्नाम अन्वारम्भ-णीयेति ॥

४२५. यस्य यजमानस्य आधानकालादारभ्य संवत्सरसमाप्तेरर्वाक् कस्यचित्पदार्थस्य हानिर्भवति महारोगो वा जायते अन्यानि वा अग्न्यनु-गत्यादीनि निमित्तानि भवन्ति स पुनराधानं करोति तस्य कालः आषाढ्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात् अमावास्याप्रतिपद्द्वितीयान्यतमतिथौ आहवनीया-धानकाले अर्धोदिते सूर्ये उदिते वा पुनर्वसुनक्षत्रयोगः तादृशयोगालाभे उद-गयन आपूर्यमाणपक्षे पुनर्वसुयुक्ते कस्मिंश्चिद्दिने करोति आधानोक्ता सर्वे-सम्भारा रथः वासः अनड्वान् तिस्रो दर्भमय्यो रज्जवः एते पुनराधान-सम्भारा इत्युच्यन्ते ॥

४२६. पुनर्वसुयुक्तदिनात्पूर्वेद्युः याः पुरस्तादित्यादि जपित्वा ऋद्धिकामो ऽग्नीन् पुनराधास्य इति त्रिरुपांशु त्रिरुच्चैरुक्त्वा ऋत्विग्वरणमर्हणं च कृत्वा अयं ते योनिरिति मन्त्रेण अरण्योरग्नीनुत्पत्त्यनुक्रमेण समारोप्य स्थानान्तरं प्राप्य विहारं कल्पयित्वा अग्निं मथित्वा विहृत्य परिसमुह्य पर्युक्ष्य परि-स्तीर्य गार्हपत्ये स्मार्तवदाज्यं संस्कृत्य स्रुक्स्रुवौ निष्टप्य संमृज्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा आहवनीये समिधमाधाय मनोज्योतिरिति मन्त्रेण जुहोति इदं पुनराधानारम्भकर्मेत्युच्यते ॥

४२७. ततः अग्न्युद्वासनेष्टिः क्रियते आग्नेयोऽष्टाकपालः अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालः प्रधानहविरुपांशु अग्नेः अग्निर्मूर्धा भुवो यमस्येति याज्यानुवाक्ये, अग्नेर्वैश्वानरस्य वैश्वानरो अजीजनत्पृष्टो

र्दिवि पृष्टोऽग्निः पृथिव्यामिति याज्यानुवाक्ये, अन्वाहार्यमासाद्य हिरण्यं ददाति अग्नये हिरण्यमिति प्रतिग्रहमन्त्रे विशेषः पौर्णमासतन्त्रं ब्राह्मणतर्पणान्ता इयमग्न्युद्वासननिमित्तकत्वात् अग्न्युद्वासनेष्टिरिति गीयते ॥

४२८. तदानीमेवाद्भिरग्नीन् समुक्ष्य पुनः संस्कृते पूर्वस्मिन्नेवाग्न्यगारे तत्क्षणसंस्कृतानि पूर्वपात्राणि कृत्वा अध्वर्युर्गार्हपत्यायतनादीन्युद्धन्ति उद्धन्यमानमित्यादिमन्त्रेण संभारसंभरणमग्न्याधानवत् मुञ्जकुलायस्थाने दर्भकुलायं तन्मन्त्रेण संभरति गोपितृयज्ञो विकल्पितः गार्हपत्यस्य पश्चाल्लौकिकाग्नौ ब्रह्मौदनं पचति श्रपणादिविहृता अग्नयो मा कश्चनान्तरेण संचारीदित्यन्तं समानम् अध्वर्युर्गार्हपत्यस्य पश्चाद्ब्रह्मौदनाग्निं भस्मसहितमुद्वास्य तत्र दर्भकुलायं निधाय तस्मिन् पूर्ववदरणी निधाय मन्येत् चित्तिः स्रुगित्यादि उद्गाता रथन्तरं ब्रूहीत्यन्तं समानं रथन्तरे गीयमाने दर्भमयीं रज्जुं ज्वलयित्वा तया रज्ज्वा भूर्भुवो धर्मः शिर इत्यृचा भूमिर्भूम्ना द्यौरित्यृचा आयं गौरित्यृचा त्रिंशद्धामेत्यृचा अस्य प्राणादित्यृचा भृगूणामित्यादि पूर्वोक्तयजुषा च गार्हपत्यमादधाति इदं गार्हपत्यपुनराधानम् इत्युच्यते ।

४२९. दर्भमयीं रज्जुं ज्वलयित्वा तयान्वाहार्यपचनं पूर्ववदादधाति इदं दक्षिणाग्निपुनराधानमित्युच्यते ।

४३०. दर्भमयीं रज्जुं ज्वलयित्वा तया रज्ज्वा उपोपयमनीमित्यादि अग्निनाग्ने ब्रह्मणेत्युक्त्वायत्वाक्रुद्ध इत्यृचा तत्ते मन्युः परोप्तस्येत्यृचा मनोज्योतिरित्यृचा भृगूणामित्यादिपूर्वोक्तयजुषा च आहवनीयमादधाति इदमाहवनीयपुनराधानमित्युच्यते ।

४३१. पूर्णाहुत्यन्तं समानं ततः पुनराधेयेष्टिः आग्नेयः पञ्चकपालः समिधाग्निं दुवस्यतैह्युषुब्रवाणित इत्याग्नेयावाज्यभागौ इमो क्रमेण बुद्धिपदेन्दुपदघटितत्वाद् बुद्धिमदिन्दुमन्तौ इत्युच्यते ।

४३२. समिधः समिधोऽग्नेऽग्न आज्यस्य व्यन्त्विति प्रथमः प्रयाजः, तनूनपादग्निमग्नआज्यस्य प्रधानयागानन्तरं स्रुवाज्याहुतिं सहरय्या निवर्तस्वेत्यृचा जुहोतिवेत्विति द्वितीयः, इडो अग्निनाग्नआज्यस्य व्यन्त्विति तृतीयः, बर्हिरग्निरग्नआज्यस्य वेत्विति चतुर्थः, इति चतुर्षु

प्रयाजेषु विशेषः आज्यभागानन्तरम् अध्वर्युः स्रुवेणाज्याहुतिं पुनरूर्जा निवर्तस्वेत्यृचा जुहोति अयं होमः पुनराधानहोम इत्युच्यते ।

४३३. प्रधानमुपांशु अग्नेः अधाह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्येत्यनुवाक्या आभिष्टे अद्य गीर्भिर्गृणन्त इति याज्या स्विष्टकृतः एभिर्नो अर्कैरिति पुरोनुवाक्या अग्ने तमद्याश्वं नस्तोमैरिति याज्या देवं बर्हिरग्नेर्वसुवने वसुधेयस्य वेत्विति द्वितीयः बुद्धिमदिन्दुमन्ताविट्याचक्षते तथानुवृत्तिरिज्या चेत्याश्वलायनसूत्रात् अग्निं बुद्धिमन्तमावह अग्निमिन्दुमन्तमावहेत्यादिरीत्या आवाहननिगदादौ बुद्धिमदिन्दुमच्छब्दयोरनुवृत्तिर्भवति अन्वाहार्यमासाद्य रथं वासः अनड्वाहं दक्षिणां ददाति रथप्रतिग्रहे देवस्य त्वेत्यादिगृह्णासीत्यन्ते वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहदित्यृचं पठित्वा राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणे वैश्वानराय रथं ते नामृतत्वमिति विशेषः । वासः प्रतिग्रहे सोमाय वासः अनडुत्प्रतिग्रहे रुद्राय गामिति च विशेषः । देवं बर्हिरग्नेर्वसुवने वसुधेयस्य वेत्विति प्रथमोऽनुयाजः । देवो नराशंसोऽग्नौ वसुवने वसुधेयस्य वेत्विति द्वितीयः । पौर्णमासतन्त्रम् । ब्राह्मणतर्पणान्ता इयं पुनराधेयेष्टिरित्युच्यते ।

४३४. पुनराधेयेष्ट्यनन्तरमेवाग्न्यान्वाधानादि अग्नीवरुणाभ्यामेकादशकपालः । प्रधानमुपांशु । प्रधानस्य त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति पुरोनुवाक्या । स त्वं नो अग्ने वमो भवोतीति याज्या । अन्वाहार्यमासाद्य अनड्वाहं दक्षिणां ददाति प्रतिग्रहमन्त्रे रुद्राय गामिति विशेषः । पौर्णमासतन्त्रम् । ब्राह्मणतर्पणान्ता इयमाग्निवारुणीष्टिरिति गीयते ।

४३५. पुनराधानानन्तरं संवत्सरात्पूर्वम् अर्थानाशादिनिमित्ते पुनरपि पुनराधानं करोति । तस्मिंस्तृतीयाधाने पञ्चकपालस्याग्नेयस्य स्विष्टकृदवदानानन्तरम् अध्वर्युः स्रुवाहुतीर्जुहोति । तत्र तिलेकः सलेक इति यजुषा प्रथमाहुतिः । केतः सकेत इति द्वितीया । विवस्वा अदितिरिति तृतीया । ब्राह्मणतर्पणान्तं समानं पुनराधानेन । इदं द्वितीयपुनराधानमित्युच्यते ।

४३६. अथ सर्वाग्निनाशे समारूढारणीनाशे च विच्छिन्नसंधानार्थमग्नीनाधास्ये इति संकल्प्य ऋत्विग्वरणादिगोपितृयज्ञवर्जम् अग्न्याधानं करोति । इदं विच्छिन्नाग्न्याधानमित्युच्यते ।

४३७. आहिताग्निः प्रवत्स्यन् सर्वानग्नीन् प्रज्वाल्य गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्याचम्य ततोऽतिक्रम्य शंस्य पशूनित्यादिमन्त्रेणाहवनीयमुपस्थाय नर्यं प्रजामित्यादिमन्त्रेण गार्हपत्यमुपस्थाय अथर्यपितुमित्यादिमन्त्रेण दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते ततो गार्हपत्याहवनीयावीक्षते इमान्मे मित्रावरुणावित्यृचा ततो यथागतमागत्य प्रदक्षिणं परितो गच्छन्नाहवनीयमुपतिष्ठते मम नाम प्रथमं जातवेद इत्यृचा, इदं प्रवासोपस्थानमुच्यते ॥

४३८. ततः अग्नीननवेक्षमाणः माप्रगामेति सूक्तं जपन् वाचंयमः प्रव्रजति दूरं गत्वा वाचं विसृजते अग्निप्रज्वलनादिरेतदन्तो विधिराहिताग्निप्रवासविधिरित्युच्यते ॥

४३९. सदा सुग इत्यृचा पन्थानमवरोहति यद्यनुपस्थिताग्निः प्रवासमापद्यते तर्हि इहैव सन् तत्र सन्तं त्वेत्यृचा प्रतिदिशमग्नीनुपतिष्ठते अपि पन्था मगन्महीत्यृचा प्रवासाद् गृहमागच्छति आयतनेषु अग्नीन् ज्वलतः श्रुत्वा आहवनीयाभिमुखं गत्वा समित्त्रयमादाय वाचंयमः विश्वदानीमाभरन्त इत्यृचा अग्नीनां समीपे समिधो निदधाति। नमस्ते अस्तु मीढुष इत्यृचा आहवनीयमुपतिष्ठते मम नाम तव च जातवेद इत्यृचा च। ततः अगन्म विश्ववेदसमित्यृचा समीपे निहितां समिधमाहवनीयेऽभ्याधाय अयमग्निर्गृहपतिरित्यृचा गार्हपत्येऽभ्याधाय अयमग्निः पुरीष्य इत्यृचा दक्षिणाग्नौ अभ्यादधाति। ततो गार्हपत्याहवनीयौ इमान्मे मित्रावरुणावित्यृचा ईक्षते तस्यामृचि अभिरक्षत्वित्यस्य स्थाने अभ्यराक्षीदित्यूहो विशेषः। यथागतमागत्य प्रदक्षिणं परितो गच्छन् मम नामेत्यृचाहवनीयमुपतिष्ठते दशरात्राधिकप्रवसे तु मनोज्योतिरित्यृचा चतुर्गृहीतमाज्यमाहवनीये जुहोति ततोऽग्नीन् परिसमुह्य उदग्विहारादुपविश्य समस्तव्याहृतिभिः वाचं विसृज्य गृहा मा बिभीतेत्यादिमन्त्रेण गृहानीक्षते इदं समन्त्रकं गृहेक्षणमनाहिताग्नेरपि भवति। गृहानहं सुमनसः प्रपद्य इत्यृचा गृहं प्रविशति अग्नीननुवीक्षमाणः त्रिवारं शिवं शग्मं शंयोरिति पठति गृहप्रवेशानन्तरं कृतगृहप्रवेशं जना विदितामपि दुर्वार्तां न ज्ञापयन्ति। अहरहः प्रवासे तु गमने आगमने च अभयं वो भयं मेऽस्तु इत्येवोपस्थानं भवति पथ्यवरोहणाद्येतदन्तो विधिः प्रवासादागमनविधिरित्युच्यते।

४४०. अमावास्यायामपराह्णे दक्षिणाग्निसंबन्ध्येकमुल्मुकं ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना इत्यृचा आग्नेय्यां दिशि बहिः प्रणयति अस्मिन् कर्मणि आग्नेय्येव प्राची भवति दक्षिणाग्निं प्रणीतमग्निं च प्रज्वाल्य दर्भैः परिस्तृणाति। दक्षिणाग्नेः प्रागुदक् प्रत्यगुदग्वा आग्नेयीसंस्थानि एकैकशः पात्राणि सादयति चरुस्थालीं शूर्पमुलूखलं मुसलं स्रुवं ध्रुवां कृष्णाजिनं सकृदाच्छिन्नेध्मं मेक्षणं कमण्डलुं च। शकटपक्षे शकटस्य दक्षिणं भागमारुह्य व्रीहिभिः पूर्णां चरुस्थालीं निमृज्य बहिः पतितान् व्रीहीन् अन्यत्र निधाय कृष्णाजिने उलूखलं निधाय स्थालीस्थान् व्रीहीन् उलूखले ओप्य पत्नी अविवेचमवहन्ति ततः संपन्नान् तन्दुलान् सकृत् प्रक्षाल्य दक्षिणाग्नौ श्रपयति। अतिप्रणीताग्नेः पश्चात् अपहता असुरा इत्यादिमन्त्रेण स्फ्येन लेखां लिखति। ततस्तां लेखां जलेनाभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैर्दर्भैरवस्तीर्य स्थालीपाकमभिघार्य तेषु दर्भेषु सादयति अनुत्पूतमाज्यमुत्पूतं नवनीतं वा ध्रुवायां कृत्वा ध्रुवामपि तत्र सादयति। दर्भेषु दक्षिणतः आञ्जनाभ्यञ्जनकशिपूपबर्हणानि सादयति स्थाल्यां परिपक्व ओदनः स्थालीपाक इत्युच्यते ॥

४४१. आ ईषद् अज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या कज्जलादि आञ्जनपदवाच्यम् ।

४४२. अभितः अङ्गं सर्वमज्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या अभ्यङ्गसाधनमाज्यादि अभ्यञ्जनपदेनोच्यते ।

४४३. कार्पासपूर्णमासनं मृदुतरं कशिपुपदवाच्यम् ।

४४४. तथैव कार्पासपूर्णं शिरसोऽधस्तात् शयनकाले ध्रियते यत्तदुपबर्हणपदवाच्यम् ॥

४४५. ततः प्राचीनावीती भूत्वा सकृदाच्छिन्नेध्मं प्रणीतेऽग्नौ अभ्यादधाति ततश्चरुं मेक्षणेनादाय अवदानधर्मेण जुहोति सोमाय पितृमत इत्यादिमन्त्रेण। अग्नये कव्यवाहनायेत्यादिमन्त्रेण द्वितीयामाहुतिं जुहोति। विधुरश्चेद्यजमानः होममन्त्रयोः स्वधापदस्थाने स्वाहापदं भवति। मन्त्रयोर्व्यत्यासेन पूर्वोत्तरभावभावश्च भवति। पत्नीरहितो यजमानो विधुर इत्युच्यते ।

४४६. ततो यज्ञोपवीती मेक्षणमनुप्रहरति होमसाधनत्वेन गृहीतस्य पदार्थस्य होमानन्तरं कृतकार्यस्य तस्य वह्नौ प्रक्षेपणम् अनुप्रहरणमित्युच्यते ॥

४४७. ततः प्राचीनावीती पूर्वं कृताया रेखाया उपरि आस्तीर्णेषु दर्भेषु प्रथमपिण्डनिपातनस्थाने शुन्धन्तां पितर इति मन्त्रेण जलं सिञ्चति, शुन्धन्तां पितामहा इति मन्त्रेण द्वितीयपिण्डस्थाने, शुन्धन्तां प्रपितामहा इति मन्त्रेण तृतीयपिण्डस्थाने । ततस्तस्यां रेखायामेतत्ते पितर्ये च त्वा मन्त्रान्विति मन्त्रेण पित्रे प्रथमपिण्डं ददाति पितृपदस्थाने पितामहेति पदमुक्त्वा प्रथमपिण्डस्याग्नेय्यां दिशि द्वितीयं, प्रपितामहपदमुक्त्वा द्वितीयस्याग्नेय्यां तृतीयम् । इदं कर्म पिण्डदानमिति पिण्डनिपरणमिति चोच्यते ॥

४४८. अत्र पितरो मादयध्वमित्यादिमन्त्रेण पिण्डान् दत्तान् अनुमन्त्रयते, ततः सव्येनाङ्गेन उदङ्ङावृत्य शक्त्यनुसारेण उच्छ्वासप्रतिबन्धं कृत्वोच्छ्वस्य पिण्डाभिमुखो भूत्वा अमीमदन्त पितर इत्यादिमन्त्रेण पुनरनुमन्त्रयते । ततः पिण्डचरुशेषं तूष्णीं प्राणभक्षं भक्षयति । नासिकया अवघ्राणमात्रं प्राणभक्ष इत्युच्यते ॥

४४९. ततो यथा पिण्डदानस्थाने पूर्वं जलसेचनं कृतं तथा पिण्डोपरि पुनः क्रियते । पितः, अभ्यङ्क्ष्वेतिमन्त्रेण पितृपिण्डोपरि अभ्यञ्जनं समन्तात् प्रक्षिपति । एवमूहेन इतरयोः पिण्डयोः । ततः पितः अङ्क्ष्वेतिमन्त्रेण अञ्जनं ददाति । इतरयोः पिण्डयोः पितामहप्रपितामहेति पदयोरूहेन । एतद्वः पितरो वास इत्यादिमन्त्रेण वस्त्रं ददाति तच्च वस्त्रं दशारूपं ऊर्णारूपं वा पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं हृदयसंबन्धि लोम वा । नमो वः पितर इष इत्यादियजुषा मनोन्वाहुवामह इति चतसृभिर्ऋग्भिः परेतन पितर इत्यृचा पिण्डान् प्रवाहयति । अग्ने तमद्याश्वं नस्तोमैरित्यृचा गार्हपत्यमेति । यदन्तरिक्षं पृथिवीमुतद्यामित्यृचा गार्हपत्यमुपतिष्ठते । वीरं मे दत्त पितर इति मन्त्रेण मध्यमं पिण्डं गृहीत्वा आधत्त पितरो गर्भमित्यृचा पत्नीं प्राशयति । इतरौ पिण्डौ अप्सु अतिप्रणीतेऽग्नौ वा प्रक्षिपति । पैतृककर्मत्वाद् एकश आसादितानि, पात्राणि कर्मसमाप्तौ मङ्गलार्थं द्विवत्पात्राण्युत्सृजति । अन्त्यस्य पात्रस्य

एकत्वे सहायत्वाय द्वितीयं तृणं गृह्यते । दक्षिणाग्न्यर्तिप्रणयनादिरेतदन्तो विधिः पिण्डपितृयज्ञ इत्युच्यते* ॥

४५०. अथाग्रयणमुच्यते ॥ तत्र व्रीहिश्यामाकयवानां नवोत्पन्नानां भक्षणं तेन तेन द्रव्येण अग्निहोत्रहोमानन्तरं समन्त्रकं भवति । अथ वा तद् व्रीह्यादि द्रव्यम् अग्निहोत्रहोमपयःप्रदां गां भक्षयित्वा तद्विकृतिभूतेन पयसा अग्निहोत्रहोमं नित्यं कृत्वा समन्त्रकभक्षणं भवति । तत्र व्रीह्याग्रयणकालः †शरत् । श्यामाकाग्रयणकालो वर्षाः । यवाग्रयणकालो वसन्तः । अपि वाऽक्रियायवेष्वितिसूत्रेण यवाग्रयणविकल्प आश्वलायनेनोक्तः । राज्ञस्तु आग्रयणेष्टिरेव भवति । इतरेषामिष्टिविकल्पस्तेनैवोक्तः । इदं कर्म अग्रे नवाचोत्पत्त्यनन्तरमादौ अयनमाचरणं यस्येति व्युत्पत्त्या आग्रयणमित्युच्यते ॥

४५१. वर्षर्तौ क्रियमाणश्यामाकेष्ट्यां श्यामाकमयः‡ पयसि चरुः सोमो देवता प्रधानस्योपांशुत्वम् । सोमस्य सोमयास्ते मयो भुव इति पुरोनुवाक्या । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामिति याज्या । होता इले भागं जुषस्व न इत्यादिकमवान्तरेलाया नित्यं जपमुक्त्वा तां सव्ये पाणौ निधाय दक्षिणेन पाणिना प्रजप्रतये त्वा ग्रहं गृह्णामीत्यादिमन्त्रेण अभिमृशति । भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवा इत्यृचा प्राश्नाति । तत आचम्य अमोऽसि प्राण तदृतं ब्रवीमीत्यृचा नाभिमालभेत । अनेनैव प्रकारेण अन्येऽपि ऋत्विजो भक्षयन्ति । मधुश्च स्वाहा, माधवश्च स्वाहा, नभश्च स्वाहा, नभस्यश्च स्वाहा, इति चतस्र आहुतीराज्यस्थाल्याज्येन स्रुवेण प्रधानयागानन्तरं स्विष्टकृतः प्राक् हुत्वा शतायुधायेत्यादिभिः पञ्चभिः स्वाहाकारान्ताभिश्चतुर्गृहीतेन जुह्वा जुहोति एतादृशो होम उपहोम इत्युच्यते ॥

४५२. अस्यामिष्टौ पुरोडाशाभावात्कपालानि न सन्तीति पात्रासादने कपालस्थाने समेक्षणां स्थालीमासादयति तन्मेक्षणं स्विष्टकृद्धो-

* ना निष्ट्याग्रयणेनाहिताग्निर्नवस्याश्नीयात् । व्रीहीणां यवानां श्यामाकानामित्यग्रपाकस्य यजेत । अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा । सप्तदशसामिधेन्यः २.९ २-६

† वर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरदि व्रीहिभिर्वसन्ते यवैर्यथर्तुवेणुयवैरिति ६.३१.१४

‡ नवानामितराण्यैन्द्राग्नं द्वादशकपालमैन्द्राग्नं वा वैश्वदेवं पयसि चरुं सौम्यं श्यामाकं चरुं द्यावापृथिव्यमेककपालम् ६ २९.१०

मार्थंप्रत्याक्रमणकाले गृहीत भवति। होमानन्तरं मेक्षणमनुप्रहरति। अन्वाहार्यमासाद्य प्रथमजं वत्सं वासश्च दक्षिणां ददाति। भो ऋत्विजः अयं व ओदनः अयं वः प्रथमजो वत्सः, एतद्वो वासः अहिंसन्तो यथा भागं प्रतिगृह्णीध्वम्। ऋत्विजः प्रतिग्रहमन्त्रे ब्रह्मण ओदनं रुद्राय गां सोमाय वासस्तैरमृतत्वमश्यामिति विशेषं कुर्वन्ति। प्रजापतेर्भागोऽसीति मन्त्र असीत्याद्येकवचनान्तानां स्थाने स्थेत्यादिबहुवचनान्तेनोहः क्रियते। प्रथमजवत्सवासोनिष्क्रयपक्षे एतद्वः प्रथमजवत्सनिष्क्रयद्रव्यमेतद्वो* वासोनिष्क्रयद्रव्यं चेति विशेषः तथा असीत्यादिपदस्थानेस्थ इत्यादीनां द्विवचनान्तानामूहः । यजमानभागप्राशने प्राकृतमन्त्रस्थाने भद्रान्नः श्रेयः समनैष्टेत्यृङ्मन्त्रः पठति पयसि श्यामाकचरोः श्रपणादत्र पयः प्रणीतापि भवति तथाचात्र प्रणीताप्रणयनकाले पयःप्रणीतापि प्रणीयते। ब्रह्मन्नपः पयश्च प्रणेष्यामीति प्रैषे विशेषः। आप्रणीतानिनयनानन्तरं पयः प्रणीतानिनयनम्। तन्मन्त्रे समुद्रं व इत्यादिबहुवचनान्तपदस्थाने त्वेत्याद्येकवचनान्तपदप्रयोगः । पौर्णमासतन्त्रं ब्राह्मणतर्पणान्तम्। इयं श्यामाकाग्रयणेष्टिरित्युच्यते।

४५३. व्रीह्याग्रयणे तु इन्द्राग्नी देवता तस्या द्वादशकपालः पुरोडाशो द्रव्यम्। वैश्वदेवः पयसि चरुः । द्यावापृथिवीय एककपालः पुरोडाशो भवति। धाय्यायुक्ताः सप्तदश सामिधेन्यः प्रेद्धा अग्न इति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या। इमो अग्न इति याज्या।

एते च याज्यानुवाक्ये विराट्छन्दस्कत्वाद् विराजौ इत्युच्येते।

४५४. अन्यत्सर्वं श्यामाकाग्रयणेष्टिवत् । इयं व्रीह्याग्रयणेष्टिरित्युच्यते।

४५५. यवाग्रयणं सर्वं व्रीह्याग्रयणवद्भवति। इयं यवाग्रयणेष्टिरित्युच्यते।

४५६. व्रीहिश्यामाकाग्रयणे व्रीह्याग्रयणकाले एव वा तन्त्रेण कार्ये। अथ वा व्रीह्याग्रयणकाले एव श्यामाकविकारः प्रस्तरः कार्यः। तत्र तन्त्रेण प्रयोगपक्षे व्रीहिश्यामाकाग्रयणाभ्यां तन्त्रेण यक्ष्ये इति संकल्पः।

---

* ये प्राचीनमेकाष्टकाया वत्सा जायन्ते तेषां प्रथमजं ददाति। वासः श्यामाके ६. ३. ७

व्रीहिश्यामाकाग्रयणेष्टिसंबन्धिहविः व्रीहिमयः पुरोडाशः व्रीहिमयः पयसि चरुः श्यामाकः पयसि चरुः, पञ्च प्रयाजाः अग्नीषोमावाज्यभागौ इन्द्राग्नी विश्वेदेवाः सोमो द्यावापृथिवी इति प्रधानदेवताः देवा आज्यपा इत्यादि। इध्मसंभरणमन्त्रे ततस्त्वां त्रयोविंशतिधेत्यूहा। पात्रासादने त्रयोदशकपालानि। समेक्षणे द्वे चरुस्थाल्यौ द्वे शूर्पे द्वे प्रणीते द्वे आज्यस्थाल्यौ दारुपात्र्या सहाशयपात्रं च। ब्रह्मन्नपः पयश्च प्रणेष्यामीति प्रणीतासादने विशेषः। वेषाय त्वेत्यत्र त्वेत्यस्य स्थाने वामिति द्विवचनान्तस्योहः। तेन च मन्त्रेण अग्निहोत्रहवणीं शूर्पद्वयं चादत्ते। पात्र्यां भेदेन व्रीहीन् श्यामाकांश्च निधाय धूरसीत्यादिमन्त्रेण अभिमर्शनं पुरोडाशीयप्रेक्षणं शूकनिरसनं च तन्त्रेण करोति। प्रेक्षण-मन्त्रे त्वेत्यस्य स्थाने वामिति पदं भेरित्यस्य भैष्टमिति पदं संविक्या इत्यस्य संविजाथामितिपदम्। निरसनमन्त्रो उर्वित्यस्य स्थाने उरुणी इति भवति। ऐन्द्राग्नपुरोडाशार्थं व्रीहिनिर्वापः। वैश्वदेवचर्वर्थं च। ततः शूर्पान्तरे सौम्यचर्वर्थं श्यामाकनिर्वापः। पुनः प्रथमशूर्पे द्यावापृ-थिवीयपुरोडाशार्थं व्रीहिनिर्वापः। निरुप्ताभिमर्शनमन्त्रे इदमित्यस्य स्थाने इमे इत्यूहः। अतिशिष्टाभिप्राशनमन्त्रोऽपि तथैव। एकीकरणमन्त्रे-त्वेत्यस्य स्थाने वामित्यूहः। शूर्पद्वयादानपूर्वकोत्थानमन्त्रे इहीत्यस्य स्थाने इतमिति पदम्। शूर्पद्वयासादनमन्त्रे त्वेत्यत्र वामिति पदम्। अत्र धान्यभेदात् शूकरहितायां स्रुचि तिरःपवित्रमप आनीयेत्यादि। तथा एकधान्यनिर्वापानन्तरं अपरधान्यनिर्वापे स्रुचः प्रोञ्छनं च। व्रीहि-श्यामाकयोर्भेदेन प्रोक्षणम्। कृष्णाजिनावधूननादिफलीकरणान्तं व्रीही-णां कृत्वा श्यामाकानां कुर्वन्ति। तत्र न हविष्कृदाह्वानम्। नोच्चैः समाहन्तवै इति। ततः क्रमेण प्रक्षाल्य उत्करे तन्त्रेण क्षालनं निनयति। मनसा चरुपुरोडाशसम्बन्धि तन्दुलानां विभागः कार्यः। अभिमर्शनं तु न कार्यमिति केशवः।

"विभागः पेषणात्पूर्वः पौरोडाशचरव्ययोः।

तत्र देवांश्चतुर्थ्यन्तानुक्त्वान्ते व इतोरये"दिति कल्पः।

चतुर्थ्या देवतामुक्त्वाभिमृशेद्द्वयमिति गोपालः।

द्वादशकपालान्युपधाय चरुस्थाल्यौ अधिश्रयति। ततः एकं कपा-

लमुपदधाति । दशमस्योभयतो द्वयमिति द्वादशकपालासादनक्रमः । आदेवयजं वहेत्यङ्गारमानीय चरुस्थाल्यां तिरःपवित्रं प्रणीताभ्यो जलमानोय ध्रुवोसीत्यादिमन्त्रेण तामधिश्रयति निर्दग्धमित्यादिमन्त्रेण प्रदक्षिणमङ्गारैः परिचिनोति । सोम्यचरुस्थानां तथैव प्रणीतादुग्धमानीयाधिश्रयति । वैश्वदेवस्य चरोरपि पयसिकरणपक्षे उभयत्र दुग्धमेव । पुरोडाशमेककपालमधिश्रित्य आज्यं निरुप्य तूष्णीमपूर्वाज्यं निर्वापयति । स्थाल्यां तिरःपवित्रं तण्डुलानावपति घर्माः स्थ विश्वायुष इति मन्त्रेण । तथोत्तरस्थाल्यां श्यामाकान् । तत एककपालमधिश्रयति । दारुपात्र्यां स्येनं त इति प्रथमपुरोडाशार्थमुपस्तीर्य आशयपात्रे चोपस्तीर्य प्रथमपुरोडाशनिधानान्तं कृत्वा आप्यायतामित्यादिमन्त्रेण चरुमभिमृशति । श्रृत उत्स्नातीत्यादिमन्त्रेण उद्वासयति। आर्द्रो भुवनस्य गोपा इति मन्त्रेण उपर्यभ्यङ्क्ते चरौ नोपाञ्जनम् । श्यामाकचरौ व्रीहिमयचरुवदभिघारणादि । द्यावापृथिवीभ्यामनुब्रूहीति सम्प्रेष्यजुह्वामुपस्तीर्य सर्वं पुरोडाशं स्थापयित्वा आशयात् स्रुवेण द्वितीयमवदाय अभिघार्य तूष्णीं प्रत्यभिघारयति । वषट्कृते पुरोडाशमपर्यावर्तयन्नग्नौ प्रतिष्ठितं हुत्वा संस्रावेणाभिजुहोति । अयं एककपालहोम इत्युच्यते ॥

४५७. ततः आज्यस्थाल्याः स्रुवेण जुहोति । मधुश्च स्वाहेत्यादिभिरूर्जश्च स्वाहेत्यन्ताभिः इमा मासाहुतय इत्युच्यन्ते ॥

४५८. ततश्चतुर्गृहीतेन जुह्वा शतायुधायेत्यादिपञ्चभिर्ऋग्भिर्जुहोति ॥ अयमज्यानिहोमो यज्ञयोगानन्तरं कैश्चित् क्रियते एता ऋच अज्यानिसंज्ञाः ॥

४५९. अत्र स्विष्टकृदवदाने सर्वेषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदाय आशयाच्चावदाय द्विरभिघार्य मेक्षणाभ्यां सहात्याक्रम्य आहुतिं हुत्वा मेक्षणे प्रक्षिपति । इडावदाने सर्वाणि हवींष्यवदात आशयाच्च द्विरवद्यति ऐन्द्राग्नपुरोडाशस्य प्रकृतीष्टिगताग्नेयविकारत्वात् चतुर्धाकरणादि तस्यैव भवति । अन्यो विशेषः श्यामाकेष्टौ उक्तो द्रष्टव्यः ॥ इदं तन्त्रेण व्रीहिश्यामाकाग्रयणम् ॥

४६०. चातुर्मास्यानि प्रयोक्ष्यमाणः *पूर्वेद्युर्वैश्वानरपार्जन्यामित्या-

---

* वैश्वानरपार्जन्यो निरुप्येच्छन्निति कातीयसूत्रेऽन्वारम्भणीययाऽयं विकल्प उक्तः ५।१।२ ।

श्वलायनसूत्रोक्तत्वात् प्रथमप्रयोगात् पूर्वेद्युरियमिष्टिः क्रियते । तस्यां वैश्वानरो द्वादशकपालः पुरोडाशः । पार्जन्यश्चरुः । प्रधानमुपांशु । अन्वाहार्यमासाद्य वैश्वानराय हिरण्यं पर्जन्याय धेनुं दक्षिणां ददाति । यजमान आह । भो ऋत्विजः अयं व ओदनः इदं वो हिरण्यमियं वो धेनुरहिंसन्तो यथाभागं प्रतिगृह्णीध्वमिति । प्रतिग्रहमन्त्रे ब्रह्मण ओदनं अग्नये हिरण्यं रुद्राय गामिति विशेषः । अन्यत्सर्वं पौर्णमासतन्त्रम् । ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिर्वैश्वानरपार्जन्या इत्युच्यते ॥

४६१. परेऽहनि चातुर्मास्यारम्भः । तत्र प्रथमं *वैश्वदेवसंज्ञकं पर्व । वैश्वदेवहविर्भिर्यक्ष्ये इति सङ्कल्पः । आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः । सौम्यश्चरुः । सावित्रो द्वादशकपालः पुरोडाशः । सारस्वतश्चरुः । पौष्णश्चरुः । मारुतः सप्तकपालः पुरोडाशः । वैश्वदेव्यामिक्षा द्यावापृथिवीय एककपालः । नव प्रयाजा । नवानुयाजाः । अग्न्यादयः सर्वाः उच्चैः । सवितृद्यावापृथिव्यो उपांशु । एककपालस्य चातुर्मास्यान्तर्गतसावित्रस्य चाश्वलायनसूत्रे उपांशुत्वविधानात् । अत्रामिक्षार्थं शाखाहरणं पूर्वेद्युरन्वाधानम् । बर्हिःसम्भरणे नवप्ररूढदर्भमयं प्रस्तरं बध्नाति । †त्रींस्त्रीन्मुष्टीनेकीकृत्य तूष्णीं बद्धेन मुष्टित्रयेण सह मन्त्रवता शुल्बेन सन्नह्यति । इध्मसम्भरणे कार्ष्मर्यमयाः परिधयः । सप्तदश सामिधेन्यः । ततस्त्वां त्रयोविंशतिधेत्यूहः । सायं ‡दोहे महेन्द्रपदस्थाने विश्वविशेषणकस्य देवपदस्य असमासेनोहः । प्रातर्हुतेऽग्निहोत्रे गार्हपत्यस्योत्तरतस्तृणान्यासाद्य तेषु आज्यस्थालीं स्रुवं स्रुचं समिधं प्रोक्षणीमभिद्योतनकुशांश्च सादयति । तूष्णीं पवित्रे कृत्वा तथा प्रोक्षणीः संस्कृत्य पात्राण्युत्तानानि कृत्वा प्रोक्ष्य आज्यं निरुप्य गार्हपत्यस्योत्तरतो भस्ममिश्रानङ्गारान्निरुह्य तेष्वाज्यमधिश्रित्य दर्भोल्मुकेनाभिद्योत्य अङ्गुष्ठपर्वमात्रं प्रक्षालितदर्भाग्रद्वयमाज्ये प्रक्षिप्य पुनरभिद्योत्य त्रिःपर्यग्नि कृत्वा उदगुद्वास्य अङ्गारानग्नौ प्रत्यस्य पुनराहारमाज्यं त्रिरुत्पूय पवित्रे अग्नौ प्रक्षिप्य स्रुक्स्रुवौ निष्टप्य संमृज्य संमार्गदर्भानग्नौ प्रत्यस्यति । अयं स्मार्तवदाज्यसंस्कार इत्युच्यते ॥

---

* प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते ८.१.५.

† प्रसूमयं बर्हिः प्रस्तरश्च त्रिधासन्नद्धं पुनरेकधा । तस्मिन्मन्त्रः ८.१.१०–१२

‡ पूर्ववद्वैश्यदेव्याः सायं दोहं दोहयति ८.१०.१६

४६२. *अग्निर्होतेत्यादिवाताद्यैर्हवनश्रुत इत्यन्तानि षड् वाक्यानि पञ्चहोतृपदवाच्यानि ॥

४६३. इदं संस्कृतमाज्यं स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा अनेन यज्वहोत्रा अन्वारब्धे यजमाने आहवनीये जुहोति । ततः कूष्माण्डहोम उपस्थानवरदानान्तः सारस्वतहोमश्च पात्रासादने अष्टाविंशतिकपालानि तैः सह समेक्षणाश्चतस्रश्चरुस्थाल्यः । उपभृता सह पृषदाज्यग्रहणी आज्यस्थाल्या सह दधिस्थालीमपूर्वाज्यस्थालीं च दारुपात्र्या सहाशयपात्रं आमिक्षाव्युद्धरणपात्री च धृष्ट्या सहोपवेषमिति विशेषः । पूर्वेद्युः सायं होमानन्तरं आमिक्षादध्यर्थं सायं दोहः । अग्निहोत्रहोमशेषं पयो रक्षेत् । प्रातर्यज्ञयोगानन्तरं प्रातर्दोहः । मरुद्भ्यः सप्तकपालान्युपधाय तदुत्तरतः तूष्णीमुपवेषेणाङ्गानिरुह्य स्थाल्यामुदगग्रं शाखापवित्रं निधाय प्रातर्दोहमानीय अधिश्रित्य मेक्षणेनालोड्य श्रपयेत् । तदुत्तरतो द्यावापृथिव्यर्थमेकं कपालमुपदधाति । अधिवपनसंवपनयोः पुरोडाशदेवतानामेवोहः । मारुतं पुरोडाशमधिश्रित्य प्रातर्दुग्धे तप्ते पयसि उदगग्रं शाखापवित्रं निधाय सायं †दोहं दध्यानयति । तथा कृते सति तस्य द्रव्यस्य द्वौ भागौ भवतः । यो घनीभूतो भागः सा आमिक्षा इत्युच्यते ॥

४६४. यस्तु जलरूपो भागः स वाजिन इत्युच्यते ॥

४६५. आमिक्षावाजिने शीतले कृत्वा निदधाति । ततो द्यावापृथिवीयं पुरोडाशमधिश्रित्य तिरःपवित्रमाज्यस्थाल्यामाज्यं निरुप्य तूष्णीमपूर्वाज्यं निरुप्य तथैव दधिस्थाल्यां तूष्णीं तिरः पवित्रं दध्यानयति । संप्रैषे स्रुवं च स्रुचश्च संमृड्ढीत्यस्यानन्तरं तूष्णीं पृषदाज्यग्रहणीमिति विशेषः । तथा तस्मिन्नेव संप्रैषे आज्येनोदेहीत्यस्य स्थाने आज्येन दध्ना चोदेहीति विशेषः । स्रुक्संमार्जने उपभृत्संमार्जनानन्तरम् उपभृत्संमार्जनमन्त्रेण पृषदाज्यग्रहण्याः संमार्जनम् । आज्यग्रहणकाले प्रकृतिवदुपभृति चतुर्गृहीतं गृहीत्वा पृथगाज्यग्रहण्यां आज्यस्थाल्याज्येन स्रुवेणो-

---

* पञ्चहोत्रा यजमानः सर्वाणि हवींष्यासन्नान्यभिमृशति ८.२.१२

† तप्ते प्रातर्दोहे सायं दोहमानयति यत्संवर्त्तते सामिक्षा । यदन्यत्तद्वाजिनम् ८.२.५-६

पस्तृणीते महीनां पयोऽसीति मन्त्रेण । ततो द्वितीयं विश्वेषां देवानां तनूरिति मन्त्रेण उपस्तृणीते । ततो द्वौ दर्भौ अन्तर्धाय ऋध्या समद्येत्यादिमन्त्रेण दध्यानयति । ततो दर्भौ दूरीकृत्य द्विरभिघारयति । विष्णोर्हृदयमसीति मन्त्रेण एकम् । एकमिषेविष्णुस्त्वानुविचक्रम इति मन्त्रेण द्वितीयम् । यजमानः चरोस्त्वेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपभृति आज्यग्रहणान्यनुमन्त्र्य सुवीर्याय त्वेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः पृषदाज्यग्रहण्युपस्तरणाभिघारणान्यनुमन्त्रयते । वेद्यास्तरणे अध्वर्युर्मुष्टित्रयनिर्मितमेकं दर्भमुष्टिमेकीकृत्य प्रकृतिवद्बर्हिरुपस्तृणाति । स्रुगासासने उपभृदासादनानन्तरं उपभृन्मन्त्रेण पृषदाज्यग्रहण्यासादनम् । उद्वासने मारुतपुरोडाशोद्वासनानन्तरं चमसे तूष्णीमुपस्तीर्य आमिक्षां गार्हपत्येऽधिश्रित्य अभिघार्य उद्वास्य उपस्तरणयुक्ते चमसे आमिक्षां व्युद्धृत्य तदुपरि किंचिद्वाजिनमानीय अभिघार्य यस्त आत्मेत्याद्यृचा आज्यस्थाल्याज्येन स्रुवेण द्वितीयाभिघारणेनालं करोति । पात्रान्तरे पूर्ववदेककपालमुद्वास्य तस्मिन् बह्वाज्यमानीय आविःपृष्ठं कृत्वा सर्वाणि हवींष्यन्तर्वेदि आसादयति । प्रकृतिवत् स्रुवाज्यं ध्रुवायामानीय तूष्णीं गार्हपत्यस्य पुरस्ताद्वाजिनमासादयति । पृषदाज्यं सदध्याज्ये इति कोशादृधियुक्तं पूर्वोक्तसंस्कारयुक्तमाज्यं पृषदाज्यमित्युच्यते ॥

४६६. पृषदाज्यं गृह्यते यस्यां सेति व्युत्पत्त्या अधिकरणे ल्युटा उपभृत्सदृशी स्रुक् पृषदाज्यग्रहणीत्युच्यते ॥

४६७. अथाहवनीयसमीपे एकमधिमन्थनशकलं लौकिकं प्रागायतं निदधात्यग्नेर्जनित्रमसीति मन्त्रेण । वृषणसंज्ञकौ द्वौ शकलौ लौकिकौ अधिमन्थनस्य पार्श्वयोः प्रागायतौ हस्ताभ्यां युगपन्निदधाति वृषणौ स्थ इति मन्त्रेण । दक्षिणेनोत्तरारणिं सव्येनाधरारणिमादत्ते उर्वश्यस्यायुरसीत्यादिमन्त्रेण । घृतेनाक्ते इत्यादिमन्त्रेण अरणी अपूर्वाज्यस्थाल्यां समनक्ति । अभिमन्थनशकले अरणी निधाय गायत्रं छन्दोऽनुप्रजायस्वेत्यादिमन्त्रं वाचयति । मन्थनं कुर्वं होतारं प्रेष्यति अग्नये मध्यमानायानुब्रूहीति । उत्पन्नेऽग्नौ जातायानुब्रूहीति प्रेष्यति । जातमग्निमाहवनीये प्रहरन् प्रेष्यति । प्रह्रियमाणायानुब्रूहीति । यजमानेनान्वा-

रब्धः भक्तं न इत्याद्यृचा प्रहरति। अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट इत्याद्यृचा अपूर्वाज्यं स्रुवेण जुहोति। ततः सामिधेन्यः सप्तदश। अथेध्मात्समिधमाददान इत्यादि प्रकृतिवत् चतुरः प्रयाजानिष्ट्वा पञ्चमादीन्मध्ये जुहोति। अष्टमे प्रयाजे सर्वमौपभृतमाज्यं जुह्वामानयति। यजमानः पञ्चमप्रयाजानुमन्त्रणेन पञ्चमादीन् प्रयाजाननुमन्त्रयते। उदङ्ङत्याक्रम्य सर्वाणि हवींष्यभिघारयति नोपभृदाज्यं पृषदाज्यग्रहण्यैव अनुयाजानां प्रचारात्। अभिघारणस्य तदर्थत्वात्। आज्यभागानन्तरम् आग्नेयपुरोडाशैकदेशं प्राकृताग्नेयवदवदाय जुहोति सौम्यचर्वादीनां तु अपरार्धादवदाय पूर्वार्धादवदानम्। आमिक्षैककपालयोरुपस्थानाभिमर्शनेन भवतः। यजमानस्य सौम्यानुमन्त्रणं सोमस्याहं देवयज्यया प्रजया च पशुभिश्च जनिषीयेति। सवितुस्तु देवयज्ययेत्यस्यानन्तरं स्वस्तिमान् पशुमान् भूयासमिति। तथा सरस्वत्याः वाचमन्नाद्यं पुषेयम् इति। तथा पूष्णः पुष्टिमान्। पशुमान् भूयासमिति। मरुतां तथैव प्राणैर्ऋध्यासमिति। विश्वेषां देवानां तु प्राणैः सायुज्यं गमेयमिति। तथा द्यावापृथिव्योस्तु उभयोर्लोकयोर्ऋध्यासमिति। भूमानं प्रतिष्ठां गमेयमिति वा। प्रधानहोमानन्तरं मधुश्च स्वाहेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मासनामभिराज्यस्थाल्याज्येन स्रुवेणैककपालस्याभितो जुहोति। स्विष्टकृदर्थम् उपस्तीर्य वैश्वदेवान्तानां हविषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदाय एककपालसंबन्ध्याशयाज्यात्सकृदवदाय द्विरभिघार्य चर्वामिक्षामेक्षणान्यादाय अत्याक्रम्य हुत्वा मेक्षणान्यनुप्रहृत्य संस्रावेणाभिजुहोति। अन्वाहार्यमासाद्य प्रथमजं बत्सं दक्षिणां ददाति प्रतिग्रहमन्त्रे ब्रह्मण ओदनं रुद्राय गां ताभ्यामिति विशेषः हविरुच्छिष्टोद्वासनानन्तरं गार्हपत्यस्याग्रे वेद्यां दर्भेषु आज्येनानालिप्तं चमसम् अग्निहोत्रहवणीं स्फ्यं परिभोजनीयदर्भांश्च द्वन्द्वमासाद्य मन्त्रेण पवित्रे कृत्वा यजमानं वाचं यच्छेति यजमानं संप्रेष्य वेषाय त्वेति मन्त्रेणाग्निहोत्रहवणीमादाय प्रत्युष्टमित्यादिमन्त्रेण गार्हपत्ये प्रतितप्य मन्त्रेण प्रोक्षणीः संस्कृत्य शुन्धध्वमित्यादिमन्त्रेण चमसादिप्रोक्ष्य पवित्रे प्रस्तरे तूष्णीं विसृज्य मन्त्रेण

---

* पशुवन्निर्मन्थ्यः सामिधेन्यश्च ८. २. १३।

देवस्य त्वेत्यादिना स्फ्यमादाय वेदितृतीयदेशे स्तब्धं कृत्वा संप्रेष्यति प्रोक्षणीरासादय चमसं संमृड्ढीति । ततः मन्त्रेण स्फ्योद्वासनादि । आग्नीध्रः चमसं परिभोजनीयदर्भांश्चादाय युगपत् गार्हपत्ये निष्टपति प्राकृतस्रुङ्निष्टपनमन्त्रेण । वाचं प्राणं मानिर्मृक्षं वाजिनं त्वा सपत्न-साहं संमार्ज्मि इति मन्त्रेण जुह्वादिवत् । दिवः शिल्पमित्याद्यृचा संमार्गदर्भान् गार्हपत्येऽनुप्रहरति । अध्वर्युः वाजिनं गार्हपत्येऽधिश्रित्य अभिघार्य उदगुद्वास्य पुनरभिघार्य यस्त आत्मेत्याद्यृचा तृतीयाभिघारणे-नाक्तं कृत्वा यजमानेन सह व्याहृतिमन्त्रं पठन् वेद्यामासादयति । यने अग्ने इत्याद्यृचा यजमानोऽनुमन्त्रयते । अथाध्वर्युः संप्रैषमाह ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इत्यादि इध्मसन्न(हन)हरणान्तं प्रकृतिवत् । पृषदाज्यं जुह्वामानीय *अनुयाजार्थमत्याक्रामति । प्रथमानुयाजयाज्यापठनार्थं होतारं देवान्यजेति संप्रेष्य द्वितीयतृतीययोः प्रकृतिप्राप्तं यजेति न संप्रे-ष्यति । चतुर्थादिषु तु †यजेति संप्रेष्यति । प्रथमं क्षिप्तसमिधः पूर्वभागे हुत्वा द्वितीयादीननुमन्त्रयते । अध्वर्युः अनुवषट्कृतेऽवशिष्टं वाजिनं ‡जुहोति । यजमानः अग्नय इदं न मम अग्नेरहं देवयज्ययायुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् इत्यनुमन्त्रयते । अथाध्वर्युरुदङ्ङत्याक्रम्य चमसं वाजिन-शेषसहितं होतुर्हस्ते ददाति । यजमानोऽध्वर्युराग्नीध्रो ब्रह्मा च चम-समन्वारभ्य §उपहवं कुर्युः । तत्र प्रथमं होता अध्वर्य उपह्वयस्व, ब्रह्म-न्नुपह्वयस्व, अग्नीदुपह्वयस्व, यजमानोपह्वयस्व इति उपह्वयते । यं यं संबोध्य उपह्वयते तस्य तस्य उपहूत इति प्रतिवचनम् । ततोऽध्वर्युः ब्रह्महोत्राग्नीध्रयजमानान् क्रमेण होतृवदुपह्वयते, ततो ब्रह्मा अध्वर्यु-होत्राग्नीध्रयजमानान् । तत आग्नीध्रो अध्वर्युब्रह्महोतृयजमानांस्ततो

---

*. पृषदाज्यं जुह्वामानीय पृषदाज्यधानीमुपभृतं कृत्वा तेन तत्रानुयाजान्यजति । ८. ३. २०।

†. देवान्यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यज्ञ यजेतीतरान् ८. ३. ३ :

‡. परिधीन्प्रहृत्य संस्रवानं कृत्वा वाजिनपात्र उपस्तीर्यान्तर्वेदि बर्हिरनुविषिञ्च-न्वाजिनं गृह्णाति । नाभिघारयति वाजिभ्योऽनुब्रूहि वाजिनो यजेति संप्रैषौ वषट्कृते चमसेन जुहोति । स्रुचावानुविषिच्यमानयाऽनुवषट्कृते च ८.३.६.८.

§. असावुपह्वयस्वेति कर्मनामधेयेनापक्रामयते । उपहूत इति प्रतिवचनः । होता प्रथमो भक्षयति यजमानः उत्तमः । यजमानः प्रथमश्चोत्तमश्चेत्येके ८.३. १३-१५ ।

यजमानोऽध्वर्युब्रह्महोत्राग्नीध्रान् । ततो होत्रध्वर्युब्रह्माग्नीध्राः क्रमेण नासिकयावघ्राय आसते न प्रत्यक्षं भक्षयन्ति । यजमानस्तु यन्मे रेत इत्यादिमन्त्रण प्रत्यक्षं भक्षयति । पात्रं प्रक्षाल्य निदध्युः । एतत्कर्म वाजिनयाग इत्युच्यते ॥

४६९. ततोऽध्वर्युर्होत्रे वेदं प्रदायेत्यादिप्राङेत्य ध्रुवामाप्याय्य प्रकृतिवत्प्रायश्चित्तानि हुत्वा वेद्यास्तृतबर्हिर्भ्यः प्रत्येकं किंचित् गृहीत्वा ध्रुवां समज्य प्रहृत्य दक्षिणेन पदा वेदिमाक्रम्य तिष्ठन् ध्रुवाज्यात्स्रुवेण गृहीत्वा प्रथमं *समिष्ठयजुर्जुहोति यज्ञ यज्ञं गच्छेति मन्त्रेण । पुनरादाय द्वितीयं जुहोति एष ते यज्ञो यज्ञपत इत्यादिमन्त्रेण । स्रुवं निधाय ध्रुवामादाय सर्वं जुहोति । देवा गातुविद इत्यादिप्राकृतमन्त्रेण । यज्ञविमोकान्ते यजमान उत्करे उपवेषस्य स्थूलप्रदेशमुपगूहति यं देवा-मनुष्येष्विति द्वाभ्यामृग्भ्याम् । पौर्णमासतन्त्रं ब्राह्मणतर्पणान्तं प्रकृतिवत् । अथाध्वर्युः प्रत्यङ्मुखः स्वायतते प्राङ्मुखस्योपविष्टस्य यजमानस्य शिरसि केशान् प्रागादि दिक्चतुष्टये मध्ये चेति त्र्येण्या शलल्या पञ्चधा विभजति । ऋतमेव परमेष्ठि इत्यादिबहुभिर्वाक्यमन्त्रैः । प्रतिविभागं तेषां वाक्यानामावृत्तिः । विभागक्रमेण लोहितायसक्षुरेण तैरेव मन्त्रैर्वपनम् । प्रतिवपनं मन्त्रावृत्तिः । यजमानः स्नात्वा स्वायतने उपविशति । ततः संवत्सरीणाँ स्वस्तिमाशासे इति पठति । इदमेतावत्सर्वं कर्म वैश्वदेवपर्वेत्युच्यते ॥

४७०. अथ वरुणप्रघासनामकं द्वितीयं पर्व । तत्रैते संभाराः । त्रिश्वेतशलली । लोहितक्षुरः । द्वात्रिंशत्कपालानि । आमिक्षास्थाल्यौ । तिस्रश्चरुस्थाल्यः । पञ्च मेक्षणानि । द्विशताधिकानि शमीपर्णानि । करीरसक्तवः । ऐषीकं शूर्पं कुशमयं वा । गार्हपत्ये ईषद्भ्रष्टानां यवानां सूक्ष्मवितुषीकृतानां तप्ताभिरद्भिर्घृतेन च संयुक्तानां यजमानस्य पुत्रपौत्रप्रत्तदुहितृभार्यासमसंख्याकानि एकातिरिक्तानि दीपकाकाराणि करम्भपात्राणि । सशृङ्गो मेषः अशृङ्गा मेषी , द्वावपि शुक्लोर्णप्रच्छन्नौ । यवतुषं च । दार्शपौर्णमासिकी वेदिः । पाशुबन्धिकी च । द्विगुणि-

---

*. पशुवत्समिष्ट यजूंषि ८.३.१७ ।

तानि यज्ञपात्राणि । द्विगुणिते इध्माबर्हिषी । प्रस्तरं प्रसूमयं केचिदिच्छन्ति । एते वरुणप्रघाससंभारा इत्युच्यन्ते ॥

४७१. एतान् संभारान् संभृत्य यजमानोऽरण्योरग्नीन् समारोप्य-उदवसाय मथित्वा विहृत्य गार्हपत्ये स्मार्तवदाज्यं संस्कृत्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वाहवनीये मनस्वत्या जुहोति । वरुणप्रघासहविर्भिर्यक्ष्य इति संकल्पः । अग्नीषोमावाज्यभागौ । आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः। सौम्यश्चरुः। सावित्रो द्वादशकपालः पुरोडाशः। सारस्वतश्चरुः पौष्णश्चरुः । ऐन्द्राग्न एकादशकपालः पुरोडाशः । मारुत्यामिक्षा । वारुण्यामिक्षा । काय एककपालः पुरोडाशः । देवा आज्यपा इत्यादि वैश्वदेववत् । सविता क इत्युपांशु । अन्या उच्चैः । अध्वर्युः इडादेवहूरित्यादिना अग्नीन् विहृत्यान्वादधाति तथैव प्रतिप्रस्थाता चादधाति । व्रतग्रहणान्ते प्रतिप्रस्थाता शाखाहरणादि करोति बर्हिःसंभरणे अध्वर्युः प्रथमं प्रस्तरपूर्वं पञ्चमुष्टीन् संभरति । ततः प्रतिप्रस्थाता प्रस्तरपूर्वं मुष्टित्रयम् अत्र वरुणप्रघासाख्ये पर्वणि वारुण्यां वेद्यां व्यापारकर्ता अध्वर्युसदृशः ऋत्विक् पंचमः प्रतिप्रस्थातोच्यते ॥

४७२. संभरणक्रमेण सादयतः । परिभोजनीयान् कृत्वा इध्मसंनहनायापि द्वयोर्वैश्वदेववत् । अध्वर्युः आहवनीयस्य पुरस्तात्पदद्वयं संचरमवशेष्य शङ्कुं निहन्ति* । तत्पुरस्ताद् द्वादशपदे द्वितीयं शङ्कुं निहन्ति । अष्टादशपदप्रमाणां रज्जुमुभयतः पाशां कृत्वा त्रयोदशपदे चतुर्दशपदे च न्यञ्छनं कृत्वा त्रयोदशपदप्रमाणां यथा पुरस्ताद्भवति तथा शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य त्रयोदशपदन्यञ्छनेन दक्षिणत आकृष्य पदे शङ्कुं निहन्ति । एवमुत्तरतोऽप्याकृष्य शङ्कुं निहन्ति ते श्रोणी। रज्जुं विपर्यस्य दक्षिणतः पूर्ववदाकृष्य चतुर्दशपदे शङ्कुं निहन्ति। एवमुत्तरतोऽप्याकृष्य शङ्कुं निहन्ति तावंसौ । द्वादशपदशङ्कोः प्रत्यक् पदार्धमवशेष्य अनुपृष्ठ्यशङ्कुं निहन्ति । ततः पश्चादनुपृष्ठ्य षट्त्रिंशदङ्गुले शङ्कुं निहन्ति । तत्राहवनीयवच्छम्याजानुप्रादेशानामन्यतममा-

---

*. वेदौ कृत्वाऽग्रेण गार्हपत्यं समेप्राची वेदीभवतः उत्तरामध्वर्युः करोति दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता । उत्तरे विहारेऽध्वर्युश्चरति दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता । उभयत्र क्रस्तं तन्त्रम् । अपिपली संयाजाः । एकवत्संप्रेषः । द्विविद्ब्रह्मानुजाति ८.५. ४-९ ।

चोच्छ्रायां समचतुरस्रामुत्तरवेदिं करोति। इयं पाशुबन्धिकी वेदिरित्युच्यते ॥

४७३. तस्या मध्ये चतुरङ्गुलोच्छ्रायामभितः प्रादेशमात्रीं समचतुरस्रामुत्तरनाभिं करोति। प्रादेशोच्छ्रायोत्तरवेदिपक्षे गोपदप्रमाणोत्तरनाभिः। इयमुत्तरवेदिनाभिरित्युच्यते ॥

४७४. वेद्युत्तरांसशङ्कुमारभ्य प्रत्यक् पदद्वयं मीत्वा तस्योत्तरतोऽपि तावदेव मीत्वा तत्राभितः शम्यामात्रश्चात्वालः। अयं चात्वाल इत्युच्यते ॥

४७५. वेद्युत्तरांसशङ्कुमारभ्य प्रत्यक् पदचतुष्टयं मीत्वा उदगेकं पदं मीत्वा शङ्कुं निहन्ति स उत्करः ॥

४७६. एवं पाशुबन्धिकीं वेदिमुत्तरवेदिं च करोति। तस्या वेदेस्त्रयोदशाङ्गुलं दक्षिणतो मुक्त्वा प्रतिप्रस्थाता दार्शपौर्णमासिकीं वेदिं करोति। उभे पश्चिमपार्श्वे समे भवतः। पूर्वपार्श्वे विषमे। उत्तरा दीर्घा दाक्षिणा ऊना। प्रतिप्रस्थातृवेदेरुत्तरश्रोण्यंसवदध्वर्युवेदेर्दक्षिणतस्त्रयोदशाङ्गुलमात्रात्परौ भवतः। उभयोर्वेद्योरुत्तर एवोत्करः। इयं दार्शपौर्णमासिक्या वेद्या तुल्याकृती वेदिरिति प्रतिप्रस्थातृवेदिरिति च गीयते ॥

४७७. एवं वेदीं विमाय परिस्तीर्य अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शाखाहरणक्रमेण शाखापवित्रादिसायंदोहान्तं कुर्याताम्। *वारुणदोहमध्वर्युः। मारुतदोहं प्रतिप्रस्थाता। द्वितीयदिने अग्निहोत्रहोमानन्तरमुभौ पाणिसंमर्शनादि कुरुतः। अग्निपरिस्तरणमध्वर्युरेव करोति। उत्तरस्यां वेद्यां वैश्वदेववत्पात्राणि सादयति। प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां वेद्यां स्फ्यमग्निहोत्रहवणीं जुह्वादिचतुष्टयमाज्यस्थालीं वेदमामिक्षाश्रपणार्थं स्थालीं मेक्षणम् आमिक्षामुद्धरणपात्रीं वेदपरिवासनमुपवेषं चैतानि पात्राणि शमीमयानि प्रकृत्युक्तानि चासादयति। ब्रह्माण तूष्णीं दक्षिणत उपवेश्य अध्वर्युरेव प्राकृतवेद्यां पृष्ठ्यां स्तृणाति। उभौ मन्त्रेण पवित्रे कुरुतः। अध्वर्युरेव प्रणीताप्रणयनमुत्तरवेदेरुत्तरतः करोति।

---

*. मारुत्या प्रतिप्रस्थाता वत्सानपाकरोति वारुण्या अध्वर्युः ८।५।२८।

दक्षिणेनाग्निहोत्रहवणीं सव्येन शूर्पं चादत्ते। प्रतिप्रस्थाता मन्त्रेण अग्निहोत्रहवणीमेव। एवं मन्त्रेण प्रतितपनम्। अध्वर्युर्वैश्वदेववदाग्नेयादिपञ्चहवींषि निरुप्य ऐन्द्राग्नं निर्वपति। उभौ प्रोक्षणीः संस्कुरुतः। अध्वर्युः करम्भपात्राणि मेषं मेषीं द्विशताधिकानि शमीपर्णानि करीरसक्तून् ऐषीकं शूर्पं च हविर्भिः सह प्रोक्षति। उभौ स्वस्वपात्राणि प्रोक्ष्य प्रोक्षणीर्निधत्तः। अध्वर्युः कृष्णाजिनावधूननादितन्दुलप्रक्षालननिनयनान्तं करोति। तुषनिरसनकाले कांश्चित्तुषान् अवभृथार्थमवशेष्य इतरान्निरस्यति। उभयोः प्रातर्दोहः सायंदोहवत्। अध्वर्युः कृष्णाजिनावधूननादि अधिवपनान्तं करोति। कपालोपधाने अग्नये अष्टौ कपालान्युपधाय सौम्यचरुस्थालीमधिश्रित्य सवित्रे द्वादश कपालान्युपधाय सारस्वतचरुस्थालीमधिश्रित्य पौष्णचरुस्थालीमधिश्रित्य इन्द्राग्निभ्यामेकादशकपालान्युपदधाति। प्रतिप्रस्थाता तदुत्तरत उपवेषेणाङ्गारान्निरुह्य मारुतस्थाल्यां तिरःपवित्रं प्रातर्दोहमानीय मेक्षणेनालोड्य श्रपयति। अध्वर्युस्तदुत्तरतो वारुणस्थालीमधिश्रित्य तदुत्तरतः काय एकं कपालमुपदधाति। संवपने अध्वर्युः इन्द्राग्निभ्यां कायेति वदति। अध्वर्युणा ऐन्द्राग्नपुरोडाशाधिश्रयणे कृते प्रतिप्रस्थाता मारुतीप्रातर्दोहे सायंदोहं दध्यानीय आमिक्षावाजिने पृथक्कृत्य शीतले देशे निदधाति। सद्यस्कालत्वपक्षे आमिक्षार्थं पय आतञ्चनं लौकिकदध्ना वा करोति। ततोऽध्वर्युर्वारुण्यामिक्षां वाजिनं च पृथक्कृत्य निदधाति। तत एककपालमधिश्रयति। आज्यदधिनी निर्वपति। अपूर्वाज्यं च। प्रतिप्रस्थाता प्रकृतिवत्। अध्वर्युः पुरोडाशानां त्वचं ग्राहयित्वा करम्भपात्राणि मेषं शताधिकानि शमीपर्णानि करीरसक्तूंश्च हविर्भिः सह पर्यग्नि करोति। ततः प्रतिप्रस्थाता मारुत्यामिक्षया सह मेषीं शताधिकानि शमीपर्णानि करीरसक्तूनैषीकं शूर्पं स्वाज्यानि च पर्यग्नि करोति। अध्वर्युः पाशुबन्धिक्यां वेद्यां पात्रीसंक्षालननिनयनान्तं करोति। उभौ वेदावायायं त्रिः संमृष्टः। अध्वर्युः पाशुबन्धिक्यां वेद्यां स्तम्बयजुर्हरति। प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम्। अध्वर्युः पूर्वं मृदमादाय उत्करे न्युप्य तिष्ठति। प्रतिप्रस्थाता पाशुबन्धिक्या वेदेः पश्चान्मार्गेण मृदमाहृत्य उत्करे

न्युप्य पूर्वं यथेतं प्रत्यागच्छति । ततोऽध्वर्युः प्रत्यागच्छति । एवं त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थं सह बर्हिषा । पूर्वौ परिग्रहौ परिगृह्णीतः । अध्वर्युरेव करणं जपति । तस्मिन्करणमन्त्रे वेदिद्वित्वादिमां वेदिं वसुमतीं रुद्रवतीमादित्यवतीमिति पदानां स्थाने इमे वेदी वसुमत्यौ रुद्रवत्यौ आदित्यवत्यौ इत्यूहः । उभौ स्वस्ववेदिं स्फ्येनोद्धतः । अध्वर्युरेवाग्नीध्रमाह अग्नीदिवश्चामुतश्च त्रिस्त्रिर्हरेति । अथाध्वर्युः स्फ्यमुदपात्रं बर्हिः शम्यां चादाय एहि यजमानमामन्त्र्य यजमानपत्नीभ्यां सह चात्वालदेशं गत्वा स्फ्येनोद्धत्यावोक्ष्य चात्वालपूर्वदेशे उदीचीनकुम्बां शम्यां निधायान्तरतः स्फ्येनालिखत्युदगपवर्गम् वित्तायनीमेसीति मन्त्रेण । दक्षिणतः प्राचीनकुम्बां शम्यां निधाय पूर्ववत् स्फ्येनालिखति प्रागपवर्गं तिक्तायनीमेसीति मन्त्रेण । पश्चादुदीचीनकुम्बां शम्यां निधाय अन्तरतः स्फ्येनालिखत्युदगपवर्गम् अवतान्मानाथितमिति मन्त्रेण । उत्तरतः प्राचीनकुम्बां शम्यां निधाय अन्तरतः स्फ्येनालिखति प्रागपवर्गमवतान्माव्यथितमिति मन्त्रेण । चात्वाले उदगग्रं बर्हिर्निधाय यजमानपत्नीभ्यामन्वारब्धः तस्य मूले स्फ्येन प्रसरति विदेरग्निर्नभ इत्यादिमन्त्रेण । अप उपस्पृश्य । छिन्नं बर्हिर्मूलं मृदं चादत्ते आयुषा नाम्नेहीति मन्त्रेण । हृत्वोत्तरवेद्यां निर्वपति यत्तेनाधृष्टं नामेत्यादिमन्त्रेण । स्फ्येन बर्हिर्मूलप्रहरणादिपुनर्द्वितीयम् । तत्र मन्त्रे योऽस्यां पृथिव्यामित्यत्र अस्यामित्यस्य स्थाने द्वितीयस्यामिति पदस्य प्रयोगः । ततस्तृतीयं तत्र प्रहरणमन्त्रे अस्यामित्यस्य स्थाने तृतीयस्यामित्यस्य प्रयोगः । तूष्णीं चतुर्थमवशिष्टं बर्हिषा सह प्रहरति । पूर्वेषु त्रिषु पर्यायेषु केवलं मृदाहरणं वा । ततः स्फ्येन चात्वाले पुरीषमुद्धत्याह, अग्नीदितस्त्रिर्हरेति । आग्नीध्रश्चत्वालात्पुरीषमादाय उत्तरवेद्यां त्रिर्निवपति ॥ अयं चात्वालसंस्कार इत्युच्यते ॥

४७८. अध्वर्युरुत्तरवेद्यां न्युप्तं पुरीषं संप्रयौति सिंहोरसीत्यादि मन्त्रेण । पुरीषं प्रथयति ऊरुप्रथस्वेत्यादिमन्त्रेण । ध्रुवासीतिमन्त्रेण स्फ्येन संहन्ति । देवेभ्यः शुन्धस्वेति मन्त्रेण उत्तरवेदिमद्भिरवोक्षति । देवेभ्यः शुम्भस्वेति मन्त्रेण सिकताभिः समुप्रकिरति । उत्तरवेदिं शम्यया

मीत्वा मध्ये प्रादेशमात्रीं चतुरस्रां चतुरङ्गुलोच्छ्रायामुत्तरनाभिं कृत्वा दर्भैः प्रच्छादयति। उत्तरवेद्यां पुरीषसंपवादि एतदन्तं कर्म उत्तरवेदिसंस्कार इत्युच्यते ॥

४७९. उभौ प्रत्येकं प्रणयनीयमिध्ममाहवनीये आधत्तः। अध्वर्युः स्मार्तवदाज्यं संस्कृत्य पञ्च गृहीतं गृहीत्वा तूष्णीमुत्पूताः प्रोक्षणीश्च परिकर्मिहस्ते दत्त्वा ब्रह्मणो हस्ते दैवदारवान् प्ररिधीन् प्रादेशमात्रांस्त्रीन् गुग्गुलुसुगन्धि तेजनं मेषशृङ्गमध्ये उत्तरप्रदेशाद् गृहीतां शुक्लामूर्णास्तुकां च दत्त्वा संप्रैषमाह। अग्नये प्रणीयमानायानुब्रू३ह्यग्नीदेकस्फ्यानुसंधे३इति। होत्रा अयमुष्येत्यारब्धे चात्वालमृदा पूरितां पात्रीमग्न्युद्धरणपात्र्या अधस्तादुपयम्य यजमानपत्नीभ्यामन्वारब्धः स्वमिध्ममादायोत्तरतस्तिष्ठति। प्रतिप्रस्थाता स्मार्तवदाज्यं संस्कृत्य सकृद् गृहीत्वा अध्वर्युगृहीतस्येध्मस्य शालामुखीयस्य च मध्येन गत्वा प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्मुखः तथैव कल्पितोपयमन्यां प्रणयनपात्रे स्वमिध्ममादाय अपसलैः पर्यावृत्य तिष्ठति। वामाङ्गेन परिवर्तनं अपसलैः पर्यावर्तनमित्युच्यते ॥

४८०. मृदादिनिर्मिता पक्वा अग्न्युद्धरणपात्र्या अधस्ताद् ध्रियमाणा उप समीपे यम्यते ध्रियते इति कर्मल्युटा उपयमनीत्युच्यते ॥

४८१. शालामुखीयसकाशादुत्तरवेद्यां प्रणयनार्थं अग्निः उद्ध्रियते यस्यामित्यधिकरणे ल्युटा पात्रीशब्देन समासे अग्न्युद्धरणपात्रीत्युच्यते ॥

४८२. अध्वर्युप्रमुखाः पाशुबन्धिकीं वेदिमनतिक्रामन्त उत्तरेण शनैर्गच्छेयुः। आग्नीध्रः स्फ्येन लिखितया लेखया होतुः पदं प्रच्छादयन्नेति। सर्वे गत्वोत्तरवेदेः पश्चात्पदमात्रे तिष्ठेयुः। प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युगमनकाले पाशुबन्धिक्या वेदेः पश्चान्मार्गेण दक्षिणतो गत्वा द्वयोर्वेद्योर्मध्येन प्राग्गत्वा प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठति। अध्वर्युरन्यहस्ते अग्निं दत्त्वा परिकर्मिहस्तादिन्द्रघोषवतीः प्रोक्षणीर्गृहीत्वा उत्तरवेदिं प्रथमं पुरस्तादारभ्य मध्ये समापयन् इन्द्रघोषस्त्वेत्यादिमन्त्रेण प्रोक्षति। एवं दक्षिणत आरभ्य मनोजवास्त्वेत्यादिमन्त्रेण। पश्चा-

दारभ्य प्रचेतास्त्वेत्यादिमन्त्रेण । उत्तरत आरभ्य विश्वकर्मा त्वेत्यादिमन्त्रेण । अथ वा मध्यादारभ्य प्रागादिदिक्षु समापयन् प्रोक्षति । प्रोक्षणीशेषमुत्तरवेद्या दक्षिणांसस्य दक्षिणतो निनयति । अथ वा पाशुबन्धिक्या वेदेर्दक्षिणांसस्य दक्षिणतः । एतदुत्तरवेदिप्रोक्षणमित्युच्यते ॥

४८३. परिकर्मिहस्तात्पञ्चगृहीतमाज्यमादाय हिरण्यं स्रुङ्मुखे लम्बयित्वा उत्तरवेदिमक्ष्णया व्याघारयति* प्रथमं दक्षिणांसादारभ्य मध्ये समापयन् सिंहीरसीत्यादिस्वाहाकारान्तेन मन्त्रेण । सिँहीरसि सुप्रजावनिः स्वाहेति मन्त्रेण उत्तरश्रोणीमारभ्य मध्ये समापयन् व्याघारयति । सिँ्हीरसि रायस्पोषवनिः स्वाहेति मन्त्रेण दक्षिणश्रोणीमारभ्य मध्ये समापयन् । तथैवोत्तरांसमारभ्य सिँ्हीरस्यादित्यवनिः स्वाहेति मन्त्रेण । सिँहीरस्यावह देवान् देवयते यजमानाय स्वाहेति मन्त्रेण मध्ये व्याघारयति । सर्वत्र उत्तरवेद्या इदं न ममेति यजमानस्य त्यागः । भूतेभ्यस्त्वेति† मन्त्रेण स्रुचमुद्गृह्णाति । एतदुत्तरवेदिव्याघारणमित्युच्यते ॥

४८४. ब्रह्मणो हस्ताद्वैवदारवान् परिधीन् गृहीत्वा‡ उत्तरनाभि परिदधाति विश्वायुरसीत्यादिमन्त्रेण मध्यमम् । ध्रुवक्षिदसीत्यादिमन्त्रेण दक्षिणम् । अच्युतक्षिदसीत्यादिमन्त्रेण उत्तरम् । इदमुत्तरवेदिपरिधानमित्युच्यते ॥

४८५. अग्नेर्भस्मासीत्यादिमन्त्रेण गुग्गुलुसुगन्धि तेजनं शुक्लामूर्णास्तुकां चोत्तरनाभ्यां निवपति । निहितानां संभाराणामापारशेषेणाधारणं कृत्वा प्रदक्षिणमावृत्य अग्निं गृहीत्वा उत्तरवेदेः पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखः संभारेषु प्रज्वलितमिध्मं यज्ञ प्रतितिष्ठेत्यृचा प्रतिष्ठापयति । अस्मिन् काले प्रतिप्रस्थाता दक्षिणवेदेः पूर्वार्धे शालामुखीयादाहृतमग्निं तूष्णीं प्रतिष्ठापयति । अध्वर्युः प्रणयनीयमिध्मं विस्रस्य परिसमुह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्य ज्वलयति । एवं प्रतिप्रस्थाता । आहवनीये प्रणयनोयेध्माधानप्रभृति एतदन्तं कर्म अग्निप्रणयनमित्युच्यते ॥

---

*. नाभ्याः श्रोण्यंसेषु पञ्चगृहीतं जुहोत्यक्ष्णया दक्षिणेंऽसे श्रोण्यां श्रोण्यामंसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन् सिँ्ह्यसीति प्रतिमन्त्रम् ।

†. का० सू० ५·४·१६ भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्यच्छति ।

‡. नाभिं पैतुदारवैः परिधाति पूर्ववत् ४·५·१७ ।

४८६. अध्वर्युराहवनीये कांचित्समिधमाधाय यजमानान्वारब्धः स्मार्तवत्संस्कृताज्येन अग्निर्यज्ञं नयतु प्रजानन्नित्यादितिसृभिर्ऋग्भिः स्वाहाकारान्ताभिः स्रुवेण तिस्र आहुतीर्जुहोति। यथालिङ्गं यजमानस्य त्यागः। यजमानस्तेनैवाज्येन अग्निरन्नादोऽन्नपतिरित्यादिभिस्त्रिभिर्यजुर्मन्त्रैः स्वहान्तैस्तथैव जुहोति। अग्नयेऽन्नादायेदं० वायवे प्राणद इदं आदित्याय भूरिद इदं० इति क्रमेण यजमानस्य त्यागाः। एवं प्रतिप्रस्थाता समिधमाधाय सकृद् गृहीतेनाज्येन तूष्णीमेकामाहुतिमभिजुहोति। अयं प्रणीताग्न्यभिहोम इत्युच्यते ॥

४८७. एतस्मिन् काले ब्रह्मा दक्षिणस्या वेदेर्दक्षिणतो मन्त्रेणोपविशति। तस्य पश्चाद्यजमानः। ततोऽध्वर्युरेव संप्रैषमाह ब्रह्मन्नुत्तरौ परिग्राहौ परिग्रहीष्याव इति। उभौ ऋतमसीत्यादि यजन्त इत्यन्तं कृत्वा स्फ्यौ तिर्यञ्चौ स्तब्ध्वा तिष्ठतः। ततोऽध्वर्युरेव संप्रैषमाह प्रोक्षणीरासादयतमिध्माबर्हिषी उपसादयतं स्रुवौ च स्रुचश्च संमृष्टं पत्नीं सन्नह्याज्याभ्यां दध्ना चोदेतमिति। आग्नीध्रः प्रोक्षणीः प्रतिप्रस्थातुर्दक्षिणेन हृत्वा उत्तरस्यां वेद्यां स्फ्यस्य वर्त्मनि सादयति। तथा प्रतिप्रस्थाता स्वप्रोक्षणीः सादयति। उभौ स्फ्योपरि किंचित् प्रोक्षणीजलं निनीय यो मा हृदेत्यादि स्फ्यप्रक्षालनान्तं कुरुतः। प्रतिप्रस्थातुरुत्तरवेदिमग्रेण पाशुबन्धिकीं वेदिमपरेण वा। आग्नीध्रो वैश्वदेववदाज्यदध्नोरासादनं करोति। गमनमार्गः संचर इत्युच्यते ॥

४८८. प्रतिप्रस्थाता दक्षिणवेदिपात्राणि संमृज्य पत्न्यवेक्षणादिभेदेन कृत्वा स्ववेद्यामाज्यमासादयति। यजमानो दक्षिणस्या वेदेर्दक्षिणतः स्वायतन उपविश्य दक्षिणं प्रतिप्रस्थातुराज्यमवेक्ष्य पाशुबन्धिक्या वेदेर्दक्षिणत उपविश्य उत्तरमध्वर्योराज्यमवेक्षते। अथ वा वेदिसंधावुपविश्य दक्षिणमवेक्ष्योत्तरमवेक्षते। अध्वर्युर्वैश्वदेववदाज्यानि गृह्णाति। प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां वेद्यां प्रकृतिवदध्वर्योर्ग्रहणकाले आज्यानि गृह्णाति। अध्वर्योः पृषदाज्यग्रहण्युपस्तरणाभिघारणकाले चतुरुपभृति गृह्णाति। यजमानः उभयं महानुमन्त्रयते। अनुमन्त्रणमन्त्रेषु त्वां इत्यस्य स्थाने वामित्यस्योहः। हविर्देवानामित्यस्य स्थाने हविषो देवानामिति। अध्वर्योः आपोदेवीरित्यादिपरिधिपरिधानान्तं वैश्वदेववत्। प्रतिप्र-

स्थातुः प्रकृतिवत् । उभौ प्रस्तरपाणी प्राञ्चावभिसृप्य कार्ष्मर्यमयान् परिधीन् परिधत्तः । यजमानस्य एतदनुमन्त्रणमन्त्रेषु असीत्यस्य स्थाने स्थ इति पदम् प्रथमध्रुवपदस्य ध्रुवाविति । तथा उग्र इत्यस्य उग्राविति । अभिभूरित्यस्य अभिभुवाविति । त्वेत्यस्य वामिति । जातवेदा इत्यस्य जातवेदसाविति । ते इत्यस्य वामिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्विशोयन्त्रेस्थ इत्यादि हविरुद्वासनपर्यन्तं समानम् । हविरुद्वासने उभावाज्यस्थाल्यादीन्यादाय गार्हपत्यस्य पश्चात्प्राङ्मुखावुपविशतः । दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता उत्तरतोऽध्वर्युः । अध्वर्युराग्नेयप्रभृतीनि ऐन्द्राग्नान्तानि हवींषि उद्वासयति । प्रतिप्रस्थाता व्युद्धरणपात्र्यां तूष्णीमुपस्तीर्य मारुतीं गार्हपत्ये पुनरधिश्रित्य अभिघार्य उद्वास्य आमिक्षाशेषं स्थाल्यां परिशेषयन् व्युद्धरणपात्र्यां प्रतिक्षिप्य तदुपरि मेषीमवधाय तस्या मुखे शमीपर्णानि करीरसक्तून् अतिशिष्टामिक्षास्तोकं चावधाय तदुपरि वाजिनशेषमानीय अभिघार्य यस्त आत्मेत्यादिमन्त्रेणालं करोति । अध्वर्युरपि मारुतीवद्वारुणीमुद्वासयति । तस्यां मेषमवदधातीति विशेषः । वारुण्याः क्षामकापमवभृथार्थं स्थापयति । आग्नेयादीन्यैन्द्राग्नान्तानि हवींष्यन्तर्वेद्यासादयति । प्रतिप्रस्थाता मारुतीं मेषीमादाय दक्षिणवेद्यामासादयति । अध्वर्युर्वारुणीमेककपालं च स्ववेद्यामासादयति । व्याहृतिमन्त्रः प्रत्यासादनमावर्तते । उभौ स्रुवौ ध्रुवयोरवधत्तः । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च शालामुखीयस्य पुरस्ताद्वाजिनं तूष्णीमासादयतः । यजमानो दक्षिणस्यां वेद्यामासन्नाभिमन्त्रणं कृत्वा उत्तरस्यामासन्नाभिमन्त्रणं करोति । अध्वर्युरेव वैश्वदेववदग्निमन्थनं करोति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ स्वस्वेध्मात्समिधमादत्तः । अध्वर्युरेव अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि इति संप्रेष्यति । उभौ प्रणवे प्रणवे स्वस्वाग्नौ समिधमाधत्तः । *यजमानः अग्निभ्यामिदं० । उच्छुष्मावग्नी यजमानायस्तं निशुष्मावभिदासते । अग्नीदेवेद्धौमन्विद्धौमन्द्रजिह्वौ इत्यनुमन्त्रयते । उभयोरपि स्रौवाघारान्तं समानम् । यजमानः मनसो स्थः प्राजापत्ये मनसे भूतेनाविशतमिति स्रौवाघारमनुमन्त्रयते । अध्वर्युराह अग्नीदग्नी त्रिस्त्रिः

---

*. प्रधान स्वामी फलयोगात् १।१६७ ।

संमृड्ढि इति । आग्नीध्रः उत्तरवेदिगतमाहवनीयं संमार्ष्टि प्रतिप्रस्थाता स्वाग्निपरिधीन् संमृज्य स्वाग्निसंमार्जनमकृत्वा* पत्नीं पृच्छति । पत्नि कस्ते जार इति । पत्नी जारं दर्शयति । जाराभावे पाप्मा मे जार इति वदति । प्रतिप्रस्थाता आह तं वरुणो गृह्णातु । †अथैषीके शूर्पे करम्भपात्राणि समोप्य पत्न्यै प्रयच्छति । पत्नी शिरसि एड्वं निधाय तस्योपरि शूर्पं निदधाति । प्रतिप्रस्थाता पत्नीं दक्षिणया द्वारोपनिष्क्रम्य दक्षिणेनान्वाहार्यपचनं दक्षिणेन द्वे वेदी परीत्य प्राचीमुदानयन्वाचयति प्रघास्यान् हवामह इति गायत्रीमृचम् अध्वर्युरुत्तरमार्गेणागत्य दक्षिणस्या वेदेः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठति । तस्य दक्षिणतो यजमानस्तस्य दक्षिणतः पत्नी । यजमानः पत्नीहस्तात्करम्भपात्रसहितं शूर्पं गृहीत्वा शिरसि किंचिन्निधाय तस्योपरि शूर्पं निधाय अप्रणवां‡ मोषूण इन्द्रपृत्सु देवेत्यृचं पुरोनुवाक्यां वदति । पत्न्या सह यजमानो यद्ग्रामे यदरण्ये इत्यृचा स्वाहाकारान्तया याज्यया जुहोति । वरुणायेदं न ममेति त्यागो यजमानस्य । शूर्पमग्नावनुप्रहरति । अथ वा अद्भिरभ्युक्ष्य तेन लौकिकानि कार्याणि कुर्यात् । अध्वर्युः यजमानपत्नीप्रतिप्रस्थातॄन् पृथग्गच्छतोऽनुमन्त्रयते§ अक्रन् कर्म कर्मकृत इत्यृचा । ततः प्रतिप्रस्थाता दक्षिणमग्निं संमार्ष्टि अग्ने वाजजिदित्यादिमन्त्रेण । आग्नीध्रो वा । उभयोरपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः भुवनमसीत्यादि ज्येतिराङ्क्तामित्यन्तं समानम् । यजमानः जौहवाघारयोः दक्षिणहस्तेन प्रतिप्रस्थातारं दर्भेणाध्वयुं चान्वारभते । जौहवाघारावनुमन्त्रयते इन्द्रायेदं वाचौ स्थ ऐन्द्रयौ सपत्नक्षपण्यौ वाचा मेन्द्रियेणाविशतम् । स्फ्यद्वयं गृहीत्वा अध्वर्युरेव प्रवरं प्रवृणीते । घृतवतीशब्दश्रवणानन्तरमध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ

---

*. प्राघास्यन्हवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयत्येतच्च वाचयति । तां पृच्छति पत्नि कति ते जारा इति । यानाचष्टे तान्वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति । ८।६।१९-२१ ।

†. संमृज उत्तरोऽग्निर्भवत्यसंमृजो दक्षिणः । अथान्तरावेदी गत्वा यजमानः पत्नी चोत्तरेण वोत्तरां वेदिमैषीके शूर्पे करम्भपात्राण्योप्य शीर्षन्नधिनिधाय पुरस्तात्प्रत्यग् भवोतिष्ठन्ती दक्षिणेऽग्नौ शूर्पेण जुहुतः ८।:।२३ ।

‡. मोषूण इन्द्रेति यजमानः पुरोऽनुवाक्यामाह । यद्ग्राम् इत्युभौ याज्याम् ।

§. अक्रन्कर्मकर्मकृतइतिविपरायन्तीजपतः ।

स्वस्वस्रुवावादाय अत्याक्रम्य तिष्ठतः । अध्वर्युराश्रावयति आग्नीध्रः प्रत्याश्रावयति । अध्वर्युः प्रेष्यति समिधो यजेति । वषट्कृते उभौ सह स्वाग्नौ जुहुतः । उभयोरपि चतुर्थाष्टमयोः समानयनम् । उपभृदाज्यस्य जुह्वां ग्रहणं समानयनमित्युच्यते ॥

४८९. अध्वर्युरष्टमे सर्वं समानयते । प्रतिप्रस्थाता उपभृति अनुयाजार्थमाज्यं परिशेषयति । याजमानं वैश्वदेववत् । अध्वर्युः प्रयाजशेषेण ध्रुवामभिघार्य आग्नेयादिषड्ढवींष्यभिघारयति । ततः प्रतिप्रस्थाता ध्रुवामभिघार्य मारुतीमभिघार्योपभृतमभिघारयति । ततो अध्वर्युर्वारुणीमेककपालं पृषदाज्यं चाभिघारयति । उभावाज्यभागान्तं प्रचरतः । ततः प्रतिप्रस्थातोपरमति । अध्वर्युराग्नेयादिषड्ढविर्भिर्यजति । तत उपरमति । प्रतिप्रस्थाता आमिक्षायाः प्रथमावदानेन सह शमीपर्णकरीरसक्त्वामिक्षास्तोकानामर्धमवद्यति । द्वितीयावदानेन सह शमीपर्णाद्यर्धं मेषीं चावद्यति । प्राणैर्ऋध्यासमिति यजमानानुमन्त्रणम् । ततः प्रतिप्रस्थातोपरमति । अयं मारुतीप्रचारो मारुतीयाग इति चोच्यते ॥

४९०. अध्वर्युः प्रतिप्रस्थातृवद्वारुणीमवद्यति । मेषीस्थाने मेष इति विशेषः । धर्मभाग्भूयासमिति यजमानस्यानुमन्त्रणम् । अयं वारुणीप्रचारो वारुणीयाग इति चोच्यते ॥

४९१. अध्वर्युर्द्यावापृथिव्यवत्कायेन प्रचरति प्रकारविशेषविशिष्टोयमेककपालयाग इत्युच्यते ॥

४९२. शविष्ठो भूयासमिति यजमानस्यानुमन्त्रणम् । अध्वर्युः नभश्च स्वाहेत्यादिभिर्मन्त्रैश्चतसृभिः स्रुवाहुतिभिरेककपालमभिजुहोति यजमानस्य यथालिङ्गं त्यागः । स्विष्टकृदवदाने अध्वर्युरैन्द्राग्नान्तानामुत्तरार्धादवदाय विरमति । प्रतिप्रस्थाता मारुत्या अवदाय विरमति । अध्वर्युर्वारुण्या एककपालस्याशयाज्याच्चावदाय द्विरभिघारयति । उभौ स्वस्वमेक्षणान्यादाय अत्याक्रम्य स्विष्टकृद्धोमानन्तरं स्वस्वाग्नौ अनुप्रहरतः । प्रतिप्रस्थाता औपभृतमाज्यं जुह्वामानीय यथायतनं स्रुचौ सादयति । अध्वर्युस्तु पृषदाज्यग्रहणीसत्वाद् आज्यमनानीयैव सादयति । अध्वर्युरेव प्राशित्रमवद्यति । इडापात्र्यामैन्द्राग्नान्तान्यवदाय इडापात्रं प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति । प्रतिप्रस्थाता मारुत्या इडामवदाय

इडापात्रमध्वर्यवे प्रयच्छति । अध्वर्युर्वारुण्या अवदाय आशयाज्याद-वदाय अभिघार्य इडापात्रं होत्रे प्रयच्छति । प्रतिप्रस्थातुरिडान्वारम्भो भक्षणं च । अन्वाहार्यमासाद्य द्वादशगाः द्वादश वासांसि वा दक्षिणां ददाति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्राग्नीध्रां प्रतिग्रहमन्त्रे यथाद्रव्यं रुद्राय गां सोमाय वास इत्यूहः । वैश्वदेववद्वाजिनयोरासादनम् । तत्र पवित्र-करणान्तमुभयोः । यजमान वाचं यच्छेत्यध्वर्योरेव । वेषाय त्वेत्यादि उभौ कुरुतः । अध्वर्युरेव संप्रैषमाह प्रोक्षणीरासादयतं चमसौ संमृष्टत-मिति । अग्नीत्प्रतिप्रस्थातारौ प्रोक्षण्यासादनं कुरुतः । अध्वर्युप्रतिप्र-स्थातारौ स्फयोद्यमनादि कुरुतः । अग्नीत्प्रतिप्रस्थातारौ स्वस्ववेद्यामा-सादनान्तं कुरुतः । यजमानः दक्षिणस्यासन्नाभिमन्त्रणं कृत्वोत्तरस्य करोति । अध्वर्युरेव ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इति ब्रवीति । अध्वर्युप्रतिप्र-स्थातारौ परिशेषितां स्वस्वसमिधमाहवनीये आधत्तः । अग्नीत्प्रतिप्र-स्थातारौ परिधिसंमार्गादि इध्मसन्नहनप्रहरणान्तं कुरुतः । इदानीम-ध्वर्युः पृषदाज्यं जुह्वां समानयति । उभौ स्वस्वस्रुचावादाय अत्याक्रम्य नवानुयाजान् यजतः । अध्वर्युरेव प्रथमे अनुयाजे देवान्यजेति प्रेष्यति । द्वितीयतृतीयौ असंप्रेष्य चतुर्थादिषु यजेति प्रेष्यति । स्रुग्व्यूहने यजमा-नसाहित्यविधानात् प्रतिप्रस्थाता दक्षिणवेद्यां प्रथमं स्रुचौ व्यूहति । ततो अध्वर्युः । उभौ स्वप्रस्तरसमञ्जनं कुरुतः । अध्वर्युरेवाश्राव्य इषिता दैव्या होतार इति प्रैषमाह । उज्जिति वाचने ऐन्द्राग्नान्तानामध्वर्यु-र्वाचयति । मरुतां प्रतिप्रस्थाता । तदनन्तरमध्वर्युरेव । उभौ सह प्रस्तरं प्रहरतः । यजमानस्यानुमन्त्रणमन्त्रे त्वेत्यस्य स्थाने वामित्य-स्योहः । अध्वर्युणा अग्नीदित्युक्ते आग्नीध्रः अगच्छतमित्याह । अध्वर्युणा अगच्छावाग्नीदित्युक्ते आग्नीध्रः अगच्छतमित्याह । अध्वर्युणा इमे ब्रूहीत्युक्ते आग्नीध्रः अनुप्रहरतमित्याह । उभौ स्वस्वतृणे प्रहरतः । अध्वर्युरेव शंयुवाकप्रैषमाह । आहवनीयोपस्थानादिसंस्रावहोमान्तमुभौ कुरुतः । यजमानस्य परिधिविमोकानुमन्त्रणमन्त्रे ते इत्यस्य स्थाने वामित्यूहः तथा धत्तात् ब्रूतादित्यनयोर्धत्तं ब्रूतमिति क्रमेणोहः । अध्वर्योः स्रुग्विमोको वैश्वदेववत् । प्रतिप्रस्थातुः प्रकृतिवत् । अथ संमृष्टौ चमसौ स्वस्ववेद्यां निधाय पूर्ववद्वाजिनमानयतः । वाजिभ्यो

अनुब्रूहीतिप्रैषादिवाजिनो यजेत्यन्तमध्वर्योरेव । प्रतिप्रस्थातुस्तु तूष्णीं चमसं गृहीत्वा अत्याक्रमणमात्रम् । वषट्कृते उभौ जुहुतः । अनुवषट्कारे संस्रावहोमानन्तरं प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युणा सह प्रत्याक्रम्य वाजिनशेषं अध्वर्योर्वाजिनपात्रे निनयति । उपहवप्रकरणे प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीय इत्याश्वलायनसूत्रात् उपहवे प्रतिप्रस्थाता तृतीयः । भक्षणे तु चतुर्थः । मन्त्रस्तु अध्वर्योर्यः स एव । पत्नीसंयाजा अध्वर्योरेव । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यजमानाय वेदं दत्त्वा वाचयतः । तत्रेत्थमूहः । वेदौ स्थो वित्ती स्थो विदेयकर्मणी स्थः करणे स्थः क्रियाम्ँसनी स्थः सनितारौ स्थः सनेयं घृतवन्तं कुलायिनँ रायस्पोषँ सहस्रिणं वेदौ दत्तां वाजिनमिति । ध्रुवाप्यायनादि प्रायश्चित्तहोमान्तमुभौ पृथक् कुरुतः । यजमानध्रुवाप्यायनानुमन्त्रणमन्त्रे ध्रुवेत्येकवचनस्य स्थाने ध्रुवे इति द्विवचनान्तस्योहः । वैश्वदेववत् त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोत्यध्वर्युः । प्रतिप्रस्थाता प्राकृतमेकम् । ब्रह्मोपस्थानप्रणीतानिनयनविष्णुक्रमान्तमुत्तरवेद्यां भवति । नेदानीं व्रतविसर्गः । यजमानः उत्करे उपवेषौ निगूहति यौ देवा मनुष्येषूपवेषावधारयन् । ये अस्मदचेतसस्तानस्मभ्यमिहाकुरुतमित्यूहेन । ततो वरुणप्रघासाङ्गभूतो अवभृथः । अध्वर्युः दर्भमुष्टिं वेदं च कृत्वा पाणी संमृश्य अग्नीन् परिस्तीर्य स्फ्यमग्निहोत्रहवणीं जुहूं स्रुवमाज्यस्थालीं वेदं योक्त्रं वेदपरिवासनं व्युद्धरणार्थस्थालीं च शालामुखीयस्य पुरस्तादुत्तरतो वा सादयित्वा उत्तरवेदिसमीपे ब्रह्माणं तूष्णीमुपवेश्य पृष्ठ्यां स्तीर्त्वा पवित्रं कृत्वा यजमान वाचं यच्छेत्युक्त्वा वेषाय त्वेति मन्त्रेणाग्निहोत्रहवणीमादाय निरुप्य प्रोक्षणीः संस्कृत्य पात्राणि प्रोक्ष्य आज्यं निरुप्य अधिश्रित्य वारुणीनिष्कासेन सह पर्यग्नि कृत्वा स्फ्यमादाय वेद्यां स्तब्ध्वा संप्रैषमाह । प्रोक्षणीरासादय स्रुवं च स्रुचं च संमृढ्ढि पत्नीँ सन्नह्याज्येनोदे ३ हि इति । स्फ्यमुदस्य प्रत्युष्टँ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो अग्नेर्वां तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीति मन्त्रेण निष्टप्य संमृज्य अग्रेणोत्करं सादयित्वा पत्नीँ सन्नह्य गार्हपत्यमाज्यं चावेक्षयित्वा आज्यं गार्हपत्ये अधिश्रित्यादाय गत्वोत्तरवेद्यामधिश्रित्य यजमानमीक्षयित्वा स्वयमवेक्ष्योत्पूय वैष्णवमसि वैष्णवं धामासि प्राजापत्यमित्यभिमन्त्र्य निष्कासं

गार्हपत्ये अधिश्रित्य व्युद्धरणपात्र्यामुपस्तीर्य वारुणीनिष्कासं तस्मिन्नुद्धृत्य अभिघार्यालंकृत्य वेद्यामासाद्य यजमानेनासन्नाभिमन्त्रणे कृते सस्रुवामाज्यस्थालीं वेदं जुहूं बर्हिः प्रतिवसनीये वाससी स्फ्यं समिधं वारुणीनिष्कासं तुषांश्चादायान्तरेण चात्वालोत्करावुदङ् निष्क्रामत्युरुं हि राजा वरुणश्चकारेत्यृचा । यत्रापस्तत्र गत्वापो दृष्ट्वा शतं ते राजन् भिषज इत्यृचं यजमानं वाचयति । सर्वे अपां समीपमभितिष्ठन्ति अभिष्ठितो वरुणस्य* पाश इति मन्त्रेण । यां दिशमवभृथार्थं व्रजन्ति सा दिगेव प्राची† । अग्नेरनीकमप आविवेशेत्यादिमन्त्रेण अप्सु बर्हिः प्रास्यति । प्रति ते जिह्वेतिमन्त्रेण बर्हिष उपरि स्रुवाहुतिं जुहोति । अग्नय इदमिति यजमानस्य त्यागः । अध्वर्युः आग्नीध्रं प्रेष्यति ‡अग्नीदापस्त्रिः संमृड्ढि इति । आग्नीध्रः परिभोजनीयदर्भान् स्फ्येनोपसंगृह्यापः संमार्ष्टि । आपो वाजजितो वाजं व आपः सरिष्यन्तीर्वाजं जेष्यन्तीर्वाजिनीर्वाजजितो वाजजित्यायै संमार्ज्म्यपो अन्नादा अन्नाद्यायेति मन्त्रेण । अध्वर्युः वेदमुपभृत्स्थाने धृत्वा प्राकृतमन्त्रेण जुह्वां चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तेन प्रकृतिवत् त्रीन् प्रयाजान् यजति । उपभृदाज्यग्रहणनियुक्तप्राकृतमन्त्रेण जुह्वां चतुर्गृहीतेन पञ्चमं प्रयाजम् । न बर्हिष्मन्तौ प्रयाजानुयाजावित्याश्वलायनसूत्रात् । चतुर्थप्रयाजप्रथमानुयाजौ न भवतः । प्रयाजशेषेणाज्यस्थालीमभिघार्य निष्कासमभिघार्याज्यस्थालीं पुनरभिघारयति । प्राकृतेन ध्रुवाज्यग्रहणमन्त्रेण जुह्वां चतुर्गृहीतेन प्रथमाज्यभागम् । पुनस्तथैव गृहीतेन द्वितीयमाज्यभागम् । प्रयाजाज्यभागसंबन्ध्याज्यग्रहणे यजमानस्यानुमन्त्रणं प्रकृतिवत् । अर्चिस्त्वेत्यादिना जुह्वामुपस्तीर्य निष्कासादेवावद्यन्नाह वरुणायानुब्रूहीति तूष्णीं द्विरवदाय अर्चिस्त्वेत्यादिना अभिघार्य आश्राव्य आग्नीध्रेण प्रत्याश्राविते आह वरुणं यजेति । वषट्कृते अप्सु जुहोति । यजमानः वरुणायेदं० । अनुमन्त्रणे धर्मभागिति विशेषः । अध्वर्युः पुनरर्चिस्त्वेत्यादिनोपस्तीर्य

---

*. अभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभितिष्ठत ८, ७, २६ ।

†. सर्वादिशोऽवभृथगमनमाम्नातम् । नोदीचीरभ्यवेत्या इत्येकेयां दिशं गच्छेयुस्तथामुखाः प्रचरेयुरित्येके ८, ७, १८-२० ।

‡. अग्नीदपस्त्रिः संमृड्ढति संप्रेष्यति ८, ८, १ ।

सर्वमेव निष्कासं गृहीत्वा स्रुचि स्थापयन्नाह अग्नीवरुणाभ्यां स्विष्टकृद्भ्यामनुब्रूहीति । अचिस्त्वेत्यादिनाभिघार्याश्राव्य अग्नीध्रेण प्रत्याश्राविते आह अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजेति । यजमानः अग्नीवरुणाभ्यामिदं० । अग्नीवरुणयोः स्विष्टकृतोरहं देवयज्यया युष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् इत्यनुमन्त्रयते । अध्वर्युः परिधिस्थानमुद्दिश्य मन्त्राभ्याम् अन्तःपरिधि बहिःपरिधि च संक्षालननिनयने करोति । अथ संप्रैषमाह अग्नीदपः सकृत्संमृड्ढि इति । आग्नीध्रः स्फ्यरहितैर्दर्भैरपः संमार्ष्टि आपो वाजजितो वाजं व आपः सस्रुषीर्वाजं वा जिग्युषोर्वाजिनीर्वाजजितो वाजजित्यायै संमार्ज्म्यपो अन्नादा अन्नाद्याय इति मन्त्रेण । अध्वर्युः ज्योतिस्त्वेत्यादिना जुह्वां चतुर्गृहीत्वा प्राकृतौ द्वितीयतृतीयानुयाजौ यजति । देवौ यज यजेतिप्रैषो याज्यायाः । अप्सु स्रुचं प्रतिष्ठापयति समुद्रे ते * हृदयमप्स्वन्तरिति मन्त्रेण । स्रुचमद्भिः पूरयति सं त्वा विशं त्वोषधीरुताप इति मन्त्रेण । यज्ञस्य त्वा यज्ञपत इत्यादिमन्त्रेण अप्स्वेवापो जुहोति । यजमानः यरापतय इदं० । अध्वर्युर्निष्कासस्थालीमप्सु निक्षिपति । सुमित्रा न आप ओषधयः सन्त्विति मन्त्रेण यजमानोऽञ्जलिनापो गृह्णाति दुर्मित्रास्तस्मै सन्त्वित्यादिमन्त्रेण नैर्ऋत्यां दिशि निक्षिपति । अध्वर्युस्तूष्णीमप्सु तुषान् विकिरति । यजमानो बुद्बुदान् तुषनिक्षेपोत्पन्नान् स्पृशति । अध्वर्युः वरुणप्रघासानुष्ठानकाले निबद्धं पत्नीयोक्त्रं † बौधायनोक्तमन्त्रेण विमुञ्चति । पत्नीयजमानावनूपमज्जन्तावन्योन्यस्य ‡ पृष्ठे धावतः । स्नात्वा प्रतिवसनीये वाससी परिधाय यजमानः पत्नी च प्रतिप्रस्थातारमाहतुः प्रतिप्रस्थातरुन्नोनयेति । प्रतिप्रस्थाता तयोर्हस्तौ गृहीत्वा तिसृभिरुद्वतीभिर्ऋग्भिः यजमानं पत्नीं चोदानयति । उद्वयं तमसस्परीति उदुत्यं जातवेदसमिति चित्रं देवानामुदगादनीकमिति च तिस्र ऋच उत्पदघटित्वादुद्वत्य इत्युच्यन्ते ॥

---

* तुषाणां स्थालीं पूरयित्वाप्सूपमारयति समुद्रेते हृदयमप्स्वन्तरिति ८-८-१२

† इमं विष्यामीति पत्नीयोक्त्रपाशं विमुञ्चते ८, ८, १४ ।

‡ जायापतीस्नातोऽमञ्जन्तावन्योऽन्यस्य पृष्ठे धावतः ५, २८-२९ ।

४९३. अन्ये स्वयमेवोत्तरन्ति। यजमान उत्तरन् दक्षिणपादेन तीरदेशं नोदयति प्रतियुतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति मन्त्रेण सर्वे तीर्थमनवेक्षमाणा देवयजनदेशं गच्छन्ति। सर्वे अर्धमार्गे तिस्रस्तिस्रः समिधो गृह्णन्ति। एकैकसमिद्ग्रहणे एधोऽस्येधिषीमहीति मन्त्रः। सर्वे आगत्य क्रमेण आहवनीये समिधः प्रक्षिपन्ति। तत्र समित्त्रयप्रक्षेपणे त्रयो मन्त्राः समिदसि स्वाहा, तेजोऽसि स्वाहा, मयि धेहि तेजो स्वाहा इति। अग्नय इदमिति यजमानस्य सर्वत्र त्यागः। अपो अन्वचारिषमित्यृचा सर्वे आहवनीयमुपतिष्ठन्ते। अथावभृथ इत्यत आरभ्य एतदन्तं कर्म अवभृथेष्टिरवभृथ इति चोच्यते ॥

४९४. इदानीं यजमानो व्रतं विसृजति। उत्तरवेद्याग्निसमारोपणं वैकल्पिकं तस्य करणपक्षे पत्नीयजमानाभ्यामन्वारब्धोऽध्वर्युः समिधि उत्तरवेद्यग्निं समारोपयति अयं ते योनिर्ऋत्विय इति मन्त्रेण। अत्रत्योऽग्निरस्यां समिधि प्रविशतु इति भावनया वह्नौ समिधः प्रतापनं समारोपणमित्युच्यते ॥

४९५. तां समिधं शालामुखीयेऽभ्यादधाति अजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादित्यृचा। उद्बुध्यस्वाग्न इत्यृचा आहवनीयं ज्वलयित्वा अपूर्वाज्येन चतुर्गृहीतेन सप्त ते अग्नइत्यृचा पूर्णाहुतिं जुहोति। यजमानस्ततोऽध्वर्यवे वरं ददाति। निवर्तनादि वैश्वदेववत्। तत्र यद्धर्मः पर्यवर्तयदित्यादिपञ्च वाक्यानि पूर्वोक्तान्येव परमेष्ठीत्यादिवाक्यचतुष्टयस्थाने योज्यानि इति विशेषः। यजमानमन्त्रे संवत्सरीणामिति पदस्थाने परिवत्सरीणामिति पदं भवति। इदं द्वितीयं पर्व बहुदेवताकत्वेऽपि वरुणाय घासप्रदानेन वरुणस्य मुख्यत्वाद्वरुणप्रघासपदवाच्यम् ॥

४९६. अथ साकमेधनामकं तृतीयं पर्व। तत्र पूर्वेद्यू रात्रेः पश्चिमयामे अपकृष्य प्रातरग्निहोत्रहोमं कृत्वा साकमेधहविर्भिर्यक्ष्ये इति संकल्प्य तत्रेदानीमग्निमनीकवन्तमष्टाकपालेन पुरोडाशेन यक्ष्यइति संकल्पयति। अस्यामिष्टौ सूर्योदयकाले निर्वापः प्रधानयागो वा भवेत्तथा संपादनीयम्। यजमानस्यान्नाद इत्यनुमन्त्रणम्। अन्वाहार्यमा-

साद्य तिस्रो गा दक्षिणां ददाति । ब्राह्मणतर्पणान्तमन्यत्सर्वं प्रकृतिवत् । इयमिष्टिरनीकवतीत्युच्यते ॥

४९७. ततो मरुतः शिवसान्तपनांश्चरुणा यक्ष्य इति सङ्कल्पयति यजमानः । अध्वर्युर्मध्याह्नकाले निर्वापः प्रधानयागो वा भवति तथान्वाधानादौ प्रवर्तते । प्राणैर्ऋध्यासमिति यजमानोऽनुमन्त्रयते । अन्वाहार्यमासाद्य तिस्रो गा दक्षिणां ददाति । ब्राह्मणतर्पणान्ता प्रकृतिवत् । इयं सान्तपनेष्टिरित्युच्यते ॥

४९८. ततो गृहमेधहविषा यक्ष्य इति सङ्कल्पयति यजमानः । मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः पयसि चरुः । सायमग्निहोत्रं हुत्वा अन्वाधानादि करोति । व्रतं वैकल्पिकम् । इध्माबर्हिः संभरणं नास्ति । परिभोजनीयान् वेदं च कृत्वा पाणी संमृश्य परिस्तीर्य स्फ्यं स्थालीम् अग्निहोत्रहवणीं शूर्पं कृष्णाजिनमुलूखलं मुसलं जुहूमुपभृतं स्रुवं ध्रुवामिडापात्रं चरुमेक्षणं प्रणीताप्रणयनम् आज्यस्थालीं वेदं दारुपात्रीं योक्त्रं वेदपरिवासनं धृष्टिं चासादयति । अत्र प्रणयनं पयसो न त्वपाम् । अतो ब्रह्मन् पयः प्रणेष्यामीति प्रैषादि भवति । प्रोक्षणीरासादय स्रुवं च स्रुचश्च संमृड्ढि पत्नीं सन्नह्याज्येनोदेहीतिप्रैषः । ध्रुवामन्त्रेण ध्रुवायामेवाज्यं गृह्णाति यजमानो भूरस्माकमित्यादिनानुमन्त्रयते । प्रोक्षणीशेषनिनयनान्ते वेदिं परिभोजनीयदर्भैस्तूष्णीं स्तृणाति । परिभोजनीयाद्विधृतिं गृहीत्वा प्रकृतिवत्सादयति । तदुपरि जुहूपभृतौ तूष्णीं सादयित्वा ध्रुवां मन्त्रेण सादयति । एषा सदत्सुकृतस्य लोके तां विष्णो पाहीत्यादिमन्त्रेण ध्रुवामभिमृशति । ततः सस्रुवामाज्यस्थालीं चासाद्य ध्रुवाज्याज्यस्थाल्याज्ये विष्णुतोस्थे वैष्णवे धामनी स्थः प्रजापत्ये इति मन्त्रेणाभिमन्त्रयते । आज्यस्थालीं स्रुवं चादाय चरुमभिघार्योदञ्चमुद्वास्य व्युद्धरणपात्रीं निर्णिज्योपरि आज्येन परिस्तीर्य स्थाल्यां किंचित्परिशेषयन्नचालयन्नुद्धृत्याभिघार्य मध्ये गर्तं कृत्वा प्रभूतमाज्यमानीयान्तर्वेद्यासाद्य स्रुवं ध्रुवायामवधाय होतारमामन्त्र्य आग्नीध्रं संप्रेष्यत्यग्नीदग्नींस्त्रिस्त्रिः संमृड्ढीति । तेन संमार्गे कृते आज्यभागमिष्ट्वा जुह्वामुपस्तीर्य मेक्षणेन चरुमवदाय मरुतो गृहमेधिनो यजति । प्राणै-

ऋध्यासमिति यजमानानुमन्त्रणम् स्विष्टकृद्धोमानन्तरं प्रकृते परिध्यभावात् परिधिस्थानमुद्दिश्य संक्षालनं निनयति । प्राशित्रहरणब्रह्मभागयजमानभागचतुर्धाकरणान्यत्र न भवन्ति। इडामार्जनान्ता प्रकृतिवदन्यत्सर्वम् ॥ अन्वाहार्यमासाद्य यजमानश्चतस्रो गा दक्षिणां ददाति। यथार्थमूहेन ऋत्विजां प्रतिग्रहो भवति। ततो अध्वर्युरिमं विष्यामीतिमन्त्रेण पत्नीयोक्त्रं विमुञ्चति । यजमानः पौर्णदर्वार्थं क्षामकाषशेषमवशेष्य गृहमेधीयशेषं स्थाल्यां पूर्वशेषितमश्नाति । ततो दक्षिणाग्नौ लौकिकाग्नौ वा प्रतिवेशपत्नीपुत्रादिभोजनपर्याप्तमन्नं पक्त्वा यजमानपत्नीपुत्रादयोऽश्नीयुः । सर्वे आञ्जन्तेऽभ्यञ्जते च ततो वत्सान्मातृभिः संवासयन्ति। सवात्ययोस्त्वैतस्यां रात्रौ वत्सं बध्नन्ति। स्थाल्यां दृढसंयुक्तश्चरुशेषः क्षामकाष इत्युच्यते ॥

४९९. जीववत्सा मृतवत्सा च ये द्वे गावावेकेन वत्सेन दुह्येते ते सवात्ये इत्युच्येते ॥

५००. अथाध्वर्युरपररात्रे उत्थाय नित्यवत्सायाः पयसाग्निहोत्रमपकृष्य जुहोति। जीववत्सा गौर्नित्यवत्सेत्युच्यते ॥

५०१. अथ पौर्णदर्वहोमः । अध्वर्युर्गार्हपत्यं परिस्तीर्य उत्तरतो दर्भेषु स्रुक्सदृशीं वैकंकतीं दर्वीं स्रुवमाज्यस्थालीं दर्भांश्चासाद्य प्रोक्ष्याज्यं संस्कृत्य दर्वीं स्रुवं च निष्टप्य संमृज्य दर्व्यामुपस्तीर्य सर्वं क्षामकाषमवधाय द्विरभिघार्यं पुरोनुवाक्यासंज्ञां पूर्णादर्विपरापतेत्यृचं सस्वरां प्रणवान्तां सन्धाय देहि मे ददामि त इत्यृचा सस्वरया याज्यासंज्ञया सस्वाहाकारान्तया यजमानेऽन्वारब्धे ब्रह्मणो हिङ्कारे तिष्ठन्नासीनो वा गार्हपत्ये जुहोति यजमान इन्द्रायेदमिति त्यागमुक्त्वाध्वर्यवऋषभं ददाति । ततो गार्हपत्यं परिषिञ्चति । अयं पौर्णदर्वहोम इत्युच्यते ॥

५०२. तदनन्तरमेव मरुतः क्रीडिनो यक्ष्य इति सङ्कल्पयति । मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालः पुरोडाशः। सूर्योदयकाले यथा निर्वापः प्रधानयागो वा भवति तथा करोति । वृत्रहेति यजमानस्यानुमन्त्रणे विशेषः अन्वाहार्यमासाद्य तिस्रो गा दक्षिणां ददाति। ब्राह्मणतर्पणान्ता प्रकृतिवत्। इयं क्रीडीयेष्टिरित्युच्यते ॥

५०३. तदनन्तरमेव महाहविर्भिर्यक्ष्य इति संकल्पयति। आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः। सौम्यश्चरुः। सावित्रो द्वादशकपालः। सारस्वतश्चरुः। पौष्णश्चरुः। ऐन्द्राग्न एकादशकपालः। ऐन्द्रश्चरुः। वैश्वकर्मण एककपालः। उपांशुप्रकरणे सावित्रश्चातुर्मास्येष्वित्याश्वलायनसूत्राद् एककपालानां सर्वेषामपि तत्प्रकरणे उपांशुत्वस्योक्तत्वाच्च सावित्रवैश्वकर्माणावुपांशू भवतः। प्रसूमयं बर्हिर्विहाय अन्यः सर्वो वैश्वदेववद्विकारोऽत्रापि भवति। बर्हिःसंभरणे पञ्च मुष्टयः। वेदकरणानन्तरं पाशुकवेदिमानं वरुणप्रघासवत्। उत्तरपरिग्राहात्पूर्वं वैश्वदेववत्कृत्वा वरुणप्रघासवत् सपरिकराग्निप्रणयनान्ते ब्रह्मणि दक्षिणत उपविष्टे उत्तरपरिग्राहपरिग्रहणादि तिर्यञ्चं स्फ्यं स्तब्ध्वा संप्रैषो वैश्वदेववत्। वरुणप्रघासवदादिमानां पञ्चानां यजमानस्यानुमन्त्रणम्। इन्द्रस्येन्द्रियावीति। विश्वकर्मणे विश्वानि कर्माण्यवरुन्धीयेति। अत्र सहश्च स्वाहा सहस्यश्च स्वाहा तपश्च स्वाहा तपस्यश्च स्वाहेति मासाहुतयः। सहस इदं सहस्यायेदं तपस इदं तपस्यायेदमिति याजमानम्। आमिक्षाया अभावादत्र न वाजिनयागः। अन्वाहार्यमासाद्य द्वादश गा दक्षिणां ददाति। ब्राह्मणतर्पणान्ता प्रकृतिवत्। इदानीं न व्रतविसर्गः। अध्वर्युर्वरुणप्रघासवदुत्तरवेद्यग्निसमारोपणादिपूर्णाहुत्यन्तं करोति यजमानः पूर्ववत्तस्मै वरं ददाति। अथ पितृयज्ञः। पूर्वगृहीतव्रतस्याविसृष्टत्वात् प्रक्रान्ता एवाग्नय उपयुज्यन्ते न तु पुनर्विहरणम्। अन्वाहार्यपचनस्य मध्यमशङ्कोरञ्जसा दक्षिणतः पुरस्ताद्वा संचरमवशेष्य शङ्कुं निहत्य तस्य दक्षिणतः पुरस्ताद्वाऽष्टषष्ट्यङ्गुलमिते देशे शङ्कुः खेयः। सपैतृक्या वेदेर्मध्यं भवति। तस्यानुदिशं वृत्तद्वयं संसर्गेणोत्पाद्याष्टषष्ट्यङ्गुलमिते देशे शङ्कुं निहन्ति ताः स्रक्तयो भवन्ति। महापितृयज्ञवेदिकोणाः स्रक्तय उच्यन्ते।

५०४. अत्र पुरस्तात्पक्षस्तु गार्हपत्यमध्यादष्टमप्रक्रमे द्वादशप्रक्रमे वाहवनीयमध्य इत्यस्मिन् पक्षे युज्यते। एवं पुरुषमात्रीं सर्वतश्चतुरस्रां महादिक्षु स्रक्तियुक्तां वेदिं करोति। इयं पैतृकवेदिरित्युच्यते॥

५०५. अङ्गमन्त्रेषु प्रधानमन्त्रेषु च देवशब्दो यत्र यत्र वर्तते तत्र तत्र

तदनन्तरं पितृशब्दः पठनीयः । केवलाङ्गार्थेषु तु देवशब्द एव । केवलप्रधानार्थेषु देवशब्दस्थाने पितृशब्द एव । यजमानस्य ऋत्विजां च दैवं मानुषं च नाम न ग्राह्यम् । यजमानो महापितृयज्ञहविर्भिर्यक्ष्य इति संकल्पयति । सोमाय पितृमते षट्कपालो व्रीहिमयः पुरोडाशः । पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो यवमय्यो धानाः । पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थः । अग्निः कव्यवाहनः स्विष्टकृत् । अपबर्हिषश्चत्वारः प्रयाजाः । अपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ । अत्रापशब्दो वर्जने । तथा च बर्हिपदरहितप्रयाजानुयाजा अपबर्हिष इत्युच्यन्ते ॥

५०६. अत्र सर्वमुपांशु । अध्वर्युः प्राचीनावीतं कृत्वा गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्वाधानं कृत्वाहवनीयान्वाधानमपि दक्षिणाग्नावेव करोति । तत्रान्वाधानमन्त्राणामङ्गप्रधानोभयार्थत्वाद्देवशब्दानन्तरं पितृशब्दो योजनीयः । यत्र देवशब्दो व्यस्तस्तत्र पितृशब्दोऽपि देवशब्दोत्तरं विभक्तिसजातीयविभक्त्यन्तः । यत्रान्येन पदेन समस्तस्तत्र तत्समासघटकत्वं पितृशब्दस्यापि । मम देवा विहवे सन्तु सर्व-इत्यादिषु मम देवाः पितरो विहवे सन्तु सर्व इत्यादि पठ्यते । इति प्रथमोदाहरणम् । समस्तोदाहरणं वक्ष्यते । दैव्या होतारेति मन्त्रे देवशब्दस्य तद्धितान्तत्वात् पितृशब्दोऽपि तथा भवति । तथा दैव्याः पित्र्या होतारेति । सर्वं बर्हिरमूलमिति पक्षेऽसिदादानादि भवति । समूलपक्षे खनित्रमादाय खनति । बर्हिश्छेदनस्थाने प्रकृतौ असिदनिधाने मन्त्रः पठ्यते देवबर्हिर्मात्वेत्यादिः । तत्र देवपितृबर्हिर्मात्वेत्यादिपठनीयम् । इदं समस्तोदाहरणम् । इध्मसंभरणे द्वौ परिधी षट् समिधश्च प्राकृतादिध्मादधिकस्थूला दीर्घाश्च भवन्ति । संभरणमन्त्रे ततस्त्वामष्टधेत्यूहः । दक्षिणाग्नेरुत्तरतः स्थित्वा पाणिसंमर्शनं करोति गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरेव परिस्तरणम् । आहवनीय एवाहवनीयान्वाधानमिति केशवमते तु आहवनीयस्यापि परिस्तरणम् । गार्हपत्यस्योत्तरतस्तृणानि संस्तीर्य तेष्वेकैकशः पात्राणि सादयति । कशिपूपबर्हणे आञ्जनाभ्यञ्जने दशाम् अप्राकृतं स्फ्यमुदकुम्भौ द्वौ त्रीणि पर्णवृन्तानि परिश्रयणमिति । तदनन्तरमैष्टिकानि सादयति । तत्र स्फ्येन सह

षट्कपालानि भर्जनकपालं च मेक्षणेन सहेक्षुशलाकाम्। भर्जनमेक्षणं च दारुपात्र्या सह द्वे नवे पात्रे योक्त्ररहितान्यन्यान्यपि सादयतीति विशेषः॥ दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावुपविशतः। ब्रह्मवरणमन्त्रो ब्रह्माणमिति पदं विहाय पठनीयः। ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेति मन्त्रस्थाने अपः प्रणेष्यामि वाचं यच्छेति पठनीयम्। ऋत्विग्यजमानशब्दनिषेधात्। एवमग्रेऽपि सर्वत्र बोध्यम्। दक्षिणाग्नेरुत्तरतः प्रणीतासादनम्। गार्हपत्यमध्यादारभ्य दक्षिणाग्निमध्यपर्यन्तं पृष्ठ्यास्तरणम्। निर्वापे विशेषः। स्फ्योपरि पात्र्यां व्रीहीन् यवांश्च भेदेन निक्षिप्य पूर्वार्धमभिमृशति। अभिमर्शनमन्त्रे त्वं देवानामसीत्यत्र त्वं पितॄणामसीति वह्नितमं देवहूतममित्यत्र वह्नितमं पितृहूतममिति च देवशब्दस्थाने पितृशब्दः प्रयुज्यते। अस्य मन्त्रस्य केवलप्रधानार्थत्वात् पुरोडाशीयवीक्षणं शूकनिरसनं च प्रतिधान्यमावर्तते। तन्त्रेणेत्यन्ये। मन्त्रयोस्तु तन्त्रपक्षे हविरर्थकपदानां द्विवचनान्तत्वेनोहः। यज्ञोपवीतं कृत्वा सोमाय पितृमते प्रकृतिवन्निर्वपति। प्रोञ्छनवस्त्रेणाग्निहोत्रहवणीं प्रोञ्छति। पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो यवान्निर्वपति। पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽपि यवानेव। निरुप्ताभिमर्शनातिशिष्टाभिमर्शनैकीकरणमन्त्राणां प्रतिधान्यमावृत्तिः। तन्त्रेणेत्यन्ये। तन्मते मन्त्रत्रयेऽपि हविर्वाचकपदानां द्विवचनान्तता। व्रीहियवयोर्भेदेन प्रोक्षणम्। व्रीह्यवघातकाले यवानुपोह्यच्छन्ते। तन्दुलप्रक्षालननिनयनान्ते यवान्मन्त्रेणोलूखले निधायावहन्ति। षट्कपालान्युपदधाति गार्हपत्यस्य दक्षिणार्धे। तदुत्तरत आपितृयज्ञं वहेतिमन्त्रेणाङ्गारमानीय तदुपरि ध्रुवमसीतिमन्त्रेण भर्जनकपालमुपधायाधस्तादङ्गारैः परिचिनोति। अस्मिन् काले यवान् उलूखले तूष्णीं परिक्षुद्य भर्जनकपाले घर्मास्थेत्यादि मन्त्रेण प्रक्षिपति। शुक्लकृष्णादिभेदेन बहुरूपा धानाः भर्जनकौशलेन कृत्वाऽवतार्य वितुषीकृत्य द्विधा विभज्य पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो वः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो व इति क्रमेण भागद्वयमभिमृशति। ततः कृष्णाजिनावधूननादि कृत्वा धानानां द्वितीयं भागमधिवपति। असंवपन्तीतिप्रैषान्तं प्रकृतिवत्करोति। ततः पुरोडाशीयसंवपनादि प्रथनान्तं प्रकृतिवत्कृत्वा पुरोडाशस्योत्तरतो भस्ममिश्रेष्वङ्गारेषु नवं पात्रमधिश्रित्य तस्मिँस्तिरःपवित्रं

लौकिकमाज्यमानीय तस्मिँस्तिरःपवित्रं धानानामर्द्धं प्रथमाभिमृष्टमावपति द्वितीये नवे पात्रे तिरः पवित्रमभिवान्यवत्साया दुग्धमानीय तस्मिँस्तिरःपवित्रं सक्तूनोप्यैक्षयेक्षुशलाकया दक्षिणाभिमुखो रज्ज्वादिना व्यतिषज्य मन्थति। स्थालीमुखलग्ना विप्रुषोन्तः प्रक्षिप्य धानानामुत्तरतो भस्ममिश्रेष्वङ्गारेष्वधिश्रित्याज्यं प्राकृतं तदुत्तरतो निरूप्य हवींषि पर्यग्नि कृत्वा पुरोडाशस्य त्वचं ग्राहयति। अन्ये तु धानानां भागद्वयाभिमर्शनान्ते पुरोडाशीयसंवपनादिधानाप्रथमार्धाधिश्रयणान्तं विधाय द्वितीयधानार्धाधिवपनार्थं कृष्णाजिनावधूननादिमन्थाधिश्रयणान्तमिच्छन्ति। गार्हपत्यस्य पश्चादोप्य निनयनम्। अथ पैतृक्या वेदेर्मध्ये दक्षिणाग्नेरिध्मं प्रणीय दक्षिणतो ब्रह्मयजमानौ उपवेश्य मन्त्रेण वेदमादत्ते। अग्नेः पूर्वार्धात् स्तम्बयजुर्हरति अन्तर्वेदि बर्हिर्निधानम्। देवस्य सवितुः सव इत्यादिमन्त्रेण यत्प्रकृतौ उद्धननं तत् खननरूपमत्र तु आलेखनरूपम्। खननाभावादितस्त्रिर्हरेति प्रैषो न। उत्तरपरिग्रहोऽपि न। पत्नीसन्नहनाभावात् प्रोक्षणीरासादयेत्यादिप्रैषे पत्नीसन्नहनोद्देशो न। आज्यग्रहणे विशेषः। जुह्वां प्राकृतमन्त्रेण पञ्चकृत्वः षट्कृत्वो वा गृह्णाति। उपभृति प्राकृतमन्त्रेणैव दशकृत्वो द्वादशकृत्वो वा गृह्णाति। ध्रुवायां तु गृह्यमाणस्याज्यस्य उभयार्थत्वाद्देवपदानन्तरं पितृपदस्यापि प्रयोगः। तथा च तादृशप्राकृतमन्त्रेणैव षट्कृत्वः पञ्चकृत्वो वा गृह्णाति। अनुमन्त्रणे यजमानस्यान्तिममन्त्रावृत्तिः। तूष्णीं प्रस्तरग्रहणम्। बर्हिःसन्नहनास्तरणं दक्षिणवेद्यंसे प्राचीनावीतं कृत्वा दक्षिणांसादारभ्य प्रदक्षिणमग्न्यभिमुखैः सन्निकृष्टैः प्रथममुष्टिदर्भैररिनमभितः परिस्तृणाति। प्रथममुष्टिदर्भमूलानि द्वितीयमुष्टिदर्भाग्रैः प्रच्छादयंस्तथैव परिस्तृणाति। यज्ञोपवीती त्रिः प्रदक्षिणं परीत्य प्रस्तरपाणिर्द्वौ परिधी परिदधाति। नोत्तरम्। युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येन पित्र्येण हव्यायास्मै इत्यादि प्राकृतमन्त्रेण यजमानोऽग्निं योगेन युनक्ति। ऊर्ध्वे समिधावग्नावाधायाग्नेः पश्चाद्विधृति सादयित्वा तयोरुपरि तूष्णीं प्रस्तरं न्यस्यति। जुह्वादीन्मन्त्रेण प्रकृतिवत्सादयति। हविरुद्वासने विशेषः। स्योनन्त इति मन्त्रेण पात्र्यां सकृदुपस्तीर्य पात्रान्तरे धानार्थमुपस्तृणाति। तन्मन्त्रे धानापरपदानां बहुवचनान्तत्वम्।

व्रीहिपदस्थाने यवपदं च। पात्रान्तरे करम्भार्थमुपस्तृणाति। मन्त्रे तु यथार्थमूहो बोध्यः। धानानामभिघारणे उद्वासने आज्यसन्तर्पणे मन्त्रस्य यथार्थमूहः। एवं करम्भस्यापि। अध्वर्युः सपुरोडाशां दारुपात्रीमाज्यस्थालीं चादायाग्रतो गच्छति। तस्याः पश्चादन्यः कश्चिद्धाना गृहीत्वा गच्छति। करम्भमादाय तथैवान्यः। अध्वर्युर्गार्हपत्यान्वाहार्यपचनयोर्मध्येन गत्वाऽग्नेः पश्चाद्दक्षिणतः पुरोडाशमासादयति। तस्योत्तरतो धानास्तस्योत्तरतः करम्भम्। वेद्या दक्षिणतः परिश्रयणं निदधाति। वेद्या दक्षिणेंऽसे स्तीर्णे बर्हिषि कशिपूपबर्हणे आञ्जनाभ्यञ्जने दशामप्राकृतं स्फ्यं च निदधाति। वेद्या उत्तरत उदकुम्भौ। वेद्या दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावुपविशतः। उत्तरतोऽध्वर्युराग्नीध्रश्च। ततो यजमान आसन्नान्यभिमन्त्रयते। एतस्मिन् काले प्रतिप्रस्थाता पाणी संमृश्य प्राकृतवेद्यां पुरोडाशीयपात्राण्यासाद्य प्रतिपुरुषमेकातिरिक्तानेककपालान् त्रैयम्बकान्पुरोडाशांस्तूष्णीं निरुप्योप्य निनयनान्तं करोति। अध्वर्युर्होतारमामन्त्र्य अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रू३हीति प्रेष्यति। प्रणवे प्रणवे एकैकां समिधमाधायैकां समिधमवशेषयति। अग्निर्देवो देवान्पितॄन्यक्षत्सीदेत्येतावानेव प्रवरः। आज्यभागानन्तरं प्राचीनावीतिन ऋत्विजो व्यपक्रामन्ति। यजमानोऽग्रेणाग्निं परीत्योत्तरत उपविशति। अध्वर्युस्तस्य बाह्यतोऽग्रेणाग्निं परीत्य दक्षिणतस्तिष्ठति। तस्य बाह्यतोऽग्रेणाग्निं परीत्य गत्वा ब्रह्मोपविशति। आग्नीध्रस्तस्य बाह्यतोऽग्रेणाग्निं परीत्य दक्षिणतो गत्वा तिष्ठति। इदमुक्तमृत्विजामितस्ततो गमनं व्यपक्रमणमित्युच्यते।

५०७. विपरिहरन्ति हवींषि स्रुचश्च। पुरोडाशं धानानामग्रेण नीत्वोत्तरतः सादयति। करम्भं धानानां पश्चान्नीत्वा दक्षिणतः सादयति। धाना यथास्थिता भवन्ति। जुहूमुपभृतोऽग्रेण नीत्वोत्तरतः सादयति। ध्रुवामुपभृतः पश्चान्नीत्वा दक्षिणतः सादयति। उपभृत्तत्रैव तिष्ठति। वेदिं परिश्रित्योत्तरतो द्वारं कृत्वा परिकर्मिणमाह। अनेनोदकुम्भेन सन्ततया धारया त्रिरपसलैः परिषिञ्चन्परी३हीति। आग्नीध्रः प्राचीनावीतं कृत्वा कुम्भयोरेकमादायापसलैर्वेदिं त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति। कुम्भं यथास्थानं निधाय यज्ञोपवीतं कृत्वा पुनर्वेदिं त्रिः

प्रदक्षिणं पर्येति । पुनः प्राचीनावीत्यध्वर्युर्जुह्वामुपस्तीर्य सोमाय पितृमतेऽनुस्वा३धेत्युपोत्तमं प्लुतं कृत्वा प्रेष्यति । पूर्वार्धात्पुरोडाशस्यावद्यति । तथा धानानामवद्यति । धानोपस्थानमन्त्रे धानापरपदानां बहुवचनान्तता । अभिमर्शनमन्त्रेऽपि तथैव । पूर्वार्धात्करम्भस्यावद्यति । अत्रैतेषां त्रयाणां सकृदवदानमभिघार्य क्रमेण प्रत्यनक्ति । तत्र मन्त्रे धानापरपदानां बहुवचनान्तता । अत्याक्रम्योत्तरतो दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नो३ स्वा३धेत्याश्रावयति । आग्नीध्रो दक्षिणतस्तिष्ठन्नस्तु स्वा३धेति प्रत्याश्रावयति । याज्याप्रैषः सोमं पितृमन्तं स्वधा कुर्विति । स्वा३धा नम इति होत्रा वषट्कृते जुहोति । सोमस्य पितृमतोऽहं देवयज्ययान्नादो भूयासमिति यजमानोऽनुमन्त्रयते । अध्वर्युः पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानानां मध्यार्धादवद्यति । तथा करम्भस्य ततस्तथैव पुरोडाशस्य । वृत्रहेति यजमानस्यानुमन्त्रणे विशेषः । पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽपरार्धात्करम्भस्यावद्यति । ततस्तथैव पुरोडाशस्य । तथैव धानानाम् । वृत्रहेत्यनुमन्त्रणं यजमानस्य । सर्वत्रान्नाद इत्यनुमन्त्रणमित्यन्ये । स्विष्टकृदर्थं पुरोडाशस्य दक्षिणार्धादवद्यति । तथा धानानां करम्भस्य च । द्विरभिघारयति न प्रत्यनक्ति । भर्जनमेक्षणमिक्षुशलाकां चादायोदङ्ङत्याक्रामति । अग्निं कव्यवाहनं स्विष्टकृतं स्वधा कुरु इति स्विष्टकृद्याज्याप्रैषः । पूर्वा आहुतीरतिहाय दक्षिणार्धपूर्वार्धे जुहोति । यजमानोऽग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृत इदं न मम । अग्नेः कव्यवाहनस्य स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययायुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याह । अध्वर्युर्भर्जनमेक्षणमिक्षुशलाकां चानुप्रहृत्य संस्रावेणाभिजुहोति । संक्षालननिनयनान्ते सर्वे यज्ञोपवीतिनो भवन्ति । पूर्ववद्द्विपरिक्रामन्ति । पुरोडाशमाहृत्य दक्षिणतः सादयति । उत्तरतः करम्भम् । दक्षिणतो जूहूम् । उत्तरतो ध्रुवाम् । ब्रह्मयजमानौ दक्षिणत उपविशतः । उत्तरतोऽध्वर्युराग्नीध्रश्च । चतुर्धा करणं नास्ति । इडां यजमानपञ्चमां जिघ्रेण भक्षयित्वा बर्हिषि प्रक्षिपन्ति । हविरुच्छिष्टमुद्वास्य प्राचीनावीतानि कुर्वते । यजमानः पुरोडाशं धानाः करम्भं च पात्र्यां निधाय मिश्रयित्वा त्रीन् पिण्डान् कृत्वा दक्षिणश्रोणिदक्षिणांसोत्तरांसेषु अपसव्यमुद्धृत्यावीक्ष्य तेषु पर्णसमान्निधायाद्भिर्मार्जयति । मार्जयन्तां पितरः ।

मार्जयन्तां पितामहाः । मार्जयन्तां प्रपितामहा इति मन्त्रैः क्रमेण । तेषु क्रमेणैकैकं पिण्डं ददाति । एतत्ते ततामुकशर्मन्ये च त्वामन्विति प्रथमम् । ततपदस्थाने पितामह पदघटितेन द्वितीयम् । प्रपितामहपदघटितेन तृतीयम् । एषा युष्माकमियमस्माकमिमां वयं जीवाजीवन्तोऽनुसञ्चरन्तो भूयास्मेतिमन्त्रेणोत्तरस्यां श्रोण्यां लेपं निमार्ष्टि । इदं प्रतिपिण्डं सर्वान्ते वा । अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमिति वदति । सर्वे गार्हपत्याहवनीययोरन्तरेणौदञ्चौनिष्क्रम्य यज्ञोपवीतानि कृत्वाहवनीयमुपतिष्ठन्ते सुसंदृशमित्यृचा प्रणवान्तया स च प्रणवो यावदुच्छ्वासप्रतिबन्धसामर्थ्यं स्यात्तावत्प्रयोक्तव्यः । अक्षन्नमीमदन्तेत्यृचा तथैव गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते प्राचीनावीतानि कृत्वा दक्षिणाग्निमभिप्रपद्यन्ते अक्षन्पितरोऽमीमदन्तेत्यादिमन्त्रेण । तं प्राप्योपतिष्ठन्ते परेतन पितर इत्यृचा प्रणवान्तया पूर्ववत् । अथाध्वर्युः पूर्ववदनेनोदकंरम्भेणेत्यादिप्रैषमाह । तत आग्नीध्रः परिषेचनादिपुनः पर्येतीत्यन्तं पूर्ववत्करोति । यजमानो मार्जयन्तां पितर इत्यादिमन्त्रैः पूर्ववन्मार्जयति । पितरस्तृप्यन्त्विति मन्त्रेण पिण्डसमीपे कशिपूपबर्हणे निदधाति । आञ्जतां पितर इत्यादिमन्त्रैः प्रत्येकं पिण्डदानक्रमेण पिण्डानाञ्जनेनाङ्क्ते । अभ्यञ्जतां पितर इत्यादिमन्त्रैः पिण्डांस्तथैवाभ्यङ्क्ते । एतानि वः पितरो वासाँसीत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः प्रत्येकं पिण्डदानक्रमेण विभज्य त्रेधा कृतां दशां वस्त्रस्थाने ददाति । आञ्जनादिषु द्वितीयतृतीयमन्त्रयोः पितृपदस्थाने पितामहप्रपितामहपदे भवतः । ततः षड्भिर्नमस्कारैरुपतिष्ठते । नमो वः पितरो रसाय पितरो नमो वो य एतस्मिन् ल्लोके स्थेत्यादयः षण्मन्त्राः षण्नमस्कारा इत्युच्यन्ते ॥

५०८. वीरं मे दत्तेत्यादिर्मन्त्रस्तस्य द्वितीयतृतीयपदयोर्मध्ये पितर इत्यस्य पितामहा इत्यस्य प्रपितामहा इत्यृचपदस्य क्रमेण प्रवेशे मन्त्रत्रयं संपद्यते । तेन मन्त्रत्रयेण वीरं याचते । उत्तिष्ठत पितरः प्रेतेत्यृचा पितॄनुत्थापयति । यन्तु पितरो यथालोकमित्यृचा पितॄन्मनसा स्वस्थाने निवेशयति । मनोऽन्वाहुवामहइत्यृक्त्रयेण पितॄननुगतं मन आहूयते । ततः पिण्डान् पर्णवृन्तैः सहाग्नावनुप्रहरति परिश्रयणमपनीय यज्ञोपवीतिनः सर्वे भवन्ति । देवौ यज यजेत्यनुयाजप्रैषे विशेषः । इषिता देव्याः

पित्र्या होतार इति सूक्तवाकप्रैषे विशेषः। प्रस्तरप्रहरणानुमन्त्रणे देवतामित्यस्यानन्तरं पितॄनित्यस्य प्रक्षेपः। अत्र ऋत्विङ्नामग्रहणनिषेधात्प्रकृतिप्राप्तस्याग्नीदिति संबोधनस्याभावात्केवलं तृणं प्रदर्शयन्नाग्नीध्रमीक्षते। परिधेरेकत्वात्प्राकृतपरिधिद्वयप्रहरणमन्त्रे इतमित्यस्य स्थाने इहीत्येकवचनम्। प्रहरणानुमन्त्रणे देवतास्वित्यस्यानन्तरं पितृष्विति प्रयोक्तव्यम्। पत्नीसंयाजानां निषेधः। दक्षिणाग्नौ प्रायश्चित्तफलीकरणहोमौ हुत्वा ध्रुवामाप्याययति। यजमानः स्वभागं जिघ्रेण भक्षयति। अध्वर्युः प्रायश्चित्तानि हुत्वा समिष्टयजुर्जुहोति। प्रणीतानिनयनान्ते सर्वं ब्राह्मणतर्पणान्तं याजमानं कर्म। तत्राशीर्मन्त्रेषु नामग्रहणनिषेधादाशिषमाशासे तन्तवे इत्येव ब्रूयात्। नात्र व्रतविसर्गः। प्राचीनावीतानि कृत्वा कशिपूपबर्हणादीनि द्वे द्वे उद्वासयन्ति। यज्ञोपवीतिनः प्रजापते न त्वदित्यृचा गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते। यदन्तरिक्षं पृथिवीमित्यृचं जपन्ति सर्वाग्निप्रणयने तु यथास्थानमग्निमानयन्ति। एतावत्सपरिकरं कर्म साकमेधपर्वान्तर्गतं पितृदेवताकत्वान्महापितृयज्ञः पित्र्येष्टिरिति चोच्यते॥

५०९. एतदनन्तरं प्रतिप्रस्थाता त्र्यम्बकाननभिघारितान्पुरोडाशानुद्वास्य शरावे प्रक्षिप्य कपालान्युद्वासयति। अध्वर्युर्नीललोहिते सूत्रे तथा त्रयाणां पलाशपर्णानामन्तिमं पर्णं तथा ग्रामसमीपस्थाद्द्विजगृहाद्दक्षिणाग्नेर्वा एकमुल्मुकं दर्भानुदपात्रं चादत्ते। यावन्तो गृह्याः स्मेत्यादिमन्त्रेण सर्वे गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते। उदङ्मुखाः किंचित्स्वगृहाद्बहिर्गत्वा। चतुष्पथं प्राप्य तत्रोपलिप्योल्मुकं समाधाय ज्वलयित्वा परिस्तीर्यान्तिमे पलाशपर्णे सर्वेषां त्रैयम्बकाणामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदायोपस्तरणाभिघारणवर्जम् एक एव रुद्रो न द्वितीयायेत्यादिमन्त्रेण तिष्ठन् जुहोति। रुद्रायाम्बिकाया इदं न ममेति यजमानस्य त्यागः। अन्तिमपर्णं द्वेष्यगोष्ठे आखुवटे * वा न्यस्यति। त्रैयम्बकाणामेकैकं प्रतिपुरुषं प्रयच्छति। द्वौ यजमानाय। सर्वे दक्षिणानूरूनुपघ्नानास्त्र्यम्बकं यजामह इत्यृचाग्निं प्रदक्षिणं परियन्ति। उत्तरतः स्थित्वा भगाय त्वेति मन्त्रेण पुरोडाशान् हस्ताभ्यामूर्ध्वं गृह्णन्ति। एवं प्रदक्षिणगमनादि त्रिः कुर्वन्ति।

---

* आखुवटो मूषकबिलम्।

पतिकामा कन्या तु सव्यमूरुपमघ्नानाऽपसव्यं पर्येति। पुष्टिवर्धनपदस्थाने पतिवेदनपदं तथा चतुर्थपादस्थाने इतो मुक्षीय मा पतेरिति च विशेषः। ततोऽध्वर्युः सर्वान्पुरोडाशान्प्रजया त्वा पशुभिरित्यादिमन्त्रेण यजमानस्याञ्जलावावपति। अनेनैव मन्त्रेण यजमानः पत्न्यञ्जलावावपति। पत्नी भगकामाय दुहितुरञ्जलौ भगेन त्वा सꣳसृजामीत्यादिमन्त्रेणावपति। अध्वर्युः सर्वान् पुरोडाशान् गृहीत्वा तृणनिर्मिते भूते प्रक्षिप्य नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां विविधं बध्वा तत्प्रदेशएव शुष्के स्थाणावर्धच्छिन्ने वृक्षस्य शुष्कशाखायां वा भूतं तूष्णीं बध्नाति। सर्वे भूतं प्रेक्षमाणादेवमुपतिष्ठन्ते एष ते रुद्रभाग इत्यादिमन्त्रेण प्रणवान्तेन। यावदुछ्वासं प्रणवोच्चारणम्। आत्मनो भूतस्य च मध्ये दीर्घधारारूपेणोदकं निनीयोदपात्रं तत्रैव परास्यऽनवेक्षमाणा आयान्ति। हस्तपादान्प्रक्षाल्य यथागतमागत्य महाहविः प्रणीतेष्वेवाग्निषु अन्वाधानादिकं कृत्वा आदित्यं चरुं निर्वपति सप्तदश सामिधेन्यः। अꣳहसो मुच्येयमिति यजमानस्यानुमन्त्रणम्। अन्वाहार्यमासाद्य तिस्रो गा दक्षिणां ददाति। इदानीं व्रतविसर्गः इयं प्रसिद्धेष्टिरादित्येष्टिरिति चोच्यते॥

५१०. निवर्तनादि वैश्वदेववत्। मन्त्रे विशेषः। य इमां महीं पृथिवीमित्यादीनि षड्वाक्यानि पठित्वाऽग्निस्तिग्मेनेत्यादिवाक्यानि पूर्ववत्। इदं सर्वं तृतीयं साकमेधपर्वेत्युच्यते॥

५११. अथ शुनासीरीयनामकं चतुर्थं पर्व। यजमानः शुनासीरीयहविर्भिर्यक्ष्य इति संकल्पयति। आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः। सौम्यश्चरुः। सावित्रो द्वादशकपालः पुरोडाशः। सारस्वतश्चरुः। पौष्णश्चरुः। ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशः। वैश्वदेवश्चरुः। इन्द्राय शुनासीराय द्वादशकपालः पुरोडाशः। वायव्यं पयः। सौर्य एककपालः पुरोडाशः। सविता सूर्यश्चोपांशु। शाखाहरणं कृत्वा वैश्वदेववदिध्मार्बर्हिःसन्नहनादिकरोति। न सायंदोहः। पूर्वेद्युरन्वाधानम्। पात्रासादने विशेषः। पञ्चचत्वारिंशत्कपालानि पञ्च चरुस्थाल्यस्तावन्ति मेक्षणानि च। तन्दुलप्रक्षालननिनयनान्ते प्रातर्दोहः। तत्र प्राकृतमन्त्रेषु प्राकृतदेवतास्थाने वायुपदं बोध्यम्। इन्द्राय शुनासीराय कपालोपधानानन्तरं पयःस्थालीमुपधाय तस्यां प्रातर्दोहमानीय मेक्षणेनालोड्य श्रपयति। तदु-

त्तरतः सूर्यायैकं कपालमुपदधाति। अग्नीदितस्त्रिर्हरेत्यन्तं वैश्वदेववत्। उत्तरवेदेर्विकल्पः । तत्पक्षेऽथ याचति स्फ्यमुदपात्रमित्यादि महाहविर्वत्। पञ्चविधं बर्हिः तदभावपक्षे ब्रह्मन्नुत्तरमित्यादि वैश्वदेववद्वाजिनवर्जम् । इन्द्रियाव्यन्नाद इति शुनासीरीययागानुमन्त्रणम् रत्नभागिति वायोः। सुदृशीक इति सूर्यस्य। अध्वर्युरेककपालं सकृद्गृहीतेनाभिजुहोति सँ्सर्पोऽसीत्यादिमन्त्रेण । यजमानः सँ्सर्पायाँ्हसस्पत्यायेदं न ममेति त्यक्त्वान्वाहार्यमासाद्य द्वादशगवं सीरं प्रथमजं वत्सं वा दक्षिणां ददाति। प्रतिग्रहमन्त्रे ऋत्विजां ब्रह्मणे द्वादशगवं सीरमिति विशेषः। निवर्तनादि वैश्वदेववत्। मन्त्रे विशेषः। एकं मासमुदसृजदित्यादीनि द्वादशवाक्यानि पठित्वाऽग्निस्तिग्मेनेत्यादि वैश्वदेववत् । अनुवत्सरीणाँ्स्वस्तिमाशास्ते इति विशेषः । इदं चतुर्थं शुनासीरीयपर्वेत्युच्यते ॥

५१२. अथ सवनेष्टिः। आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः। ऐन्द्राग्न एकादशकपालः । वैश्वदेवो द्वादशकपालः । सर्वं प्रकृतिवत् ॥ इयं सवनेष्टिरित्युच्यते ॥

५१३. काम्या इष्टीः करिष्यमाणो यजमानः पूर्वं संवत्सरं द्वादशाहं वा जपादिभिः पूतः पयोव्रती ब्रह्मचारी भवति। ऋत्विजोऽपि पयोव्रतरहितनियमान् कुर्वन्ति। एते धर्माः काम्येष्टिप्राङ्नियमा इत्युच्यन्ते ॥

५१४. यासां कालविशेषो नोपदिष्टस्तासां काम्यानां पर्वणि शुक्लपक्षे देवनक्षत्रे प्रयोगः। नैमित्तिकेष्टीनां तु निमित्तानन्तरमेव। यजमानः प्रजाकामः प्रजाकामेष्ट्या यक्ष्ये इति संकल्पयति। सद्यस्काला इयमिष्टिः। ऐन्द्राग्नो व्रीहिमय एकादशकपालः पुरोडाशः । सप्तदश सामिधेन्यः। पौर्णमासतन्त्रम् । अध्वर्युः पाणिसंमर्शनानन्तरं गार्हपत्ये स्मार्तवदाज्यं संस्कृत्याहवनीये चतुर्होतृकूष्माण्डसारस्वतहोमं करोति। प्रधानमुपांशु। अन्वाहार्यमासाद्य वासो दक्षिणां ददाति। पुनरालम्भवर्जं सर्वं प्रकृतिवत्। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ शुक्लपक्षे। वृधन्वन्तावपरपक्षे। अथ वा अग्नीषोमविकारे वार्त्रघ्नौ। ऐन्द्रसान्नाय्यविकारे तु वृधन्वन्तौ इत्यापस्तम्बसूत्रम्। उभावामिन्द्राग्नी आहुवध्या इति प्रधानस्य पुरोनुवाक्या। अश्रवं

हि भूरि दावत्तरावामिति याज्या । अबोध्यग्निः समिधा जनानामिति स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । अवोचाम कवये मेध्यायेति याज्या । अन्यत्सर्वं हौत्रं प्रकृतिवत् । इयं प्रजाकामेष्टिरित्युच्यते ॥

५१५. धर्मसभायां व्यवहारादिभाषणायेन्द्रियवीर्यप्रतिष्ठार्थमिष्ट्या यक्ष्ये इति सङ्कल्पः । इद्राग्नी रोचनादिव इति प्रधानानुवाक्या । श्नथद्वृत्रमिति याज्या । अन्यत्सर्वं प्रजाकामेष्टिवत् । इयमिन्द्रियवीर्यप्रतिष्ठाकामेष्टिरुच्यते ॥

५१६. एतदिष्टिविधानानन्तरं श्रुतौ पौष्णं चरुमनुनिर्वपेतेत्युक्तम् । इन्द्रियवीर्यप्राप्त्यर्थमिष्ट्या यक्ष्यइति सङ्कल्पः । पूषा देवता । चरुर्द्रव्यम् । वयमुत्वापथस्पतइति प्रधानानुवाक्या । पथस्पथः परिपतिं वचस्येति याज्या । पुष्टिमान्पशुमानित्यनुमन्त्रणम् । यत्र विशेषतः संयाज्ये नोक्ते तत्र पूर्वेष्टिगते संयाज्ये भवतः । अन्यत्प्रकृतिवत् । इयमनुनिर्वापपौष्णेष्टिः ॥

५१७. जनसमूहं प्राप्तो यजमानः प्रतिष्ठाकाम इष्ट्या यक्ष्यइति सङ्कल्पयति । क्षैत्रपत्यश्चरुः । क्षेत्रस्य पतिना वयमित्यनुवाक्या । क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिमिति याज्या । अन्नाद इत्यनुमन्त्रणम् । अन्यत्प्राकृतम् । इयं क्षैत्रपत्येष्टिः ॥

५१८. रक्षोगणपीडानिवृत्त्यर्थममावास्यायां महारात्रे रक्षोहननार्थमिष्ट्या यक्ष्यइति सङ्कल्पयति । अग्नये रक्षोघ्नेऽष्टाकपालः पुरोडाशः । वस्त्रादिना परितः श्रपणं कृत्वा प्रधानयागः । देवताया यद्विशेषणं स गुण इत्युच्यते ॥

५१९. तथा च प्रकृतेऽग्ने रक्षोहेति विशेषणं गुणस्तस्य विशेष्यविभक्त्यन्तस्य विशेष्योद्देशानन्तरं गुणस्यापि निर्देशः । एवं सर्वगुणानाम् । कृणुष्वपाजः प्रसितिमिति पञ्चदशर्चः आद्याभ्यासरहिताः सामिधेन्यः । रक्षोहणं वाजिनमाजिघर्म इति पुरोनुवाक्याऽविज्योतिषा बृहतेति याज्या अन्नाद इत्यनुमन्त्रणम् । प्राक् स्विष्टकृतः स्रुवाहुतिमुपजुहोत्यध्वर्युरुत स्वानास इत्यृचा । परिश्रपणं दूरीकृत्य स्विष्टकृदादि । अन्यत्प्राकृतम् । इयं राक्षोघ्नेष्टिः ॥

५२०. गोमरणनिवृत्यर्थं पुरुषमरणनिवृत्यर्थं भयनिवृत्यर्थं पूतिगन्धनिवृत्यर्थं च पृथगिष्टिसङ्कल्पः अग्नये सुरभिमतेऽष्टाकपालः । प्रोक्ष-

णीषु सुगन्धान्निक्षिपति । सुगन्धवन्त ऋत्विजः कर्म कुर्वन्ति । अग्निर्होतान्यसीददित्यनुवाक्या । साध्वीमकर्देववीतिमिति याज्या । उक्तमनुमन्त्रणम् । प्राकृतमन्यत् । इयं सुरभिमदिष्टिः ॥

५२१. शेषजातिमरणनिवृत्यर्थं सङ्कल्पः । अग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालः । अक्रन्ददग्निस्तनयन्नित्यनुवाक्या । त्वे वसूनि पुर्वणीकेति याज्या । अग्निदेवताकयागे प्रायोऽन्नाद इत्यनुमन्त्रणम् । गृहदाहनिवृत्तयेऽपीयमेवेष्टिः । इयं क्षामवदिष्टिः ॥

५२२. प्रतिबन्धकनिवृत्त्या काम्यकर्मफलसिद्ध्यर्थं सङ्कल्प्य । अग्नये कामायाष्टाकपालः । तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेत्यनुवाक्या । अश्याम तं काममिति याज्या । इयं कामेष्टिः ॥

५२३. सर्वायुःसिद्ध्यर्थं सङ्कल्पः । अग्नयआयुष्मतेऽष्टाकपालः । इन्द्राय त्रात्रे एकादशकपालः । आनो अग्ने सुकेतुनेत्यग्नेराज्यभागस्यानुवाक्या । त्वं सोम महेभगमिति सोमस्य । अनयोर्जीवातुपदसत्त्वादिमौ जीवातुमन्त्रावुच्येते ॥

५२४. आयुष्टे विश्वतो दधदित्यग्नेरायुष्मतो ऽनुवाक्या । आयुर्दा अग्न इति याज्या । त्रातारमिन्द्रमिति त्रातुरिन्द्रस्यानुवाक्या । मा ते अस्यामिति याज्या । उभयत्रायुष्मानित्यनुमन्त्रणम् । पाहि नो अग्नएकयेति अग्ने त्वं पारयानव्यो अस्मानिति च संयाज्ये । इयमायुष्कामेष्टिः ॥

५२५. भूतिकाम इष्टया यक्ष्यइति सङ्कल्पः । अग्नये जातवेदसेऽष्टाकपालः । तस्मै ते प्रतिहर्यतेत्यनुवाक्या । दिवस्परि प्रथमं जज्ञइति याज्या । भूतिमानित्यनुमन्त्रणम् । इयं भूतिकामेष्टिः ॥

५२६. रुचं कामयमानः सङ्कल्प्य । अग्नये रुक्मवतेऽष्टाकपालः । शुचिः पावकबन्ध इत्यनुवाक्या । दृशानो रुक्मउर्व्या व्यद्यौदिति याज्या । इयं रुक्कामेष्टिः ॥

५२७. तेजस्कामः सङ्कल्प्य अग्नये तेजस्वतेऽष्टाकपालः । आयदिषे नृपतिं तेज आनडित्यनुवाक्या । स तेजीयसा मनसेति याज्या । इयं तेजस्कामेष्टिः ॥

५२८. अन्नकामेष्टिः । अग्नयेऽन्नवतेऽष्टाकपालः । उक्षान्नाय वशान्नायेत्यनुवाक्या । वद्माहि सूनो अस्येति याज्या । इयमन्नकामेष्टिः ॥

५२९. अन्नाद्यकामः संकल्प्य । अग्नयेऽन्नादायाष्टाकपालः तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेति पुरोनुवाक्या । तम् अश्याम तं कामग्न इति याज्या । इयमन्नाद्यकामेष्टिः ॥

५३०. अन्नपतित्वकामस्य । अग्नयेऽन्नपतयेऽष्टाकपालः । पूर्वेष्टिगते याज्यानुवाक्ये । इयम् अन्नपतित्वकामेष्टिः ॥

५३१. दीर्घरोगमुक्त्यर्थं संकल्प्य । अग्निः पवमानः अग्निः पावकः अग्निः शुचिः । एतास्तिस्रो देवताः । द्रव्याण्यष्टाकपालाः पुरोडाशाः अन्वाहार्यमासाद्य हिरण्यं दक्षिणां ददाति । अग्न अग्नेः पवमानस्य आयूंषि पवस इत्यनुवाक्या । अग्ने पवस्वेति याज्या । अग्ने पावक रोचिषेत्यनुवाक्या । सनः पावकदीदिव अग्नेः पावकस्य इति याज्या । अग्निः शुचिव्रततम इत्यनुवाक्या । उदग्ने अग्नेः शुचेः शुचयस्तवेति याज्या । इयं चिररोगमुक्तिकामेष्टिः ॥

५३२. चक्षुष्कामस्य । चक्षुर्दोषनिवृत्त्यर्थम् इष्टया यक्ष्ये इति संकल्पः । पूर्वेष्टिवत्सर्वम् । इयं चक्षुष्कामेष्टिः ॥

५३३. पुत्रकामस्य अग्नये पुत्रवतेऽष्टाकपालः । इन्द्राय पुत्रिणेऽष्टाकपालः । यस्त्वा हृदा कीरिणेति प्रथमस्यानुवाक्या । यस्मै त्वं सुकृते जातवेद इति याज्या । त्वे सुपुत्र शवस इति द्वितीयस्यानुवाक्या । उक्थ उक्थे सोम इन्द्रं ममादेति याज्या । स्विष्टकृतोऽग्निस्तुविश्रवस्तममित्यनुवाक्या । अग्निर्ददाति सत्पतिमिति याज्या । इयं पुत्रकामेष्टिः ॥

५३४. रसकामस्य । अग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुः । अत्र पयसः प्रणयनं नापाम् । अग्ने रसेन तेजसेत्यनुवाक्या । आपो अद्यान्वचारिषमिति याज्या । इयं रसकामेष्टिः ॥

५३५. वसुकामस्य । अग्नये वसुमतेऽष्टाकपालः । वसुर्वसुपतिर्हि-कमित्यनुवाक्या । त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामिति याज्या । इयं वसु-कामेष्टिः ॥

५३६. पतितत्वेन जनैरभिशस्यमानस्येष्टिः । वैश्वानराय द्वादश-कपालः । वरुणाय चरुः । दधिक्राव्णश्चरुः वैश्वानरो न ऊत्ये इत्यनु-वाक्या वैश्वानरस्य । त्वमग्ने शोचिषेति याज्या । वरुणस्यावते हेडा वरुणेत्यनुवाक्या । उदुत्तमं वरुणेति याज्या । दधिक्राव्णो अकारिष-

मिति दधिक्राव्णोऽनुवाक्या । आदधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीरिति याज्या । अन्वाहार्यमासाद्य हिरण्यं दक्षिणा । इयमभिशापनिवृत्तोष्टिः ॥

५३७. यामकामस्य । अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालः । मरुद्भ्यः सप्तकपालः । आहवनीयायतनाद् बहिः वैश्वानराय द्वादशकपालान्युपधाय प्रदक्षिणमावृत्य गार्हपत्यस्य पश्चान्मरुद्भ्यः सप्तकपालान्युपदधाति । तत्तदग्निनां पर्यग्निकरणम् । दक्षिणं परिधिसन्धिं विमुच्य वैश्वानरमुद्वासयति । दक्षिणपरिधिमग्रेण वा । पात्रान्तरे मारुतमुद्वास्य गार्हपत्यसमोपे स्थापयति । वेद्यां वैश्वानरमासादयति । सामिधेन्यनुवचनकाले वेद्यां मारुतं सादयति । वैश्वानरयागः पूर्ववत् । द्वैधसूत्रेऽत्र देवताविपर्यासः । मारुतस्यावदायान्यत्र निधाय वैश्वानरस्यावदायान्यत्र निधाय प्रथमं मारुतस्य यागः । ततो वैश्वानरस्य । अथ वा मारुतस्यावदानादि यागान्तं कृत्वा वैश्वानरस्यावदानादियागः । वैश्वानरस्य वैश्वानरो न ऊत्येत्यनुवाक्या ! पृष्टो दिवीति याज्या । मरुतां तु मरुतो यद्धवो दिव इत्यनुवाक्या । यावः शर्म शशमानायेति याज्या । मरुतामनुमन्त्रणं प्राणैर्ऋध्यासमिति । इयं ग्रामकामेष्टिः ॥

५३८. भिक्ष्यमाणद्रव्यप्राप्तिकामस्य । अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालः । वैश्वानरो न ऊत्येत्यनुवाक्या । वैश्वानरस्य सुमतान्निति याज्या । इयं भिक्ष्यमाणद्रव्यप्राप्तिकामेष्टिः ॥

५३९ भिक्षितद्रव्यप्राप्त्यनन्तरं वैश्वानर्या यजेत । प्रतिष्ठाकाम इष्ट्या यक्ष्य इति संकल्पः । पूर्ववदिष्टिः पशुकामस्य । ऐन्द्रश्चरुः इन्द्रं वो विश्वतस्परीत्यनुवाक्या । इन्द्रं नरो नेमधितेति याज्या । इयं पशुकामेष्टिः ॥

५४०. अथ द्वितीया । इन्द्रायेन्द्रियावते एकादशकपालः । इन्द्रियाणि शतक्रतो इत्यनुवाक्या । अनुते दायिमहइन्द्रियायेति याज्या । इन्द्रियाव्यन्नाद इत्यनुमन्त्रणम् । इयं द्वितीया पशुकामेष्टिः ॥

५४१. ब्रह्मवर्चसकामस्य । इन्द्राय घर्मवते एकादशकपालः । आयस्मिन्त्सप्तेत्यनुवाक्या । आमासु पक्वमिति याज्या । ब्रह्मवर्चसोत्यनुमन्त्रणमिन्द्रायेन्द्रियावते तथा इन्द्रायार्कवते च तथैव । इयं ब्रह्मवर्चसकामेष्टिः ॥

५४२. अन्नकामस्य । इन्द्रायार्कवतएकादशकपालः । इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदित्यनुवाक्या । गायन्ति त्वा गायत्रिण इति याज्या । इन्द्रियाव्यन्नाद इत्यनुमन्त्रणम् । इयमन्नकामेष्टिः ॥

५४३. भूतिकामस्य त्रिहविष्का । इन्द्राय धर्मवते एकादशकपालः । पूर्वोक्ता याज्यानुवाक्याः । इन्द्रियाव्यन्नाद इति सर्वषामनुमन्त्रणम् । इयं भूतिकामेष्टिः ॥

५४४. पापक्षयकामस्य । इन्द्रायांहोमुचे एकादशकपालः । अंहोमुचे प्रभरेमामनीषेत्यनुवाक्या दिदेव यन्मेति याज्या । अंहोमुगित्यनुमन्त्रणम् । इयं पापक्षयकामेष्टिः ॥

५४५. बद्धो वा शत्रुवेष्टितो वा तन्मोक्षार्थी संकल्प्य । इन्द्राय त्रात्रे एकादशकपालः । त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रमित्यनुवाक्या । मा ते अस्यां सहसावन्निति याज्या । त्रातइत्यनुमन्त्रणम् । इयं बन्धादिमोक्षकामेष्टिः ॥

५४६. महायज्ञान्वाजपेयादीन्कर्तुमशक्तस्तत्काम इष्टिं संकल्प्य । इन्द्रायार्काश्वमेधवते एकादशकपालः । अनवस्ते रथमित्यनुवाक्या । वृष्णे यज्ञ वृषेति याज्या । महायज्ञवानित्यनुमन्त्रणम् । इयं महायज्ञकामेष्टिः ॥

५४७. ग्रामकामस्य द्वितोया । इन्द्रायानृजवे एकादशकपालः । अन्वहमासा अन्वित्यनुवाक्या । अनु ते दायिमहइति याज्या । ग्रामवानित्यनुमन्त्रणम् । द्वितीया ग्रामकामेष्टिः ॥

५४८. दत्तद्रव्यप्राप्तिकामस्य । इन्द्राय प्रदात्रे एकादशकपालः । प्रदातारं हवामह इत्यनुवाक्या । प्रदाता वज्री वृषभ इति याज्या । प्रदातृमानित्यनुमन्त्रणम् । दत्तद्रव्यप्राप्तिकामेष्टिः ॥

५४९. तुल्येभ्योऽधिकश्रीकामस्य । इन्द्रायैकादशकपालः । रेवतीर्नः सधमाद इत्यनुवाक्या । प्रोष्वस्माइति याज्या । अधिकश्रीमानित्यनुमन्त्रणम् । अधिकश्रीकामेष्टिः॥

५५०. साधारणज्योतिष्टोमादियज्ञकामस्य । आग्नावैष्णव एकादशकपालः । अग्नाविष्णूसजोषसेत्यनुवाक्या । अग्नाविष्णूमहितद्वामिति याज्या । यज्ञवानित्यनुमन्त्रणम् । इयं यज्ञकामेष्टिः ॥

५५१. ब्रह्मवर्चसकामस्य द्वितीया । पुष्यनक्षत्रयुक्तपौर्णमास्यां प्रात-

रग्निहोत्रहोमानन्तरं ब्रह्मवर्चसकाम इष्ट्या यक्ष्ये इति संकल्पयति । सोमारुद्रौ देवता । चरुर्द्रव्यम् । श्वेतवत्साया: श्वेतवर्णाया गोर्दुग्धं मथितं सदाज्यं भवति । तेनाज्येन हविषः पात्राणां प्रोक्षणं मार्जनं च । अतः प्रोक्षणीपात्रे तदाज्यमेव जलस्थान आनयति । उन्महतमन्त्रे अप्शब्दस्य स्थाने आज्यपदस्योहः तद्विशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनान्तता प्रोह्या । प्रोक्षणमन्त्रेऽपि तथैव । द्वैधसूत्रेऽनुकमण्डलौ स्रुवेण तदाज्यं प्रक्षिप्य तेन जलेन प्रोक्षणमार्जनानि विहितानि प्रोक्षणीरासादयेति प्रैषे प्रोक्षणमासादयेत्यूहः निनयनमन्त्रे गच्छतेत्यस्यस्थाने गच्छेतिपदम् । प्रधानयागकाले विहारस्य कटादिभिः परिश्रयणम् । तदपहाय स्विष्टकृदादि । सामिधेनीषु पृथुपाजा इत्यस्याः पूर्वं मक्षू देववत इति न यजमान रिष्यसीति च द्वे ऋचौ प्रक्षेप्तव्ये तथा च सप्तदश सामिधेन्यः । सोमारुद्राविवृहतमित्यनुवाक्या । सोमारुद्रायुवमिति याज्या । ब्रह्मवर्चसीत्यनुमन्त्रणम् ॥

५५२. भाविदुश्चर्मत्वाभावकामस्य सोमापौष्णश्चरुः । सोमापूषणा जननेत्यनुवाक्या । इमौ देवौ जायमानाविति याज्या । सुत्रमेत्यनुमन्त्रणम् । इयं दुश्चर्मत्वाभावेष्टिः ॥

५५३. समाने श्रैष्ठ्यमिच्छन् संकल्प्य । अग्नये वसुमतेऽष्टाकपालः । सोमाय रुद्रवते चरुः । इन्द्राय मरुत्वतएकादशकपालः । वरुणायादित्यवते चरुः । सर्वासां तन्त्रेण युगपत्प्रधानयागः । सर्वा देवताश्चतुर्थ्यन्ता उद्दिश्य अनुब्रूहीति प्रैषः । एवं सर्वत्र । उपस्तीर्य सर्वेषां क्रमेण द्विर्द्विरवदाय युगपद्यजति । पञ्चमे प्रयाजे स्वाहाग्निं वसुमन्तं सोमं रुद्रवन्तमिन्द्रं मरुत्वन्तं वरुणमादित्यवन्तं स्वाहेति सर्वेषां सकृत्स्वाहाशब्दः सर्वासामेकैवाग्निः प्रथमो वसुभिरित्यनुवाक्या । सनो देवो वसुभिरिति याज्या । श्रेष्ठ इत्यनुमन्त्रणम् । सप्तदशः सामिधेन्यः । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । प्रेद्धो अग्नइमोअग्न इति संयाज्ये । इयं संज्ञानीष्टिरुच्यते ॥

५५४. यो मृत्योर्बिभेति स पूर्णायुःप्राप्त्यर्थी संकल्पयत्यायुष्कामः शतकृष्णलया यक्ष्यइति । प्रजापतिर्देवता । आज्येहिरण्यनिर्मितगुञ्जाप्रमाणकृष्णलमयश्चरुर्द्रव्यम् । पात्रासादने एका चरुस्थाली अवहननाद्यभावादुलूखलादेर्नासादनम् । घृतस्यैव प्रणीतापात्रे आनयनम् । घृतं

प्रणेष्यामीति प्रैषादि भवति। दारुपात्र्यां कृष्णलानोप्य प्रकृतिवन्निर्वपति ध्रुवासीतिमन्त्रेण नवं चरुपात्रमधिश्रित्य तिरःपवित्रे प्रणीताज्यमानीय धर्मास्थेत्यादिमन्त्रेण कृष्णलानोप्य श्रपयति। चरुधर्मेणोद्वास्य वेद्यामासादयति। उपस्तरणाभिधारणे यागकाले न भवतः। चतुर्गां कृष्णलस्थालीगतमेकमवदानम्। तथाज्येन सह एवं द्विरवदाय हवनकाले आज्यमेव जुहोति न कृष्णलानि। तूष्णीमवदानं प्रत्यञ्जनं च। पञ्चावत्तिनां त्रीण्यवदानानि तथा च द्वादश कृष्णलानि संपद्यन्ते। कृष्णलमेकं जुहुयाद्वा । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रइत्यनुवाक्या । प्रजापतेन त्वदेतान्यन्य इति याज्या । आयुष्मानित्यनुमन्त्रणम् । चत्वारि कृष्णलानि स्विष्टकृतेऽवद्यति । पञ्चावत्तिनस्त्वष्टौ । इडापात्रे अष्टौ पञ्चावत्तिनो द्वादश । चत्वार्यवान्तरेडायै । प्राशित्रे एकम्। ब्रह्मयजमानभागयोरेकैकम्। सर्वत्राज्येन सह। चतुर्धाकरणं नास्ति। अवत्तानि ब्रह्मणो हस्ते दत्तानि च सर्वाणि समं विभज्य ऋत्विजो गृह्णन्ति। सामान्यदक्षिणाविकल्पः फलीकरणहोमो न। इयं शतकृष्णलेष्टिः ॥

५५५. हिरण्यलाभकामस्य । आग्नेयोऽष्टाकपालः। सावित्रो द्वादशकपालः। भूम्यै चरुः। अग्नेः सप्रत्नवन्नवीयसेत्यनुवाक्या। निकाव्या वेधसः शश्वत इति याज्या। हिरण्यपाणिमूतयइति सवितुरनुवाक्या। वाममद्यसवितरिति याज्या । भूमेर्बलित्थापर्वतानामित्यनुवाक्या। स्तोमासस्त्वाविचारिणीति याज्या। स्वस्तिमानिति सवितुरनुमन्त्रणम्। अन्नाद इत्यग्नेः हिरण्यवानिति भूमेः अन्वाहार्यमासाद्य हिरण्यं दक्षिणां ददाति। इयं हिरण्यलाभकामेष्टिः ॥

५५६. हिरण्यलाभे जाते तत्प्रतिष्ठार्थं पुनरेतयेष्ट्या यजते। सा लब्धहिरण्येष्टिरुच्यते ॥

५४७. क्लीबत्वनाशपूर्वकपुंस्त्वकामस्य । सोमाय वाजिने श्यामाकश्चरुः। आप्यायस्व स मे तु त इत्यनुवाक्या। सन्ते पयांसीति याज्या। प्रप्रजया च पशुभिश्च जभिषीयेत्यनुमन्त्रणम्। इयं पुंस्त्वकामेष्टिः ॥

५५८. चक्षुष्कामस्य। अग्नये भ्राजस्वतेऽष्टाकपालः। सौर्यश्चरुः। पूर्ववदग्नेर्भ्राजस्वतो यागः अग्नीध्रः षडवत्तदानात्पूर्वं इडावत्तचरोर्यजमानाय त्रीन् पिण्डान्प्रतिमन्त्रं प्रयच्छति । उदुत्यं जातवेदसमिति

प्रथमम् । सप्तत्वा हरितो रथइत्यृचा द्वितीयम् । चित्रं देवानामित्यृचा तृतीयम् । यजमानः पिण्डान् प्राश्याचम्येडाभागं प्राश्नाति । उदग्ने शुचयस्तवेत्यग्नेर्भ्राजस्वतोऽनुवाक्या । विज्योतिषेति याज्या । उदुत्यं जातवेदसमिति सूर्यस्यानुवाक्या । चित्रं देवानामिति याज्या । चक्षुष्मानित्यनुमन्त्रणम् । इयं द्वितीया चक्षुष्कामेष्टिः ॥

५५९. कामसिद्ध्यर्थं या इष्टयो विहितास्ताः काम्येष्टिपदार्थः सिद्धः ।

श्रीपरमेश्वरः प्रसीदतु ॥

॥ शिवम् ॥

॥श्रीः॥

श्रौतपदार्थनिर्वचनम् ।

अथ पाशुकपदार्थानां नामान्युच्यन्ते ।

१. उत्तरायणं शुक्लपक्षो देवनक्षत्रं रेवती वाऽमावास्या यजनीयदिनं वाऽनुष्ठानसमयः अयं पशुबन्धकाल इत्युच्यते ॥

२. आद्यप्रयोगे तु पूर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धं रात्रावुदकशान्तिः प्रतिसरबन्धश्च क्रियते । परेद्युःस्नानादिपञ्चकानन्तरं पुण्याहवाचनम् । तत्र पशुदेवतायाः प्रथमान्तं नामोच्चार्य प्रीयतामिति यथार्थमूहनीयम् । इदं प्रथमप्रयोगपूर्वाङ्गमित्युच्यते ॥

३. दर्शपौर्णमासयागकालो यजनीयदिनमित्युच्यते ॥

४. गार्हपत्यस्य पश्चात्सपत्नीको यजमानो दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः पवित्रपाणिः प्राणानायम्य विष्णुं स्मृत्वा याः पुरस्तादित्यादि पठित्वा स्वर्गकामः श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं वा ऐन्द्राग्नेन निरूढपशुबन्धेन यक्ष्ये इति त्रिरुपांशु चिरुच्चैर्वदति । अयं पशुबन्धसङ्कल्प इत्युच्यते ॥

५. प्रतिप्रस्थातृप्रशास्तृसहितान् षडृत्विजो वृत्वाऽर्हयित्वा प्रथमानुष्ठाने पशुना यक्ष्यमाणोऽन्वारम्भणीयया यक्ष्यइति सङ्कल्पपूर्वकं अन्वारम्भणीयां समाप्याग्नीनरण्योः समारोप्योदवसाय मन्थति । यक्ष्ये करिष्ये इत्यादिपदोच्चारणसमकालीनदक्षिणहस्तकरणकपात्राधिकरणकजलप्रक्षेपसहितकरिष्यमाणकर्मानुष्ठानप्रतिज्ञासङ्कल्प इत्युच्यते ॥

६. समारोपिताग्निमदरणीग्रहणपूर्वकं देवयजनदेशं प्रति गमनमुदवसानमित्युच्यते ॥

७. मन्थनानन्तरमध्वर्युरग्नीन् विहृत्य गार्हपत्ये स्मार्तवदाज्यं संस्कृत्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा आहवनीये मनस्वत्या हुत्वा उद्धरणपक्षे पुनर्विहृत्य षड्ढोतारं मनसाद्रुत्यान्वारब्धे यजमाने चतुर्गृहीतेनाहवनीये जुहोति । स्रुवेण चतुर्वारं गृहीतमाज्यादि चतुर्गृहीतमित्युच्यते ॥

८. सूर्यन्ते चक्षुरित्यादीनि नव वाक्यानि षड्ढोतेत्युच्यन्ते ॥

९. वाचस्पतये ब्रह्मणइदं न ममेति यजमानस्य त्यागः। पुनर्विहृत्योपस्थानवरदानान्तः कूष्माण्डहोमः। पुनर्विहृत्य प्रत्येकं चतुर्गृहीतेन सारस्वताहुती पुनर्विहृत्य चतुर्गृहीतेनोरुविष्णोविक्रमस्वेत्यृचा जुहोति विष्णवे इदमिति त्यागो यजमानस्य। इयमाहुतिः करिष्यमाणयूपग्रहणार्थत्वाद्यूपाहुतिरित्युच्यते ॥

१०. अध्वर्युः पुनश्चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सस्रुवामाज्यस्थालीं बर्हिर्हिरण्यमुदपात्रं चादाय सपरशुं तक्षाणमाहूय एहि यजमानेत्युक्त्वा पूर्वद्वारेण शालाया बहिर्निष्क्रम्य यस्माद्वृक्षाद्यूपग्रहणं चिकीर्षितं तस्य समीपं गत्वा प्रतीच्यां दिशि प्रह्वां शाखां स्वयं प्राङ्मुखोऽत्यन्यानगानित्यादियजुर्मन्त्रेणोपतिष्ठते। इदं यूपयोग्यशाखोपस्थानमित्युच्यते ॥

११. तत आज्यस्थाल्याः स्रुवेणोपहत्य शाखामूलमनक्ति । देवस्त्वा सवितामध्वेत्यादियजुषा। इदं यूपशाखाञ्जनमुच्यते ॥

१२. तत ओषधे त्रायस्वैनमितिमन्त्रेण यूपमूले ऊर्ध्वाग्रं बर्हिरनूच्छ्रयति। तदुपरि स्वधितिना तिर्यक् छिनत्ति स्वधितेमैनꣳहिंसीरिति मन्त्रेण । आज्यस्थाल्यादेः सकाशात्स्रुवादिना पात्रान्तरे आज्यादेर्ग्रहणं उपहननमित्युच्यते ॥

१३. शाखाछेदनकाले यः प्रथमः शकलः परापतति तं यूपावटे प्रक्षेपार्थं क्वचित् प्रज्ञातं स्थापयति। कस्य चिदपि पदार्थस्य उपयोगकाले शीघ्रलाभार्थं अत्रेदं मया स्थापितमस्तीति शीघ्रस्मृतिजनकसङ्केतः प्रज्ञातमित्युच्यते ॥

१४. यूपशाखां छित्वाऽप उपस्पृश्य प्राच्यामुदीच्यां वा पतन्तं यूपं दिवमग्रेण मालेखीरित्यादियजुषाऽनुमन्त्रयते। वृक्षस्य छेदनदेशे हिरण्यं निधाय परिस्तीर्य परिषिच्य पूर्वाहृतेन चतुर्गृहीतेन वनस्पते शतबलशमित्यादियजुषा स्वाहान्तेन जुहोति । वनस्पतयइदमिति यजमानस्य त्यागः अयं छेदनप्रयुक्तहोम उच्यते।

१५. सहस्रवल्शा वीति पादेन स्वहृदयमभिमृशति । ततोऽप उपस्पृश्य काष्टतक्ष्णा परशुना मूलादारभ्याग्रपर्यन्तं यूपशाखायाः सर्वा अवान्तरशाखा अध्वर्युश्छेदयति यं त्वायं स्वधितिरित्यादियजुषा ।

सकृन्मन्त्रपाठो न प्रत्यवान्तरशाखम् । हस्तपरिष्वङ्गादनधिकं प्रादेशपरिमाणादनूनं उपरेण पञ्चारत्निं चषालस्थापनार्थं चतुरङ्गुलाधिकमग्रं तश्छिनत्त्यच्छिन्नो रायःसुवीर इति मन्त्रेण । छिन्नशेषस्य मूले चतुरङ्गुलमात्रमुपरं त्यक्त्वाऽवशिष्टमष्टाश्रिं चतुरस्रिं वा तक्षति । स्वर्वर्थमेकं शकलमधिमन्थनार्थं त्रीणि शकलानि स्थापयति । यूपाहुतिप्रभृत्येतावदन्तं कर्मयूपाहरणमित्युच्यते ॥

१६. तदनन्तर पाशुकवेदिमानं उत्तरवेदितन्नाभ्योर्मानं चात्वालमानं उत्करकरणं च वरुणप्रघासवत्करोति । पाशुकवेदिमग्निवत्परिस्तृणाति । इदानीं यजमानो भोजनं वपनं नवनीताभ्यञ्जनमक्ष्णोरञ्जनं च करोति । इदानीं देवतासंकल्पं करोतीति केषांचिन्मतम् । अध्वर्युरिडाजपं कृत्वाऽग्नीन् विहृत्यान्वाधाय व्रतग्रहणान्ते शाखाहरणपक्षे इषेत्वेत्यादियजुषा शाखामाच्छिनत्ति । तूष्णींप्लक्षशाखामाच्छिद्योभे शाखे तूष्णीमाहृत्य तूष्णीं यजमानमवेक्षयित्वोद्गूहति यजमानस्येत्यादिप्राकृतमन्त्रेण । ततो बर्हिः संभरणादि । ऐक्षवी विधृती भवतइति केचित् । पञ्चविधं बर्हिः । कार्ष्मर्यमयाः परिधयः । सप्तदश सामिधेन्यः शाखापवित्रकरणमन्त्रे पशुं हव्यं करोतु मे इति विशेषः । सायमग्निहोत्रहोमानन्तरमुत्तरेण गार्हपत्यं दर्भान् संस्तीर्य तेषु पशुकुम्भीं शाखां पवित्रं च त्रिगुणां त्रिव्यायामां यूपरशनां द्विगुणां द्विव्यायामां पशुरशनां च कार्ष्मर्यमय्यौवपाश्रपण्यौ विशाखामेकामपरामविशाखां कार्ष्मर्यमयं हृदयशूलं यजमानमुखसम्मितं मैत्रावरुणदण्डं चेति द्वन्द्वं सादयति । ततस्तान्युत्तानानि कृत्वा कमण्डलुगताभिरद्भिः शुन्धध्वमित्यादिप्राकृतमन्त्रेण प्रकृतिवत्प्रोक्षति । पशोरङ्गानां हृदयादीनां श्रपणार्थंभाण्डं पशुकुम्भोऽच्यते ॥

१७. यूपस्य वेष्टनार्थं या रज्जुः सा यूपरशनेत्युच्यते ॥

१८. पशुबन्धनार्था रज्जुः पशुरशनेत्युच्यते ॥

१९. वपा श्रप्यते यस्यां सा वपाश्रपणीत्युच्यते ॥

२०. यस्मिन् शूले पशुहृदयं प्रोतं भवति तत् हृदयशूलमित्युच्यते ॥

२१. अपरेद्युः प्रातरग्निहोत्रहोमानन्तरमन्वाधानव्रतरहितां बर्हि-

र्लवनादिब्राह्मणतर्पणान्तामाग्नेयीमिष्टिं करोति । सा च सर्वापि प्रकृतिवत् क्रियते इयं पशुपूर्वेष्टिरित्युच्यते ॥

२२. पश्वनुष्ठानस्य सद्यस्कालत्वपक्षे तु नान्दीश्राद्धादिवेदिमानं च पूर्वेद्युरेव क्रियते। अपरेद्युः स्नानादिपञ्चकं ततः पशुसङ्कल्पानन्तरमन्वारम्भणीयेष्टिः क्रियते। अग्नीनरण्योः समारोप्य प्रत्यक्षान्वा देवयजनदेशं प्रति नयति । मन्थनपक्षेऽग्नीन्विहृत्य मनस्वत्या हुत्वा पुनर्विहृत्य षड्ढोतृकूष्माण्डसारस्वतहोमान्तं समानम् । तदनन्तरमग्निदेवत्यां अग्न्यन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तां पशुपूर्वेष्टिं करोति । ततो यूपाहुत्यादिपाशुकवेदिपरिस्तरणान्तं करोति । ततः पशुदेवतासंकल्पं कृत्वाऽन्वाधानादिकुम्भ्यादिप्रोक्षणान्तं करोति इति विशेषः। अयं सद्यस्कालपशुप्रकार इत्युच्यते ॥

२३. अपरेद्यु राग्नेय्याइष्टेरनन्तरं यजमानो देवतासंकल्पं करोति। पाशुकं हविः। वपापुरोडाशाङ्गानि हवींषि। एकादश प्रयाजाः। अग्नीषोमावाज्यभागा। इन्द्राग्नी पशुदेवता। वनस्पतिः पृषदाज्यदेवता। देवा आज्यपाः अग्निः स्विष्टकृत्। एकादशानुयाजाः। एकादशोपयाजाः। सूक्तवाकशंयुवाकौ। चत्वारः पत्नीसंयाजाः। एवमात्मकेन साङ्गोपाङ्गेन कर्मणा सद्यो यक्ष्ये इति । अयं पशुदेवतासंकल्प इत्युच्यते ॥

२४. ततः पाणिसम्मर्शनादि। अग्नीन् परिस्तोर्याहवनीयस्य पुरस्ताद्दर्भान् संस्तीर्य तेषु स्फ्यमग्निहोत्रहवणीं जुहूं वसाहोमहवनीमुपभृतं पृषदाज्यग्रहणीं स्रुवं स्वधितिं ध्रुवां प्राशित्रहरणमिडां वेदमाज्यस्थालीं दधिस्थालीमपूर्वाज्यस्थालीं योक्त्रं वेदाग्रं धृष्टिम् उपवेषमिध्मप्रवश्चनमन्वाहार्यस्थालीं च द्वन्द्वं सादयति। एतत्पाशुकपात्रासादनमुच्यते ॥

२५. इमानि स्फ्यादीन्येकविंशतिसंख्याकानि पूर्वेद्युर्गार्हपत्यस्योत्तरत आसादितानि पशुकुम्भ्यादीनि चाष्टौ पाशुकपात्राणीति कथ्यन्ते ॥

२६. एतत्पाशुकपात्रासादनानन्तरं ब्रह्माणं दक्षिणतस्तूष्णीमुपवेश्य पृष्ठ्यांस्तीर्त्वा पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेत्युक्त्वा वेषाय त्वेत्यग्निहोत्रहवणीमादाय प्रत्युष्टमित्यादिमन्त्रेण गार्हपत्ये प्रकृतिवत्प्रतितप्य प्रोक्षणीः संस्कृत्य प्रोक्षिताः स्थेत्यन्तं कृत्वा पाशुकपात्राणि प्रकृतिवत्प्रो-

क्ष्याज्यं निरूप्य तूष्णीं दधि निरूप्यापूर्वाज्यं च निर्वपति। आज्यमधि-श्रित्य पर्यग्नि करोति। पशुपूर्वेष्ट्यशक्तौ तु एतस्मिन् काले स्मार्तवत्सं-स्कृताज्येन चतुर्गृहीतेन अग्निपदं चतुर्थ्यन्तमुद्दिश्य स्वाहान्तेन पूर्णाहु-तिहोममात्रं भवति। निर्वापानन्तरं प्राकृतमन्त्रेण वेदं गृहीत्वा प्रकृति-वत्पाशुकीं वेदिं त्रिः सम्मार्ष्टि। तस्याः पश्चादुपविश्य स्फ्यादानादि अनीदितस्त्रिर्हरेत्यन्तं प्रकृतिवत्करोति। अथ स्फ्यमुदपात्रं बर्हिः शम्या-मित्येतत्समादाय यजमानपत्नीभ्यां सह चात्वालदेशं गत्वा वरुणप्र-घासवच्चात्वालं कृत्वा उत्तरवेदिनाभिप्रच्छादनान्तं करोति। ततो देवस्यत्वेत्यादिनाऽभ्रिमादायाऽभ्रिरसि नारिरसीत्यभिमन्त्र्य तयाऽर्धम-न्तर्वेदि अर्धं बहिर्वेदि पदमात्रविष्कम्भं यूपावटं परिलिखति। परिलि-खितमित्यादि यजुषा सकृत् द्विस्तूष्णीम्। यूपरोपणार्थं यो गर्तः खन्यते स यूपावट इत्युच्यते।

२७. इदं यूपावटपरिलेखनमुच्यते ॥

२८. अथाग्नीध्रं संप्रैषमाह। अग्नीदेहीमं यूपावटं खनोपरसम्मितं प्राक् पुरीषमुद्वपताच्चतुरङ्गुलेनोपरमति खनतात् इति। आग्नीध्रो यूपा-वटं खनति खानयति वा। अध्वर्युर्यदा चात्वालकरणादिनाभिप्रच्छा-दनान्तं करोति तदा प्रतिप्रस्थाता त्रिप्रादेशप्रमाणैरनियतकाष्ठैरिध्मं बध्वाऽग्निप्रणयनार्थमाहवनीये प्रक्षिप्य ज्वलयति। चात्वालकरणादि उत्तरवेदिनाभिप्रच्छादनान्तं वरुणप्रघासपर्वोक्तं कर्म औत्तरवेदिकमित्यु-च्यते ॥

२९. यूपावटपरिलेखनानन्तरमाग्नीध्रश्चात्वालमृदा पूरितां पात्री-मग्न्युद्धरणपात्र्युपयमनार्थमग्निसमीपे स्थापयति। अध्वर्युस्तूष्णीमुत्पूताः प्रोक्षणीः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छतीत्यादियजमानकर्तृकाहुतित्रयहोमान्तं कर्म वरुणप्रघासपर्वोक्तम् अग्निप्रणयननामकमिदानीं करोति। अग्निप्रणयना-नन्तरं ब्रह्मा पाशुकवेद्या दक्षिणतउत्तरवेद्यार्जवेन मन्त्रेणोपविशति। तस्य पश्चाद्यजमानः। अध्वर्युरुत्तरं परिग्राहं परिगृह्य योयुपित्वा तिर्यञ्चं स्फ्यं प्रकृतिवत् स्तब्ध्वा सम्प्रैषमाह। प्रोक्षणीरासादयेध्माबर्हिरुपसा-दय स्रुवं च स्वधितिं च स्रुचश्च संमृड्ढि तूष्णीं पृषदाज्यग्रहणीं पत्नीं सन्न-ह्याज्येन दध्ना चोदेहीति। प्रोक्षण्यासादनादिप्रकृतिवत् संमार्जने

विशेषः । शालामुखीये प्रतितप्य स्रुवत् स्वधितिं जुहूवद्वसाहोमहवन्या उपभृद्वत्पृषदाज्यग्रहण्याश्च सम्मार्गः । जुह्वामाज्यग्रहणपर्यन्तं प्रकृतिवत् । उपभृति चतुर्गृहीतं गृहीत्वा महीनां पयोसीति मन्त्रेण पृषदाज्यग्रहण्यामाज्येनोपस्तृणीते । विश्वेषां देवानां तनूरिति द्वितीयमुपस्तरणम् । ऋद्ध्यासमद्येत्यादियजुषा तस्यां दर्भद्वयान्तर्धानेन दधि गृह्णाति । बर्हिर्द्वयं दूरीकृत्य विष्णो हृदयमसीति प्रथममभिघारयति । एकमिषेत्यादिमन्त्रेण द्वितीयमभिघारणम् । यजमानश्चरोस्त्वेत्यादिचतुर्भिरुपभृदाज्यग्रहाननुमन्त्र्योत्तरैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः पृषदाज्यग्रहाननुमन्त्रयते । अध्वर्युः पञ्चविधं बर्हिः पाशुकवेद्यां स्तीर्त्वा कार्ष्मर्यमयान् परिधीन् उत्तरवेद्यां परिधाय विधृत्योराश्ववालं प्रस्तरं निधायोपभृदनन्तरं तन्मन्त्रेणोपभृत उत्तरतः पृषदाज्यग्रहणीमासाद्य तदुत्तरतो ध्रुवामासादयति । एतत् जुह्वाद्यासादनं पाशुकस्रुगासादनमित्युच्यते ॥

३०. आज्यस्थाल्याज्यपूरितं स्रुवं स्वधितिं चाग्रेण स्रुचां दक्षिणतो नीत्वा प्रस्तरे जुह्वा दक्षिणतः सादयति । प्राकृते स्रुवासादनमन्त्रे स्योनादिपदानां यथार्थमूहो द्विवचनमेकवचनस्थाने भवति । स्रुवस्वधिती यथा दक्षिणतो नीतौ तथैवोत्तरत आनीय ध्रुवायामवदधाति । अत्रापि प्रकृतिप्राप्तमन्त्रे ऊहयोग्यानामृषभादिपदानां यथार्थं द्विवचनान्तता भवति । स्वधितेर्द्वितीयस्य सत्त्वात् । सर्वाज्याभिमन्त्रणान्तं प्रकृतिवत् । अन्वाधानप्रभृत्येतावदन्तं कर्म पश्वङ्गप्राकृतमुच्यते ॥

३१. (अथकेवलपाशुकम् ।) प्रदक्षिणमावृत्या प्रत्यङ्ङाद्रुत्य तूष्णीं संस्कृता यवमतीः प्रोक्षणीर्बर्हिर्मुष्टिं सस्रुवां स्माताज्यस्थालीं स्वरुं रशने मैत्रावरुणदण्डं प्रथमपतितयूपशकलं हिरण्यमुदपात्रं चादायोत्तरवेदिसमीपे निधायोदपात्रोदकेन यूपं प्रक्षालयति यत्ते शिक्वःपरावधीदित्यृचा । एतद्यूपप्रक्षालनमुच्यते ॥

३२. ततश्चात्वालोत्करयोर्मध्यमार्गेण यूपमानीय यूपावटस्य पुरःस्ताद्यूपं प्रागग्रं शाययित्वोत्तरवेद्या उत्तरतस्तिष्ठन् पृथिव्यै त्वेत्यादिमन्त्रेण यवमतीभिः प्रोक्षणोभिर्मूलादारभ्याग्रपर्यन्तं सकृदेव प्रोक्षति । एतद्यूपप्रोक्षणमित्युच्यते ॥

३३. शुन्धतां लोक इत्यादिमन्त्रेण यूपावटेऽतिशिष्टा प्रोक्षणी-

र्निनयति । यवोसि यवयेत्यादिमन्त्रेण यूपावटे यवान् प्रक्षिपति । प्राचीनावीती बर्हिर्मुष्टिं द्वेधा कृत्वा एकं भागं प्रागग्रमपरं दक्षिणाग्रं च कृत्वा द्वयोर्भागयोर्मध्यं यूपावटस्य मध्ये यथा स्यात्तथा भागद्वयं निदधाति पितृणा सदनमसीति मन्त्रेण । तस्य मध्ये हिरण्यं निधाय तस्योपरि पितृभ्यः स्वाहेति मन्त्रेण स्रुवाहुतिं जुहोति । यजमानोपि प्राचीनावीती भूत्वा पितृभ्य इदं न ममेति त्यागं पठति । अध्वर्युर्यज्ञोपवीती प्रथमपतितं यूपशकलं यूपावटे प्रक्षिपति स्वावेशोस्यग्रेगा इत्यादिमन्त्रेण । अयं यूपशकलप्रक्षेप इत्युच्यते ॥

३४. ततः सस्रुवां स्मार्ताज्यस्थालीं स्वरुं यूपरशनां मैत्रावरुणदण्डमुदपात्रं चादाय एहि यजमानेति यजमानमामन्त्र्याग्रेण यूपं परीत्य दक्षिणत उदङ्मुखस्तिष्ठति । यजमानो यूपस्यावटस्य च मध्येनोत्तरतो गत्वाऽग्रेण यूपं परीत्याध्वर्योर्यूपस्य च मध्येन पश्चाद्गत्वोदङ्मुखस्तिष्ठति । पत्नी तु अध्वर्योरुत्तरतो यजमानस्य दक्षिणतः पश्चाद्गत्वोदङ्मुखी तिष्ठति । उपरसमीपे अध्वर्युश्चषालमुन्मुच्याज्येन यूपाग्रे स्रुवेणानक्ति देवस्त्वा सवितेत्यादिमन्त्रेण । चषालमन्तरतो बाह्यतश्च स्वभ्यक्तं कृत्वा यूपाग्रे प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्यस्त्वेत्यादिमन्त्रेण । चषालो यूपकटक इति कोशात् पञ्चारत्निपरिमाणयूपस्य अग्रभागे अधिके चतुरङ्गुलोच्चे सन्तक्षिते कटकवत् यः प्रवेश्यते स चतुरङ्गुलमात्रः सुबिलः चषाल इत्युच्यते ॥

३५. ततस्तक्षणकाले चिह्नितामग्निष्ठामस्रिं स्रुवेणाभिघारयन्नाह । यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति । अञ्जनप्रभृति स्वर्वगूहनपर्यन्तं पत्नीयजमानौ यूपं नोत्सृजेताम् । अध्वर्युरुपर्याज्यमानयति । यजमानस्तेनाज्येन यूपमुपरवर्जं सर्वतः समनक्ति । पत्न्युपरमनक्ति । अत्र पञ्चारत्निपरिमाणयूपस्य मूलप्रदेशे प्रथमोऽरत्निपरिमितो भागो यो यूपावटे रोप्यते स उपर इत्युच्यते ॥

३६. अग्नं यूपायेत्यादिप्रैषो यूपाञ्जनप्रैष इत्युच्यते ॥

३७. यूपस्य चतस्रोष्टौ वाऽस्रयो भवन्ति तत्राग्निसंमुखास्रिः अग्निष्ठास्रिरित्युच्यते ॥

३८. अध्वर्युरवटाद्बहिर्यूपमुच्छ्रयन्नाह । उच्छ्रीयमाणायानुब्रूऽहीति । अयं यूपोच्छ्रयणप्रैष इत्युच्यते ॥

३९. अध्वर्युर्यजमानेन सह यूपमुच्छ्रयति उद्दिवं स्तभानेत्यादिमन्त्रेण । यातेधामानीति द्वाभ्यामृग्भ्यां यूपमवटे प्रवेशयति । अग्निष्ठामस्त्रिमाहवनीयस्याभिमुखीं करोति । एतद्यूपोच्छ्रयणमित्युच्यते ॥

४०. ततः स्थिरस्य यूपस्य चषालं यजमानमवेक्षयति तद्विष्णोरित्यृचा । इदं चषालावेक्षणमित्युच्यते ॥

४१. ततो ब्रह्मवनिन्त्वेत्यादिमन्त्रेणावटे प्रदक्षिणं मृत्तिकां प्रवेशयति । मैत्रावरुणदण्डेन यूपमभितः संहन्ति ब्रह्म दृंह क्षत्रं दृंहेत्यादिमन्त्रेण । इदं यूपसंहननमित्युच्यते ॥

४२. अवटं पार्श्वभूम्यपेक्षयाऽन्यूनमनतिरिक्तं पुरीषेण प्रच्छाद्य तत्रोदपात्रोदकं प्रदक्षिणं नीय यूपरशनामादाय त्रिः संभुज्य मध्यमेन गुणेन यूपं नाभिदघ्ने त्रिः प्रदक्षिणं परिव्ययन्नाह परिवीयमाणायानुब्रूऽहीति । अयं परिव्ययणप्रैष उच्यते ॥

४३. ततः परिवीरित्यृचा परिव्ययति । यूपसमीपमारभ्य परस्परसंलग्नं कृत्वाऽन्तं प्रवेश्य कुशलक्रियया ग्रन्थिं कृत्वा रशनाग्रं निर्भिद्य रशनामूलं प्रवेश्याग्निष्ठायामस्त्रयां मध्यमं रशनागुणं निर्भिद्य तत्र स्वरुं प्रवेशयति । अन्तरिक्षस्येत्यादि गूहामीत्यन्तेन मन्त्रेण । यूपतक्षणकाले पतितं शकलं प्रकृते गूह्यमानं स्वरुपदवाच्यम् ॥

४४. यूपप्रक्षालनप्रभृत्येतावदन्तं कर्म यूपसंस्कार इत्युच्यते ।

४५. अथैनं पशुं हरिद्रामलकादिभिः स्नापितमन्तरेण चात्वालोत्करौ प्रपाद्य यूपाहवनीययोर्मध्येन दक्षिणतो नीत्वा यूपस्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखं यः कश्चिद्धारयति । पशोरुक्तो यो वर्णो विधिवाक्ये यथा वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादौ श्वेतवर्णस्तादृशवर्णविशिष्टपश्वभावे अथ वा पशोः प्रतिषिद्धत्वेऽध्वर्युर्नित्याज्यस्थाल्याज्येन वसाहोमहवन्या प्रायश्चित्ताहुतीर्जुहोति । अग्निर्मूर्धेत्यृचा । अग्नयइदं नममेति त्यागो यजमानस्य अग्नाविष्णू सजोषसेत्यृचा । अग्नाविष्णुभ्यामिति त्यागः । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यृचा । इन्द्रायेदमिति त्यागः । वायो शतं हरीणा-

मित्यृचा। वायवइदमिति त्यागः। प्रजापते न त्वदित्यृचा। प्रजापतय इदमिति त्यागः। एता आहुतयः पशुप्रायश्चित्ताहुतय उच्यन्ते॥

४६. एकशृङ्गश्छिन्नकर्णोन्धो भग्नदन्तो वामनश्छिन्नपुच्छः शिपिविष्टो वधिरः कच्छनियुक्त एकखुरश्च पशुः प्रतिषिद्धपशुरुच्यते॥

४७ प्रतिर्बर्हिर्मन्त्रं वदन्निषेत्वेति मन्त्रेण द्वे बर्हिषी गृहीत्वा पशोः शृङ्गयोर्मध्ये वर्हिर्भ्यामन्वारभ्येन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टमित्यादिमन्त्रेण यजमानेन सह मनसा सङ्कल्प्योपाकरोति उपवीरसीत्याद्यृचा प्रजापतेर्जायमाना इत्यृचा इमं पशुं पशुंपते इत्यृचा अनुमन्यस्वेति यजुषा च। इदं पशूपाकरणमित्युच्यते॥

४८. बर्हिषी अन्यैः पदार्थैरसंसृष्टे प्रज्ञाते निधायोत्तरवेदीसमीपे पूर्वपरिगृहीतशकलत्रयमध्ये एकमधिमन्थनशकलं प्रागायतं निदधाति अग्नेर्जनित्रमसीति मन्त्रेण। तस्य पार्श्वयोः प्रागायतौ वृषणौ हस्ताभ्यां युगपदन्वञ्चौ निदधाति वृषणौ स्थ इति मन्त्रेण। उर्वश्यस्यायुरसीत्यादिमन्त्रेण दक्षिणेन हस्तेनोत्तरारणिं सव्येनाधरारणिमादत्ते। घृतेनाक्ते इत्यादिमन्त्रेणारणिद्वयमपूर्वाज्यस्थाल्यां समनक्ति। अधिमन्थनशकले अरणी निधाय प्रजातीयं यजमानं वाचयति। गायत्रं छन्दोनुप्रजायस्वेत्यादियजुर्मन्त्रः प्रजात्यै अग्निप्रजननाय हितमिति व्युत्पत्त्या प्रजातीय इत्युच्यते॥

४९. मन्थन्नाह। अग्नये मथ्यमानायानुब्रू३हीति। अयं मन्थनप्रैष उच्यते॥

५०. अग्नौ जाते सत्याह। जातायानुब्रू३हीति। यजमानान्वारब्धोऽध्वर्युर्जातमग्निमाहवनीये भवतं नः समनसावित्यृचा प्रहरति। अस्मात्प्रहरणात्पूर्वं प्रह्रियमाणायानुब्रू३हीति प्रैषो होतारं प्रति सप्रहरणप्रैष इत्युच्यते॥

५१. अपूर्वाज्येन सकृद्गृहीतेन आहवनीये प्रहृतस्याग्नेरुपरि अग्नावग्निश्चरतीत्यृचा जुहोति। ततो देवस्य त्वेति मन्त्रेण द्विगुणां रशनामादाय तया सव्यशृङ्गवर्जं पशुम् अक्षणया शिरसि बध्नाति ऋतस्य त्वा देवहविरित्यादिमन्त्रेण। द्विगुणायाः पशुरशनायास्त्रिगुणाया यूपरश-

नायाश्च प्रान्तानेकीकृत्य धर्षा मानुषानिति मन्त्रेण बध्नाति इदं कर्म पशुनियोजनमित्युच्यते ।।

५२. अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यादिमन्त्रेण तूष्णीं संस्कृताभिरद्भिः पशुं प्रोक्षति। पात्रान्तरे जलमानीय वपां पेरुसीति मन्त्रेण पशुं पाययति। तूष्णीं संस्कृताभिरद्भिः पशुमुपरिष्टात्प्रोक्ष्य स्वात्तं चिदित्यादिमन्त्रेण अधस्तात्प्रोक्षति प्रोक्षणीर्निदधाति । एतत्पशुप्रोक्षणमित्युच्यते ।।

५३. अथेध्मात्समिधमाददान आह अग्नये समिध्यमानायानुब्रू३हीत्यादि जौहवाघारपर्यन्तं प्रकृतिवत् । तदनन्तरमुदङ्ङागत्याघारशेषजौहवाज्येन पशुं ललाटे समनक्ति सन्ते प्राणो वायुनेत्यादिमन्त्रेण। सं यजत्रैरङ्गानीति मन्त्रेण ककुदि। सं यज्ञपतिराशिषेति मन्त्रेण दक्षिणश्रोण्याम् । इदं पशुसमञ्जनमित्युच्यते ।।

५४. ततो ध्रुवां समज्य यथायतनं स्रुचौ सादयित्वा प्रवरं प्रवृणीते। तत्र होतुःप्रवरानन्तरम् आश्राव्य प्रत्याश्राविते मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशास्तादित्युक्त्वा मैत्रावरुणस्य नाम गृह्णाति। अमुकशर्मा मानुष इति। घृतवतीशब्दश्रवणानन्तरं जुहूपभृतावादायात्याक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्रविते आह समिद्भ्यः प्रेष्येति। द्वितीयादिप्रयाजेषु प्रेष्येत्येव वदति प्रशास्तृप्रेषान्ते तेन सह यजेति वदति न वा चतुर्थाष्टमयोः प्रयाजयोरौपभृदाज्यस्य जुह्वां समानयनम् । स्वाहा कृतीभ्यः संस्रावस्य जुह्वां रक्षणं पञ्चमप्रयाजे यो यजमानस्य त्यागः स एव षष्ठादिषु। दशप्रयाजानिष्ट्वोदङ्ङत्याक्रम्य स्वरुं स्वधितिञ्चादाय तौ सह जुह्वां समज्य ताभ्यां सहैव पशुं समनक्ति घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथामिति मन्त्रेण। स्वधितिं शमितुर्हस्ते प्रयच्छति स्वरुं रशनायामवगूहति। यथायतनं स्रुचौ सादयित्वाह । पर्यग्नये क्रियमाणायानुब्रू३हि इति। अयं पर्यग्निकरणप्रैष इत्युच्यते ।।

५५. तत आग्नीध्र आहवनीयादुल्मुकमादायान्तरेण चात्वालोत्करावुत्तरेण शामित्रमग्रेण पशुं जघनेन स्रुच इत्येवंरीत्या त्रिः प्रदक्षिणं पर्येति। यथोल्मुकमन्तर्भवति स्वयं बहिर्भवति तथा । इदं पाशुकपर्यग्निकरणमुच्यते ।।

५६. ततोध्वर्युरपूर्वाज्यात्सकृद्गृहीतेन परिशरणत्रयमध्ये प्रथमे एकं

उत्तरयोः परिसरणयोर्द्वे द्वे एवं पञ्चापाव्यानि जुहोति । प्रजानन्तइत्येका येषामीशे पशुपतिरिति द्वितीया ये बध्यमानमिति तृतीया य आरण्या पशवः इति चतुर्थी प्रमुञ्चमाना इति पञ्चमी । एता ऋचो पाव्यानीत्युच्यन्ते ॥

५७. प्रजापतय इदमिति प्रथमयोस्त्यागः । अग्नये वायवे विश्वेभ्यो देवेभ्य इति क्रमेण तृतीयादीनाम् । आग्नीध्रस्य पर्यग्निकरणार्थं प्रदक्षिणं गमनं परिसरणमित्युच्यते ॥

५८. अथ वा परिसरणानुसरणं विना यथासम्भवं होमः । अयमपाव्यहोम इत्युच्यते ॥

५९. आग्नीध्र आहवनीयसमीपे उल्मुकं निधाय यथागतन्त्रिः पुनः पर्येति । तदनन्तरं प्रतिप्रस्थाता उपवेषेण पुराणगार्हपत्यादुदीचोङ्गारान्निरूहति मातरिश्वनो धर्मोसीति मन्त्रेण । तानादाय दक्षिणया द्वारा दक्षिणेन विहारं ब्रह्मयजमानयूपानामन्तरत आहरन् स्वयं बहिर्गच्छन् अन्तरेण चात्वालोत्करावुदग्गत्वा शामित्रशालायां निदधाति । अयं निहितोऽग्निः शामित्र इत्युच्यते ॥

६०. आग्नीध्रः यूपोत्तरवेद्योर्मध्येन शामित्रशालां प्रतिनीयमानस्य पशोरग्रत उल्मुकं गृहीत्वा गच्छति । अध्वर्युर्यजमानश्च पशुं वपाश्रपणीभ्यामन्वारभेते । अध्वर्युराश्राव्य प्रत्याश्राविते आह । उपप्रेष्यहोतर्हव्या देवेभ्यः इति । अयमुपप्रैष इत्युच्यते ॥

६१. अन्तरेण चात्वालोत्करावुदञ्चं चीयमानं पशुमनुमन्त्रयते नाना प्राणो यजमान इति मन्त्रेण । आग्नीध्र उदङ्मुखं निष्क्रम्य किञ्चित्प्राग्गत्वा शामित्रसकाशे उल्मुकं निदधाति । अध्वर्युस्तस्योल्मुकस्योत्तरतः प्राग्वोदग्वोपाकरणबर्हिषोर्मध्ये एकं बर्हिरपास्यति पृथिव्याः सम्पृचः पाहीति मन्त्रेण । पूर्वं येन बर्हिर्द्वयेन पशोरुपाकरणं कृतं तदुपाकरणबर्हिरुच्यते ॥

६२. अध्वर्युः शमितारं प्रत्याह । अकृण्वन्तं मायुं संज्ञपयतेति । अयं शमितृप्रैष इत्युच्यते ॥

६३. तस्मिन् बर्हिषि प्रतीचीनशिरसमुदीचीनपादं पशुं शाययित्वा शमितारः संज्ञपयन्ति एवंरीत्या पशोर्मारणं संज्ञपनमित्युच्यते ॥

६४. यजमान ऋत्विजश्च संज्ञप्यमानं पशुमनवेक्षमाणाः सन्तः संज्ञपनकाले पृषदाज्यसमीपे आसते इह प्रजा विश्वरूपा रमन्तामित्यृचं च जपन्ति । शमितारः संज्ञपनानन्तरं संज्ञप्त इत्याहुः । अध्वर्युरुपाकरणप्रभृति संज्ञपनपर्यन्तं पशोर्वाशिने वेपने पलायने मरणे शकृत्कृतौ मूत्रकरणे च प्रतिनिमित्तं निमित्तक्रमेण तिस्रस्तिस्र आहुतीर्जुहोति यदस्य पारे रजस इत्यादितिसृभिर्ऋग्भिः । तत्र द्वितीयस्यामृचि वाशने निमित्ते यस्माद्भीषा वाशिष्ठा इति पाठः । वेपने तु वाशिष्ठा इति पदस्य स्थाने वेपिष्ठा इति पदमूहनीयम् एवं सर्वनिमित्तेषु । अग्नये वैश्वानरायेदमिति यजमानस्य त्याग आद्ये । अन्त्ययोस्तु रुद्राय मीढुष इति । उदकोपस्पर्शश्च । एता वाशनादिनिमित्ताहुतय उच्यन्ते ॥

६५. ततोऽपूर्वाज्यात्सकृद्गृहीतेन यत्पशुर्मायुमकृतेत्यादिमन्त्रेण जुहोति । अग्नय इति त्यागो यजमानस्य इयं संज्ञप्ताहुतिरित्युच्यते ॥

६६. शमितार उगेत्यादिमन्त्रेण पश्वभिमुखं गच्छन्ति । अदितिः पाशमित्यादि मन्त्रेण पाशात्प्रमुच्यमानं पशुमनुमन्त्रयते । अविशाखया वपाश्रपण्या पाशमादायारातीयन्तमित्यादिमन्त्रेण नैर्ऋत्यां दिशि निरस्यति । अथ प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुत्थाप्योदककमण्डलुं धारयित्वा नमस्तआतानेति-मन्त्रेणादित्यमीक्षयति । अन्तरेण चात्वालोत्करौ पत्नीमुदङ्ङुपनिष्क्रमय्य प्राचीमुदानयन्ननर्वाप्रेहीत्यादिमन्त्रं वाचयति । अध्वर्युः पशुसमीपे अपो वीक्षमाणां पत्नीम् आपो देवीरित्यादिमन्त्रं वाचयति । स्वयमेव मन्त्रं ब्रुवाणा पत्नी जलं सिञ्चन्ती सती क्रमेण पशोरङ्गान्याप्याययति । वाक् त आप्या-यतामिति मन्त्रेण वाचं प्राणस्त इति नासिके । एवं चक्षुस्तइति चक्षुषी । श्रोत्रं त इति श्रोत्रे । चक्षुरादेर्द्वित्त्वात् मन्त्रे एकवचनान्तप्रयोगात्प्रतिस्थानं मन्त्रावृत्तिरिति केचित् । या ते प्राणाञ्छुगित्यादिमन्त्रे सकृदेव वदति । पूर्वमाप्यायितानि वागादीन्यङ्गानि संमृशति । ततो नाभिस्तआप्यायता-मिति नाभिम् । पायुस्तइति गुदम् । ततः शुद्धाश्चरित्राइत्यादिमन्त्रेण पशोश्चतुरः पादानेकीकृत्य प्रक्षालयति अतिशिष्टा अपः पशोः पृष्ठमूला-दारभ्याग्रपर्यन्तं निनयति शं महोभ्यामिति मन्त्रेण । एतावत्कर्म संज्ञप्त-पश्वाप्यायनमित्युच्यते ॥

६७. अध्वर्युः पत्नीमन्यत्र गमयित्वा पशोर्दक्षिणपार्श्वे द्वितीयमुपा-

करणर्बर्हिः ओषधे त्रायस्वैनमितिमन्त्रेण प्रागग्रं निदधाति। स्वधिते मैनं हिंसीरिति मन्त्रेण तस्योपरि स्वधितिं तिर्यञ्चं निदधाति। बर्हिषा सह त्वचं छित्वा बर्हिषोऽग्रं दक्षिणहस्ताङ्गुल्यन्तराले सक्तं कृत्वा बर्हिषोऽधोभागस्योभावन्तौ सह गृहीत्वा रुधिराक्तं छिन्नप्रदेशं नैर्ऋत्यां दिशि रक्षसां भागोसीत्यादिमन्त्रेण निरस्यति। इदं त्वक्छेदनमित्युच्यते ॥

६८. ततोप उपपृश्य छिन्नप्रदेशं पुनर्विस्तीर्णं कृत्वा इषेत्वेतिमन्त्रेण वपामुद्धरति । इदं वपोद्धरणं वपोत्खेदनमिति चोच्यते ॥

६९. हृन्मेदस्तु वपा वसेतिकोशात् मेदोविशेषः सर्वोदरव्यापी पोलिकाकारोतिश्वेतवर्णो वपेत्युच्यते ॥

७०. तया वपया सशाखां वपाश्रपणीं घृतेनेत्यादिप्रोर्णाथामित्यन्तेन मन्त्रेण प्रच्छादयति। अविशाखया वपाश्रपण्या वपायाअधोभागं गृहीत्वा वपां स्वधितिनाऽच्छिन्नोराय इत्यादिमन्त्रेण छिनत्ति। प्राङ्मुखः पर्यावृत्य वपामद्भिः प्रक्षालयति। एतद्वपाप्रक्षालनमित्युच्यते ॥

७१ अथैनां वपां शामित्राग्नौ प्रतितपति। एतद्वपाप्रतितपनमुच्यते ॥

७२. अग्नीध्र शामित्रसकाशे पूर्वनिहितमुल्मुकमादायान्तरेण चात्वालोत्करानुत्तरवेद्यभिमुखो गच्छति। तस्य पश्चादध्वर्युः उर्वन्तरिक्षमन्विहीतिमन्त्रेण गच्छति। यजमानो वपाश्रपणीमन्वारभते। आग्नीध्रउल्मुकमाहवनीये प्रक्षिपति । इदं पशूल्मुकप्रक्षेपणमित्युच्यते ॥

७३. अध्वर्युराहवनीयस्योत्तरपार्श्वस्थेष्वङ्गारेषु पूर्वमङ्गुल्यन्तराले स्थापितं बर्हिषोऽग्रं प्रक्षिपति वायो वीहीत्यादिमन्त्रेण। अयमुपाकरणबर्हिरग्रप्रक्षेप इत्युच्यते ॥

७४. प्रदीप्तस्य बर्हिरग्रस्य ज्वालायां वपां वपाश्रपण्या किञ्चित्प्रतितप्य यूपाहवनीययोरन्तरेण नीत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति। प्रतिप्रस्थाता आहवनीयस्य दक्षिणतः उदङ्मुखः स्थित्वा श्रपयति। अध्वर्युरासीनः श्रप्यमाणाया वपाया उपरि अपूर्वाज्येन त्वामुते दधिरइत्यृचा स्रुवाहुतिं जुहोति। जातवेदसेऽग्नयइदमिति यजमानस्य त्यागः। इयं स्तोकाहुतिरित्युच्यते ॥

७५. अथाध्वर्युर्होतारं सम्प्रेष्यति । स्तोकेभ्योनुब्रू३हीति इदं वपाश्रपणमुच्यते ॥

७६. वपायां श्रृतायां सत्यां पात्रान्तरेऽपूर्वाज्येन उपस्तीर्य वपाश्रपणीसकाशाद्वपामुद्धृत्य तस्मिन् पात्रेऽवधायाग्नावधिश्रित्य अपूर्वाज्येनाभिघार्योदगुद्वास्य तेनैवाज्येन सान्नाय्यवन्मन्त्रेणालङ्करोति । इदं वपालङ्करणमित्युच्यते ॥

७७. स्रुचां दक्षिणतः पञ्चहोत्रावपामासादयति । इदं वपासादनमुच्यते ।

७८. अग्निर्होतेत्यादीनि पञ्चवाक्यानि पञ्चहोतृपदवाच्यानि ॥

७९. यजमानेनासन्नाभिमन्त्रणे कृते स्रुगादापनमन्त्रगतघृतवतीशब्दं श्रुत्वाऽध्वर्युर्जुहूपभृतावादायात्याक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्राविते मैत्रावरुणं प्रत्याह । स्वाहा कृतीभ्यः प्रेष्येति अयमुत्तमप्रयाजप्रैषप्रैष उच्यते ।

८०. मैत्रावरुणेन प्रेषितो होता एकादशीं प्रयाजयाज्यां पठति । होत्रा वषट्कृतेऽध्वर्युरुत्तमप्रयाजेन प्रचरति । तत उदङ्ङत्याक्रम्य प्रयाजशेषेण ध्रुवामभिघार्य पृषदाज्यमभिघार्य दक्षिणतो गत्वा वपामभिघार्य यथागतं प्रतिनिवृत्य चतुर्वारं ध्रुवाया आज्यं गृह्णान आह । अग्नय आज्यस्यावदीयमानस्यानुब्रू३हीति ततोऽत्याक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्रावितआह । अग्नयआज्यं प्रस्थितं प्रे३ष्येति । ततो मैत्रावरुणप्रेषितो होता यजति होत्रा वषट्कृतेध्वर्युः प्रकृतिवत्प्रथमाज्यभागेन प्रचरति एवं द्वितीयाज्यभागेन । तत्र सोमायाज्यस्यावदीयमानस्यानुब्रू३हि सोमायाज्यं प्रस्थितं प्रे३ष्येति प्रैषयोर्विशेषः । उभयत्र याजमानं प्रकृतिवत् । अथापूर्वाज्येन जुह्वामुपस्तीर्य तदुपरि हिरण्यशकलमवधाय वपामेकीकृत्य स्रुवेणाददान आह । इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषो वपाया मेदसोनुब्रू३हीति अयं वपानुयाज्याप्रैष उच्यते ॥

८१. वपां स्रुचि निधाय तदुपरि हिरण्यशकलं निधायापूर्वाज्येनाभिघार्यापूर्वाज्यस्थालीं सस्रुवामाहवनीयसकाशे निधायात्यक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्रावितआह । इन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रस्थितं प्रे३ष्येति अयं वपायाज्याप्रैष उच्यते ॥

८२. स्वाहा देवेभ्य इतिमन्त्रेण पुरस्तात् स्रुवेणाज्याहुतिं जुहोति। देवेभ्य इदमिति यजमानस्य त्यागः। अध्वर्युर्होतुर्याज्यायाः उपक्रमकाले जातवेदो वपयेत्यृचं स्वाहाकारान्तां पठन् वषट्कारसमकालं स्रुङ्मुखेन वपां जुहोति। याजमानं प्रकृतिवत्। देवेभ्यः स्वाहेति मन्त्रेणोपरिष्टात् स्रुवाहुतिं जुहोति। याजमानं पूर्ववत्। आज्यभागानन्तरमेतावत्कर्म वपायाग इति वपाप्रचार इति चोच्यते ॥

८३. ततो विशाखां वपाश्रपणीं प्रागग्रामत्रिशाखां वपाश्रवणीं प्रत्यगग्रां च कृत्वाऽऽहवनीये स्वाहोर्ध्वनभसमित्याद्यृचा सस्वाहाकारयानुप्रहरति। इदं वपाश्रपण्यनुप्रहरणमुच्यते ॥

८४. ऊर्ध्वनभसे मारुतायेदमिति यजमानस्य त्यागः। वपाश्रपण्योरुपरि संस्रावेणाभिजुहोति। तत उदङ्ङत्याक्रम्य यथायतनं स्रुचौ मादयित्वा षडृत्विजो यजमानः पत्नी च चात्वालदेशं गत्वा परस्परस्याह्वानं कुर्युः। तद्यथा पत्न्येहि। होतरेहि। ब्रह्मन्नेहि। प्रतिप्रस्थातरेहि। प्रशास्तरेहि। अग्नीदेहि। यजमान एहि। इत्यध्वर्युराह्वयति। ततः पत्नी होत्रादीनध्वर्य्वन्तानुक्तरीत्याह्वयति। एवं होतृब्रह्मप्रतिप्रस्थातृप्रशास्त्रग्नीद्यजमानाः क्रमेण आत्मानं वर्जयित्वा सर्वेषामुक्तरीत्याह्वानं कुर्युः तत इदमापः प्रवहतेति निमुञ्चामि शपथादिति च द्वाभ्यामृग्भ्यां चात्वाले सर्वे मार्जयन्ते। यजमानः सुमित्रा न आप ओषधयः सन्त्विति मन्त्रेणाञ्जलिनापो गृह्णाति दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुरित्यादिमन्त्रेण नैर्ऋत्यां दिशि ता अपो निरस्यति। सर्वे अपः स्पृष्ट्वा स्वेस्वे स्थानउपविशन्ति। इदं वपामार्जनमित्युच्यते ॥

८५. अथाध्वर्युराह। अग्नीत्पशुपुरोडाशं निर्वप प्रतिप्रस्थातः पशुं विशाधि इति। अयं पशुपुरोडाशनिर्वापप्रैष उच्यते ॥

८६. तत आग्नीध्रः पाणी सम्मृश्य शालामुखीयस्य पुरस्ताद्दर्भेषु पात्राणि सादयति। स्फ्यमेकादशकपालानि शूर्पं कृष्णाजिनम् उलूखलं मुसलं दृषदमुपलां मेक्षणं पिष्टोद्वपनीं प्रणीताप्रणयनं दारुपात्रीं मदन्तीं च। प्राकृत आहवनीयः शालामुखीय इत्युच्यते ॥

८७. ततो ब्रह्मोपवेशनादि प्रकृतिवत्। निर्वापादिषु अग्निपदस्य स्थाने इन्द्राग्निपदम्। शालामुखीयस्य पश्चाद्दाप्यज्येऽनिनयनान्तं करोति।

प्रतिप्रस्थाता हविष्कृदन्ते आप्यनिनयनान्ते वा सम्प्रैषमाह । शमितर्हृदयं जिह्वां वक्षस्तानि साधं कुरुतात्तनिममतस्नौ तानि साधं सव्यं दोरेकचरं कुरुतान्नानापार्श्वे अवधत्ताद्दक्षिणां श्रोणिमध्युर्द्धि कुरुताद्दक्षिणं दोः सव्यां-श्रोणिमणिमद्गदस्य तानि अङ्गानि कुरुताद्वनिष्ठुं च जाघनीं चावधत्ताद्वहुपूः कुरुतात्त्रिः पशुं प्रच्यावयतात्त्रिः प्रच्युतस्य पशोर्हृदयमुत्तमं कुरुतादिति । अयं पश्वङ्गग्रहणप्रैष इत्युच्यते ॥

८८. अध्वर्युः शमित्राग्नौ पशुकुम्भीमधिश्रयति द्यौरसि पृथिव्यसीत्यादि-मन्त्रेण पशुकुम्भ्यां शाखापवित्रमुदगग्रं निदधाति तस्यां प्रभूतमुदकमानीय सर्वाण्यङ्गानि निक्षिप्य सुशृतानि यथास्युस्तथा श्रपयति । पश्वङ्गेषु शृतेषु सत्सु आग्नीध्रो दक्षिणेनाज्यस्थालीं सस्रुवां सव्येन दारुपात्रीं वेद-मित्येतत्समादायान्तर्वेदि पुरोडाशासादनान्तं करोति । यजमानेनासन्नाभि-मन्त्रणे कृतेऽध्वर्युर्जुहूपभृतोरुपस्तीर्य पुरोडाशस्य पूर्वार्धादवद्यन्नाह । इन्द्रा-ग्निभ्यां पुरोडाशस्यावदीयमानस्यानुब्रू३हीति अयं पशुपुरोडाशानुवाक्याप्रैष उच्यते ॥

८९. जुह्वां प्रकृतिवदवदाय प्रत्यञ्जनान्तं कृत्वोपभृति स्विष्टकृदर्थं पुरोडाशस्योत्तरार्धात्सकृदवदाय द्विरभिघार्य न प्रत्यनक्ति अत्याक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्रावितआह इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशं प्रस्थितं प्रे३ष्येति । अयं पशुपुरो-डाशयाज्याप्रैष इत्युच्यते ॥

९०. वषट्कृते जुहोति । इन्द्राग्निभ्यामिदमिति यजमानस्य त्यागोनु-मन्त्रणं च प्राकृतम् । अध्वर्युरुपभृत्स्थं पुरोडाशं जुह्वां समावपमान आह । अग्नयेऽनुब्रू३हीति । अयं पशुपुरोडाशस्विष्टकृदनुवाक्याप्रैष उच्यते ॥

९१. ततोऽत्याक्रम्य प्रत्याश्रावितआह अग्नये प्रे३ष्येति । अयं पशुपुरो-डाशस्विष्टकृत्प्रैषप्रैष उच्यते ॥

९२. वषट्कृते प्रकृतिवज्जुहोति प्राकृताग्नेययागवद्यजमानस्य त्या-गानुमन्त्रणे ततो हविरुच्छिष्टोद्वासनान्तं प्रकृतिवत् । ततः स्रुचि चतु-र्गृहीतं गृहीत्वाऽन्वाहार्यपचने इध्मप्रव्रश्चनान्यभ्याधाय फलीकरणहोमं कृत्वा प्रणीतानिनयनान्तं प्रकृतिवत् । अथ संप्रैषमाह । अग्नीदुत्तरं

र्बहिरुपसादय प्रतिप्रस्थातः पशौ संवदस्वेति । अयं पाशुकहविरासादनप्रैष इत्युच्यते ॥

९३ तत अग्नीध्रः स्रुचां दक्षिणतो बर्हिरास्तीर्य तदुपरि यूपाहवनीययोरन्तरेणेडसूनुमाहृत्य कृष्णशाखायामुपगूहति । प्रतिप्रस्थाता आज्यस्थालीं स्रुवं चादाय पूर्वगृहीतात्पृषदाज्याज्जुह्वां गृहीत्वान्तरेण चात्वालोत्करावुदङ्ङुपनिष्क्रम्य शमितारं पृच्छति । शृतँ् हविःश्शमितः इति । शमिता हृदयशूलं पुरतो धारयन् शृतम् इति प्रत्याह । प्रतिप्रस्थाता पुनः किंचिद्गत्वा पूर्ववत्पृच्छति । शमिता तथैव प्रत्याह पुनः किंचिद्गत्वा तथैव तृतीयप्रश्नोत्तरे । इमे प्रश्नोत्तरे शमितृप्रश्नोत्तरे इत्युच्येते ॥

९४ अत्र प्रथमगमने पूषा मा पशुपाः पात्विति मन्त्रः । पूषा मा पथिपाः पात्विति द्वितीयगमने मन्त्रः । तृतीयगमने पूषा मा धिपाः पात्वितिमन्त्रः । अथ वा तूष्णीमेव गमनत्रयम् एते हविरानयनार्थगमनमन्त्रा इत्युच्यन्ते ॥

९५. प्रतिप्रस्थाता उक्तरीत्या शामित्राग्निसमीपं गत्वा शमितुर्हस्ताच्छूलमादाय तेन शूलेन हृदयरूपमवदानं भित्त्वा तच्छूलं शमितुर्हस्ते दत्त्वा पृषदाज्येन हृदयादीन्येकादशावदानानि युगपदभिघारयति सन्ते मनसा मन इत्यादिना स्वाहाकारान्तेन मन्त्रेण । पुनराज्यस्थाल्याज्येन स्रुवगृहीतेन सर्वाण्यवदानान्यभिघार्योदगुद्वास्य पुनराज्येनाभिघार्य एकादशावदानानि प्रत्येकं यस्त आत्मा पशुष्वित्यादिमन्त्रेणालङ्करोति । उक्तमन्त्रेणाभिघारणं हविरलङ्करणमित्युच्यते ॥

९६. ततो विपूः कृत्वा हरतेति परिकर्मिणः प्रतिप्रेष्यति अयमङ्गाहरणप्रैष उच्यते ॥

९७. अध्वर्युर्जुह्वामुपभृति च ध्रुवाज्येनोपस्तृणाति । इडापात्रे आज्यस्थाल्याज्येनोपस्तृणाति वसाहोमहवन्यामपूर्वाज्येनोपस्तृणाति स्वयं यूपस्य बहिर्मार्गेण गच्छन् जुहूम् उपभृतं वसाहोमहवनीम् इडापात्रं प्राशित्रहरणं च यूपाहवनीययोरन्तरेणाहृत्य दक्षिणतो हविषः सादयति । परिकर्मिणस्तु अङ्गानि यूष्णः पृथक् कृत्वा यूषं पात्रान्तरे गृहीतं स्थापयन्ति । पश्वङ्गानि यूपाहवनीययोरन्तरेणाहरन्ति । अध्व-

युंस्तान्यङ्गानि स्रुचां दक्षिणतः प्लक्षशाखसमीपे पञ्चहोत्रासादयति। ततः पात्रान्तरस्थं यूषं यूपाहवनीयोरन्तरेणाहृत्याङ्गानां दक्षिणतः सादयति। आसन्नानि हवींषि यन्मे अग्नइत्यृचा यजमानोनुमन्त्रयते। इदं पाशुकहविरासादनमित्युच्यते ॥

९८. ततोऽध्वर्युः प्लक्षशाखायां हृदयं निधाय स्वधितिना तस्याग्रे छिन्नप्रदेशादवद्यन्नाह । मनोतायै हविषोवदीयमानस्यानुब्रू३हीति। अयमङ्गावदानप्रैष इत्युच्यते ॥

९९. हृदयाज्जुह्वां द्विरवद्यति ततो जिह्वायाः सकाशात् द्विरवद्यति। ततो वक्षसस्तनिम्नश्च वृक्कयोर्मेदसी पृथक् स्थापयित्वा दक्षिणवृक्यात्सव्यवृक्यात्सव्याद्दोष्णो दक्षिणात्पार्श्वात्सव्यात्पार्श्वाद्दक्षिणश्रोण्या अध्युध्याऊर्ध्वप्रदेशाद्गुदं त्रेधा कृत्वा मूलमुपयद्भ्योऽयं स्विष्टकृदर्थं निधाय मध्यं द्वेधा कृत्वा जुह्वामवदधाति । पूर्वस्यापि तद्दक्षिणवृक्यमेदो यूष्णि निधाय प्रसार्य तेन जुहूं प्रच्छाद्य यूष्णोपसिच्य ध्रुवाज्येन पूरितेन यूपाहवनीययोर्मध्याहृतेन स्रुवेण जुह्वां गृहीतान्यङ्गान्यभिघारयति। सर्वाण्यङ्गानि द्विर्द्विरवद्यति । सर्वत्रोपस्थानाभिमर्शप्रत्यञ्जनानि न भवन्ति। तत उपभृति सकृद्दक्षिणस्य दोष्णः सकृत्सव्यश्रोणेः पिशितमवदाय पूर्वनिहितं गुदस्याग्रं निधाय यूषमानीय तदुपरि सव्यवृक्यमेदो निधाय प्रसार्य तत्रोपभृतं प्रच्छाद्य यूष्णोपसिच्य पूर्ववद्द्विरभिघारयति। अवत्तावशिष्टेभ्योङ्गेभ्यः प्राशित्रमवदायाज्यस्थाल्याः सकाशाद्गृहीताज्येन स्रुवदण्डेन जुह्ववदानवत् द्विरभिघार्य निदधाति। इडापात्र्यां अवदानकालेऽवशेषितान् हृदयजिह्वावक्षोभागान् तनिममतस्नुं वनिष्ठुं च द्विर्द्विरादाय अन्यैरप्यनुक्तैरस्थिवर्जितैरङ्गैरिडां वर्धयित्वा यूष्णोपसिच्य जुह्वङ्गवदाज्यस्थाल्याज्येन स्रुवेणाभिघारयति। वसाहोमहवन्यां वसां गृहीत्वा यूष्णोपसिच्य जुह्वङ्गवदपूर्वाज्येन स्रुवेणाभिघारयति इदं कर्म पश्वङ्गावदानमित्युच्यते ॥

१००. तत ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्ग इत्यादिमन्त्रेणावदानान्यभिमृशति। अयं मन्त्रोवदानाभिमर्शनमन्त्र इत्युच्यते ॥

१०१. अथ दक्षिणपार्श्वस्य मांसवत्प्रदेशेन वसाहोमहवन्यां गृहीतां वसां मिश्रयति श्रीरस्यग्निस्त्वेत्यादिमन्त्रेण। जाघनीं यथाहृतं प्रत्या-

हृत्य पश्चान्नीत्वा शालामुखीयस्य समीपे निदध्युः। पश्वङ्गानि जुहूम् उपभृतम् इडापात्रीं वसाहोमहवनीं प्राशित्रहरणं च यथाहृतं पर्याहृत्य यथास्थानं निदध्युः। अध्वर्युर्यथागतं प्रत्येत्य जुहूपभृतावाददान आह। इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोनुब्रू३हीति । अयं पश्वङ्गानुवाक्याप्रैष उच्यते ॥

१०२. अत्याक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्रवित आह इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविः प्रस्थितं प्रे३ष्येति । अयं हविर्याज्याप्रैषप्रैष उच्यते ॥

१०३. प्रतिप्रस्थाता आहवनीयस्योत्तरतस्तिष्ठन् याज्याया अर्धर्चे होत्रा पठिते वसाहोमं घृतं घृतपावानः पिबतेत्यृचा जुहोति। अन्तरिक्षायेदमिति यजमानस्य त्यागः। अयं वसाहोम इत्युच्यते ॥

१०४. होतुर्वषट्कारे अध्वर्युर्जुह्वा जुहोति। यजमान इन्द्राग्निभ्यामिदं न मम। इन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासमिति त्यागानन्तरमनुमन्त्रयते। अयमङ्गयाग इत्युच्यते ॥

१०५. ततः प्रतिप्रस्थातोपविश्य वसाहोमशेषेण दिशो जुहोति दिशः प्रदिश इत्यादि मन्त्रेण। दिग्भ्य इदमिति यजमानत्यागः। अयं दिग्घोम इत्युच्यते ॥

१०६. ततोऽध्वर्युः प्रदक्षिणमावृत्य जुह्वामुपस्तीर्य स्रुवेण पृषदाज्यं सकृद् गृहीत्वाऽऽह। वनस्पतयेनुब्रू३हीति। द्विरभिघार्यप्रसव्यमावृत्याश्राव्य प्रत्याश्रावित आह। वनस्पतये प्रे३ष्येति। वषट्कृते पूर्वा आहुतीरतिहाय जुहोति। वनस्पतय इदमिति यजमानस्य त्यागः आयुष्मानित्यनुमन्त्रणञ्च। अयं वनस्पतियाग इत्युच्यते ॥

१०७. अध्वर्युरुपभृति गृहीतान्यङ्गानि जुह्वां समावपमान आह। अग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रू३हीति। आश्राव्य प्रत्याश्रावित आह। अग्नये स्विष्टकृते प्रे३ष्येति। वषट्कृते पूर्ववज्जुहोति। संक्षालननिनयनानन्तरं होत्रङ्गुलिपर्वाञ्जनादि करोति। उपहूतायामिडायां वनिष्ठुमग्नीध्रे षडवत्तं संपाद्य तदादि। इडाभागमपि ददातीति केषाञ्चिन्मते। षड्ऋत्विजो यजमानश्चेडां भक्षयन्ति। इदं पश्विडाभक्षणमुच्यते ॥

१०८. मार्जनानन्तरं ब्रह्मणे प्राशित्रं परिहरेत्यादि कृत्वा ब्रह्मणे वक्षः परिहरेत्याह। तत आग्नीध्रस्तथा करोति। यजमानः अन्वाहार्यप्रति-

ग्रहानन्तरम् ऋत्विग्भ्यो गां ददाति । देवस्येत्यादिप्रतिग्रहमन्त्रे ब्रह्मण ओदनमित्यस्य स्थाने रुद्राय गामिति विशेषः । अथाऽध्वर्युः सम्प्रैषमाह । अग्नीदौपयजानङ्गारानाहरोपयष्टरुपसीद ब्रह्मन् प्रस्थास्यामः समिधमाधायाग्नीदग्नीन्सकृत्सकृत्संमृड्ढीति । अयमुपयाजप्रैष इत्युच्यते ॥

१०९. तत आग्नीध्रः शामित्राग्निसकाशादङ्गारानादाय होतुः पुरस्तादासादयति । प्रतिप्रस्थाता गुदतृतीयभागं वसाहोमहवनीश्चादाय होतुरुत्तरपार्श्वे उपविश्य गुदं प्रत्यनुयाजमनुयाजप्रचारकाले स्वधितिनाऽसंभिन्दन् प्रच्छिद्य वसाहोमहवन्या अपर्यावृत्य जुहोति । अध्वर्युः पृषदाज्यग्रहणीस्थं समस्तं पृषदाज्यं विहृत्य जुह्वां समानीय पृषदाज्यग्रहणीमुपभृत्स्थाने धृत्वाऽत्याक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्रावित आह देवेभ्यः प्रेष्येति । वषट्कारसमकालं अध्वर्युः पृषदाज्यं जुहोति प्रतिप्रस्थाता गुदखण्डं समुद्रं गच्छ स्वाहेति मन्त्रेण जुहोति । देवाय बर्हिषि इदमिति समुद्रायेदमिति च त्यागानन्तरं बर्हिषोहमित्यादि प्रकृतिवदनुमन्त्रणं च यजमानस्य । अध्वर्युर्द्वितीयादिष्वनुयाजेषु मैत्रावरुणं प्रतिप्रेष्येत्येव प्रेष्यति । ऊर्जादिषु बर्हिर्वर्जेष्वनुयाजेषु प्रशास्त्रा सह यजेति वदति । प्रतिप्रस्थाता द्वितीयादिष्वनुयाजेषु अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्यादि वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्यन्तैर्दशभिर्मन्त्रैर्होतुर्वषट्कारसमकालं क्रमेण दशगुदखण्डानि प्रच्छिद्य जुहोति । एते प्रतिप्रस्थातृकर्तृका गुदहोमा उपयाजा इत्युच्यन्ते ॥

११०. यजमानस्य द्वितीयादिष्वनुयाजेषु त्यागाः क्रमेण । देवीभ्यो द्वार्भ्य इदम्० अन्तरिक्षायेदम्० प्रथमानुयाजे । देवीभ्यामुषासानक्ताभ्यामिदम्० । देवाय सवित्र इदम्० द्वितीये । देवाभ्यां जोष्ट्रीभ्यामिदम्० अहोरात्राभ्यामिदम्० तृतीये । देवीभ्यामूर्जाहुतिभ्यामिदम्० मित्रावरुणाभ्यामिदम्० चतुर्थे । देवाभ्यां दैव्याभ्यां होतृभ्यामिदम्० सोमायेदम्० पञ्चमे । देवीभ्यस्तिसृभ्यस्तिसृभ्यो देवीभ्य इदम्० यज्ञायेदम्० षष्ठे । देवाय नराशंसायेदम्० छन्दोभ्य इदम्० सप्तमे । देवाय वनस्पतय इदम्० द्यावापृथिवीभ्यामिदम्० अष्टमे । देवाय बर्हिषे वारितीभ्य इदम्० दिव्याय नभस इदम्० नवमे । देवायाग्नये स्विष्टकृत इदम्० अग्नये वैश्वानरायेदम्० दशमे । इति द्वितीयादिषु दशसु त्यागा एते ।

अथानुमन्त्रणानि क्रमेण प्रथमादीनामेकादशानामनुयाजानाम्। बर्हिषोहन्देवयज्यया प्रजावान् भूयासम्। द्वारामहन्देव० प्रजावा०। उषासानक्तयोरहम्० जोष्ट्र्योरहम्०। ऊर्जाहुत्योरहं०। पशुमान्०। दैव्ययोर्होत्रोरहम्०। तिसृणां तिसृणामहम्० नराशँसस्याहन्देवयज्यया०। वनस्पतेरहम्० आयुष्मान्०। बर्हिषोवारितीनामहं० प्रजावान्०। अग्नेः स्विष्टकृतोहं० यायुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम्। ततः प्रतिप्रस्थाता बर्हिषि हस्तौ निमार्ष्टि अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यादि मन्त्रेण। तनूत्वचमित्यादि मन्त्रेण यजमान औपयजिकं धूममन्वीक्षते। अध्वर्युरुदङ्ङत्याक्रम्य जुह्वां स्वरुमवधायोत्तरवेदेः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् दिवन्ते धूमो गच्छत्वित्यादि मन्त्रेण जुहोति। यजमानः वायव इदमिति त्यागं पठति। अयं स्वरुहोम इत्युच्यते।

१११. अध्वर्युर्यथायतनं स्रुचौ सादयित्वा वाजवतीभ्यां स्रुग्व्यूहने उपभृदनन्तरं तेनैव मन्त्रेण पृषदाज्यग्रहणीं व्यूहति। सूक्तवाकप्रैषे ब्रूहीति पदस्य स्थाने प्रेष्येति वदति। उज्जितिवाचने आज्यभागानन्तरं इन्द्राग्नियोरह० वनस्पतेरह०। देवानामाज्यपानामित्यादि प्रकृतिवत्। प्रस्तरेण सह शाखापवित्रं प्रहरति। अग्नीदित्यादि संस्रावहोमान्तं प्रकृतिवत्। उत्करे स्रुचो विमुञ्चति। तन्मन्त्रे वामीत्यादीनां द्विवचनानां स्थाने व इत्यादीनां बहुवचनानामूहः। पृषदाज्यग्रहण्यास्तृतीयत्वात्। प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्ङाद्रुत्य सोमं त्वष्टारं चाज्यस्थाल्याज्येन चतुर्गृहीतेनेष्ट्वा जुह्वामुपस्तीर्य जाघन्या अलोमप्रदेशात् द्विरवदायाभिघार्य देवानां पत्नीः पूर्ववद्यजति। पुनर्जुह्वामुपस्तीर्य जाघन्या अधोभागात् द्विरवदायाभिघार्याग्निं गृहपतिं यजति। अत्रैते चत्वार एव पत्नीसंयाजा भवन्ति। अन्तिमयोर्द्वयोर्होमद्रव्ये प्रकृत्यपेक्षया विशेषः प्रदर्शित एव। होतुर्हस्ते उपस्तीर्य जाघन्या अलोमप्रदेशात् द्विरवदाय दत्त्वाऽभिघार्य प्रकृतिवदिडामन्वारभते। इडोपह्वानानन्तरमग्नीधे जाघन्या अधोभागादेव षडवत्तं प्रकृतिवद्दत्त्वा स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽन्वाहार्यपचने प्रकृतिवत्प्रायश्चित्तं हुत्वा पत्नीव्रतं विसर्ज्य प्राङेत्य ध्रुवामाप्याय्य दर्शपूर्णमासोक्तप्रायश्चित्तानि हुत्वा पञ्चधातून् समज्य प्रहृत्य दक्षिणेन पदा वेदिमाक्रम्य तिष्ठन् ध्रुवाज्यात्स्रुवेणोपहत्य जुहोति

यज्ञ यज्ञं गच्छेत्यादिमन्त्रेण । यज्ञायेदमिति यजमानस्य त्यागः । पुनस्तथैव जुहोति एषते यज्ञ इत्यादिमन्त्रेण । यज्ञपतय इदमिति यजमानस्य त्यागः । ततः स्रुवं निधाय ध्रुवामादाय प्रकृतिवत्समिष्टयजुर्जुहोति । ततो यजमानो विष्णुक्रमादिव्रतविसर्गान्तं प्रकृतिवत्करोति । ततोऽध्वर्युः स्फ्यमुदपात्रं हृदयशूलं चादाय एहि यजमानेति यजमानमामन्त्र्य पत्न्या सर्वैर्ऋत्विग्भिश्च सहान्तरेण चात्वालोत्करावुदङ्ङुपनिष्क्रामति । अध्वर्युरग्रेण स्फ्येनोद्धृत्यावोक्ष्यशुष्कार्द्रयोः सन्धौ हृदयशूलमुपगूहति । सर्वे शुगसि तमभिशोचेत्यादिमन्त्रं पठन्ति इदं हृदयशूलोपगूहनमुच्यते ॥

११२. अध्वर्युर्हृदयशूलं धाम्नो धाम्नो राजन्नित्यादि मन्त्रेण प्रोक्षति । यजमानोऽञ्जलिनाऽपो गृह्णाति सुमित्रान आप ओषधय इत्यादिमन्त्रेण । ता अपो नैर्ऋत्यां दिशि दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुरित्यादि मन्त्रेण प्रक्षिपति । सर्वे अप उपस्पृश्य हृदयशूलमनवेक्षमाणा आगच्छन्तः सन्तोऽर्धपथे आर्द्राः सपलाशास्तिस्रस्तिस्रः समिध आददते । प्रत्येकदाने एधोस्येधिषोमहीतिमन्त्रः । आगत्याहवनीये ग्रहणक्रमेण समिधोऽभ्यादधति । तत्र तिसृणां समिधामाधाने प्रत्येकं क्रमेण समिदसि स्वाहा तेजोसि स्वाहा तेजो मयि धेहि स्वाहेति त्रयो मन्त्राः । ततः सर्वे अपो अन्वचारिषमित्यृचा आहवनीयमुपतिष्ठन्ते । औपयाजिकेऽग्नौ वेद्यां स्तीर्णं बर्हिरुपोषति यत्कुसीदमित्यादि भवामीत्यन्तेन मन्त्रेण । इदं बर्हिरुपोषणमुच्यते ॥

११३. ततो यजमानो व्रीहिसक्तून् यवसक्तून् वा अपूर्वाज्येनोपस्तीर्णाभिघारितान् बर्हिषा प्रदीप्ते आहवनीये अञ्जलिना विश्वतोपवीत्यादिमन्त्रेण जुहोति । अग्नय इदमिति त्यागः हस्तौ परस्परं संघृष्याश्वादेकइत्यादिमन्त्रं पठन् लेपमपनयति । अयं पाशुकसक्तुहोमइत्युच्यते ॥

११४. यान्ययामित्यादिमन्त्रेण पूर्ववत् द्वितीयं जुहोति । जीवेभ्यइदमिति त्यागः । पूर्ववन्मन्त्रेण हस्तलेपमपनयति । अनृणाअस्मिन्नित्यादिमन्त्रेण तृतीयं जुहोति । अग्नय इदमिति त्यागः । हस्तलेपनि-

नयनं समन्त्रकं पूर्ववत् । वेद्यां तिष्ठन्नुत्तरवेद्याग्निमुपतिष्ठते अयं नोन-भेत्यादिमन्त्रेण इदमुत्तरवेद्याग्न्युपस्थानमुच्यते ॥

११५. सत्त्वं नोनभेत्यादि मन्त्रेण वायुमुपतिष्ठते । इदं वायूप-स्थानमित्युच्यते ॥

११६. देवस ँ् स्फ्यनेत्यादिमन्त्रेणादित्यमुपतिष्ठते । इदं पाशुकादि-त्योपस्थानमित्युच्यते ॥

११७. आशासान इत्यादि यजमानाय तिष्ठेत्यन्तेन मन्त्रेण यूपमु-पतिष्ठते । इदमन्तिमयूपोपस्थानमित्युच्यते ॥

११८. बर्हिरुपोषणप्रभृत्येतावत्पर्यन्तं कर्माध्वर्युर्यजमानो वा करोति । समारोपणपक्षे पत्नीयजमानाभ्यामन्वारब्धोऽध्वर्युः उत्तरवे-द्यग्निम् अयन्त इत्यादिमन्त्रेण समिधि समारोपयति । तां समिधम् आजु-ह्वान इत्यादि सीदतेत्यन्तेन मन्त्रेण शालामुखीयेऽभ्यादधाति । उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतीत्यृचा त्रयस्त्रि ँ् शदिति यजुषा च शालामुखीयं ज्वलयित्वाऽपूर्वाज्यं स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सप्तमे अग्न इत्यृचा पूर्णाहुतिं जुहोति । सप्तवतेऽग्नय इदमिति यजमानस्य त्यागः । यज-मानोऽध्वर्यवे गां वरं ददाति । ततो यज्ञो बभूवेत्यादि ब्राह्मणतर्प-णान्तं प्रकृतिवत् । अथ समारोपणपक्षेऽग्नीन् समारोप्याग्निहोत्रशालां गत्वा मथित्वा विहृत्य मनस्वतीं हुत्वा होमकाले उपस्थिते सत्यपि-होत्रहोमं करोति । बौधायनसूत्रानुसारेण यजमानपत्नीप्रतिप्रस्थात्र-ध्वर्य्वाग्नीध्राणां पाशुकसम्बन्धिकर्माणि प्रतिपादितानि । अथाश्वला-यनसूत्रानुसारेण होतृमैत्रावरुणयोः कर्माणि प्रतिपाद्यन्ते । तत्र पश्व-नुष्ठानात्पूर्वम् आग्नेयो आग्नावैष्णवीतीष्टिद्वयम् । अनयोरन्यतरा वा । अथवा कापि न । इति पक्षत्रयम् । एवं पश्वनुष्ठानानन्तरमपि पक्ष-त्रयम् । तत्राग्नेयीष्टौ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्यग्नेः पुरोनुवाक्या । भुवो यज्ञस्य रजसश्चनेतेति याज्या । अन्यत्सर्वं प्रकृतिवत् । इयं पाशुकाग्नेये-ष्टिरित्युच्यते ॥

११९. आग्नावैष्णव्यामिष्टौ अग्नाविष्णू सजोषसेत्याग्नाविष्ण्वोः पुरोनुवाक्या अग्नाविष्णूमहिधामप्रियं वामिति याज्या । अन्यत्सर्वं

प्रकृतिवत् । अनयोरिष्ट्योः संस्थाजपो नास्ति इयं पाशुकाग्नावैष्णवैष्टिरुच्यते ॥

१२०. यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति प्रेषितो होता पाशुबन्धिक्या वेदेः पश्चात् मन्त्रेण निरसनोपवेशने कृत्वा यूपाञ्जनीय ऋचोन्वाह। आदौ सामिधेनीर्वाद्धंकृत्य अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यृचं विचारमनुब्रूयात् । तृतीये वचने अर्धर्चमुक्त्वा प्रैषान्तरश्रवणपर्यन्तं विरमेत् । यूपायोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति प्रेषितो द्वितीयार्धर्चान्तिमप्रणवान्तेनोच्छ्रयस्व वनस्पते इत्यृचं सन्धाय तदन्तिमप्रणवेन समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तादित्यृचं तत उक्तरीत्यैव ऊर्ध्वऊषुणऊतयइति द्वे ऋचौ ततो जातो जायते सुदिनत्व अेहामित्यृचं सन्धाय तस्या अर्धर्चे प्रैषान्तरश्रवणपर्यन्तं विरमेत् । ततो यूपाय परिवीयमाणायानुब्र३होति प्रेषितो ऽवशिष्टार्धर्चंप्रणवान्तेन युवासुवासाः परिवीत आगादित्यृचं परिधानीयां त्रिवारमनुब्रूयात् । समस्तव्याहृतिमन्त्रेण वाग्विसर्गः । इदं यूपाञ्जनीयानुवचनमित्युच्यते ॥

१२१. ततश्चातुर्मास्योक्तरीत्याऽग्निमन्थम् । पूर्वोक्ता ऋचो यूपाञ्जनाय हिता इति व्युत्पत्त्या यूपाञ्जनीया इत्युच्यन्ते ॥

१२२. अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति प्रेषितः पृथुपाजाअमर्त्य इति द्वे धाय्यासंज्ञके ऋचौ अधिके कृत्वा वेदिश्रोण्योत्तरया पार्ष्णी समां निधाय स्थित्वा सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । आज्यभागदेवतानामावाहनानन्तरम् इन्द्राग्नी आ३वह इति विशेषः । वनस्पतिमा३वह इति विशेषः । सम्मार्गैः सम्मृज्याप उपस्पृश्य प्रवृत्ताहुतीर्जुहोति प्रत्यगुदगाहवनीयादवस्थायाज्यस्थाल्याः स्रुवेणाज्यमादाय जुहोति । तत्र मन्त्राः । जुष्टो वाचे भूयासं जुष्टोवाचस्पतये देवि वाक् यद्वाचो मधुमत्तमं तस्मिन्मा धाः सरस्वत्यै वाचे स्वाहा । पुनः स्रुवेणाज्यमादाय पञ्चाहुतीर्विग्राहे जुहोति । स्वाहा वाचे । स्वाहा वाचस्पतये । स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वते । महोभ्यः संमहोभ्यः स्वाहा । वाच इदमिति त्यागः प्रथमे । द्वितीयादिषु यथालिङ्गं यजमानस्य त्यागः । एताः षडाहुतयः प्रवृत्ताहुतय इत्युच्यन्ते ॥

१२३. प्रवृत्ताहुतिहोमानन्तरं प्रशास्तस्तीर्थेन प्रपद्यस्वेति मैत्रावरुणं प्रत्याह। ततः प्रशास्ता तीर्थेन प्रपद्यते। होता प्राङ्मुखः प्रशास्त्रे दण्डं प्रददाति दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां मित्रावरुणयोस्त्वा बाहुभ्यां प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामि इति मन्त्रेण। ततः प्रशास्ता मित्रावरुणयोस्त्वा बाहुभ्यां प्रशास्त्रोः प्रतिगृह्णाम्यवक्रो विथुरो भूयासमिति दण्डं प्रतिगृह्णाति। इदं कर्म मैत्रावरुणदण्डप्रदानमित्युच्यते ॥

१२४. प्रशास्ता दण्डं प्रतिगृह्योत्तरेण होतारमतिव्रजेद्दक्षिणेन दण्डं हरेन्न वामेन कञ्चिदपि संस्पृशेत्। आप्रैषवचनात्। होतृषदनात् दक्षिणतः प्रह्वोऽवस्थाय वेद्यां दण्डमवष्टभ्य ब्रूयात्। प्रैषांश्चादेशमनुवाक्यां च सप्रैषे पूर्वां प्रैषात् पर्यग्निस्तोकमनोतोन्नीयमानसूक्तानि च सोमे। उपविश्यान्यत्पठेत्। अध्वर्युणा समिद्भ्य प्रेषितः सन् आह। होता यक्षदग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धं नाभा पृथिव्याः सङ्गथेवामस्य वर्ष्मन् दिव इडस्पदे वेत्वाज्यस्य होतर्यज १। १॥ अयं समित्प्रैष इत्युच्यते ॥

१२५. अध्वर्युणा प्रैष्येत्युक्ते आह। होता यक्षत्तनूनपातमदितेर्गर्भं भुवनस्य गोपाम्॥ मध्वाद्य देवो देवेभ्यो देवयानान्यथो अनक्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥२॥ अय तनूनपात्प्रैष इत्युच्यते ॥

१२६ प्रैष्येत्युक्ते आह। होता यक्षन्नाराशंसं नृशस्त्रं नृप्रणेत्रम्। गोभिर्वपावान् स्याद्वीरैः शक्तीवान्नर्थैः प्रथमयावा हिरण्यैश्चन्द्री वे० ॥३॥ अयं नाराशंसप्रैष उच्यते ॥

१२७. होता यक्षदग्निमिलईलितो देवो देवां आवक्षद्दूतो हव्यवालमूरः॥ उपेमं यज्ञमुपेमां देवो देवहूतिमवतु वेत्वा० ॥४॥ अयमिडप्रैष उच्यते ॥

१२८. होता यक्षद्बर्हिः सुष्टरोमोर्णम्रदा अस्मिन्यज्ञे विचप्रचप्रथतां स्वासस्थं देवेभ्यः॥ एमेनदद्य वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु प्रियेन्द्रस्यास्तु वे० ॥५॥ अयं बर्हिःप्रैष उच्यते ॥

१२९. होता यक्षद्दुरऋष्वाः कवष्योकोषद्यावनीरुदाताभिर्जहतां विपक्षोभिःश्रयन्तां सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो व्यन्त्वा० ॥ ॥६॥ अयं द्वारां प्रैष उच्यते ॥

१३०. होता यक्षदुषासानक्ता बृहती सुपेशसोनॄः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने ।। संस्मयमनो इन्द्रेण देवैरेर्दर्हिः सीदतां वीतामाज्यस्य होत० ।।७।। अयमुषासानक्ताप्रैष उच्यते ।।

१३१. होतायक्षद्दैव्याहोतारामन्द्रापोताराकवीप्रचेतसा ।। स्विष्टमद्यान्यः करदिषास्वभिगूर्तमन्यऊर्जासतवसेमं यज्ञं दिवि देवेषु धत्तां वीतामाज्यस्य० ।।८।। अयं दैव्यहोतृप्रैष उच्यते ।।

१३२. होतायक्षत्तिस्रोदेवीरपसामपस्तमाअच्छिद्रमद्येदमपस्तन्वताम् ।। देवेभ्यो देवीर्देवमपो व्यन्त्वाज्यस्य० ।। ९ ।। अयं तिसृणां देवीनां प्रैष उच्यते ।।

१३३. होतायक्षत्त्वष्टारमचिष्टुमपाकरेतोधां विश्रयवसं यशोधाम् ।। पुरुरूपमकामकर्शनं सुपोषः पोषैः स्यात्सुवीरोवीरैर्वेत्वा० ।।१०।। अयं त्वष्टृप्रैष उच्यते ।।

१३४. होतायक्षद्वनस्पतिमुपावस्त्रक्षद्धियोजोष्टारं शशमंनरः ।। स्वदात्स्वाधितिर्ऋतुधाद्यदेवोदेवेभ्योहव्यावाड्वेत्वा० ।।११।। अयं वनस्पतिप्रैष उच्यते ।।

१३५. होता तु दण्डप्रदानान्तरं होतृषदनस्य पश्चादवस्थायाहेदैधिषव्य इत्यादि मन्त्रेण होतृषदनाभिमन्त्रणादि स्रुगादापनान्तं प्रकृतिवत् करोति । प्रयाजसम्बन्धिन्यो याज्या ऋचो यत्र पठितास्तानि सूक्तान्याप्रीसूक्तानीति गीयन्ते ।

१३६. शौनकगोत्रस्य यजमानस्य समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यामित्याप्रीसूक्तं भवन्ति । वासिष्ठगोत्रस्य जुषस्व नः समिधमिति सूक्तम् । अन्येषां सर्वेषां समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणइति सूक्तम् । इत्येकः पक्षः । सुसमिद्धो न आवहेति काण्वगोत्रस्याप्रीसूक्तम् । समिद्धो अग्नआवहेति आङ्गिरसगोत्रस्य । समिद्धोअद्य राजसीति आगस्त्यगोत्रस्य । समित्समित्सुमनाबोध्यस्मे इति विश्वामित्राणाम् सुसमिद्धोद्यशोचिषेत्यात्रेयगोत्रस्य । समिद्धोविश्वतस्परीतिकाश्यपगोत्रस्य । इमां मे अग्ने समिद्धं जुषस्वेति वाध्यश्वगोत्रस्य । समिद्धोअद्य मनुषो दुरोणइति जामदग्न्यगोत्रस्यानुक्तानामन्येषां च । इति द्वितीयः पक्षः । अध्वर्युंप्रेषितो मैत्रावरुणः पूर्वोक्तैः समित्प्रैषादिप्रैषैर्होतारं प्रेष्यति ।

होता यजमानगोत्रानुसारेण तत्तत्सूक्तगता आप्रीसंज्ञकयाज्याः पठति । पर्यग्नये क्रियमाणायानुब्रू३हीति प्रेषितो मैत्रावरुणः अग्निर्होता नो अध्वर इति तृचं सूक्तम् अभिहिंकारानन्तरम् आद्योत्तमे ऋचौ त्रिरभ्यस्यान्वाह । एतदनुवचनं पर्यग्निकरणसाधनत्वात्करणल्युटा पर्यग्निकरणमित्युच्यते ॥

१३७. ततो मैत्रावरुणो होतारं प्रेष्यति । अजैदग्निरसनद्वाजन्निदेवोदेवेभ्यो हव्यवाट् प्राञ्जोभिर्हिन्वानोधे नाभिः कल्पमानो यज्ञस्यायुः प्रतिरन्नुपप्रेष्य होतर्हव्यादेवेभ्य इति । अयमध्रिगुप्रैषप्रैष इत्युच्यते ॥

१३८. ततो मैत्रावरुणप्रेषितो होताऽध्रिगुप्रैषमाह । दैव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्या उपनयतमेध्यादुरआशासाना मेधपतिभ्यां मेधम् । प्रास्मा अग्निं भरतस्तृणीत बर्हिरन्वेनं मातामन्यतामनुपिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः । उदीचीनाम् अस्य पदो निधत्तात्सूर्यं चक्षुर्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरम् । एकधास्य त्वचमाच्छ्यतात्पुरानाभ्याअपिशसोवपामुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्प्रशसाबाहूशलादोषणीकश्यपेवांसाच्छिद्रेश्रोणीकवषोरूस्रेकपर्णाष्ठीवन्ताषड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ताअनुष्ठ्योच्चावयतादगात्रं गात्तमस्यानूनं कृणुतात् । ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतात् । अस्नारक्षः संसृजतात् । वनिष्ठुमस्य माराविष्टोरूकंमन्यमाना नेद्वस्तोकेतनये रवितारवत् शमितारः । अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगा३ उ । अपाप ॥ इति । अध्रिगो इत्यादि अपापेत्यन्तं त्रिवारं पठति । अयमध्रिगुप्रैष इत्युच्यते ॥

१३९. अत्र प्रैषे अस्नारक्षः संसृजतादिति वाक्यम् उपान्त्यवाक्यस्थं शमितार इति पदम् अन्त्यवाक्यस्थम् अपापेति पदं चोपांशु प्रयुज्यते । ततः शमितारो यदत्र सुकृतं कृणवथास्मासु तद्यद्दुष्कृतमन्यत्र तदिति मन्त्रं जपित्वा यथोपविष्ट एव दक्षिणाङ्गेनावृत्य प्रत्यङ्मुखो निहारं पृष्ठतः कृत्वास्ते । एवं मैत्रावरुणोपि । पशुसंज्ञपनानन्तरं होतृमैत्रावरुणौ तथैवावृत्य प्राङ्मुखावासाते । वपाश्रपणकाले अध्वर्युणा स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितो मैत्रावरुणो जुषस्व सप्रथस्तममित्यृचमिमं नो

१०

यज्ञमिति सूक्तं चाध्यर्धकारवर्जं सामिधेनीवदन्वाह। इदं स्तोकानुवचनमित्युच्यते ॥

१४०. अध्वर्युणा स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येति प्रेषितो मैत्रावरुणो होतारं प्रेष्यति। होतायक्षदग्निं स्वाहाऽऽज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकानां स्वाहा स्वाहा कृतीनां स्वाहा हव्यसूक्तीनां स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा-अग्न आज्यस्य व्यन्तु होतर्यजेति। अयमेकादशस्य प्रयाजस्य प्रैषः स्वाहाकृतीप्रैष इत्युच्यते ॥

१४१. उक्तप्रैषेण प्रेषितो होता मन्त्रेण निरसनोपवेशने कृत्वा-ऽग्निर्होतावेत्वित्यादि स्रुगादापनं पठित्वा एकादशीं प्रयाजयाज्यां पठति। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। मैत्रावरुणोनुवाक्यां पठति। प्रैषांश्चादेशमनुवाक्यां चेत्याश्वलायनसूत्रे मैत्रावरुणो यत्र यागे भवति तत्र स एवानुवाक्यां पठेदित्युक्तत्वात्। होता यक्षदग्निमाज्यस्य जुषतां हविर्होतर्यजेति प्रैषं मैत्रावरुणोऽध्वर्युणाऽग्नयआज्यस्यावदीयमानस्यानुब्रूहीति प्रेषितः पठति। अयं होतायक्षदित्यादिप्रैष आग्नेयाज्यभागप्रैष इत्युच्यते ॥

१४२. अनेन प्रेषितो होताऽग्निजुषाणो अग्निराज्यस्येति याज्यां पठति। अध्वर्युणा सोमायाज्यस्यावदीयमानस्यानुब्रूहीति प्रेषितो मैत्रावरुणोऽनुवाक्यां पठति। ततो ऽध्वर्युणा सोमायाज्यं प्रस्थितं प्रेष्येत्युक्ते प्रशास्ता होतायक्षत्सोमायाज्यस्य जुषतां हविर्होतर्यजेति प्रैषेण होतारं प्रेष्यति। अयं प्रैषः सौम्याज्यभागप्रैष इत्युच्यते ॥

१४३. अनेन प्रेषितो होता ये यजामहे सोमं जुषाणः सोम आज्यस्य हविष इति याज्यां पठति। अध्वर्युणा इन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपाया मेदसोवदीयमानस्यानुब्रूहीति प्रेषितो मैत्रावरुण आवृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरित्यनुवाक्यां पठति। तत इन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपाया मेदसः प्रेष्येति प्रेषितः सन् होता यक्षदिन्द्राग्नी छागस्य वपाया मेदसो जुषेतां हविर्होतर्यजेति प्रैषेण होतारं प्रेष्यति। अयं वपायाज्याप्रैष इत्युच्यते ॥

१४४. अनेन प्रेषितो होता शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्येति याज्यां पठति। वपाहोमानन्तरं ब्रह्मा होता मैत्रावरुणश्च चात्वाले

मार्जयन्ते सुमित्र्या न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्र्यास्तस्मै सन्तु यो ऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इति मन्त्रेण । मैत्रावरुणस्तु दण्डं निधाय । इदं ब्रह्मादिवपामार्जनमित्युच्यते ॥

१४५. ततः पुरोडाशश्रपणपर्यन्तं ब्रह्मादयस्तीर्थेन निष्क्रम्य तूष्णीमासते शृतेषु पश्वङ्गेषु तीर्थेन प्रविश्य पुरोडाशेन प्रचरन्ति । तत्राभरतं शिक्षतं बज्रबाहू इति मैत्रावरुणोऽनुवाक्यां पठति इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यावदीयमानस्यानुब्रूहीत्यध्वर्युणा प्रेषितः सन् अध्वर्युणा इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशं प्रस्थितं प्रेष्येत्युक्ते मैत्रावरुणो होतायक्षदिन्द्राग्नी पुरोडाशस्य जुषेतां हविर्होतर्यजेति वदति । अयं पशुपुरोडाशयाज्याप्रैष इत्युच्यते ॥

१४६. ततो होता गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान इति याज्यां पठति । ततोऽध्वर्युणाऽग्नयेऽनुब्रूहीत्युक्ते इलामग्ने पुरुदंसं सनिंगोरित्यनुवाक्यां मैत्रावरुणः पठति । अध्वर्युणाऽग्नये प्रेष्येत्युक्ते मैत्रावरुणो होतायक्षदग्निं पुरोडाशस्य जुषतां हविर्होतर्यजेति पठति । अयं पुरोडाशस्विष्टकृत् प्रैष इत्युच्यते ॥

१४७. ततो होता स्वदस्वहव्यासमिषोदोदिहीति याज्यां पठति । अयं पशुपुरोडाशप्रचार इत्युच्यते ॥

१४८. इडाभक्षणान्ते मार्जनम् । मनोतायैहविषोवदीयमानस्यानुब्रूहीत्यध्वर्युणा प्रेषितो मैत्रावरुणः अभिंहिकृत्य अध्यर्धकारवर्जं सामिधेनीवत् त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति सूक्तमन्वाह । इदं मनोतृसूक्तमित्युच्यते ॥

१४९. अध्वर्युणा इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीत्युक्ते मैत्रावरुण उभावामिन्द्राग्नी आहुवध्या इत्यनुवाक्यां पठति । अध्वर्युणा इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविः प्रस्थितं प्रेष्येत्युक्ते मैत्रावरुणो होता यक्षदिन्द्राग्नी छागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेध उद्भृतं पुराद्वेषोभ्यः पुरापौरुषेय्यागृभः ॥ घस्तां नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामतउत्सादतोङ्गादङ्गादवत्तानां करतण्वेन्द्राग्नीजुषेतां हविर्होतर्यजेति प्रैषेण होतारं प्रेष्यति । ततो होता प्रचर्षणिभ्यः पृतनाहवेष्विति

याज्यां पठति अस्या अर्धर्चं पठित्वा यावत्प्रतिप्रस्थाता वसाहोमं करोति तावद्विरमति । जाते वसाहोमे उत्तरार्धर्चेन वषट्करोति। अध्वर्युणा वनस्पतयेऽनुब्रूहीत्युक्ते मैत्रावरुणो देवेभ्यो वनस्पते हवींषीति पुरोनुवाक्यां पठति। अध्वर्युणा वनस्पतये प्रेष्येत्युक्ते मैत्रावरुणो होतायक्षद्वनस्पतिमभिहिपिष्टतमयारभिष्टयारशनयाधित ॥ यत्राग्नेराज्यस्य हविषः प्रियाधामानि यत्रसोमस्याज्यस्य हविषः प्रियाधामानि यत्रेन्द्राग्न्योश्छागस्य हविषः प्रियाधामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रियाधामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रियाधामानि तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षद्रभियांसमिव कृत्वीकरदेवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविर्होतर्यजेति प्रैषेण होतारं प्रेष्यति अयं वनस्पतियाज्याप्रैष इत्युच्यते ॥

१५०. ततो होता वनस्पतेरशनया नियूपेति याज्यां पठति। अध्वर्युणाऽग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्युक्ते मैत्रावरुणः पिप्रीहिदेवां उशतोयविष्ठेत्यनुवाक्यां पठति। अध्वर्युणाऽग्नये स्विष्टकृते प्रेष्येत्युक्ते मैत्रावरुणो होतायक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेराज्यस्य हविषः प्रियाधामान्ययाट् सोमस्याज्यस्य हविषः प्रियाधामान्ययाडिन्द्राग्न्योश्छागस्य हविषः प्रियाधामान्ययाड्वनस्पतेः प्रियापाथांस्ययाड्देवानामाज्यपानां प्रियाधामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रियाधामानि यक्षत्स्वं महिमानमायजतामेज्याइषः कृणोतु सोअध्वराजातवेदा जुषतां हविर्होतर्यजेति होतारं प्रेष्यति । अयं पशुस्विष्टकृद्याज्याप्रैष इत्युच्यते ॥

१५१. ततो होतास्विष्टकृन्निगदरहितामग्नेयदद्यविशो अध्वरस्य होतरिति याज्यां पठति। ततः पश्विडाभक्षणं मार्जनान्तं कृत्वाऽनुयाजैश्चरन्ति अध्वर्युणा देवेभ्यः प्रेष्येत्युक्ते मैत्रावरुणः देवं बर्हिः सुदेवन्देवैः स्यात्सुवीरं वीरैर्बस्तोर्वृज्येताक्तोः प्रभ्रियेतात्यन्यान्नायाबर्हिष्मतोमदेवसुवनेवसुधेयस्यवेतु यजेति होतारम्प्रेष्यति । होता प्राकृतेनैव प्रथमानुयाजेन यजति । अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्ते मैत्रावरुणः देवीर्द्वारः संघाते बिड्वीर्यामंछिथिराधुवादेवहूतौ वत्सईमे नास्तरूणआमिमीयात्कुमारोवानवजातोमैनाअवारेणुककाटः पृणग्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यजेति होतारं प्रेष्यति । होतादेवीर्द्वारोवसुवने वसुधेयस्यव्यन्तूवौ३ष-

डिति याज्यां पठति। अध्व० रुण:देवोउषासा नक्ता द्यास्मिन्यज्ञेप्रयत्यन्हेतामपिनूनं दैवीर्विशः प्रायासिष्टां सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यजेति होतारं प्रेष्यति। सदेवीउषासानक्तावसुवने वसुधेयस्य वीतां वौषडिति यजति। अध्व०रुणः देवोजोष्ट्री वसुधितीययोरन्याद्याद्वेषांसि युयवदान्यावक्षद्वसुवार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यजेति होतारं प्रेष्यति। होतादेवीजोष्ट्रीव०वीतां०डिति यजति। अध्व०रुणः देवीऊर्जाहुतीइषमूर्जमन्यावक्षत्सग्धिसपीतिमन्यानवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुराणे ननवंतामूर्जमूर्जाहुतोऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यजेति होतारं प्रेष्यति। होतादेवीऊर्जाहुतोवसु०वीतां०डिति यजति। अध्व०रुणः देवादैव्या होतारा नेष्टारा पोतारा हताघशंसा वा भरद्वसूवसु०ष्यति। होता देवा दैव्याहोतारा वसु०वीतां०डिति यजति। अध्व०रुणः देवोस्तिस्रस्तिस्रो देवीरिडासरस्वती भारती द्यांभारत्यादित्यैरस्पृक्षत्सरस्वतोमं रुद्रैर्यज्ञमावोदिहैवेल्यावसुमत्या सधमादंमदेम वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यजेति होतारं प्रेष्यति। होता देवीस्तिस्रस्तिस्रोवसु०व्यंतु३वै३० डिति यजति। अध्व०रुणःदेवो नराशंसस्त्रिशीर्षा षडक्षः शतमिदेनं शितिपृष्ठा आदधति सहस्रमींप्रवहन्तिमित्रावरुणेदस्यहोत्रमर्हतोबृहस्पतिस्तोत्रमश्विनाध्वर्यवंवसु०वेतुयजेति०ष्यति । होतादेवोनराशंसोवसु०वेत्३०जति । अध्व०रुणः देवोवनस्पतिर्वर्षप्रावाघृतनिर्णिग्द्यामग्रेणास्पृक्षदान्तरिक्षंमध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृंहीद्वसु०वेतुयजेति हो०ति। होतादेवोवनस्पतिर्वसुवेत् ३०जति। अध्व०रुणः देवं बर्हिर्वारितीनां निधेधासिप्रच्युतीनामप्रच्युतीनामप्रच्युतंनिकामधरणंपुरूगार्हयशस्वदेना बर्हिषान्याबर्हीँष्यभिष्यामवसु०वेतु यजे०ष्यति। होतादेवं बर्हिर्वारितीना वसु०वेत् ३० जति । अध्व०रुण–देवोअग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणामन्द्रः कविः सत्यमन्मायजीहोताहोतुर्होतुरायानग्नेयान् देवानयजीषाड्यां अपिप्रेर्येतेहोत्रेअमतपततांससनुषींहोत्रांदेवंगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृच्चाग्नेहोताभूर्वसुवनेवसुधेयस्य नमोवाके वीहियजे०ष्यति। होताअनेननिगदेन आदौ होतायक्षदित्यस्य स्थाने

येयजामहइति पदं पठित्वा ऽन्तेयजेत्यस्य स्थाने वषट्कारं कृत्वा यजति। एते मैत्रावरुणेन पठ्यमाना एकादश अनुयाजप्रैषा इत्युच्यन्ते ॥

१५२. अध्वर्युणा इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता३ब्रूहीत्युक्तेमैत्रावरुणः अग्निमद्यहोतारमवृणीतायं यजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशं गृह्णन्नग्नयआज्यं गृह्णन्त्सोमायाज्यं बध्नन्निन्द्राग्निभ्यां छागं सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नयआज्येन सोमायाज्येनेन्द्राग्निभ्यां छागेनाघस्तां तं मेदस्तः प्रतिपचताग्रभीष्टामववृधेतां पुरोडाशेन त्वामद्यर्षआर्षेयऋषीणां नपादवृणीतायं यजमानो बहुभ्यआसङ्गथेभ्यः॥ एषमेदेवेषु वसु वार्यायक्ष्यत इति तायादेवादेवदानान्यदुस्ता न्यस्माआचशास्वाचगुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता३ब्रू३हीति प्रैषेण होतारं प्रेष्यति। ततो होता सूक्तवाकं पठति। तत्राज्यभागदेवतानन्तरं इन्द्राग्नीइदं हविरजुषेतामवीवृधेताम्। वनस्पतिरिदं हविरजुषतावीवृधतमहोज्यायोक्त। ततो देवा आज्यपा इत्यादि प्रकृतिवत् संस्थाजपवर्जं सर्वम् अध्वर्युणा उपोह्यमानं हृदयशूलमनुमन्त्रयते होता मैत्रावरुणो ब्रह्मा च शुगसि योस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमभिशोचेति मन्त्रेण। ततः। द्वीपेराज्ञोवरुणस्य गृहोमिती हिरण्ययः॥ सनो धृतव्रतो राजा धाम्नो धाम्न इह मुञ्चतु॥ धाम्नोधाम्नो राजन्नितो वरुण नोमुञ्च॥ यदापोअघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नोमुञ्च॥ मयि वायो मोघधोर्हिंसीरतो विश्वव्यचाभूस्त्वेवरुण नो मुञ्च॥ सुमित्र्या न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्र्यास्तस्मै भूयासुर्योस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः॥ एतैर्मन्त्रैस्तस्योपरिष्टादप उपस्पृशन्ति। शूलमनवेक्षमाणा असंस्पृशन्तः प्रत्यायन्तस्तिस्रस्तिस्रः समिधो गृह्णीयुः। अग्नेः समिदसि तेजोसि तेजोमयिधेहि इति प्रथमाम्। एधोस्येधिषीमहीति द्वितीयाम्। समिदसि समेधिषीमहीति तृतीयाम्। एत्योपतिष्ठन्ते आपोअद्यान्वचारिषमित्यृचा। ततो ग्रहणक्रमेण समिधोभ्यादधत्याहवनीये। अग्नेः समिदसि तेजोसि तेजोमेदाः स्वाहेति प्रथमाम्। सोमस्य समिदसि दुरिष्टैर्मा पाहि स्वाहेति

द्वितीयाम् । पितॄणां समिदसि मृत्योर्मा पाहि स्वाहेति तृतीयाम् । इदं पाशुकसमिदाधानमित्युच्यते ।

१५३. ततः संस्थाजपेनोपतिष्ठन्ते । एतावान् अथवाश्वलायनसूत्रानुसारेणेत्यादि ग्रन्थः होतृब्रह्ममैत्रावरुणपाशुककृत्यमुच्यते ।

---

१५४. इदं सर्वं पाशुकं कर्म निरूढपशुरिति पशुबन्धइति चोच्यते ।

१५५. अथ सप्तमीहविर्यज्ञसंस्था पशुत्रयसाध्या सौत्रामण्याख्या तदीयपदार्थनामानि प्रोच्यन्ते । सा द्विविधा । एका कौकिली अपरा चरका सर्वापीयं नित्या हविर्यज्ञसंस्थान्तर्गतत्वात् । एतयान्नाद्यकामो यजेत स्वर्गकामश्चेत्यादिना फलश्रवणात्काम्यत्वमपि । बार्हस्पत्यं पशुं चतुर्थं यदीत्यादिना नैमित्तिकत्वमपि श्रूयते । यजेत्सौत्रामण्यामपत्नीकोप्यसोमपइत्यैतरेयब्राह्मणोक्ताया अपत्नीकासोमपयजमानकर्तृका सौत्रामणी साकौकिल्येव स्वतन्त्रा । अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेत्यादौ अङ्गत्वेन श्रूयमाणा चरकैव । तत्र कौकिल्या बौधायनसूत्रस्य समयस्यानुपलभ्यमानत्वात् आपस्तम्बोक्तसूत्रानुसारेण बौधायनसूत्राविरुद्धः प्रयोगः अनुक्तौ चरकातिदेशः । तस्य निरूढपशुकाल एवानुष्ठानकालः । पर्वणि यथा त्रिपशुरूपं प्रधानकर्म संपद्येत तथा कर्तव्यम् । तथा च द्वादश्यां नान्दीश्राद्धोदकशान्तिप्रतिसरबन्धादिकृत्वा त्रयोदश्यामैन्द्रेण पशुना आदित्यचरुणा च प्रचर्य चतुर्दश्यां त्रिपशूपसथं कृत्वा पर्वणि त्रिपशुमवभृथं महापितृयज्ञं च कृत्वा प्रतिपदि वायोध्वस्तेन पशुना आदित्येन चरुणा च प्रचर्य समापयति । असम्भवे पितृयज्ञोपि प्रतिपदि कार्यः । त्र्यहेपुरस्तादिति वचनं सुरासन्धानकरणपक्षे नवम्यामारम्भपरम् । अयं सौत्रामणीकाल इत्युच्यते ।

१५६. यद्यपि सुरोच्छेषणभक्षस्यैव निषेधो न तु स्वाद्वींत्वेत्यादिमन्त्रैः सुरासन्धानकरणादेस्तथापि कल्पोक्तसुरासन्धानप्रकारस्येदानीमुच्छिन्नत्वात् लोकविद्विष्टत्वात् पयोग्रहा वा स्युरित्यापस्तम्बवचनाच्च मुख्यसुराग्रहणमुपेक्ष्य पयोग्रहग्रहणपक्षाश्रयणं क्रियते । यदि चयनं चिकीर्षति तर्हि त्रिपशौ प्रधानभूते एव कुर्यात् । आद्यन्तपश्वोस्तु न । तयोरङ्गत्वात् । समप्राधान्यपक्षे तयोरपि चयनं कुर्यात् । सुरा-

सन्धानपक्षस्यानाश्रयणात् अन्वाधानादितिस्रोरात्रीर्वसतीत्यन्तं निवर्तते। पयसः सुराप्रतिनिधित्वात् स्थानापत्यासुराधर्माअनूहश्च भवन्ति। नतु सान्नाय्यधर्मा आज्यधर्मा वा भवन्ति। यथा प्रयोगचातुर्मास्यवत् एकप्रयोगत्वात्सर्वार्थमुदवसानम् । प्राकृतविहारात् अन्यत्र गमनं कर्मानुष्ठानार्थम् उदवसानमित्युच्यते ॥

१५७. ऋत्विग्वरणं षड्ढोतृकूष्माण्डादिहोमश्च सकृदेव सर्वपश्वर्थः। त एव विहाराः। दक्षिणतः पैतृकी वेदिः । आद्यन्तपशुबन्धयोः पाशुकी वेदिस्तु द्वादशपदा भवति ॥ त्रिपशो साग्निचित्ये निरग्निचित्ये वाऽष्टादशपदा सा भवति । सौत्रामणीकर्मसबन्धिनः पदार्थाः। त्रयो यूपा। चयनार्थं शर्कराः साग्निचित्ये। सुराग्रहार्थं क्रमेण पलाशन्यग्रोधाश्वत्थकाष्ठनिर्मितान्युलूखलाकाराण्यूर्ध्वमुखानि प्रादेशमात्राणि त्रीणि पात्राणि। एतान्येव सुराग्रहा इत्युच्यन्ते ॥

१५८. यज्ञियस्यफलेग्रहेः पलाशादिवृक्षस्य तादृशान्येव त्रीणि पात्राणि तानि पयोग्रहा इत्युच्यन्ते ॥

१५९ जुहूसदृशे महापुष्करे द्वे पत्रे ते द्रोणकलशपदवाच्ये ॥

१६०. एकः कुम्भः । शतातृण्णास्थाली । नकलबदरकर्कन्धूनां सक्तवः । नकलादयोबदरभेदाः यवगोधूमोपवाकानां सक्तवः। हरितयवाः। श्येनस्य पक्षिणो द्वौ पक्षौ। सिंहव्याघ्रवृकानां लोमानि। अजाविलोम्नां दशापवित्रमध्वर्योः । गवाश्वलोम्नां प्रतिप्रस्थातुः। नाभिदघ्नपादा अरत्निमात्रशीर्षण्यानूच्यामौञ्जविवयनाया सा आसन्दीत्युच्यते ॥

१६१. प्रभूतं पयः। अन्येपि उपयुक्ताः पदार्थास्ते सम्पादनीयाः। श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्वर्गकामो वा कौकिल्या सौत्रामण्या यक्ष्ये त्रिरुपांशु त्रिरुच्चैः। अयं सौत्रामणीसङ्कल्प इत्युच्यते ॥

१६२. प्रशास्तृषष्ठानृत्विजो वृत्वाऽर्हयित्वा । इडाजपं कृत्वा। अन्वारम्भणीयामिष्टिं कृत्वाऽरण्योरग्नीन् समारोप्य अथ वाऽजस्तानग्नीन् गृहीत्वोदवसायमथित्वा मनस्वत्या जुहोति। साग्निचित्येतु याः पुरस्तादि जपित्वा स्वर्गकाम आरुणकेतुकमग्निं चेष्ये इत्ययमग्निचयनसङ्कल्प इत्युच्यते ॥

१६३. पुनर्याः पुरस्तादित्यादि । श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमैन्द्रेण पशुना यक्ष्ये इत्ययमैन्द्रपशुसङ्कल्प इत्युच्यते ॥

१६४. ततोऽग्नीन् विहृत्य षड्ढोतृकूष्माण्डसारस्वतहोमाः सर्वपश्वर्थमादावेव सकृत्। नतुप्रतिपश्वावर्तते। एकप्रयोगत्वात्। पश्विष्टिस्त्वावर्तते। परन्त्वाश्वलायनमते पूर्वोत्तरयोरैन्द्रपश्वोरङ्गत्वात् पश्विष्टिस्तयोर्न भवति। समप्राधान्ये तु सर्वपशुषु पश्विष्टिर्भवति। पशुत्रये च वेदियूपाहुत्यादि यूपोपस्थानान्तं निरूढवत्करोति। अस्मिन्नैन्द्रपशौ ऋषभो दक्षिणा। पुनरालम्भवर्जं सन्तिष्ठत एष पशुः। अयं सौत्रामणीपूर्वपशुरित्युच्यते ॥

१६५. अथ तदानीमेव पुनर्विहृत्यादित्येष्टिः। आदित्यौ द्वौ कौकिल्यां सौत्रामण्यामितिकर्मान्तसूत्रात्। अस्यामिष्टौ वत्सो दक्षिणा। वत्सं पूर्वस्यां ददाति मातरमुत्तरस्यामिति वचनात्। अंहसो मुच्येयमिति यजमानस्यानुमन्त्रणम्। पुनरालम्भवर्जमियमिष्टिः सन्तिष्ठते। इयं सौत्रामणीपूर्वेष्टिरित्युच्यते ॥

१६६. ततोद्वाहः सद्योवात्रिपशुः । श्री*परमेश्वरप्रीत्यर्थं त्रिपशुना पशुबन्धेन यक्ष्ये इति सङ्कल्प इदानीमेव चयनसङ्कल्प इत्येके । अयं त्रिपशुसङ्कल्प इत्युच्यते ॥

१६७. अथ त्रिपश्वनुष्ठानोपयोगिनी पाशुकी वेदिः । सा चेत्थं निर्मातव्या । प्राकृतविहारात्पूर्वतः पूर्वनिर्मितामैन्द्रपश्वनुष्ठानोपयोगिनीं पाशुकवेदिमुद्वास्य यूपञ्चोद्वास्याहवनीयात्सञ्चरमवशेष्यसौमिक्या वेदेर्द्विसप्तत्यधिकनवशतपदक्षेत्रफलायास्तृतीयांशक्षेत्रफलमूलषट्त्रिंशत्यङ्गुलदण्डेन द्वादशपदा प्राचो दशपदा पश्चादष्टादशपदा पुरस्तादिति सौत्रामणिकी वेदिः कार्या । शम्यामात्रोत्तरवेदिर्भवति द्वादशाङ्गुलपदपक्षे षट्तिलो नैकविंशत्यङ्गुलदण्डेन दशाङ्गुलपदपक्षे सप्तदशाङ्गुलदण्डेनापि। तत्रैव त्रिभागदण्डादि । त्रयोदशाङ्गुलसमचतुरस्रोत्तरनाभिः । साग्नौ मयि गृह्णामीत्युपधानमन्त्रप्रभृति ये ब्राह्मणबहुविद इत्यन्तं कृत्वा आरुणकेतुकचयनपक्षे सद्यस्कालत्वपक्षे तु पश्विष्ट्यनन्तरं

---

* यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोसीत्यादिना सर्वकर्मणां परमेश्वरप्रीत्यर्थावगतेः ।

यूपाहुत्यादि भवति। अग्निचयनपक्षे तु वेदं विमाय परिस्तीर्य भोजनवपनस्नानवासःपरिधानाञ्जनाभ्यञ्जनादि दीक्षाया रूपं कुर्वन्ति। त्रिपशोर्देवतासङ्कल्पः । सौत्रामण्याः सप्तदश सामिधेन्यः । एकादश प्रयाजाः । अग्नीषोमावाज्यभागौ । अश्विनौ सरस्वती इन्द्रः सुत्रामा च ग्रहदेवताः । वनस्पतिः पृषदाज्यदेवता देवा आज्यपाः । अग्निः स्विष्टकृत्। समानं स्विष्टकृदिति पक्षे नात्र स्विष्टकृदुल्लेखः । इन्द्रः सविता वरुणश्च पुरोडाशानां देवताः। अग्निः स्विष्टकृत्। एकादशानुयाजाः । एकादशोपयाजाः। सूक्तवाकशंयुवाकौ । अष्टौ पत्नीसंयाजाः एवमात्मकेनेत्यादिश्वः सद्यो वा यक्ष्ये इति सङ्कल्प्य अग्नीन् विहृत्य अन्वाधानादिव्रतोपायनं शाखाहरणादि। चयनपक्षे मैत्रावरुण्याः शाखां प्लक्षशाखां चाहृत्य पञ्चविधं बर्हिः प्रसूमयं प्रस्तरं ऐक्षवी विधृती त्रयोविंशतिदारुकमिध्मञ्चाहृत्य वेदं करोति । चयनपक्षे इदानीमेव वेदिकरणम् । तदन्तरं यूपावटीयाच्छङ्कोः प्रत्यक् त्रिभागात्रय इत्युत्तमं चक्रं परिलिख्य कर्षूः खात्वोच्छ्रयन्त्यपस्पाः । अथ पाचत्याज्यस्थालीमित्यादिमयिगृह्णाम्यग्रे अग्निमित्यादिनादर्भस्तम्बे चाहुतीर्हुत्वा अथपाचतिस्फ्यमुदपात्रं बर्हिः शम्यामित्यादि चात्वाललेखनप्रभृत्युत्तरवेदिनाभिप्रच्छादनान्तं करोति। उत्तरवेद्या दक्षिणतश्चात्वालपुरीषेण हस्तमात्रं चतुरङ्गुलोन्नतं चतुरस्रमायतनं करोति तत् खर इत्युच्यते ॥

१६८. तत्र स्रुचां स्थापनं करोति। तस्य खरस्य पश्चादपरः खरः क्रियते तस्मिन् ग्रहाः स्थाप्यन्ते । ततोऽभ्यादानादि यूपावटकरणान्तम् । तत इन्द्रघोषस्त्वेत्यादिना संस्रावाभिघारणादि सिकतासमीकरणान्तं ततः शाखापवित्रमुपवेषं च करोति। ततोऽग्निप्रणयनं करोति। ततो ब्रह्मयजमानयोः स्वायतने उपवेशनम् । ततोऽध्वर्युरुत्तरपरिग्रहादि—स्फ्यप्रक्षालनान्तं करोति। आग्नीध्रः शालामुखीये स्रुचः प्रतितप्य स्रुववत् स्वधितिं सम्मार्ष्टि । अध्वर्युः जुह्वाग्रहणादि सर्वाज्याभिमन्त्रणान्तं करोति । ततः सायमग्निहोत्रं हुत्वा शालामुखीयस्योत्तरतः दर्भेषु तिस्रः पशुकुम्भीः त्रीणि शाखापवित्राणि तिस्रो यूपरशनाः पशुरशनाश्च त्रीणि वपाश्रयणी युग्मानि । त्रीणि हृदयशूलानि त्रीण्ययोग्रहांस्तथा सुराग्रहांश्च नकलबदरकर्कन्धूनां यवगोधूमोपवाकानां च

सक्तून् द्वे श्येनपत्रे द्वे दशापवित्रे द्वौ द्रोणकलशौ शतातृण्णां स्थालीं चासादयति । एतानि सौत्रामणीपाशुकपात्राणीत्युच्यन्ते ।

१६९ ततो मैत्रावरुण्याः सायंदोहः । श्वोभूते प्रातरग्निहोमानन्तरं प्रातर्दोहः । आरुणकेतुकचयनपक्षे महारात्रे जागृतो भूत्वा तदानीमेवाकृष्य प्रातरग्निहोत्रं जुहोति । कर्मणो विहितकालात्पूर्वमेव यदनुष्ठानं तदपकर्ष इत्युच्यते ॥

१७०. तत आग्नेयीं परिवेष्टिं समाप्य संमर्शनादि करोति । आज्यं दधि च निरूप्यापूर्वाज्यं च निर्वपति । आज्यमधिश्रित्य पर्यग्नि करोति । चयनभावे इदानीं वेदिकरणं अग्नीदितस्विर्हरेत्यन्तम् । चयनपक्षे उत्तरपरिग्राहादि करोति । प्रतिप्रस्थाता स्फ्यमग्निहोत्रहवणीं जुहूद्वयमित्यादि पात्राण्यासाद्य कर्मणे वामित्यादि करोति । ऊर्ध्वमुखानां ग्रहाणां जुहूवत्सम्मार्गः । आज्यं निरूप्य महीनां पयोसीति पत्नीमाज्यमवेक्षयति । अध्वर्युर्द्रोणकलशे प्रभूतं पयो निर्वपति तूष्णीम् । प्रतिप्रस्थाता सुरास्थानीयं पयः प्राकृतवेद्यां निदधाति । अध्वर्युः पर्य्यग्निकरणादि करोति । प्रोक्षणीरासादयेध्माबर्हिरुपसादय स्रुवं च स्रुचश्च संमृड्ढि तूष्णीं पृषदाज्यग्रहणीं पत्नीं सन्नह्याज्येन दध्ना चोदेहि प्रतिप्रस्थातः सुरासोमस्य विद्धि इति प्रेष्यति । ततः प्रतिप्रस्थाता सुराकुम्भं दशापवित्रं श्येनपत्रं ग्रहान् द्रोणकलशं नकलबदरकर्कन्धूनां यवगोधूमोपवाकानां च सक्तून् सिंहव्याघ्रलोमानि शतातृण्णां स्थालीं चादाय पूर्वया द्वारा निष्क्रम्यान्तर्वेद्यासादयति । अथाध्वर्युः आज्यमुत्पूय स्वीयेनोदग्देशेनाजाविलोमनिर्मितेन दशापवित्रेण द्रोणस्थं पय उत्पुनाति पुनातु ते परिस्रुतमित्यृचा । प्रतिप्रस्थाता सुरास्थानीयं कुम्भस्थं पयः स्वीयेनोदग्देशेन गवाश्वलोमनिर्मितेन दशापवित्रेणान्तर्हिते स्वीयद्रोणकलशेऽवनायोत्पुनाति ब्रह्मक्षत्रं पवते तेज इत्यादिना रसेनान्नं यजमानाय धेहीत्यन्तेन यजुषा । इदं सुरापयसोरुत्पवनमित्युच्यते ॥

१७१. सुरास्थानीयं पयः कुम्भे किञ्चित्परिशेषयति । ततोऽध्वर्युः प्रोक्षण्युत्पवनादि ऋषभौ स्थ इत्यादियजुषा स्रुवस्वधितिसादनान्तं कृत्वा वेद्यामेव ग्रहेषु वक्ष्यमाणमन्त्रैः क्रमेण पयो गृह्णाति ।

कुविदङ्गयवमन्त इत्यृचा उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामीति यजुषा च प्रथमे गृहीत्वा यवसक्तुभिः संश्रित्य स्वीयश्येनपत्रेण परिमृज्य एष ते योनिस्तेजसे त्वा इति मन्त्रेण स्रुचां पश्चात् खरे सादयति। अग्रेण दक्षिणाग्निं वेद्यामेव पूर्वकृते द्वितीयखरे सादयतीत्यन्विलाग्रन्थे उक्तम्। ततः पूर्वोक्तयैवर्चा उपयामगृहीतोसि सरस्वत्यै त्वा जुष्टं गृह्णामीति यजुषा च द्वितीये ग्रहे गृहीत्वा गोधूमसक्तुभिः संश्रित्य पूर्ववत्परिमृज्य एष ते योनिर्वीर्यायत्वा इति मन्त्रेण पूर्ववत्सादयति। ततस्तयैवर्चा उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा सुत्राम्णे जुष्टं गृह्णामीति यजुषा च गृहीत्वोपवाकसक्तुभिः संश्रित्य परिमृज्य एष ते योनिर्वलाय त्वा इति मन्त्रेण सादयति। प्रागपवर्गमुदगपवर्गं वा ग्रहाणां खरे सादनम्। एतत्पयोग्रहासादनमित्युच्यते ।

१७२ ततः सन्नान् ग्रहानुपतिष्ठते। तजोसि तेजो मयि धेहि इति मन्त्रेण प्रथमग्रहम्। वीर्यमसि वीर्य्यम्मयि धेहि इति मन्त्रेण द्वितीयम्। बलमसि बलं मयि धेहि इति मन्त्रेण तृतीयम्। आग्नीध्रः द्रोणकलशस्थं सुरापयः पात्रान्तरे कृत्वा द्रोणोपरि धृतगोबालपवित्र-मवनीय धारां करोति प्रतिप्रस्थाता धारायां गृह्णाति। नाना हि वां देवहितं सदस्कृतं मा संसृक्षाथां परमे व्योमन् सुरा त्वमसि शुष्मिणो सोम एष मा मा हिंसीः स्वां योनिमाविशन्। उपयामगृहीतोस्याश्विनं तेजोऽश्विभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि। आभ्यामृग्यजुर्भ्यां पर्णमये पात्रे गृहीत्वा बर्हिषी अन्तर्धाय नकलसक्तुभिः सिंहलोमभिश्च संश्रित्य बर्हिषी दूरीकृत्य स्वीयेन श्येनपत्रेण परिमृज्य पयोग्रहाणां पुरतः उत्तरतो वा प्रागपवर्गमुदगपवर्गं वा सादयति एष ते योनिर्मोदाय त्वेति मन्त्रेण। नैयग्रोधे पात्रे द्वितीयं गृह्णाति। नानाहिवामित्यृचं पठित्वा उपयामगृहीतोसि सारस्वतं वीर्यं सरस्त्रत्यै त्वा जुष्टं गृह्णामीति यजुषा। ततो बर्हिषी अन्तर्धाय वदरसक्तुभिः व्याघ्रलोमभिश्च संश्रित्य अपोद्धृत्य बर्हिषी स्त्रीयश्येनपत्रेण परिमृज्य एष ते योनिरानन्दाय त्वेति मन्त्रेण सादयति। आश्वत्थे पात्रे तृतीयं गृह्णाति नाना हि वामित्यृचा उपयामगृहीतोस्यैन्द्रं बलमिन्द्राय त्वा सुत्राम्णे जुष्टं गृह्णामीति यजुषा च। बर्हिषी अन्तर्धाय कर्कन्धुसक्तुभिर्वृकलोमभिश्च

संश्रित्य अपोद्धृत्य बर्हिषी श्येनपत्रेण परिमृज्य एष ते योनिर्महसे त्वेति मन्त्रेण सादयति । सिंहादिलोमाभावे सिंहव्याघ्रवृकान् ध्यायति । एतत्कर्म सुरास्थानीयपयोग्रहासादनमित्युच्यते ॥

१७३. सन्नान् ग्रहानध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता यजमानश्चोपतिष्ठन्ते । ओजोसीत्यादि सुरावन्तमित्यन्तैर्वाक्यमन्त्रैः । तेषु तु वसुवाक्यसमूहेषु प्रथमवाक्यसमूहान्तपठितस्य ऋतेन सत्यमिन्द्रियमित्यादिवाक्यत्रय-स्यानुषङ्गः क्रियते । तथाहि । ओजोस्योजो मयि धेहि । मन्युरसि मन्युं मयि धेहि । महोसि महो मयि धेहि । सहोसि सहो मयि धेहि । या व्याघ्रं विषूचिका । उभौ वृकं च रक्षति । श्येनं पतत्रिणं सिंहं सेमं पात्वंहसः । संपृचःस्थ सम्माभद्रेण पृंक्त । विपृवःस्थ विमाः पाप्मना पृंक्त । सोमो राजामृतं सुतः । ऋजीषेणाजहान्मृत्युम् ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् । विपानं शुक्रमन्धसः । इन्द्रस्येन्द्रियम् । इदं पयोमृतं मधु ॥ १॥ सोममद्भ्यो व्यपिबत् । छन्दसा हंसः शुचिषत् । ऋतेन० ॥२॥ अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुङ्ङांगिरसो धिया । ऋतेन ॥ ३ ॥ अन्नात्परिस्रुतो रसम् । ब्रह्मणाव्यपिबत्क्षत्रम् । ऋतेन० ॥४॥ रेतो मूत्रं विजहाति । योनिं प्रविशदिन्द्रियम् । गर्भो जरायुणा वृतः । उल्वं जहाति जन्मना । ऋतेन ॥५॥ वेदेन रूपे व्यकरोत् । सतासती प्रजापतिः । ऋतेन० ॥६॥ सोमेन सोमौ व्यपिबत् । सुतासुतौ प्रजापतिः । ऋतेन० ॥७॥ दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् । सत्यानृते प्रजापतिः ऋतेन० ॥८॥ दृष्ट्वा परिस्रुतो रसम् । शुक्रेण शुक्रं व्यपिबत् । पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् । विपानं शुक्रमन्धसः । इन्द्रस्येन्द्रियम् । इदं पयोमृतं मधु ॥९॥ एतप्सुराग्रहोपस्थान-मित्युच्यते ॥

१७४. उपस्थायाप उपस्पृशन्ति । ततः प्रतिप्रस्थाता ग्रहान् गृहीत्वाऽवशिष्टसुरं कुम्भद्रोणकलशं चादायाहवनीयस्याग्रतः दक्षिण-खरस्याग्निसमीपे सादयति । विशाखयोः शिक्यं शतमानं पवित्रं शता तृण्णञ्चासाद्य खरस्य पूर्वतः पुराणभस्मना खरान्तरं कृत्वा तस्मिन् वल्मीकवपां निदधाति । ब्रह्माणं चोपवेशयति । अप उपस्पृश्य यन्मे अग्नइत्यादिमन्त्रं वाचयति यजमानम् । ततो यूपप्रक्षालनादि पाशुकं

कर्म चरकवत्करोति। त्रयः पशव आलभ्यन्ते। तत्राश्विभ्यां धूम्रवर्णश्छागः। सरस्वत्यै मेषश्छागो वा। इन्द्राय ऋषभः। कलियुगे तु गवालम्भनिषेधाद्वृषभप्रतिनिधित्वेन छागो भवति। छागऋषभकार्य इति गोपालकारिकोक्तत्वात्। वृष्णिर्वेत्यापस्तम्बसूत्रोक्तत्वान्मेषो वा भवति। प्रतिनिधिस्वोकारेपि पशुनामादेशादौ ऋषभशब्द एव प्रयोक्तव्यः। न तु वृष्णिशब्द उस्रशब्दो गोशब्दो वा मन्त्रपाठे ऋषभशब्ददर्शनात्। एते सौत्रामणीपशव इत्युच्यन्ते॥

१७५. पर्यग्निकरणे विशेषः। आग्नीध्रो द्वितीये पर्याये पर्यग्निकुर्वन् प्रतिप्रस्थात्रा उत्तरवेदेर्दक्षिणेन पथा गत्वा तत्र खरे उल्मुकैकदेशं प्रक्षिप्य करीषादिनोपममाधायोपसादिते सति आग्नीध्रः शेषेणोल्मुकेन पर्यायान् समाप्य तदेवोल्मुकं पृथङ्निधाय पशुश्रपणकाले तदर्थं प्रणयति। अथोल्मुकप्रथमा इत्यादिना विहितस्य शामित्रशालां प्रति पशुनयनस्याङ्गभूतमुल्मुकं पृथङ्निहितस्यैवैकदेशो गृह्यते। तमेकदेशं कार्यानन्तरमाहवनीये प्रक्षिपति। ऋषभे निषण्णे सति तमुदुस्तति-ष्ठेत्यादिमन्त्रेणोत्थापयति। ततो वपाप्रचारान्तं पाशुकं चरकवद्भवति। पश्वङ्गमन्त्रेषु पशुबोधकशब्दानां पशुबहुत्वाद्बहुवचनान्तत्वेन सर्वत्रोहः कार्यः अश्विभ्यां छागस्य वपाया मेदसोनुब्रू३हि इत्यनुवाक्याप्रैषः। अयमश्व्यनुवाक्याप्रैष इत्युच्यते॥

१७६. अश्विभ्या छागस्य वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्येति मैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्युः प्रेष्यति। अयमश्वियाज्याप्रैषप्रैष इत्युच्यते॥

१७७. सरस्वत्यै मेषस्य वपाया मेदसोनुब्रू३हि इति अयं सरस्वत्यनुवाक्याप्रैष इत्युच्यते॥

१७८. सरस्वत्यै मेषस्य वपां मेदःप्रस्थितं प्रेष्येति अयं सरस्वतीयाज्याप्रैषप्रैष इत्युच्यते॥

१७९. यजमानः अश्विभ्यामिदम्०। अश्विनोरहन्देवयज्येन्द्रियावी भूयासम्। जेमानं महिमानं गमेयमिति वा। सरस्वत्या इदम्०। सरस्वत्या अहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासम्। जेमानमित्यादिविकल्पः पूर्ववत्। अनुमन्त्रयते एतद्यागद्वयानन्तरम् अध्वर्युः इन्द्राय ऋषभस्य वपाया मेदसोनुब्रू३हि इत्ययमैन्द्रानुवाक्याप्रैष इत्युच्यते॥

१८०. इन्द्राय ऋषभस्य वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्येत्ययमैन्द्रयाज्याप्रैषप्रैष इत्युच्यते ॥

१८१. ततो वपामार्जनान्तं समानम् । इदानीमेव वा पयोग्रहादिग्रहणम् । ततः प्रतिप्रस्थातः पशून् विशाधि इत्यादि करोति । नैतेषु पशुपुरोडाशा विद्यन्ते । ग्रहपुरोडाशा ह्येते इति वचनात् । शमितर्हृदयानि जिह्वावक्षांसि तानि कुरुतात्तनिमानिमतस्नूस्तानि सार्धं सव्यानि दोषाण्येकचराणि कुरुतान्नानापार्श्वाण्यवधतादक्षिणाः श्रोणीरध्युद्धीः कुरुताद्दक्षिणानि दोषाणि सव्या श्रोणीरणिमन्ति गुदानां तानि अङ्गानि कुरुताद्वनिष्टूश्च जाघनीश्चावधत्ताद्वहुपूष्णः कुरुतात् त्रिः पशून् प्रच्यावयतान् त्रिःप्रच्युतानां पशूनां हृदयान्युत्तमानि कुरुतात् । तस्य तस्य पशोरित्यध्याहारे तु एकवत्प्रैषोप्यन्वेतोऽत्यनूहो वा । अयं सौत्रामणीपशुश्रपणप्रैष इत्युच्यते ॥

१८२ इदानीमप्रेषित एवाग्नीध्रः त्रीन्पुरोडाशान्निर्वपति । इन्द्रायैकादशकपालम् । सवित्रे द्वादशकपालम् । वरुणाय दशकपालम् । सर्वाणि कपालानि त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति । अत्रैव वरुणमेककपालं निर्वपति । आमिक्षाश्रपणं साग्नौ आप्यनिनयनान्तङ्करोति । पश्वङ्गश्रपणकाले ग्रहैः प्रचरन्ति । अध्वर्युः पयोग्रहान्वंशरज्वादिना युगपद्धोमार्थमेकत्र बध्वा आदत्ते । प्रतिप्रस्थाता तथैवेकीकृत्य सुराग्रहानादत्ते अध्वर्युर्मैत्रावरुणं सम्प्रेष्यति । अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुरासोमानामनुब्रू३हि । अयं सुराग्रहानुवाक्याप्रैष इत्युच्यते ॥

१८३. अत्याक्रामतोध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ । अध्वर्युराश्रावयति । आग्नीध्रेण प्रत्याश्राविते अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे सुरासोमान्प्रस्थितान् प्रेष्य । इत्ययं प्रैषः सुराग्रहयाज्यप्रैषप्रैष इत्युच्यते ॥

१८४. होतृवषट्कारसमकालं प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहान् अध्वर्युः पयोग्रहान् सहोभौ स्वाहान्ताभ्यां जुहुतः । सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरं यज्ञं हिन्वन्ति महिषानमोभिः । दधानाः सोमं दिवि देवतासु मदेमेन्द्रं यजमानाः स्वर्काः स्वाहा । इत्यध्वर्योः यस्ते रसः सम्भृत ओषधीषु सोमस्य शुष्मःसुरया सुतस्य । तेन जिन्व यजमानं मदेन सरस्वत्यश्विनाविन्द्रमग्निं स्वाहा । इति प्रतिप्रस्थातुः । चरकोक्तयोर-

हाव्यग्नेहविर्यस्मिन्नश्वास इत्यनयोर्निवृत्तिः । इमौ सुराग्रहहोममन्त्रा-वित्युच्येते ॥

१८५. अश्विभ्यां सरस्वत्याइन्द्राय सुत्राम्ण इदम् न ममेति त्यागो यजमानस्य । अत्र हुतानुमन्त्रणं नास्ति । सोमधर्मत्वात् । करणपक्षे आपस्त-म्बसूत्रोक्तम् अनुमन्त्रणं सान्नाय्यवत् ग्राह्यम् । अहाव्यग्नेहविरास्येते स्रुचीव घृतं चमू इव सोमः । वाजसनीं रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ १ ॥ यस्मिन्नश्वासऋषभासउक्षणोवशामेषाअवसृष्टासआहुताः । कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदामतिं जनय चारुमग्नये ॥ २ ॥ इति मन्त्राभ्यां सुराग्रहान् हूयमानान्वानुमन्त्रयते यजमानः । इदं मन्त्रद्वयं सुरा-ग्रहहोमानुमन्त्रणमित्युच्यते ॥

१८६. होतुरनुवषट्कारे तु उभौ तूष्णीं जुहुतः । यजमानः अग्नयइदम्० । अग्नेरहन्देवयज्ययायुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्यनुम-न्त्रयते । प्रतिप्रस्थातुर्दक्षिणखरस्याग्नौ वा होमः । तत्पक्षे शालामु-खीयादग्नेरिध्मं प्रणीयोत्तरवेदिवत्सम्भारनिधानं अध्वराहुत्यादि परि-स्तरणपरिधीध्मादिसम्मार्गान्तं तूष्णीमध्वर्युपुरुषाः कुर्वन्तीति विशेषः प्रतिप्रस्थाताश्विनं संस्रावं सारस्वतेऽवनयति सारस्वतमैन्द्रे । ततः प्रत्याक्रम्याश्विनं पयोग्रहमध्वर्युर्भक्षयति । यमश्विना नमुचेरासुरादधि-सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियाय । इमं तं शुक्रं मधुमन्तमिन्दुं सोमं राजानमिह भक्षयामि इति मन्त्रेण । प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रश्च सारस्वतं भक्षयतः । यदत्ररिप्तंरसिनः सुतस्य यदिन्द्रोअपिबच्छचीभिः अहं तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजानमिह भक्षयामीति मन्त्रेण । इदं हविः प्रजननं मे अस्तु दशवीरं सर्वगणं स्वस्तये । आत्मसनि पशुसन्यभयसनि लोक-सनि । अग्निः प्रजां बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतो अस्मासु धत्त । रायस्पोषमिषमूर्जमस्मासु दीधरत्स्वाहा । आभ्यामृग्भ्यामैन्द्रं ब्रह्मयज-मानौ भक्षयतः । प्रतिप्रस्थाता ऐन्द्रं सुराग्रहं होत्रे हरति । पयोग्रह-त्वात् होता प्रत्यक्षं भक्षयति । प्राणभक्षो वा यदि होता न भक्षयति तदा खरे उपविष्टः कश्चिद् ब्राह्मणो भक्षयति । नानाहिवामित्यृचा यदत्र शिष्टमित्यृचा च । यदि ब्राह्मणं न विन्देत्तर्हि आहवनीयस्य

दक्षिणतो भस्मनिर्मितखरस्थवल्मीकवपायामवनयति एताभ्यामेव मन्त्राभ्याम् । अयं सुराग्रहभक्षविधिरित्युच्यते ॥

१८७. अत्र ग्रहपात्राणां सुरानिनर्देन पूरणं श्येनपत्रावगूहनञ्च । वंशपादानुच्छ्रित्य तयोरुपरि दक्षिणाग्रं दीर्घवंशं निधाय वंशशिक्यं च बध्वा शिक्ये शतातृण्णं कुम्भं निधाय दक्षिणाग्रगोवालपवित्रान्तर्हितं कृत्वा पवित्रे शतमानं हिरण्यं निधाय तत्रावशिष्टं सुरास्थानीयं पयोवनयति । यदपतितं द्रोणे धाराशेषं तद्दक्षिणामुखः प्राचीनावीती तिष्ठन् सोमप्रतीकाः पितरस्तृप्णुत इति मन्त्रेण शतातृण्णकुम्भतो धारा अग्नौ पातयति । तासु पतितासु अध्वर्युर्ब्रह्मा होता यजमानश्च प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखा उपतिष्ठन्ते । पवमानः सुवर्जनः । पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु मा ॥ १ ॥ पुनन्तु मा देवजनाः । पुनन्तु मनवोधिता । पुनन्तु विश्वआयवः ॥ २ ॥ जात-वेदः पवित्रवत् । पवित्रेण पुनाहि मा । शुक्रेण देवदीद्यत् । अग्ने क्रत्वा क्रतूंरनु ॥ ३ ॥ यत्ते पवित्रमर्च्चिषि । अग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीमहे ॥ ४ ॥ उभाभ्यान्देवसवितः । पवित्रेण सवेन च । इदं ब्रह्म पुनीमहे ॥ ५ ॥ वैश्वदेवी पुनती देव्यागात् । यस्यै बह्वीस्तनुवो वीतपृष्ठाः । तया मदन्तः सधमाद्येषु । वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६ ॥ वैश्वानरो रश्मिभिर्मा पुनातु । वातः प्राणेनेषिरो मयोभूः । द्यावापृथिवी पयसा पयोभिः । ऋतावरी यज्ञिये मा पुनीताम् ॥ ७ ॥ बृहद्भिः सवितस्तृभिः । वर्षिष्ठैर्देवमन्मभिः । अग्ने दक्षैः पुनाहि मा ॥ ८ ॥ एतैरष्टाभिर्मन्त्रैः एतत्सुराधारोपस्थानमित्युच्यते ॥

१८८. उपस्थानानन्तरं प्रत्यङ्मुखोऽध्वर्युः त्वं सोम प्रचिकितो मनीषेति त्वया हि नः पितर इति वन्वन्नवात इति त्वं सोमपितृभिः संविदान इति तस्मै त इन्दो हविषा विधेमेति पञ्चभिर्ऋग्भिरुपति-ष्ठते । उदङ्मुखो ब्रह्मा बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिति त आगता-वसेति आहं पितॄन्तसुविदत्रानित्युपहूताः पितरः सोम्यास इति चत-सृभिर्ऋग्भिरुपतिष्ठते । प्राङ्मुखो होता अग्निष्वात्ताः पितर एहग-च्छतेति ये अग्निष्वात्ता येऽनग्निष्वात्ता इति वान्यायै दुग्धे इति अग्निष्वात्ता इति चतसृभिर्ऋग्भिरुपतिष्ठते । अत्र सुराग्रहस्थापनं

चरकवत् खरे भवति। ततो यजमानः प्राचीनावीती आहवनीयस्य दक्षिणतः सुरास्थानीयम् अवशिष्टं पयः पित्रादिभ्यो वेद्यामवनयति। पितृभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधा नमः। पितामहेभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधानमः। अक्षन् पितरः। अमीमदन्त पितरः। अतीतृपन्त पितरः। अमीमृजन्त पितरः। पितरः शुन्धध्वम्। इत्येतैर्मन्त्रैः। एतत् सौत्रामण्यङ्गपितृतर्पणमित्युच्यते ॥

१८९. ब्रह्मयजमानहोतारो दक्षिणामुखा उपतिष्ठन्ते । पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः। पुनन्तु मा पितामहाः। पुनन्तु प्रपितामहाः० ॥ १ ॥ पवित्रेण शतायुषा। पुनन्तु मा पितामहाः। पुनन्तु प्रपितामहाः विश्वमायुर्व्यश्नवै० ॥ २ ॥ अग्नआयूंषि पवसआसुवोर्जमिषञ्चनः॥ आरे बाधस्वदुच्छुनाम्० ॥ ३ ॥ अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम्। दधत्पोषं रयिं मयि० ॥ ४ ॥ पवमानः सुवर्जनः० ॥ ५ ॥ पुनन्तु मा देवजनाः० ॥ ६ ॥ जातवेदः पवित्रवत्० ॥ ७ ॥ यत्ते पवित्रमर्चिषि० ॥ ८ ॥ उभाभ्यां देवसवितः० ॥ ९ ॥ वैश्वदेवी पुनती देव्यागात्० ॥ १० ॥ इति दशभिर्ऋग्भिः इदं सौत्रामण्यङ्गपित्रुपस्थानमित्युच्यते ॥

१९०. ततोऽध्वर्युर्जुह्वा सकृद्गृहीतेनाज्येन जुहोति। ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये। तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पतां स्वाहा। इत्यनेन मन्त्रेण। पितृभ्य इदं न ममेति यजमानस्य त्यागः। तथैव प्रतिप्रस्थाता जुहोति। ये सजाताः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः। तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन्यज्ञे शतं समाः स्वाहेति मन्त्रेण पूर्ववत्त्यागः। अयं सौत्रामण्यङ्गपैतृकहोम इत्युच्यते ॥

१९१. अथाप उपस्पृश्य यज्ञोपवीतानि कुर्वते । अत्रान्वाहार्यमासाद्य चत्वारिंशद्गा दक्षिणात्वेन ददाति शिशुसहितां वडवां च चयनपक्षे धेन्वृषभानडुहामन्यतमो वरः । एकविंशतिशतसहस्रान्विष्टकानामन्यतमा दक्षिणा । एवं धेन्वादिवर एकविंशतिगवादीनां विकल्पः। पृष्ठौहोत्वन्तर्वत्नी वाससा समुच्चीयते। तथा च ऋत्विजः अयं व ओदनः इदं वरश्चत्वारिंशद्गोनिष्क्रयद्रव्यं सशिशु वडवानिष्क्रयद्रव्यं च यथाभागं प्रतिगृह्णीध्वम्। अध्वर्यंविदन्ते एकविंशतिगोनिष्क-

यद्रव्यं पष्ठौहीहिरण्यनिष्क्रयद्रव्यं वासो निष्क्रयद्रव्यं च यथाभागं प्रतिगृह्णीष्व अथवा अध्वर्यु इमानि तएकविंशतिगोपष्ठौहीहिरण्यवासांसि प्रतिगृह्णीष्व। इति यजमानः प्रतिग्राहयति। ते पूर्वोक्तप्रकारेण प्रतिगृह्णीयुः। अयं कर्मसमूहः सुराग्रहप्रचार इत्युच्यते ॥

१९२. ततः अग्नीदुत्तरं बर्हिरुपसादय प्रतिप्रस्थातः पशुषु संवदस्वेति प्रैषादि। त्रिषु पात्रेषु पृथक् यूषाणि निदधाति सन्ते मनसा म०हाश्विभ्यां त्वा जुष्टमभिघारयामीति मन्त्रेण पृषदाज्येनाश्विनं हविरभिघार्यान्येन पृषदाज्येन सरस्वत्यै त्वेत्यूहितमन्त्रेण सारस्वतमभिघार्य पृषदाज्यान्तरेण इन्द्राय त्वेत्यूहितमन्त्रेण ऐन्द्रं हविरभिघारयति। स्वाहोष्मण इति तन्त्रेण करोति। यस्त आत्मेति तु पर्यायेण। ततो दृंह गा दृंह गोपतिमित्यादि। पञ्चहोत्रोपसादनान्तं करोति। एकैकस्य स्वस्य स्वस्य शूलस्य पार्श्वभागे धारणं करोति। क्रमेण सन्नाभिमर्शनं करोति। चतसृषु जुह्वादिषूपस्तृणीते। मनोतायै हविषोवदीयमानस्येत्यादि। चयनपक्षे ऐन्द्रः प्राण इत्याद्यन्ते उदुम्बरमये पात्रे मृत्युर्गृहं प०विपश्चिते०। उत्तरवेद्यामासादयति। श्रीरसीत्यादि ततः अश्विभ्यां छागस्य हविषोनुब्रू३हि इति यथालिंगमूहेन हविर्भिः प्रचरन्ति। सरस्वत्यै मेषस्य हविषोनुब्रू३हि। इन्द्राय ऋषभस्य हविषोनुब्रू३हि। सान्नाय्यवद्यजमानस्यानुमन्त्रणं सूत्रे इडाभेदपक्ष एवोक्तः। स्विष्टकृदादिभेदपक्षे तु वनस्पतिना चरित्वा स्रुचावग्नौधे प्रदायाग्रेणाहवनीयमुत्तरतो गत्वा त्रयाणां शृङ्गशफकुष्टिकैर्यूषभिश्चाष्टावष्टावुपहोमान् जुहोति। तद्यथा। अष्टसु पात्रेषु एकैकशफकुष्टिके निधाय प्रथमपशुयूष्णा पूरयति। एवमष्टौ पात्राणि। अष्टमे शृङ्गे अप्यनुषजति उदगायता पात्रपङ्क्तिः कार्या। एवं द्वितीयस्याष्टौ। इति चतुर्विंशति पात्राणि संस्थाप्य वक्ष्यमाणमन्त्रैर्हुत्वा सम्पातान् ग्रहेष्ववनीय शफकुष्टिकमग्नौ प्रहरति। अष्टमषोडशचतुर्विंशतितमाहुतौ हूयमानायां शफकुष्ठिकशृङ्गाणामनुप्रहरणम्। प्रतियूषाहुतौ सम्पातानाश्विनपात्रे आनयति। उत्तराहुत्यष्टकसम्पातान् सारस्वतग्रहे। तृतीयाहुत्यष्टकसम्पातानैन्द्रग्रहेऽवनयतीत्यभिषेचनार्थम्। तत्र होममन्त्राः। सीसेन तन्त्रं मनसा मनीषिण ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति।

अश्विना यज्ञं सविता सरस्वतीन्द्रस्य रूपं वरुणो भिषज्यन् स्वाहा ॥१॥ अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्ण इदं न ममेति यजमानस्य त्यागः। सम्पातमवनीय कुष्ठिकशफावग्नावनुप्रहरति । एवं सर्वत्र। तदस्यरूपममृतं शचीभिस्तिस्रो ददुर्देवताः संरराणाः । लोमानि शष्पैर्बहुधा नतोक्मभिस्त्वगस्य मांसमभवन्नलाजाः स्वाहा ॥२॥ सर्वत्र यथालिङ्गत्यागः । तत्तत्पशुदेवतानाम्नेति केचित् । तदश्विना भिषजा रुद्रवर्त्तनी सरस्वती वयति पेशो अन्तरः । अस्थिमज्जानं मासरैः कारोतरेण दधतो गत्वविः स्वाहा ॥३॥ सरस्वती मनसा पेशिलं वसु नासत्याभ्यां वयति दर्शनं वयः । रसंपरिस्रुता न रोहितं नग्नहुर्धीरस्तरं नवेम स्वाहा ॥४॥ पयसा शुक्रममृतं जनित्रं सुरया मूत्राज्जनयन्ति रेतः। अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना ऊवध्यं वातं सब्ुवन्त धाराः स्वाहा ॥५॥ इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यः पुरोडाशेन सविता जजान । यकृल्लोमानं वरुणो भिषज्यन्मतस्नेवायव्यैर्नमिनाति पित्तं स्वाहा ॥६॥ अन्त्राणि स्थालीमधु पिन्वमाना गुदापात्राणि सुदुघानधेनुः। श्येनस्य पत्रं नप्लीहाशचीभिरासन्दीनाभिरुदरं नमाता स्वाहा ॥७॥ कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता शचीभिर्यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भो अन्तः । प्लाशीर्व्यंवतः शतधार उत्सोदुहेन कुम्भीं स्वधां पितृभ्यः स्वाहा ॥८॥ एते मन्त्रा अश्विनकुष्ठिकशफहोममन्त्रा इत्युच्यन्ते ।

१९३. अथ द्वितीयस्य । मुखं सदस्यशिर इत्सदेन जिह्वापवित्रमश्विनासंसरस्वती ॥ चप्पन्नपायुर्भिषगस्य वोलोवस्तिर्नशेपो हरसा तपस्वी स्वाहा ॥१॥ अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहाभ्यां छागेन तेजोहविषा शृतेन । पक्ष्माणि गोधूमैः कलैरुतानिपेशो न शुक्लमशितं वसाते स्वाहा ॥ ॥२॥ अविर्न मेषोसिनवीर्याय प्राणस्य पन्था अमृतो ग्रहाभ्याम् ॥ सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्यानिबर्हिर्वदरैर्जजान स्वाहा ॥३॥ इन्द्रस्य रूपमृषभो चलाय कर्णाभ्यां श्रोत्रममृतं ग्रहाभ्याम् । यवान बर्हिर्भ्रुवि केसराणि कर्कन्धु जज्ञे मधु सारघं मुखात् स्वाहा ॥४॥ आत्मन्नुपस्थेन वृकस्य लोम मुखे श्मश्रूणि न व्याघ्रलोमन् । केशानशीर्षन् यशसे श्रियै शिखा सिंहस्य लोमत्विषिरिन्द्रियाणि स्वाहा ॥५॥ अंगान्यात्मन्भिषजा तदश्विनात्मानमङ्गैः समधात्सरस्वतो । इन्द्रस्य रूपं शत-

मानमायुश्चन्द्रेण ज्योतिरमृतं दधाना स्वाहा ॥ ६ ॥ सरस्वती योन्यां गर्भमन्तरश्विभ्यां पत्नी सुकृतं बिभर्ति । अपां रसेन वरुणो न साम्नेन्द्रं श्रियै जनयन्नप्सु राजा स्वाहा ॥ ७ ॥ तेजः पशूनां हविरिन्द्रियावत्परिस्रुता पयसा सारघं मधु । अश्विभ्यां दुग्धं भिषजा सरस्वत्या सुतासुताभ्याममृतः सोम इन्दुःस्वाहा ॥ ८ ॥ एते सारस्वतकुष्ठिकशफहोममन्त्रा इत्युच्यन्ते ।

१९४. अथ तृतीयस्य । तत्र सीसेन तन्त्रं मनसा मनीषिण इत्यादीनां षोडशानामृचां द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां एकैकाहुतिर्भवति । तद्यथा । सीसेन तन्त्रं मनसा मनीषिण ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति । अश्विना यज्ञं सविता सरस्वतीन्द्रस्य रूपं वरुणो भिषज्यन् ॥ तदस्य रूपममृतं शचीभिस्तिस्रो दधुर्देवताः संरराणाः । लोमानि शष्पैर्बहुधा न तोक्मभिस्त्वगस्य मां समभवन्नलाजाः स्वाहा ॥ १ ॥ अनया रीत्याऽष्टौ होमान् करोति । एते ऋग्द्वयात्मका मन्त्राः ऐन्द्रकुष्ठिकशफहोममन्त्रा इत्युच्यन्ते ॥

१९५. अथाऽध्वर्युः । मित्रोसि वरुणोसि । समहं शिवैर्देवैः । इति द्वाभ्यां वाक्यमन्त्राभ्यां पूर्वं संपादितामासन्दीं यजमानायतने प्रतिष्ठापयति एतत्कर्म आसन्दीप्रतिष्ठापनमित्युच्यते ॥

१९६. ततः क्षत्रस्य नाभिरसि । क्षत्रस्य योनिरसि । एतद्वाक्यद्वयात्मकमन्त्रेण तस्यामासन्द्यां वास आस्तृणाति । एतदासन्द्यास्तरणमित्युच्यते ॥

१९७. चत्वारोपि वाक्यमन्त्रा आसन्दीप्रतिष्ठापने विनियुक्ता इति केचित् । तन्मते वासआस्तरणं न भवति । यजमानः स्योनामासीद । सुषदामासीद । मा त्वा हिंसीत् । मा मा हिंसीत् । इति वाक्यचतुष्टयात्मकेन मन्त्रेण उपविशति । एतदासन्द्युपवेशनमित्युच्यते ॥

१९८. अध्वर्युः निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः । इत्यृचा आसन्द्यामासीनं यजमानमभिमन्त्रयते । एतदासन्द्यासीनयजमानाभिमन्त्रणमित्युच्यते ॥

१९९. अध्वर्युः प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् आसन्द्यामासीनं यजमानं आश्विनपात्रस्थसंस्रावेणाभिषिञ्चति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-

बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषिञ्चामीति मन्त्रेण। ततः सारस्वतपात्रस्थसंस्रावेणाभिषिञ्चति। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामीति मन्त्रेण। ततः ऐन्द्रपात्रस्थसंस्रावेणाभिषिञ्चति। देवस्यत्वा० हस्ताभ्यां। इन्द्रस्येन्द्रियेण श्रियै यशसे बलायाभिषिञ्चामीति मन्त्रेण। तदनन्तरं कोसि कतमोसि। कस्मै त्वा कतमाय त्वा। इति वाक्यद्वयेन यजमानस्य हस्तौ सम्मृशति एतद्यजमानहस्तसम्मर्शनमित्युच्यते ॥

२००. व्यस्ताभिर्व्याहृतिभिस्तिस्रः स्रुत्राहुतीर्जुहोति। तद्यथा। भूः स्वाहा। भुवः स्वाहा। सुवः स्वाहा यथालिङ्गत्यागो यजमानस्य। अयं व्यस्तव्याहृतिहोम इत्युच्यते ॥

२०१. यजमानो राजसूयवन्मङ्गलानाम्नाऽऽह्वयति। अन्त स्मावयन्। सुश्लोकाँ३इति सङ्ग्रहीतारम्। सुमंगलाँ३ इति भागदुघम्। सत्यराजाँ३इति क्षत्तारं। एतत्कर्म मङ्गलनामाह्वानमित्युच्यते ॥

२०२. ततो यथालिङ्गमङ्गानि सम्मृशति। शिरो मे श्रीः इति शिरः। यशो मुखम्। मुखम्। त्विषिः केशाश्च श्मश्रूणि। इति केशश्मश्रूणि। राजा मे प्राणो अमृतम्। इति नासिकाम्। सम्राट् चक्षुः इति चक्षुषी। विराट् श्रोत्रम्। इति श्रोत्रं। जिह्वा मे भद्रम्। इति जिह्वाम्। वाङ्महः इति वाचम्। मनो मन्युः इति मनः। स्वराड्भ्राजः इति हृदयललाटे। मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि इत्यङ्गुलीरङ्गानि च। चित्तं मे सहः। इति चित्तम्। अभिसन्धाय हृदयम्। बाहू मे बलमिन्द्रियम्। इति बाहू। हस्तौ मे कर्मवीर्यम् इति हस्तौ। आत्मक्षत्रमुरो मम। इति मध्यशरीरमुरश्च। पृष्ठीर्मे राष्ट्रमुदरमंसौ। इति पृष्ठमुदरमंसौ च। ग्रीवाश्च श्रोण्यौ। इति ग्रीवाश्रोण्यौ। ऊरू अरत्नी जानुनी। इत्यूरू अरत्नी जानुनी। विशोमेङ्गानि सर्वतः। इति सर्वाङ्गानि। नाभिर्मे चित्तं विज्ञानम्। इति नाभिम्। पायुर्मे पचितिर्भसत्। इति पायुम्। आनन्दनन्दावांडौ मे। इति वृषणौ। भगः सौभाग्यं पसः। इति प्रजननं। असम्भवतामभिसन्धाय

जपेत् । एवम् यथालिङ्गमङ्गानि संस्पृश्याप उपस्पृशति । इदमङ्गसंस्पर्शन-मित्युच्यते ॥

२०३. अथासन्द्याः प्रत्यवरोहति । जङ्घाभ्यां पद्भ्यां धर्मोसि । विशि राजा प्रतिष्ठतीति वाक्यद्वयेन मन्त्रेण । अवरुह्य जपति । प्रतिक्षत्रे प्रति-तिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे । प्रतिद्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे । एतत्कर्म आसन्दीप्रत्यवरोहणमित्यु-च्यते ॥

२०४. अथाध्वर्युराज्याहुतिं जुहोति । त्रयो देवा एकादश । त्रयस्त्रिंशाः सुराधसः । बृहस्पतिपुरोहिताः । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाहुतयो मे कामान् समर्धयन्तु स्वाहा ॥ देवेभ्य इदम्० इति यजमानस्य त्यागः । अध्वर्युः पुनराज्या-हुतिं जुहोति । भूः स्वाहा । यजमानः अग्नय इदं न ममेति, यजमा-नस्य त्यागः । अथ यजमानो यथालिङ्गमङ्गानि सम्मृशति । लोमानि प्रयतिर्मम । इति लोमानि । त्वङ्म आनतिरागतिः । इति त्वचम् । मांसं म उपनतिः । इति जिह्वाम् । वस्वस्थि मज्जा म आनति । इति मज्जानम् । लोमादीनि मज्जान्तान्यङ्गानि सम्मृश्याप उपस्पृशति । इदं लोमादिसम्मर्शनमित्युच्यते ॥

२०५. ततः चयनपक्षे स्विष्टकृतः पुरस्तान्मृत्युग्रहहोमो भवति । विद्युदसि विद्य वृष्टिरसि वृश्चमे० । अग्नीध्रः स्रुचावादाय स्विष्ट-कृत्प्रभृति इडान्तैः पशुभिः प्रचरति । मृत्युग्रहभक्षश्च । अथैनान्पुरो-डाशान्पाचयति । ऐन्द्रमेकादशकपालम् । सावित्रं द्वादशकपालम् । वारुणं दशकपालं च । अग्नीत्पुरोडाशानाहरेति प्रेषित अग्नीध्रो दक्षि-णेनाज्यस्थालीमित्यादिरीत्या व्याहृतिमन्त्रेण हवींष्यन्तर्वेद्यासादयति । यजमानः यन्मे अग्ने इत्यादिनाऽभिमन्त्रयते । अप्रैषः सप्रैषो वा प्रचारः । अप्रैष इति तु युक्तम् । अतएव होतुरादेशोऽपि भवति अश्विनोरहन्देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासम् सरस्वत्या अहं देवयज्यया स्वस्तिमान् पशुमान्भूयासम् । इन्द्रस्य सुत्राम्णोहन्देवयज्यया धर्मभा-ग्भूयासम् । एतान क्रमेण आश्विनसारस्वतैन्द्रयागानां यजमानस्यानु-मन्त्रणानि । सर्वेषां यागानामन्नादइत्येव वाऽनुमन्त्रणम् इडामार्जनान्ते

तन्त्रेण स्विष्टकृदिडान्तम् इत्यापस्तम्बोक्तपक्षे अत्र मृत्युग्रहभक्षः । गर्भिणीं वडवामत्र वा ददाति । ततो हविरुच्छिष्टमुद्वासयति । चयनपक्षे मैत्रावरुण्यामिक्षया प्रचर्य वाजिनेनेष्ट्वा अग्नीदौपथानङ्गारानित्यादि करोति । समुदितैस्त्रयाणां पशूनां गुदकाण्डैरुपयाजप्रचारो भवति। दिव वो धूमो गच्छत्वन्तरिक्षम्० पृणध्वं स्वाहेत्यूहः। यद्येकस्तदा प्रकृतिवत् । सूक्तवाके यथालिङ्गमूहः । आज्यभागदेवतानन्तरं अश्विनोरहमुज्जतिमनूज्जेषम् । सरस्वत्या अहमुज्जितिमनूज्जेषम् । देवानामाज्यपानमित्यादि प्रकृतिवत् । त्रीणि समिष्टयजूंषि भवन्ति । यजमानो विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा व्रतं विसृज्य यज्ञविमोकान्तं करोति। अथाध्वर्युः स्त्र्यमुदपात्रं हृदयं शूलमित्यादि शूलोद्वासनान्तं कर्म करोति इदं शूलकर्मेत्युच्यते ॥

२०६. अथावभृथेन चरन्ति। सामचैव नाहदेवीराप एष वो गर्भ इति चेति बौधायनचरकसौत्रामणीसूत्रात् सौमिकोऽवभृथ इति ज्ञेयम् । परिभोजनीयान्वेदं च कृत्वा पाणी सम्मृश्याग्नीन् परिस्तीर्य गार्हपत्यस्योत्तरतस्तृणेषु पात्राण्यासाद्योत्तरवेदिसमीपे ब्रह्माणमुपवेश्य पृष्ठ्यास्तरणादि करोति । उत्तरवेदिसमीपे प्रणीतासादनम्। प्रोक्षणीभिर्वा संयवनम् । पुराणगार्हपत्ये निर्वापादि । वारुणमेककपालं पुरोडाशं निर्वपति। आप्यनिनयनान्ते। प्रोक्षणीरासादय स्रुवं च स्रुचं च संमृड्ढि पत्नीं सन्नह्याज्येनोदेहि इत्यध्वर्युराग्नीध्रं प्रेष्यति । प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयोऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्यूहितमन्त्रेण स्रुवस्रुचोर्निष्टपनम् । पत्नीं सन्नह्याज्यमवेक्षयित्वा यजमानं चाज्यमवेक्षयित्वाऽऽज्यं प्रकृतिवदुत्पुनाति । विष्णवसि वैष्णवं धामासि प्राजापत्यम् । इत्यनेन मन्त्रेणाज्यमभिमन्त्रयते । स्योनं ते सदनमित्यादिमन्त्रेण एककपालमाविः पृष्टं कृत्वा यन्मे अग्ने इत्यादिनाभिमन्त्रयते। आज्यस्थालीं स्रुवं जुहूं स्फ्यं बर्हिर्मुष्टिमेककपालं पुरोडाशं प्रतिवसनीये वाससी सुराग्रहपात्राणि बालानि शततृण्णां स्थालीं हृदयशूलादीन्यादाय अन्तरेण चात्वालोत्करावुदङ्ङुपनिष्क्रामन्ति । द्वे स्रुती अश्रृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् । याभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरञ्चेति मन्त्रेण। उरुं हि राजा वरु-

णश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवाउ । अपदे पादाप्रतिधातवे-करुतापवक्ता हृदया विधश्चित् । इत्यनेन यत्रापस्तत्र यन्ति । न सामानि गायन्ति । शतन्ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्वी गम्भीरासु मतिष्टे अस्तु । बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्रमुमुग्ध्य-स्मत् । इत्यृचमपो दृष्ट्वा जपन्ति । अपामन्तमधितिष्ठन्ति । अत्र प्रसिद्धं दृश्यशूलैश्चरित्वा स्फ्येनोद्धृत्यावोक्ष्य शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धा-वित्यादि० वरुण नो मुञ्चेत्यन्तं शूलानां कर्म करोति । तत उदक-समीपे दक्षिणापवर्गाणि वायव्यानि सादयति । षट् ग्रहपात्राणि द्वौ द्रोणकलशौ । एकं कुम्भम् । दशापवित्रादि एतानि पात्राणि वायव्या-नीत्युच्यन्ते ॥

२०७. यस्ते देव वरुण गायत्रो छन्दाः पाशः । ब्रह्मन्प्रतिष्ठितः । तं त एतेनावयजे । इत्यनेन मन्त्रेण पर्णमयं सादयति । यस्ते देव वरुण त्रिष्टुप् छन्दाः पाशः । क्षत्रे प्रतिष्ठितः । तं त एतेनावयजे । एतावन्मन्त्रेण नैयग्रोधम् । यस्ते देव वरुण जगती छन्दाः पाशः । विक्षु प्रतिष्ठितः । तं त एतेनावयजे इति मन्त्रेणाश्वत्थम् । यस्ते देव वरुणानुष्टुप्छन्दाः पाशः । पशुषु प्रतिष्ठितः । तं त एतेनावयजे । इत्यनेन मन्त्रेण शतातृण्णां स्थालीं ग्रहाणां दक्षिणतः । तद्दक्षिणत-स्तूष्णीं सतन्द्रोणकलशौ वालानन्यच्च यत्सोमावलिप्तं तत्सर्वं निद-धाति । एतदवभृथीयवायव्यासादनमित्युच्यते ॥

२०८. अथ बर्हिः प्रासनादि करोति । अपस्त्रिः संमृज्य बर्हिर्व-र्जांश्चतुरः प्रयाजानिष्ट्वा आज्यभागाभ्यां प्रचर्य वारुणमेककपालं पूर्वा-र्धादपरार्धाच्चावदाय उच्चैर्जुहोति । अवते स्विष्टकृति स्रुवेण पञ्चा-हुतीर्जुहोति । यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः स्वाहा । यदिदिवाय० क्रमेना व० । वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः स्वाहा । यदि जाग्रद्यदि स्वप्न० वयम् । सूर्यो मातस्मादेनसो० सः स्वाहा । अत्र क्रमेण अग्नये वायवे सूर्यायेति यथालिङ्गं यजमानस्य त्यागाः । यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिंद्रिये । यच्छूद्रे यदर्य एनश्चकृमा वयम् । यदेकस्याधि-धर्मणि तस्याऽवयजनमसि स्वाहाप्रजापतय इदं न ममेति त्यागः ।

यदापो अघ्निया वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च स्वाहा। वरुणायेदं न ममेति त्यागः एताः पञ्चाहुतयः सौत्रामण्यवभृथाहुतय इत्युच्यन्ते ॥

२०९. ततः स्विष्टकृदादि । अपः सकृत्संमृज्यापर्बर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति। समुद्रे ते० स्रुवं प्रतिष्ठाप्य अभिपूर्वं हुत्वाऽवभृथं यजमानोऽनुमन्त्रयते। अवभृथनिचुम्पुण निचेरुरसि निचुङ्कुण। अव देवैर्देवकृतमेनोयाट् । अव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम् । उरोरानोदेवरीरिषस्याहि। अयमवभृथानुमन्त्रणमन्त्र इत्युच्यते ॥

२१०. ततः सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु। दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुः। योस्मान् द्वेष्टि। यं च वयं द्विष्मः। द्रुपदादिवेन्मुमुचानः। स्विन्नः स्नात्वी मलादिव। पूतं पवित्रेणेवाज्यम् । आपः शुन्धन्तु मैनसः। इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामाप्लुत्य शालीनप्सु सम्प्रकीर्य अञ्जलिनोपसिच्य इमं विष्यामीति मन्त्रेण योक्त्रं विसृज्य अन्योन्यं धावयन्ति। ततोऽभिषेकादि। स्नात्वा प्रतिवसनोये वाससी परिधाय उद्वयन्तमसस्परि पश्यन्तोज्योतिरुत्तरम् । देवन्देवत्रासूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् इत्यादित्यमुपतिष्ठते । प्रतियुतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः। इति मन्त्रेणोदकान्तं प्रत्यस्यति। ततः प्रतिप्रस्थातरुन्नो नय। तिस्रस्तिस्रः समिधः कुर्वत इत्यादि। अपो अन्वचारिषं रसेन समसृक्ष्महि। पयस्वां अग्नआगमन्तं मा संसृज वर्चसा। प्रजया च धनेन च । समाववर्त्ति पृथिवी। समुषाः समु सूर्यः । समु विश्वमिदं जगत् । वैश्वानरज्योतिर्भूयासम्। विभुं कामं व्यग्नवै । एतैर्वाक्यमन्त्रैराहवनीयमुपतिष्ठते। अध्वर्युः स्रुवाहुतिं जुहोति । भूः स्वाहा। अग्नय इदम्० इति त्यागः। व्रतविसर्गादि पुनरालम्भब्राह्मणतर्पणान्तं कृत्वा औपयजिके औत्तरवेदिके वाऽग्नौ उत्तरवेदिदक्षिणेंसे बर्हिरुपोषति । यत्कुसीदमित्यादिहोम औत्तरवेदिके वा । वाय्वादित्ययूपोपस्थानसमारोपणाभ्याधानपूर्णाहुतिवरदानञ्चेति । व्रतविसर्गादि पुनरालम्भवर्जं ब्राह्मणतर्पणान्ता सन्तिष्ठते त्रिपशुसौत्रामणी । तदानीमेव असंभवे श्वो वा विहृत्य महापितृयज्ञवदनुष्ठानं भवति। याः पुरस्तादित्यादि । महापितृयज्ञहविर्भिर्यक्ष्ये इति सङ्कल्पः । प्रजापते न

त्वदेतानि यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यामित्युपस्थानान्तं करोति। अयं सौत्रामणीसम्बन्धिमहापितृयज्ञ इत्युच्यते ॥

२११. अथ प्रतिपदि ऐन्द्रपशुवत्सङ्कल्पप्रभृति। इन्द्राय वायोधसे पशुमालभते। नात्र समारोपः। सौत्रामणीत्रिपशुवेदिमुद्वास्य यूपं चोद्वास्य आहवनीयस्याग्रे द्वादशपदां वेदिं विमायोत्तरवेदिं शम्याप्राचीं प्रादेशमात्रीं योनिं च करोति। नात्र सौमिकी वेदिर्न चयनम्। ऋषभो दक्षिणा। पूर्णाहुत्यन्तं पुनरालम्भवर्जं ऐन्द्रं पशुं समापयति। अयं सौत्रामण्युत्तराङ्गैन्द्रपशुरित्युच्यते ॥

२१२. तदनन्तरं पुनर्विहृत्य पूर्ववदादित्येष्टिं करोति। समातरं गां दक्षिणां ददाति। पुनरालम्भवर्जं ब्राह्मणतर्पणान्तं करोति। इयं सौत्रामण्युत्तरादित्येष्टिरिति गीयते ॥

२१३ तदनन्तरम् अग्नीन् समारोप्य स्वान्यग्न्यायतनानि सम्प्राप्य मथित्वाऽग्नीन् विहृत्याग्निहोत्रं जुहोति। एतावता ग्रन्थेन कौकिलसौत्रामणीसम्बन्धियजमानब्रह्माध्वर्य्वाग्नीध्रप्रतिप्रस्थातॄणां कर्माणि प्रतिपादितानि।

अथ होत्रमैत्रावरुणयोः कर्माश्वलायनसूत्रानुसारेण प्रोच्यते ॥ ऐन्द्रस्य पशोः परिवप्यादि सर्वं निरूढवद्भवति। आवाहनकाले होता आज्यभागदेवतावाहनानन्तरं इन्द्रमा३वह। वनस्पतिमा३वह। देवां आज्यपां इत्यादि प्रकृतिवत्। अध्रिगुप्रैषे मेधपतये मेधमित्यूहः। अध्रिगुप्रैषात्पूर्वमेव प्रयाजाः। आश्वलायनानुक्तत्वात् यजुर्वेदोक्तप्रकारेण। तद्यथा ये३ यजामहे भूर्भुवः स्वः समिद्धइन्द्र उषसामनीके पुरोरुचा पूर्वकृद्वावृधानः। गोभिर्वपावान् मधुना समञ्जन् त्रिभिर्देवैस्त्रिशता वज्रबाहुर्जघान वृत्रं विदुरो ववाराइ वौ३० ॥ १ ॥ वाग्वषट्कार नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः। इति वषट्कारानन्तरं जपति। ये३ यजामहे नराशंसः प्रतिशूरो मिमानस्तनूनपात्प्रतियज्ञस्य धाम। गोभिर्वपावान्मधुना समंजन् हिरण्यैश्चन्द्रो यजति प्रचेता३ वौ३० ॥ २ ॥ वाग्वष०। ये३य०सुवरीडितो देवैर्हरिवां अभिष्टिराजुह्वानो हविषा शर्धमानः। पुरन्दरो मघवान्वज्रबाहुरायातु यज्ञमुप नो जुषाणा३ वौ३०। वाग्वष० ॥ ३ ॥ ये३ य० सुत्रर्जुषाणो बर्हि-

र्हरिवान्न इन्द्रः प्राचीनं सीदत्प्रदिशा पृथिव्याः । उरुव्यचाः प्रथमानं स्योनमादित्यैरक्तं वसुभिः सजोषाःस्वाहा ॥ ४ ॥ वाग्वष० । ये३ य० सुवरिन्द्रं दुरःकवष्यो धावमाना वृषाणं यन्तु जनयः सुपत्नीः । द्वारो देवीरभितो विश्रयन्तीं सुवीरा वीरं प्रथमानामहोभी३ र्वौ० ॥५॥ वाग्वष० । ये० य० सुवरुषासानक्ता बृहती बृहन्तं पयस्वती सुदूघे शूरमिन्द्रम् । पेशस्वती तनुना संव्ययन्तो देवानां देवी यजतः सुरुको३ वौ३० ॥ ६ ॥ वाग्वष० नचैद्वैतन्वत इति वचनात् । ये३ य० सुवर्दैव्यामिमाना प्रथमा पुरुचा होताराविन्द्रे प्रथमा सुवाचा० । मूर्धन्यज्ञस्य मधुना प्राचीनं ज्योतिर्हविषा वृधाता३ वौ३० । वाग्वष० । अत्र याज्यान्तविसर्गलोपः । इतरश्च रेफीति वचनात् । ये३ य० सुवस्तिस्रो देवीर्हविषा वर्धमाना इन्द्रं जुषाणा वृषणं न पत्नी । अच्छिन्नं तन्तुं पयसा सरस्वतीडादेवी भारती विश्वतूर्ति३० वौं३० ॥ ८ ॥ वाग्वष० । ये३ य० सुवस्त्वष्टा दधदिन्द्राय शुष्ममपाकाचिष्टुर्यशसे पुरूणि । वृषा यजन्वृषणं भूरिरेता मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवा३ंवौ३० ॥ ९ ॥ वाग्वष० । ये३ य० सुवर्वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैस्त्मन्यासमञ्जन् क्षमिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं पृणानः स्वदाति हव्यं मधुना घृतेना३ वौ३० ॥ १० ॥ वाग्वष० । तत आश्वलायनसूत्रपठितमध्रिगुमूहेन पठति । अध्रिगुश्चापापश्चोभौ देवानां शमितारौ ताविमं पशुं श्रपयतां प्रविद्वांसौ यथा पथास्य श्रपणं तथा तथेति श्रुत्युक्तत्वादध्रिग्वपापनामकौ देवशमितारावुच्येते ।

२१४. दशप्रयाजाः पूर्वमनुष्ठिताः । इदानीमेकादशेन यजति । स यथा । ये३ य०सुत्रस्तोकानामिन्दुं प्रतिशूर इन्द्रो वृषायमाणो वृषभस्तुराषाट् ॥ घृतप्रुषा मधुना हव्यमुन्दन्मूर्धन्यज्ञस्य जुषतां स्वाहा३ वौ३० ॥ ११ ॥ वाग्वष० । एते एकादश आपस्तम्बसूत्रपठिता मन्त्राः सौत्रामणीप्रयाजा इति गीयन्ते ॥

२१५. अथैतेषां प्रैषा उच्यन्ते । ते च यथा । होतायक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पदेनाभापृथिव्या अधि । दिवो वर्ष्मन् त्समिध्यत ओजिष्ठश्चर्षणीसहान्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १ ॥ होता यक्षत्तनूनपातमूतिभिर्जेतारमपराजितमिन्द्रं देवं सुर्विदं पथिभिर्मधुमत्तमैर्नराशँसेन तेजसा

वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २ ॥ होता यक्षदिडाभिरिन्द्रमिन्द्रिमीडितं माजुह्वानममर्त्यम् । देवो दैवैः सवीर्यो वज्रहस्तः पुरन्दरो वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३ ॥ होता यक्षद्बर्हिषेन्द्रं निषद्वरं वृषभं नर्यापसम् । वसुभीरुद्रैरादित्यैर्भिर्नियुग्भिर्बर्हिरासदद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ४ ॥ होता यक्षदोतीवीर्यं॑ सहो द्वार इन्द्रमवर्धयन् ॥ सुप्रायणा विश्रयन्तामृतावृधो द्वार इन्द्राय मीढुषे वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ५ ॥ होता यक्षदुषे इन्द्रस्य धेनू सुदुघे मातरौ मही । सवातरौ न तेजसा वत्समिन्द्रमवर्धतां वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥ ६ ॥ होता यक्षद्दैव्याहोतारा भिषजा सखाय हविषेन्द्रं भिषज्यतः । कवी देवौ प्रचेतसाविन्द्राय धत्त इन्द्रियं वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥ ७ ॥ होता यक्षत्तिस्रो देवीस्त्रयस्त्रिधातवोपसम् । इडा सरस्वती भारती मही इन्द्रपत्नीर्हविष्मतीर्वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ८ ॥ होता यक्षत्त्वष्टारमिन्द्रं भिषजं सुयजं घृतश्रियम् । पुरुरूपं॑ सुरेतसं मघोनिमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ९ ॥ होता यक्षद्वनस्पतिं॑ शमितारं॑ शतक्रतुं धिपोजोष्टारमिन्द्रियम् । मध्वा समञ्जन्पथिभिः सुगेभिः स्वदाति हव्यं मधुना घृतेन वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १० ॥ ततोऽग्निर्होता अध्वर इत्यादि पर्यग्नये क्रियमाणान्वाह निरूढवत् । तदनन्तरं होता यक्षदिन्द्रस्य स्वाहाऽऽज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकानां॑ स्वाहा स्वाहा कृतीनां॑ स्वाहा हव्यसक्तीनां॑ स्वाहा देवां॑ आज्यपान् स्वाहेन्द्रं॑ होत्राज्जुषाणा इन्द्र आज्यस्य वियन्तु होतर्यज ॥ ११ ॥ एते एकादश आपस्तम्बसूत्रपठिताः प्रैषा सौत्रामणीप्रयाजप्रैषा इत्युच्यन्ते ॥

२१६, ततो निरूढवदाज्यभागप्रचारः । ततो वपायागे आचर्षणिप्रा वृषभो जनानां॑ राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः । स्तुतः श्रवस्यन्मनसोपमद्रिग्युक्ता हरी वृषणायाह्यर्वोऽ३म् । इत्यनुवाक्यामध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणः पठति । होता यक्षदिन्द्र छागस्य वपाया मेदसो जुषतां हविर्होतर्यज । अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणोऽनेन प्रैषेण होतारं प्रेष्यति । ये३ य०सुर्वविवेषयज्माधिषणा जजानस्तवै पुरापार्यादिन्द्रमह्नः । अं॑हसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेवयान्तमुभये हवन्ता३इवौ३ । ० । वाग्व० ॥ इत्यनया याज्यया होता यजति । होतृमैत्रावरुणयोर्नि-

रुढवच्चात्वाले वपामार्जनं भवति। पुरोडाशयागे। तँ सध्रीचीरूतयो वृष्णीयानि पौँस्यानि निपुतः स्नश्चुरिन्द्रम्। समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्मा उरुव्यचसङ्गिर आविशन्तो३म् । इत्यनुवाक्या मैत्रावरुणस्य। होता यक्षदिन्द्रं पुरोडाशस्य जुषतां हविर्होतर्यज । इत्यनेन प्रैषेण होतारं प्रेष्यति। ये३ यजामहे भूर्भुवः सुवः सत्यमित्यन्नत्वावाँ अन्यो अस्तीन्द्रदेवो न मर्त्यो ज्यायान् । अहन्नहि परिशयानमर्णो वासृजो अपो अच्छा समुद्रां इवौ३०। वाग्वष०। होताऽनया याज्यया यजति । अथ स्विष्टकृतः त्वामीडते अजिरं दूत्याय हविष्मन्तः सदमिन्मानुषासः । यस्य देवैरासदो बर्हिराग्नेहान्यस्मै सुदिना भवन्तो३म्। इत्यनुवाक्या । होता यक्षदग्निं पुरोडाशस्य जुषतां हविर्होतर्यज। अनेन प्रैषेण होतारं प्रेष्यति । ये३ य० सुवरग्निँ तुदीतिँ सुदृशं गृणन्तो नमस्यामस्त्वेड्यं जातवेदः । त्वां दूतमरतिँ हव्यवाहं देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभावौ३०। वाग्वष०। अङ्गयागे। मनोतायै हविषोवदीयमानस्यानुब्रूहीत्यध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणोऽभिहिङ्कृत्य त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति सूक्तमन्वाह। ततः प्रससाहिषे पुरुहूत शत्रून् ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु इन्द्राभरदक्षिणेनाप्रसूनि पतिः सिन्धूनामसि रेवतोनो३म्। इति पुरोनुवाक्यां मैत्रावरुणो वदति। होता यक्षदिन्द्रं छागस्य हविष आददद्य० गृभः । घस्तान्नूनं० करदेवन्देवो जुषतां हविर्होतर्यज। इत्यनेन होतारं प्रेष्यति। ये३ य० सुवः सशेवृधमधिधाद्युम्नमस्मै महिक्षत्रं जननाषाडिन्द्रतव्यम् । रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीन्राये चनः स्वपत्या इषे धा३ वौ३० । वाग्वष० । होताऽनया याज्यया यजति । ततो देवेभ्यो वनस्पते हवींषीत्यादिवनस्पतियागो निरूढवत् । देवं बर्हिरिन्द्रँ सुदेवं देवैर्वीरवत्स्तोर्णं बर्हिर्वेद्यामवर्धयद्वस्तोर्वृतां प्राक्तोर्भृतं ँ रायाबर्हिष्मतोत्यगाद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ १ ॥ देवीर्द्वारइन्द्रं संघाते वीड्वीर्यामिन्नवर्धयन्नावत्सेन तरुणेन कुमारेण च मीविताअपावार्णँ रेणुककाटं नुदन्तां वसुवने वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज ॥ २ ॥ देवी उषासा नक्तेन्द्र यज्ञे प्रयत्यह्वेतान्देवीर्विशः प्रायासिष्ठा ँ सुप्रीते सुधीते अभूतां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३ ॥ देवी जोष्ट्री वसुधिती देवमिन्द्रमवर्धय

तामयाव्यन्याघाद्द्वेषाँ स्यान्यावामीद्वसुवार्याणि यजमानाय शिक्षिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥४॥ देवी ऊर्जाहुती दुघेसुदुघे पयसेन्द्रमवर्द्धतामिषमूर्जमन्यावाक्षीत्सग्धिँ सपीतिमन्यानवेन पूर्वं दयमाने पुराणेन नवमघातामूर्जमूर्जाहुतीवसु वार्याणि यजमानाय शिक्षिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ५ ॥ देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रमवर्धतां हताघशँसावाभार्ष्टां वसुवार्य्याणि यजमानाय शिक्षितौ वसु० यस्य वीतां यज ॥ ६ ॥ देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीः पतिमिन्द्रमवर्धयन्नस्पृक्षद्भारती दिवँ रुद्रैर्यज्ञँ सरस्वतीडावसुमति गृहान्वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज ॥ ७ ॥ देव इन्द्रो नराशँसस्त्रिवरूथस्त्रिवन्धुरो देवमिन्द्रमवर्धयच्छतेन शितिपृष्ठानामाहितः सहस्रेण प्रवर्तते मित्रावरुणे दस्युहोत्रमर्हतो बृहस्पतिस्तोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वीतां यजः ॥ ८ ॥ देवइन्द्रो वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो मधुशाखः सुपिप्पलो देवमिन्द्रमवर्धयद्दिवमग्रेणाप्रादान्तरिक्षं पृथिवीमदृँहीद्वसुवनेवसुधेयस्य वेतु यज ॥ ९ ॥ देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रमवर्धयत्स्वासस्थमिन्द्रेणासन्नमन्याबर्हीँष्यभ्यभूद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ १० ॥ देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवमिन्द्रमवर्धयत्स्विष्टं कुर्वन्स्विष्टकृत्स्विष्टमद्य करोतु नो वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ११ ॥ एते एकादशानुयाजप्रैषाः । एषामेकैकेन मैत्रावरुणो होतारं प्रेष्यति । होता एतैरेव प्रैषैर्यजेत्यस्य स्थाने वषट्कारं कृत्वा यजति । एवं सति प्रैषाएव याज्या अग्निमद्येत्यादिप्रैषे यथादेवतमूहो भवति । अन्यत्सर्वं निरूढवत् । एतावत्कर्म सौत्रामणीपूर्वाङ्गैन्द्रपशुरित्युच्यते ॥

२१७. अथादित्येष्टिः । तत्रादितिर्देवता । चरुर्द्रव्यम् । सामिधेनीप्रभृति सर्वं प्रकृतिवत् । अदितिर्न उरुष्यत्विति प्रधानस्यानुवाक्या । महीमूषु मातरं सुव्रतानामिति याज्या । इति विशेषः । इतीयं सौत्रामणीपूर्वाङ्गादित्येष्टिरिति गीयते ॥

२१८. अथ त्रिपशोः । पश्विष्ठ्यग्निप्रणयनमन्थनानि पूर्ववत् । आवाहनकाले । आज्यभागावाहनानन्तरम् । अश्विनावा३वह । सरस्वतीमा३वह । इन्द्रमा३वह । वनस्पतिमा३वहेत्यादि पूर्ववत् एतत्सौत्रामणीदेवतावाहनमित्युच्यते ॥

२१९. यजशब्दान्तैः प्रैषैर्मैत्रावरुणो होतारं प्रेष्यति । वषट्कारान्ताभिर्याज्याभिर्होता यजति होता यक्षत्समिधाग्निमिडस्पदेऽश्विनेन्द्रं सरस्वतीमजो धूम्रो नगो धूमैः क्वलैर्भेषजं मधु शष्पैर्न तेजइन्द्रियं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १ ॥ ये३य० सुवः समिद्धो अग्निरश्विना तप्तोघर्मो विराट् सुतः । दुहे धेनुः सरस्वती सोम ँ् शुक्रमिहेन्द्रिया३वौ३० ॥ १ ॥ वाग्वष० । होता यक्षत्तनूनपात्सरस्वत्यविर्मेषो न भेषजं पन्था मधुमता भरन्नश्विनेन्द्राय वीर्यम् । बदरैरूपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः पयः सोमः परिस्रुता०वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २ ॥ ये०स्ववस्तनूनपाता भिषजा सुतेश्विनोभासरस्वती मध्वारजा ँ् सीन्द्रियमिन्द्राय पथिभिर्वहा३न्वौ३० ॥ २ ॥ एते प्रैषायाज्ये वसिष्ठादिभिन्नानाम् । होता यक्षन्नराश ँ् संन्ननग्नहुं पतिं सुरायै भेषजं मेषः सरस्वतीभिषग्रथोन चन्द्रिमश्विनोर्वपा इन्द्रस्य वीर्यम् । बदरैरूप०वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २ ॥ ये० सुवरिन्द्रायेन्दु ँ् सरस्वती नराश ँ् सेन नग्नहुः । अधातामश्विनामधु भेषजं भिषजासुता ३वौ३० ॥ २ ॥ वाग्वष० । एते प्रैषयाज्ये वसिष्ठादीनाम् । होता यक्षदिडेडित आजुह्वाना सरस्वतीमिन्द्र बलेन वर्धयन्नृषभेणगवेन्द्रियमश्विनेन्द्राय वीर्यम् । यवैः कर्कन्धुभिर्मधुलाजैर्नमामरं पयः सोमः० वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३ ॥ ये०तुवराजुह्वाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि वीर्यम् । इडाभिरश्विना विष ँ् समूर्ज ँ् स ँ् रयि दधू३वौ३० । वाग्वष० । होता यक्षद्वर्हिः सुष्टरोमोर्णम्रदाभिषङ्नासत्याभिषजाश्विनाश्वामिशुमती भिषक् धेनुः सरस्त्रती भिषक् । दुहइन्द्राय भेषजं पयसोमः० वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ४ ॥ ये० सुवरश्विना नमुचेः सुन ँ् सोम ँ् शुक्रं परिस्रुता । सरस्वती तमाभरद्वर्हिषेन्द्राय पातवा३वौ३० ॥ वाग्वष० ॥ ४ ॥ होतायक्षद्दुरोदिशः कवष्यो नव्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरोदिश इन्द्रो न रोदसी दुघे दुहे कामान्सरस्वत्यश्विनेन्द्राय भेषजम् । शुक्रं न ज्योतिरिन्द्रियं पयः सोमः० वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ५ ॥ ये० सुवः कवष्यो नव्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरोदिशः । इन्द्रो न रोदसी दुघे दुहे कामान्तसरस्वती३वौ३० ॥ ५ ॥ वाग्वष० । होता यक्षत्सुपेशसोषे नक्तं दिवाश्विना सञ्जजाने समञ्जाते सरस्वत्या त्विषिमिन्द्रे न भेषजम् ।

श्येनो न रजसा हृदा पयः सोमः०वीतामा०र्यंज ॥ ६ ॥ ये०सुवरुषासा-
नक्तमश्विना दिवेन्द्रँ सार्यमिन्द्रियैः । सञ्जानाने सुपेशसा समञ्जाते
सरस्वत्या३ वौ३० ॥ ६ ॥ वाग्वष० ॥ होता यक्षद्दैव्या होतारा भिष-
जाश्विनेन्द्रं न जागृवी दिवानक्तं न भेषजैः । शूषँ सरस्वती भिषक्
सीसेन दुह इन्द्रियं पयः सोमः०वीतामा०र्यंज ॥ ७ ॥ ये०सुवः पातं नो
अश्विना दिवा पाहि नक्तं सरस्वति । दैव्या होतारा भिषजा पात-
मिन्द्रँ सचासुता३वौ३० ॥ ७ ॥ वाग्वष० । होता यक्षत्तिस्रोदेवीर्नभेषज़ं
त्रयस्त्रिधातवोपसोरूपमिन्द्रे हिरण्ययमश्विनेडा न भारती वाचा सर-
स्वती महइन्द्रायदधुरिन्द्रियं पयः सोमः० वियन्त्वा०र्यंज ॥ ८ ॥
ये०सुवस्तिस्रस्त्रेधा सरस्वत्यश्विना भारतीडा । तीव्रं परिस्रुता सोम-
मिन्द्राय सुषवुर्मदां३ वौ३० ॥ ८ ॥ होता यक्षत्त्वष्टारमिन्द्रमश्विना
भिषजं न सरस्वत्योजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न रभसो भिषक् । यशः
सुरया भेषजँ श्रियानमासरं पयः सोम० वेत्वाज्य०र्यंज ॥ ९ ॥ सुवर-
श्विना भेषजं मधु भेषजं नः सरस्वती । इन्द्रे त्वष्टा यशः श्रियँ रूपँ रूप-
मधुस्सुताइ३ वौ३० ॥ ९ ॥ वाग्वष० । होता यक्षद्वनस्पतिँ शमितारँ
शतक्रतुं भीमं न मन्युँ राजानं व्याघ्रं नमसाश्विनाभामम् । सरस्वती
भिषगिन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सोम० वेत्वाज्य०र्यंज ॥ १० ॥ ये०
सुवर्ऋतुथेन्द्रो वनस्पतिः शशमानः परिस्रुता कीलालमश्विभ्यां मधुदुहे
धेनुः सरस्वती ३वौ३० ॥ १० ॥ वाग्वष० । एते त्रिपशोरनुयाजानां प्रैषा
याज्यासहिता उक्ताः एते मन्त्रा वक्ष्यमाणावेकादशौ याज्यास्त्रिप्रयाज-
याज्याप्रैषौ च प्रैषा इत्युच्यन्ते ।

२२०. ततो मैत्रावरुणोऽग्निर्होता नो अध्वर इत्यादिपर्यग्नये क्रियमाणायान्वाह । ततो होता दैव्याः शमितार उत मनुष्या इत्यादि वाक्यरूपमध्रिगुसंज्ञकं यथार्थमाश्वलायनसूत्रोक्तप्रकारेणोहेन पठति । होता अध्रिगुं पठित्वा अध्रिगुश्चापापश्चोभौ देवानाँ शमितारौ ताविमं पशुँ श्रपयतां प्रविद्वाँसौ यथायथास्य श्रपणं तथा तथा । इति त्रिर्जपति । ये० सुवर्गोभिर्न सोममश्विना मासरेण परिष्कृता । समधाताँ सरस्वत्या स्वानेन्द्रे सुतं मधू३ वौ३० ॥ ११ ॥ वाग्वष० । होता वक्ष्यमाणप्रैषेण प्रेषितोऽनया याज्यया यजति । स प्रैषो यथा ।

होता यक्षदग्निँ॒ स्वाहाऽऽज्यस्य स्तोकानाँ॒ स्वाहा मेदसां पृथक् स्वाहा छागमश्विभ्याँ॒ स्वाहा मेषँ॒ सरस्वत्यै स्वाहर्षभमिन्द्राय सिँ॒हाय सहसेन्द्रियँ॒ स्वाहाऽग्निं न भेषजँ॒स्वाहा सोममिन्द्रियं स्वाहेन्द्रँ॒ सुत्रामाणँ॒ सवितारं वरुणं भिषजां पतिं प्रियम्पाथो न भेषजम् । स्वाहा देवाँ॒ आज्यपान् स्वाहा ग्निँ॒ होत्राज्जुषाणो अग्निर्भेषजं पयः सोमः०वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ११ ॥ आज्यभागानन्तरं वपायागो भवति । अश्विना हविरिन्द्रियं नमुचेर्धिया सरस्वती । आशुक्रमासुराद्वसुमघमिन्द्राय जभ्रिरो३म् । इति सौत्रामण्याश्विनानुवाक्येति गीयते ।

२२१. होता यक्षदश्विनौ छागस्य वपाया मेदसो जुषताँ॒ हविर्होतर्यजेति प्रैषेण होतारं मैत्रावरुणः प्रेष्यति ये०सुवर्यमश्विना सरस्वती हविषेन्द्रमवर्धयन् । स बिभेद बलं मघ नमुचा वासुरे सचा३ वौ३० ॥ वाग्वष० । अयं पुरोनुवाक्याप्रभृतिः सौत्रामण्याश्विनयाग इत्युच्यते ।

२२२. यमश्विना सरस्वती हविषेन्द्रमवर्धयन् । स बिभेद बलं मघं नमुचा वासुरेसचो३ इति पुरोनुवाक्या । होता यक्षत्सरस्वतीं मेषस्य वपाया मेदसो जुषताँ॒ हविर्होतर्यज । इति प्रैषः । ये०सुवर्यमश्विना० यत् । स बिभेद बलं मघम्०सचा३ वौ३० । वाग्वष० । अयं सौत्रामणीसारस्वतयाग इति गीयते ।

२२३. तमिन्द्रं पशवः सचाश्विनोभा सरस्वती । दधाना अभ्यनूषत हविषा यज्ञमिन्द्रियोम्३ । इत्यनुवाक्या । होता यक्षदिन्द्रं वृष्णोर्मेषस्य वपाया मेदसो जुषताँ॒ हविर्होतर्यज । इति प्रैषः । ये०सुवरश्विना हविरिन्द्रियं नमुचेर्धिया सरस्वती । आशुक्रमासुराद्वसुमघमिन्द्राय जभ्रिरा३ इवौ३० । वाग्वष० । इति याज्या । अयं सौत्रामणीप्रधानैन्द्रवपायाग इत्युच्यते ।

२२४. वपायागानन्तरं चात्वाले मार्जयित्वा ग्रहैः प्रचरन्ति । युवँ॒ सुराममश्विना नमुचा वासुरे सचा । विपिपाना शुभस्पती इन्द्र कर्मस्वावतोम्३ । इयमृक् आश्विनग्रहानुवाक्येति गीयते ।

२२५. होता यक्षदश्विना सरस्वतीमिन्द्रँ॒ सुत्रामाणमिमे सोमाः

सुरामाणश्छागैर्न मेषैर्ऋषभैः सुताः शष्पैर्न तोक्मभिर्लाजैर्महस्वन्तोम-दामासरेण परिष्कृताः । शुक्राः पयस्वन्तोमृताः प्रस्थिता वो मधुश्चुत-स्तानश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्तां सौम्यं मधु पिबन्तु सदन्तु वियन्तु सोम ँ होतर्यज । अयमाश्विनग्रहप्रैष इत्युच्यते ।

२२६. ये० सुवः पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावतं कर्मणाद ँ सनाभिः । यत्सुरामं व्यपिबच्छचोभिः सरस्वती त्वामघवन्नभीष्णा३ द्वी३० । वाग्वसुरासुतस्याग्र वीही३ वौ३० । इत्यनुवषट्कारः । एतद्या-ज्यान्तं कर्म आश्विनसौत्रामणीग्रहप्रचार इत्युच्यते ।

२२७. होता अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छतेति तिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्यङ्मुखः स्रवन्तीं स्थालीमुपतिष्ठते । एतत् स्थाल्युपस्थानमित्यु-च्यते ।

२२८. अथाङ्गयागः तत्र त्वंह्यग्ने प्रथमो मनोतेति सूक्तं सामि-धेनीवन्मैत्रावरुणोन्वाह । अश्विना गोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्यं बलम् । हविषेन्द्र ँ सरस्वती यजमानमवर्धयोम्३ । इत्यनुवाक्या । होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविष आत्ताम्०गृभः । घस्तानूनं० करत एवा-श्विनौ जुषेता ँ हविर्होतर्यज । इति प्रैषः । ये० सुवस्ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्तनी नरा । मध्ये वसाहोमार्धमवसायोत्तरार्धं पठति । सरस्वती हविष्मतीन्द्रकर्मसुनोवता३ वौ३० । वाग्वष० । अयमाश्विन-हविःप्रचार इत्युच्यते ।

२२९. ता भिषजासुकर्मणा सा सुदुघा सरस्वती । स वृत्रहा शत-क्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियोम्३ । इत्यनुवाक्या । होता यक्षन्मेषस्य हविष आद०गृभः । घस्तान्नूनम्० करदेवेन्द्रः सरस्वती सरस्वती जुषतां हवि-र्होतर्यज । इति प्रैषः । ये०सुवस्ताभिषजा सुकर्मणासा सुदुघा सरस्व-ती । स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियां ३ वौ३० । वाग्वष । अयं सारस्वतहविःप्रचार इत्युच्यते ॥

२३०. ता भिषजा सुकर्मणा सा सुदुघा सरस्वती । सवृत्रहा शत-क्रतुरिन्द्राय दधूरिन्द्रियोम्३ । होता यक्षदिन्द्रं वृष्णेर्मेषस्य हविष आद०गृभः । घस्तान्नूनं०करदेवेन्द्रो जुषता ँ हविर्होतर्यज इति प्रैषः । ये३० सुवरश्विना गोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वी३र्यं बलम् । हविषेन्द्र ँ सर-

स्वती यजमानमवर्धया३ न्वौ३० । वाग्वष । इति याज्या । अयमैन्द्रहविःप्रचार इत्युच्यते ॥

२३१. वनस्पतियागे स्विष्टकृत्कारे देवतानिगमे यथार्थमूहः । पुरोडाशानां प्रैषाभावात् अप्रेषित एव होता यजति । य इन्द्र इन्द्रियं दधुः सविता वरुणो भगः । स सुत्रामा हविष्पतिर्यजमानाय सश्चतोम्३ । होतैवेमामनुवाक्यां पठति । ये०सुवरिन्द्रं सविता वरुणो दधद्यजमानाय दाशुषे । आदत्त नमुचेर्वसु सुत्रामा बलमिन्द्रियां३ वौ३० । वाग्वष० । इति याज्या । अयं सौत्रामण्यङ्गेन्द्रपुरोडाशयाग उच्यते ॥

२३२. सविता वरुणो दधत्सुत्रामा बलमिन्द्रियोम्३ । इत्यनुवाक्या । ये०सुव सवितारं वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं दधुः स० यदधाना यज्ञमाशता३ वौ ३० । वाग्वष० । इति याज्या । अयं सौत्रामण्यङ्गसावित्रपुरोडाशयाग उच्यते ॥

२३३. वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं भगेन सविता श्रियम् । सुत्रामा यशसा बलं दधाना यज्ञमाशतोम्३ । इत्यनुवाक्या ये०सुवर्वरुण य इन्द्र इन्द्रियं दधु०र्यजमानायसश्चता३ वौ ३० वाग्व० । इति याज्या । अयं सौत्रामण्यङ्गवारुणपुरोडाशयाग उच्यते ॥

२३४. पशुभिः प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचरन्तीति वचनाद्धविः प्रचारानन्तरं पुरोडाशप्रचारः । अथानुयाजाः । देवं बर्हिः सरस्वती सुदेवमिन्द्रे अश्विना तेजो न चक्षुरक्ष्योर्बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज ॥ १ ॥ देवीर्द्वारो अश्विना भिषजेन्द्रेसरस्वती प्राणं न वीर्यं न सिद्वारो दधुरिन्द्रियं वसु०वियन्तु यज ॥ २ ॥ देवी उषासावश्विना भिषजेन्द्रेसरस्वती बलं न वाचमास्य उषाभ्यां दधुरिन्द्रियं वसु०वियन्तु यज ॥ ३ ॥ देवी जोष्ट्री अश्विना सुत्रामैन्द्रेसरस्वती श्रोत्रं न कर्णयोर्यशो जोष्ट्रीभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुव०वियन्तु यज ॥ ४ ॥ देवी ऊर्जाहुती दुघे सुदुघे पयसेन्द्र ँसरस्वत्यश्विना भिषजा शतशुक्रं न ज्योतिः स्तनयेराहुती धत्त इन्द्रियं वसु०वीतां यज ॥ ५ ॥ देवा देवानां भिषजा होताराविन्द्रमश्विना वषट्कारैः सरस्वतीत्विषिं न हृदयेमति ँहोतृभ्यां दधुरिन्द्रियं वसु०वीतां यज ॥ ६ ॥ देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीः सरस्वत्यश्विना भारतीडा शूषं न मध्ये ताभ्यामिन्द्रा-

यदधुरिन्द्रियं वसुवने०वियन्तु यज ॥ ७ ॥ देव इन्द्रो नराशँ्सस्त्रिव-रूथः सरस्वत्याश्विभ्यामीयतेरथो रेतो न रूपममृतं जनित्रमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वसु०वियन्तु यज ॥ ८ ॥ देव इन्द्रो वनस्पति-र्हिरण्यपर्णो अश्विभ्याँ् सरस्वत्याः सुपिप्पल इन्द्राय पच्यते मध्वोजो न जूतिमृषभो न भामं वनस्पतिर्नो दधदिन्द्रियाणि वसु०वियन्तु यज ॥ ९ ॥ देवं बर्हिर्वारितीनामध्वरे स्तीर्णमश्विभ्यामूर्णमदाः सर-स्वत्या स्योनमिन्द्र ते सदईशायै मन्युँ्राजानं बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसु०वियन्तु यज ॥ १० ॥ देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवान्यक्षद्यथा यथँ् होताराविन्द्रमश्विना वाचा वाचँ् सरस्वतीमग्निँ् सोमँ् स्विष्टकृ-त्स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामा सविता वरुणो भिषगिष्टो देवो वनस्पतिः स्विष्टा देवा आज्यपा इष्टो अग्निरग्निना होता होत्रे स्विष्टकृद्यशो न दधदिन्द्रियमूर्जमपचितिँ् स्वधां वसु०वियन्तु यज ॥ ११ ॥ एते एका-दश त्रिपश्वनुयाजप्रैषा उच्यन्ते ॥

२३५. एतेषामेकैकेन क्रमेण मैत्रावरुणो होतारम्प्रेष्यति । होता तु एतैरेव यजेत्यस्य स्थाने वषट्कारं कृत्वा क्रमेण यजति । अग्निमद्य होतारमवृणीतायँ् सुता सुतो यजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशान् गृह्णन् ग्रहान् गृह्णन्नग्नयआज्यं गृह्णन्सोमायाज्यं बध्नन्नश्विभ्यां छागँ्सर-स्वत्याइन्द्राय बध्नन्त्सरस्वत्यै मेषमिन्द्रायाश्विभ्याँ् बध्नन्निन्द्रायर्षभमश्वि-भ्याँ्सरस्वत्यै सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नय आज्येन सोमा-याज्येनाश्विभ्यां छागेन सरस्वत्याइन्द्राय सरस्वत्यै मेषेणेन्द्रायाश्विभ्या-मिन्द्रायर्षभमश्विभ्याँ् सरस्वत्या अक्षँ्स्तामेदस्तः प्रतिपचताग्रभीषुर-वीवृधन्त ग्रहैरपातामश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा सोमान्सुराम्ण उपोक्थामदाश्रौद्वीमदा अदन्नवीवृधन्ताङ्गूषैस्त्वामद्य ऋषभार्षेयर्षीणां न पादवृणीतायँ् सुतासुतो यजमानो बहुभ्य आसङ्गयेभ्यः । एषमे-दे०सूक्ता३ ब्रू३हि । अनेन मैत्रावरुणो होतारं प्रेष्यति अयं सौत्रामणी-सूक्तवाकप्रैष उच्यते ॥

१३६. अनेन प्रैषेण प्रेषितो होता सूक्तवाकं पठति । तत्र विशेषः । आज्यभागदेवतावाहनानन्तरम् । अश्विनाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोक्राताम् । सरस्वतीदं हविरजुषतावीवृधतमहो ज्यायोकृत ।

इन्द्र इदं हविरजुषता०क्रत । वनस्पतिरिदमित्यादि निरूढवत् । अथ सौत्रामण्यङ्गपितृयज्ञः । तत्प्रकारः सर्व आश्वलायनोक्तः लुप्तजपेत्याश्वलायनवचनान्मयि गृह्णामीत्यादिजपानां लोपः नेह प्रादेश इत्यादिना प्रादेशकरणादिनिषेधश्च । दक्षिणामुखस्तिष्ठन् अभिहिङ्कृत्य-उशन्तस्त्वानिधीमहीत्यृचं त्रिरनवानमन्वाहृताः सामिधेन्यो भवन्ति । तृतीयप्रणवेन सह आ३वह देवान्पितॄन्यजमानायेत्यस्यानुषङ्गः । आज्यभागदेवतावाहनानन्तरं सोमं पितृमन्तमा३वह । पितॄन्बर्हिषदआ३वह । पितॄनग्निष्वात्ताना३वह । देवाँ॒ आज्यपाँ॒ आ३वह । अग्निं कव्यवाहनमा३वह । इत्यावाहने विशेषः । सीदहोतरित्यध्वर्युणोक्ते तूष्णीं निरसनोपवेशने करोति । स्रुगादापने विशेषः । ईळामहै देवान्पितॄनोळेन्यानित्यादि । बर्हिर्वर्जं चत्वारः प्रयाजा भवन्ति । उत्तमप्रयाजे विशेषः । ये०सुवः स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा सोमं पितृमन्तं स्वाहा पितॄन्बर्हिषदः स्वाहा पितॄनग्निष्वात्तान् स्वाहाग्निं कव्यवाहनं स्वाहा देवान् पितॄनाज्यपानित्यादि । आनो अग्ने सुकेतुनेत्याग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्या । त्वँ॒ सोममहेभगमिति सौम्यस्यानुवाक्या । जुषाण इत्यादिरुभयोः पूर्ववद्याज्ये । अनयोरनुवाक्ययोर्जीवपदसत्वात् इमावाज्यभागौ जीववन्तावित्युच्येते ।

२३७ त्वँ॒ सोम प्रचिकितो मनीषेति त्वया हि नः पितरः सोमपूर्व इति च द्वे ऋचौ एकानुवाक्या भवति अध्यर्धामनवानम् । ये० सुवः सोमं पितृमन्तं त्वँ॒ सोमपितृभिः संविदानो० रयीणाँ॒ स्व३धानमः । इति सोमस्य पितृमतो याज्यानुवाक्ये । बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिति आहं पितॄन्त्सुविदत्राँ॒ अवित्सीति च पूर्ववदनुवाक्या । उपहूताः पितरः सोम्यास इति याज्या । इति पितॄणां बर्हिषदाम् । अग्निष्वात्ता पितर एह गच्छतेति ये अग्निष्वात्ता येऽनग्निष्वात्ता इति च मिलित्वाऽनुवाक्या । वन्यायै दुग्ध इत्यादिर्याज्या । इति पितॄणामग्निष्वात्तानाम् । याज्याया आदौ ये स्वधामह इति ये यजामह इत्यस्य स्थाने प्रयुज्यते । अवघ्राणभक्षणम् । सुसन्दृशं त्वा वयमित्यादिनोपस्थानादि सर्वं चातुर्मास्यान्तर्गतपितृमेधवद्भवति । इन्द्राय वयोधसे पश्विष्ट्यादि सर्वं निरूढवत् । आज्यभागावाहनानन्तरम् इन्द्रं

बयोधसमा३वह। वनस्पतिमित्यादि। निरूढवत्। प्रयाजेषु विशेषः। होतायक्षदिडस्पदे समिधानं महद्यशः सुषमिद्धं वरेण्यमग्निमिन्द्रं वयोधसम्। गायत्रीं छन्द इन्द्रियं त्र्यविं गां वयोदधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १ ॥ ये० सुवः समिद्धो अग्निः समिधा सुषमिद्धो भरेण्यः। गायत्रीं छन्द इन्द्रियं त्र्यविर्गौर्वयोदधू३वौँ३०। वाग्व० होतायक्षच्छुचिव्रतं तनूनपातमुद्भिदं यं गर्भमदितिर्दधे शुचिमिन्द्रं वयोधसम्। उष्णिहं छन्द इन्द्रियं दित्यवाहं गां वयोदधद्वे०र्यज ॥ २ ॥ ये०सुवस्तनूनपाच्छुचिव्रतस्तनूनपाच्च सरस्वती। उष्णिहं छन्द इन्द्रियं दित्यवाङ्गौर्वयोदधू३वौँ३। वाग्व०। द्वितीयप्रयाजप्रैषयाज्ययोर्वसिष्ठादिषु तदितरेषु च प्रवृत्तिः। अन्यस्यानुक्तत्वात्। होतायक्षदीडेऽन्यमीडितं वृत्रहंतममिडाभिरीड्य्ँ सहः सोममिन्द्रं वयोधसम्। अनुष्टुभं छन्द इन्द्रियं त्रिवत्सो गौर्वयो दधद्वे०र्यज ॥ ३ ॥ ये०सुवरिडाभिरग्निरीड्यः सोमो देवोअमर्त्यः अनुष्टुप्छन्द इन्द्रियं त्रिवत्सो गौर्वयोदधू३वौँ३०। वाग्व० ॥ ३ ॥ होतायक्षत्सुर्बर्हिषदं पूषण्वन्तममर्त्यँ सीदन्तं बर्हिषि प्रियेऽमृतेन्द्रं वयोधसम्। बृहतीछन्द इन्द्रियं पञ्चाविं गां वयोदधद्वे० यज ॥ ४ ॥ ये० सुवः सुबर्हिरग्निः पूषण्वाँ स्तीर्णं बर्हिरमर्त्यः। बृहतीछन्द इन्द्रियं पञ्चाविर्गौर्वयोदधू३वौँ३०। वाग्व० ॥ ४ ॥ होतायक्षद्व्याचस्वतीः सुप्रायणा ऋतावृधो द्वारो देवीर्हिरण्ययीर्ब्रह्माणम् इन्द्रं वयोधसम्। पंक्तिश्छन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाहं गां वयोदधद्वे०यज ॥ ५ ॥ ये०सुवर्दुरो देवीर्दिशो मही ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः। पंक्तिश्छन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाड्गौर्वयोदधू३वौँ३० । वाग्व० ॥ ५ ॥ वायक्षत्० वाहं गां वदध०र्यज ॥ ६ ॥ ये०सुवरुषेयद्वा सुपेशसा विश्वे देवा अमर्त्याः। त्रिष्टुप् छन्द इन्द्रियं पष्ठवाड्गौर्वयोदधू३वौँ३०। वाग्व३० ॥ ६ ॥ होतायक्षत्प्रचेतसा देवानामुत्तमं यशो होतारा दैव्या कवी सयुजेन्द्रं वयोधसम्। विराजं छन्द इहेन्द्रियमनड्वाहं गां वयोदधद्वे०र्यज ॥ ७ ॥ ये०दैव्या होतारा भिषजेन्द्रेण सयुजायुजा। जगतीछन्द इहेन्द्रियमनड्वान् गौर्वयोदधू३वौँ३० ॥ ७ ॥ वाग्व० ॥ होतायक्षत्पेशस्वतीस्तिस्रो देवीर्हिरण्ययोर्भारतीर्बृहतीर्महीः पतिमिन्द्रं वयोधसम्। विराजं छन्द इन्द्रियं धेनुं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ८ ॥ ये३०सुवस्तिस्र इडा सर-

स्वती भारती मरुतो विशः विराट् छन्द इहेन्द्रियं धेनुर्गौर्वयोदधू-३वौं३० ॥ ८ ॥ वाग्व०होतायक्षत्सुरेतसं त्वष्टारं पुष्टिवर्धनꣳ रूपाणि बिभ्रतं पृथक् पुष्टिमिन्द्रं वयोधसम् । द्विपदं छन्दइन्द्रियमुक्षाणं गां वयो दधद्वे० ॥ ८ ॥ ये३०सुवस्त्वष्टा तुरीयो अद्भुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना । द्विपाच्छन्द इहेन्द्रियमुक्षा गौ नं वयोदधू३वौं३० ॥ ८ ॥ वाग्व-ष० ॥ होतायक्षत्क्रतुꣳ हिरण्यपर्णमुक्थिनꣳ रशनां बिभ्रतं वशं भगमिन्द्रं वयोधसम् । ककुभं छन्द इहेन्द्रियं वशां देहतं गां न वयो-दधद्वे० ॥ १० ॥ ये०सुवः शमिता नो वनस्पतिः सवितः प्रसुवन् भगम् । ककुप्छन्द इहेन्द्रियमुक्षागौर्नवयोदधू३वौं३० ॥ १० ॥ वाग्वष ॥ ततो मैत्रावरुणस्याग्निर्होता नो अध्वर इत्यादि पर्यग्निकरणानुवचनं निरूढवत् । होतुर्दैव्याः शमितार आरभध्वमित्यादि ऐन्द्रपशुवत् । ततो मैत्रावरुण एकादशं प्रयाजप्रैषं पठति । स यथा । होतायक्षत्स्वाहाकृतीरग्निं गृहपतिं पृथग्वरुणं भेषजं कविं क्षत्रमिन्द्रं वयोधसम् । अतिच्छन्दसं छन्द इहेन्द्रियं बृहदृषभं गां वयो दधद्वे० ॥ ११ ॥ ये३य०सुवः स्वाहा यज्ञं वरुणः सुक्षत्रो भेषजं करत् । अतिच्छन्दाश्छन्द इन्द्रियं बृहदृषभो गौ र्वयोदधू३वौं३० ॥ ११ ॥ वाग्वष० ॥ आज्यभागप्रचारो निरूढवत् । अथ वपायागः वसन्तेनर्तुना देवा वसवस्त्रिवृतास्तुतम् । रथन्तरेण तेजसा हविरिन्द्रे वयोदधोम्३ । इयमनुवाक्या । होतायक्षदिन्द्रं वयोधसं छागस्य वपाया मेदसो जुषताꣳ हविर्होतर्यज ॥ अयं प्रैषः । ये३य०सुवर्ग्रीष्मेण देवा ऋतुना रुद्राः पञ्चदशे स्तुतम् । बृहता यशसा बलꣳ हविरिन्द्रे वयोदधू३-वौं३० ॥ वाग्वष० ॥ इयं याज्या । वपामार्जनं पूर्ववत् । अथ पुरोडाशयागः । वर्षाभिर्ऋतुनादित्यास्तोमे सप्तदशे स्तुतम् । वैरूपेण विशौजसा हविरिन्द्रे वयोदधोम्३ । इयमनुवाक्या । होतायक्षदिन्द्रं वयोधसं पुरोडाशस्य जुषताꣳ हविर्होतर्यज ॥ अयं प्रैषः । शारदेनर्तुना देवा एकविꣳशऋभवस्तुतम् । वैराजेन श्रियाश्रियꣳ हविरिन्द्रे वयोदधू३वौं३० । ये३ सुवरग्निꣳ सुदीतिꣳ सुदृशं गृणन्तो नमस्यामस्त्वेड्यं जातवेदः । त्वां दूतमरतिꣳ हव्यवाहं देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभी३ वौं३ । इयं पुरोडाशस्विष्टकृतो याज्या । वाग्वष० ॥ अथाङ्गयागः ।

हेमन्तेनर्तुनादेवा मरुतस्त्रिणवेस्तुतम् । बलेन शक्वरोः सहो हर्विरिन्द्रे वयोदधोम्३ । इयमनुवाक्या । होतायक्षदिन्द्रं वयोधसं छागस्य हविष आददद्यमध्यतो मेदउद्भृतम्० घस्ताम्० करदेवेन्द्रो वयोधा जुषतां यज । अयं प्रैषः । ये३० सुवःशैशिरेणर्तुनादेवास्त्रयस्त्रिँ्शऋभवस्तुतम् । अर्धर्चे वसाहोमार्थमारभेत् रैवतेन श्रिया श्रियँ् हविरिन्द्रे वयोदधू३ वौँ३० ॥ वाग्वष० । वनस्पतियागादि पूर्ववत् । अथानुयाजाः । देवं बर्हिरिन्द्रं वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धयद्गायत्रिया छन्दसेन्द्रियं तेज इन्द्रे वयोदधद्व० वेतु० ॥ १ ॥ देवीर्द्वारो देवमिन्द्रं वयोधसं देवीर्देवमवर्धयन्नुष्णिहा छन्दसेन्द्रियं प्राणमिन्द्रे वयोदधद्व०व्यन्तु० ॥ २ ॥ देवीदेवं वयोधसमुषे इन्द्रमवर्धतामनुष्टुभा छन्दसेन्द्रियं वाचमिन्द्रे वयोदधद्व० वीताम्० ॥ ३ ॥ देवी जोष्ट्री देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धतां बृहत्याछन्दसेन्द्रियँ् श्रोत्रमिन्द्रे वयोदधद्व० वीताम्० ॥ ४ ॥ देवी ऊर्जाहुतीदेवमिन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धतां पङ्क्त्या च्छन्दसेन्द्रियँ् शुक्रमिन्द्रे वयोदधद्व० वीताम्० ॥ ५ ॥ देव्या दैवा होतारा देवमिन्द्रं वयोधसमवर्धत्यं त्रिष्टुभा छन्दसेन्द्रियं बलमिन्द्रे वयोदधद्व० वीताम्० ॥ ६ ॥ देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीर्देववयोधसम्पतिमिन्द्रमवर्धयन् जगत्या छन्दसेन्द्रियं बलमिन्द्रे वयोदधद्व०व्यन्तु० ॥ ७ ॥ देवो नराशँ्सो देवमिन्द्रं वयोधसन्देवो देवमवर्धयद्विराजा छन्दसेन्द्रियँ् रेत इन्द्रेवयोदधद्व० वेतु० ॥ ८ ॥ देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धद्विराजा छन्दसेन्द्रियं भगमिन्द्रेवयो दधद्र० वेतु० ॥ ९ ॥ देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रं वयोधसं देवं देवमवर्धत्ककुभा छन्दसेन्द्रियं यश इन्द्रे वयोदधद्व० वेतु० ॥ १० ॥ देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवमिन्द्रं वयोधसं देवोदेवमवर्धयदतिच्छन्दसा छन्दसेन्द्रियं क्षत्रमिन्द्रे वयोदधद्व० वेतु० ॥ ११ ॥ एते एकादशानुयाजप्रैषाः एषामेकैकेन मैत्रावरुणो होतारं प्रेष्यति । होता च एतैः प्रैषैर्यजशब्दस्थाने वषट्कारयुतैर्याज्याभूतैः क्रमेण यजति सूक्तवाके आज्यभागानन्तरं इन्द्रो वयोधा इदँ् हविरजुषतावीवृधतमहो ज्यायोकृत । इति विशेषः । अन्यत्सर्वं निरूढवत् । अथादित्येष्टिः । तत्र दितिर्देवता । चरुर्द्रव्यम् । अदितिर्न उरुष्यतीत्यनुवाक्या । महीमूषुमातरं सुव्रतानामिति याज्या ।

उपदेशादितराणीति वचनात्सर्वं याजुषवत् । शेषं प्रकृतिवत् ॥ इदं कौकिलसौत्रामणीहोतृमैत्रावरुणकर्मेत्युच्यते ॥

॥ शुभं भूयात् ॥

❀ श्रीः ❀

श्रौतपदार्थनिर्वचनम् ।

अथाग्निष्टोमसम्बन्धिपदार्थनामान्युच्यन्ते ।

१. तस्य वसन्तर्तौ देवनक्षत्रेषु पौर्णमास्याममावास्यायां तयोः प्रतिपदि वा यथा सुत्या दीक्षा वा भवेत्तथारम्भः क्रियते । इत्ययमग्निष्टोमारम्भकाल इत्युच्यते ॥

२. एका तिस्रो वा दीक्षा । अमावास्यायां सुत्यायां तत्प्रतिपद्यपि द्वादश । बहुदीक्षासु त्वन्तिमदिने प्रवर्ग्यसम्भरणम् । एकादीक्षायां तद्दिने चरणात्पुरो वा । अयमग्निष्टोमीयदीक्षानिर्णय इत्युच्यते ॥

३. यस्य पित्रादिभिः सोमयागो न कृतस्तस्य प्रायश्चित्तत्वेन ऐन्द्राग्नः पशुः श्रुतिचोदितः । तस्य पूर्वं पृथगनुष्ठानम् । अथवाऽग्निष्टोमाङ्गाग्नीषोमीयपशुना समानतन्त्रता । एवं यस्य त्रिपुरुषपर्यन्तं वेदाध्ययनं न जातमग्न्याधानं च न जातं स दुर्ब्राह्मण इत्युच्यते । तस्य प्रायश्चित्तत्वेनाश्विनः पशुर्विहितः तस्यानुष्ठानमपि पूर्वपशुवद्विकल्पेन बोध्यम् ॥

४. अग्निष्टोमारम्भस्य पूर्वदिने नान्दीश्राद्धं भवति । रात्रावुदकशान्तिः प्रतिसरबन्धश्च । आरम्भदिने प्रातः स्नानादिपञ्चकं यजमानपत्न्योः षोडशर्त्विजाञ्च । पुण्याहवाचने इन्द्रादयः प्रीयन्तामिति विशेषः । यजमानो गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य पत्न्या सह प्राणानायम्य पुरुष एवेदमित्यृचा विष्णुं स्मृत्वा याः पुरस्तादित्यादि हृदये निविष्टमित्यन्तं जपति । ततो देशकालौ सङ्कीर्त्य विच्छिन्नसोमपीथसन्धानार्थमैन्द्राग्नेन पशुना दौर्ब्राह्मण्यपरिहारार्थमाश्विनेन पशुना च

आग्नीषोमीयेण पशुना समानतन्त्रं यक्ष्यमाणो द्वादशस्तोत्रेण द्वादशशस्त्रेण रथन्तरसाम्ना सप्रवर्ग्येण शतगवदक्षिणेन ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थेन चतुष्टोमेन सोमेन स्वर्गकामो यक्ष्ये । एवं त्रिरुपांशु त्रिरुच्चैः सङ्कल्पयति । अयमग्निष्टोमसङ्कल्प इत्युच्यते ।

५. सङ्कल्पानन्तरं तन्म इत्यादि ओं तथेत्यन्तं प्रकृतिवत् । सोमादि द्रव्यं इन्द्रादयो देवताः अस्मिन् ज्योतिष्टोमेऽग्निष्टोमे सोमे सोमप्रवाकं त्वामहं वृणे । इति सोमप्रवाकं वृणीते । स भविष्यामीति वदति इदं सोमप्रवाकवरणमुच्यते ॥

६. सोमाख्ये यज्ञे यो यजमानेन वृतः सन् ब्रह्मादीनामाह्वानं करोति स सोमप्रवाक इत्युच्यते ।

७. तत यजमानः सोमप्रवाक सोमं मे प्रब्रूह्यृत्विग्भ्यः । इति सोमप्रवाकं प्रत्याह । ततः स केभ्य इति पृच्छति । ततो यजमानः देवदत्तादिभ्य इति ब्रह्मादीनां नामान्याह । ततः सोमप्रवाको ब्रह्मादीना गृहेषु क्रमेण गत्वा तानाह्वयति । तद्यथा । यजदत्तशर्मणः सोमो भविष्यति तत्र भवता ब्रह्मत्वं कर्तव्यम् । ततो ब्रह्मा को यज्ञः क ऋत्विजः का दक्षिणेति सोमप्रवाकं पृच्छति । ततः स ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः सोमो यज्ञः । रङ्गनाथशर्मादयऋत्विजः । शतं गावो दक्षिणेति प्रत्याह । एवं सर्वेषामृत्विजां सोमप्रवाकेन साकं प्रश्नोत्तराणि भवन्ति । तत्र ब्रह्मत्वमित्यस्य स्थाने हौत्रं आध्वर्यवं औद्गात्रं प्राशास्त्रं ब्राह्मणाच्छंसित्वं प्रतिप्रस्थातृत्वं प्रस्तोतृत्वं अच्छावाकीयं नेष्टृत्वं प्रतिहर्तृत्वं आग्नीध्रं उन्नेतृत्वं सुब्रह्मण्यत्वं पोतृत्वं ग्रावस्तुत्त्वं एते शब्दा बोध्याः । इदमृत्विगाह्वानमित्युच्यते ॥

८. यजमानः सोमप्रवाकेनाहूतान् यज्ञशालायां प्राप्तानृत्विजः क्रमेणाधानवद्वृत्वार्हयति द्वितीयिनस्तृतीयिनः पादिनश्च । होता ब्रह्माऽध्वर्युरुद्गाता च प्रथमा इत्युच्यन्ते ॥

९. मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी प्रतिप्रस्थाता प्रस्तोता च द्वितीयिनः इत्युच्यन्ते ॥

१०. अच्छावाक आग्नीध्रो नेष्टा प्रतिहर्ता च तृतीयिन इत्युच्यन्ते ॥

११. ग्रावस्तुत्पोतोन्नता सुब्रह्मण्यश्च पादिन इत्युच्यन्ते ।।

१२. ततो दश चमसाध्वर्यून् परिकर्मिणश्च सोमप्रवाकवद्वृत्वार्हयति । इदं सौमिकर्त्विग्वरणमित्युच्यते ।।

१३. अध्वर्युस्तीर्थेन प्रविश्येडादिशान्तिं जपित्वा पशुबन्धवद्यजमानेन सहायन्तेयोनिर्ऋत्वियइत्यृचाऽग्निं समारोपयति । यजमान उदकुम्भं पुरस्कृत्य पत्न्यन्वारब्धः सोमारणीसहितः सर्वैः सम्भारैश्च सहितः सर्त्विक् आनोभद्रा इत्यादिशान्तिसूक्तानि पठन् यज्ञशाला स्वस्य दक्षिणतः पश्चाद्वाचेदुत्तरेण शालां परीत्य पूर्वाह्णे पूर्वद्वारेण प्रविशति । सा च भृत्यैः कुशलैः पूर्वमेव कारिता भवति । प्राचीनवंशा चतुर्दिक्ष्वतीकाशा दक्षिणतो वर्षीयसी चतुर्दिक्ष्वरत्निमात्रमध्यद्वारवती षोडशप्रक्रमव्यासा द्वादशप्रक्रमविस्तीर्णा दीर्घचतुरस्रा । तस्याः शालाया दक्षिणतो व्रत श्रयणागारं भवति । पश्चात्पत्नीशाला । इदं कर्म शालाप्रावेश इत्युच्यते ।।

१४. इयं शाला प्राग्वंश इत्युच्यते ।।

१५. प्राग्वंशस्य पश्चिमाच्छङ्कोरनुस्यन्द्यं सार्धपदत्रयं सार्धतिलद्वयाधिकाङ्गुलद्वयं च मुक्त्वा शङ्कुं निहन्ति । स च गार्हपत्यमध्यशङ्कुः । सार्धतिलद्वयाधिकसप्तदशाङ्गुलया रज्ज्वा शङ्कौ पाशं प्रतिमुच्य मण्डलं परिलिखति । तद्गार्हपत्यस्यायतनं भवति । एवं सति पश्चाद्गार्हपत्यस्य सार्धपदद्वयमवशिष्टं भवति । पञ्चतिलाधिकचतुस्त्रिंशदङ्गुलं च गार्हपत्यस्यायतनं सम्पद्यते । प्राग्वंशपूर्वशङ्कोः प्रत्यञ्चमनुस्यन्द्यं सार्धपदत्रये शङ्कुं निहन्ति । स आहवनीयमध्यः । द्विपदमाहवनीयायतनं सम्पद्यते । आहवनीयस्याग्रे सार्धपदमवशिष्टं भवति । गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं पञ्चधा षोढा वेत्यादिप्रकारेण दक्षिणाग्नेर्मध्यदेशं कल्पयित्वा शङ्कुं निहत्य पादोनतिलाधिकचतुर्विंशत्यङ्गुलया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य मध्यशङ्कोरञ्जसा उदगध्यर्धतिलद्वयाधिकद्वादशाङ्गुले षडङ्गुले वा शङ्कुं निहत्य तत्र पाशं प्रतिमुच्य तयैव रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य तयोः संसर्गौ नियम्योत्तरं धनुरुत्सृजेत्, दक्षिणं दक्षिणाग्नेरायतनं भवति । आहवनीयस्य पश्चात्प्राकृतवेदिः ।

तत्पश्चादवशिष्टो विशयः। इत्यन्तादन्तपक्षेण द्वादशिको विहारः। शेषं प्रकृतिवत् । अयं द्वादशिको विहार इत्युच्यते ॥

१६. ऋत्विजस्तीर्थेन प्रविश्येडादिशान्ति जपन्ति अध्वर्युः पशुबन्धवन्मथित्वाऽऽयतनान्युद्धृत्यावोक्ष्याग्नीन् विहृत्य परिस्तीर्य परिषिच्य गार्हपत्ये स्मार्त्तवदाज्यं संस्कृत्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा मनस्वत्याहवनीये जुहोति । पुनर्विहृत्याध्वर्युब्रह्माग्नीद्यजमाना यथायतनं पूर्वां शान्ति पठन्ति। नमो वाचे नमो वाचे या चोदिता या चानुदिता तस्यै वाचे नमो नमो वाचस्पतये नमऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यो मा मामृषयो मन्त्रपतयः परादुर्मांहमृषीन्मन्त्रकृतो मन्त्रपतीन् परादां वैश्वदेवीं वाचमुद्यासँ्शिवामदस्तां जुष्टां देवेभ्यः शर्म मे द्यौः शर्म पृथिवीशर्म विश्वमिदं जगत् ॥ शर्म चेन्द्रश्च सूर्यश्च शर्म ब्रह्म प्रजापती ॥ भूतं वदिष्ये भुवनं वदिष्ये तेजो वदिष्ये यशो वदिष्ये तपो वदिष्ये ब्रह्म वदिष्ये सत्यं वदिष्ये तस्मा अहमिदमुपस्तरणमुपस्तृण उपस्तरणं मे प्रजायै पशूनां भूयासं प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणापानौ मा मा हासिष्टं मधु मनिष्ये मधु जनिष्ये मधु वक्ष्यामि मधु वदिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो वाचमुद्यासँ्शुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं मा देवा अवन्तु शोभायै पितरोनुमदन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ नमो वाचे इत्यत आरभ्यैतावान्मंत्रः पूर्वशान्तिरित्युच्यते ॥

१७. अथाध्वर्युः प्राग्वंशशालाया अग्रभागे धनुर्माने गर्तं खात्वा शोधितया मृदाऽभिपूर्य तदुत्तरतस्तृणेषूदक्संस्थं वराहविहतं वल्मीकवपां शुष्का दूर्वा क्रंसे छागापय इत्यासाद्य तेषामुत्तरतः प्रागग्रेषु दर्भेषु प्राचीनग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य उत्तरस्य शालाखण्डस्याग्रे स्फ्येनोद्धृत्यावीक्ष्य सैकतं परिमण्डलं खरं कृत्वा तं कुशैर्दूर्वाभिः प्रच्छाद्य परिश्रित्योत्तरतो द्वारं कृत्वा खरसमीपे अर्मकपालपिष्टानि शर्करापिष्टानि अजकृष्णाजिनलोमानि फलकं वेणुशलाकां च सादयति। कुशलं कर्तारं सन्निधाप्य गार्हपत्ये प्रवर्ग्यमदन्तीरधिश्रित्य वेद्यामुभयतस्तष्टामरत्निमात्रीं वैष्णवीमभ्रिं प्राचीं निधाय द्वाराणि परिश्रित्य पत्नीशालायां पत्नीमुपवेश्याग्नीन्परिस्तीर्य दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मयजमानावुपवेश्य यजमानेऽन्वारब्धे युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो

विपश्चितः । विहोत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा । इति मन्त्रेणाहवनीये जुहोति । यजमानः देवाय सवित्र इदं न ममेति त्यागं पठति। दीक्षिते तु यजमाने स्वाहाकाररहितं पूर्वोक्तं मन्त्रं जपत्यध्वर्युः। वाराहेणोत्खाता मृत्तिका वराहविहृतमुच्यते ॥

१८ वल्मीकमृत्तिका वल्मीकवपेत्युच्यते ॥

१९. ततोऽध्वर्युः देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे। इति पूर्वं वेद्यां स्थापितां वैणवीमभ्रिमादत्ते। अभ्रिरसि नारिरस्यध्वरकृद्देवेभ्यः। इति अभ्रिं सव्येन धृत्वा दक्षिणहस्तेनाभिमन्त्रयते। उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे। उपप्रयन्तु मरुतः सुदानव इन्द्रप्राशूर्भवासचा। इत्युत्तिष्ठते। प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्रदेव्येतु सूनृता। अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः। इति तीर्थेन निष्क्रामति। तूष्णीं दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावुपवेशयति। देवी द्यावापृथिवी अनुमेमँ साथम्। इति मृदमुपतिष्ठते। ऋध्यासमद्यमखस्य शिरः। इति मृदमभ्या प्रहरति। अप उपस्पृश्य मखाय त्वा। इति मृदं हरति। मखस्य त्वा शीर्ष्णे। मृदमुत्तरतः कृष्णाजिने निवपति। एवमभ्रिप्रहरणादि निवपनान्तं समन्त्रकं त्रिः कृत्वा तूष्णीं चतुर्थं करोति। स्वल्पां मृदं परिशेषयति। ततः इयत्यग्र आसीः। वराहविहृतमुपतिष्ठते। अभ्रिप्रहरणादि समन्त्रकं त्रिः कृत्वा चतुर्थं तूष्णीं कृत्वा वराहविहृतमपि परिशेषयति। देवीर्वम्रीरस्य भूतस्य प्रथमजा ऋतावरीः। इति वल्मीकवपामुपतिष्ठते। अभ्रिप्रहरणादि वराहविहृतवत्। इन्द्रस्यौजोसि। इति दूर्वामुपतिष्ठते। अभ्रिप्रहरणादि पूर्ववत्। अग्निजा असि प्रजापतेरेतः। इति छागापय उपतिष्ठते। अभ्रिप्रहरणादि पूर्ववत् छागापयो न परिशेषयति। मृद्वर्जशेषानत्रैव कृष्णाजिने प्रकिरति। अध्वर्युब्रह्मयजमाना अन्यतोमुखा अनभिश्वसन्त ऐतु ब्रह्मणस्पतिरादेव्ये तु सूनृता। अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञमानयन्तु नः। इति तत्कृष्णाजिनमानयन्ति। आयुर्धेहि प्राणं धेह्यपानं धेहि व्यानं धेहि चक्षुर्धेहि श्रोत्रं धेहि मनो धेहि वाचं धेह्यात्मानं धेहि प्रतिष्ठां

धेहि मां धेहि मयि धेहि । इति तत्कृष्णाजिनं खरे सादयन्ति । अध्वर्युः अर्मकपालशर्करापिष्टैरजकृष्णाजिनलोमभिश्च कृष्णाजिनस्थां मृदं संसृज्य । मधु त्वा मधुना करोतु । इति मदन्तीभिरद्भिः सम्मिश्रयति मखस्य शिरोसि । इति मृदः पिण्डं करोति । स्वल्पां मृदं परिशेषयति । यज्ञस्य पदेस्थः इति अङ्गुष्ठाभ्यां पिण्डं त्रेधा विभज्य त्रीन् पिण्डान् कृत्वैकैकस्य त्रींस्त्रीन् पिण्डान् करोति । गायत्रीसि । इति तेषाम् एकं पिण्डं कर्त्रे प्रयच्छति । कर्ता गायत्रेण त्वा छन्दसा करोमि । इति तेन पिण्डेन महावीरस्य मूलं करोति । अध्वर्युः । त्रैष्टुभोसि । इति द्वितीयं पिण्डं प्रयच्छति । कर्ता त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा करोमि । इति तेन मध्यं करोति । अध्वर्युः जागतोसि । इति तृतीयं प्रयच्छति कर्ता जागतेन त्वा छन्दसा करोमि । इति तेन बिलं करोति । प्रादेशोच्छ्रायं पृथुबुध्नं पृथुग्रीवं मध्ये सन्नतं महावीरं कृत्वा वेणुशलाकयोदरं कृत्वा बिलस्याधस्त्र्यङ्गुले रास्नां परिमण्डलं पर्यस्यति मखस्य रास्नासीति मन्त्रेण । अदितिस्ते बिलं गृह्णातु पाङ्क्तेन छन्दसा । इति बिलं प्रकाशयति । सूर्यस्य हरसाश्राय । इति महावीरमादित्येनाभितपति । तूष्णीं खरे निदधाति । अध्वर्युर्निहितमनुमन्त्रयते मखोसीति मन्त्रेण । एवमेकस्य प्रथमस्य पिण्डस्य त्रिभिः पिण्डैः कृतो मन्त्रविशेषो महावीर इत्युच्यते ॥

२०. एवं पिण्डद्वयस्य त्रींस्त्रीन्पिण्डान् कृत्वा तैर्महावीरद्वयं समन्त्रकं करोति । अतिशिष्टया मृदा सशेषया तूष्णीं पिन्वने रौहिणकपाले आज्यस्थालीं च करोति अवशेषितया मृदापि सशेषया प्रवाते प्रतिलिप्योपवातयति । रौहिणपुरोडाशभर्जनार्थे कपाले रौहिणकपाले इत्युच्येते ॥

२१. महावीरादिषूपवातेषु शुष्केषु सत्सु अध्वर्युर्गार्हपत्याग्निमाहृत्य पुंसोश्वस्यैकविंशतिशकृत्पिण्डान् आदीपयति वृष्णो अश्वस्य निष्पदसि वरुणस्त्वा धृतव्रत आधूपयतु मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणेति मन्त्रेण । अस्य मन्त्रस्यावृत्त्या त्रीनपि महावीरान् क्रमेणान्तर्बहिश्च धूपयति । तूष्णीं पिन्वनादीनि धूपयति शालाया उत्तरतो गर्तं खात्वा पचनेनावस्तीर्योदग्बिलान्महावीरानायातयति । तेषां पुरस्तात् पिन्वने

पश्चाद्रौहिणकपाले आज्यस्थालीं च । इन्धनेनोपरिष्टात् प्रच्छाद्य मृदाऽवलिम्पति । अर्चिषे त्वा । इति पुरस्तादग्निनोपोषति । शोचिषे त्वा । इति दक्षिणतः । ज्योतिषे त्वा । इति पश्चात् । तपसे त्वा । इत्युत्तरतः । महावीरादिषु पक्वेषु गोपयश्छागापयो धृष्टिमश्मसन्दावं सतं सन्दंशं खारीं शिक्यं कृष्णाजिनं चादाय । अभीमं महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः । उत श्रवसा पृथिवीम् । मित्रस्य चर्षणीधृतः श्रवो देवस्य सानसिम् । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् । इत्याभ्यामृग्भ्यामपाक्रामति । सिद्ध्यै त्वा । इति धृष्टिमादत्ते । देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहुरुत शक्त्या । इति तया धृष्ट्या प्रथमान्महावीरादङ्गारानुद्वपति । उत्तिष्ठ बृहन् भवोर्ध्वस्तिष्ठ ध्रुवस्त्वम् । इति सन्दंशेन महावीरमुच्छ्रयति । अपद्यमाना पृथिव्याशादिश आपृण । इति स्वस्थाने सादयति । सूर्यस्त्वा चक्षुषान्वीक्ष ऋजवे त्वा सुक्षित्यै त्वा भूत्यै त्वा । इति महावीरमीक्षते । इदमहममुममुष्यायणं ब्रह्मवर्चसेन पूर्यंहामि । इति यजमानस्य नामगोत्रे उच्चार्य प्रदक्षिणं पुरीषेण पूर्यंहति । सन्दंशेन महावीरं सते निधाय । गायत्रेण त्वा छन्दसा छृणद्मि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा छृणद्मि जागतेन त्वा छन्दसा छृणद्मि छृणत्तु त्वा वाक् छृणत्तु त्वोर्क् छृणत्तु त्वा हविश्छृन्धि वाचं छृन्ध्यूर्जं छृन्धि हविर्देवपुरश्चरसध्यासं त्वा । इति महावीरमन्तर्बहिश्छागापयसा छृणत्ति । गोपयसा तूष्णीमभिषिञ्चति । एवं द्वितीयतृतीययोर्महावीरयोः समन्त्रकं अङ्गारोद्वपनादि भवति । तूष्णीं पिन्वनादीनाम् सर्वं खार्यां निधाय कृष्णाजिनेन प्रच्छाद्योत्तरे शालाखण्डे शिक्ये स्थापयति । यथा पत्नीदर्शनविषयो न भवेत्तथा । पूर्ववदुत्तरां शान्तिं जपन्ति । शन्नो वातः पवतां मातरिश्वा शन्नस्तपत सूर्यः । अहानि शं भवन्तु नः शँ रात्रिः प्रतिधीयताम् । शमुषा नो व्युच्छतु शमादित्य उदेतु नः । शिवा नः शन्तमा भव सुमृडीका सरस्वति । मा ते व्योम सन्दृशि । इडायै वास्त्वसि वास्तुमद्वास्तुमन्तो भूयास्म मा वास्तोश्छित्स्मह्यवास्तुः स भूयाद्योस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः । प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठावन्तो भूयास्म मा प्रतिष्ठायाश्छित्स्मह्यप्रतिष्ठः स भूयाद्योस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः । आवात वाहि भेषजं विवात वाहि यद्रपः ।

त्व ँ हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे। द्वाविमौ वातौ वात आसिन्धोरापरावतः । दक्ष मे अन्य आवातु परान्यो वातु यद्रपः । यददो वात ते गृहेऽमृतस्य निर्धिर्हितः । ततो नो देहि जीवसे ततो नो धेहि भेषजम् । ततो नो मह आवह वात आवातु भेषज ँ शंभूर्मयोभूर्नो हृदे । प्रणआयू ँ षि तारिषत् । इन्द्रस्य गृहोसि तन्त्वा प्रपद्ये सगुः साश्वः । सह यन्मे अस्ति तेन। भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये सुवः प्रपद्ये भूर्भुवः सुवः प्रपद्ये वायुं प्रपद्ये नार्तां देवतां प्रपद्ये श्मानमाखणं प्रपद्ये प्रजापतेर्ब्रह्म कोशं ब्रह्म प्रपद्य ओं प्रपद्ये । अन्तरिक्षं म उर्वन्तरं वृहदग्नयः पर्वताश्च पयोवातः स्वस्त्या स्वस्तिमान् तथा स्वस्त्या स्वस्तिमानसानि । प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणापानौ मा मा हासिष्टं मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु । द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः। तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः। कया नश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता। कस्त्वा सत्यो मदानां म ँ हिष्ठो मत्सदन्धसः । दृढाचिदारुजे वसु। अभीषुणः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं भवास्यूतिभिः । वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः । अपध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेवबद्धान् । शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये। शं योरभिस्रवन्तु नः । ईशानां वार्याणां क्षयन्तीश्चर्षणीनाम्। अपो याचामि भेषजम्। सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु । दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः। आपोहिष्ठामयोभुवस्तान ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे। यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः। उशतीरिव मातरः । तस्माअरङ्गमामवो यस्य क्षयाय जिन्वथ। आपो जनयथाचनः। पृथिवी शान्ता साग्निना शान्ता सा मे शान्ता शुच ँ शमयतु। अन्तरिक्ष ँ शान्तं तद्वायुना शान्तं तन्मे शान्त ँ शुच ँ शमयतु। द्यौः शान्ता सादित्येन शान्ता सा मे शान्ता शुच ँ शमयतु। पृथिवी शान्तिरन्तरिक्ष ँ शान्तिर्द्यौः शान्तिर्दिशः शान्तिरवान्तरदिशः शान्तिरग्निः शान्तिरन्तरिक्ष ँ शान्तिरादित्यः

शान्तिश्चन्द्रमाः शान्तिर्नक्षत्राणि शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिर्गौः शान्तिरजा शान्तिरश्वः शान्तिः पुरुषः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिर्ब्राह्मणः शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः शान्तिर्मे अस्तु शान्तिः । तयाह ँ् शान्त्या सर्वशान्त्या मह्यं द्विपदे चतुष्पदे च शान्तिं करोमि शान्तिर्मे अस्तु शान्तिः । एह श्रीश्च ह्रीश्च धृतिश्च तपो मेधा प्रतिष्ठा श्रद्धा सत्यं धर्मश्चैतानि मोत्तिष्ठन्तमनूत्तिष्ठन्तु मा मा ँ् श्रीश्च ह्रीश्च धृतिश्च तपो मेधा प्रतिष्ठा श्रद्धा सत्यं धर्मश्चैतानि मा मा हासिषुः । उदायुषा स्वायुषोदोषधीना ँ् रसेनोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृता ँ् अनु । तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं नन्दाम शरदः शतं मोदाम शरदः शतं भवाम शरदः शत ँ् शृणवाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमजीताः स्याम शरदः शतं ज्योक् च सूर्यं दृशे । य उदगान्महतोर्णवाद्विभ्राजमानः । सरिरस्य मध्यात्स मा वृषभो लोहिताक्षः सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु । ब्रह्मणश्चोतन्यसि ब्रह्मण आणी स्थो ब्रह्मण आवपनमसि धारितेयं पृथिवी ब्रह्मणा मही धारितमेनेनमहदन्तरिक्षं दिवं दाधार पृथिवी ँ् सदेवां यदहं वेद तदहं धारयाणि मामद्वेदो धिविस्रसत् । मेधामनीषे मा विशता ँ् समीची भूतस्य भव्यस्यावरुध्यै सर्वमायुरपाणि सर्वमायुरपाणि । आभिर्गोभिर्यदतो न ऊनमाप्यायय हरिवो वर्धमानः । यदा स्तोतृभ्यो महिगोन्नारुजासि भूयिष्ठभाजो अतिथे स्याम । ब्रह्म प्रावादिष्म तन्नो माहासीत् । ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः । शन्नो वात इत्यादय एतावन्तो मन्त्राः उत्तरशान्तिरित्युच्यते ॥

२२. इदं महावीरादिसम्पादनं प्रवर्ग्यसम्भरणमित्युच्यते ।

२३. यजमानो गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य आज्यं पशवः पुरोडाशीया एते मे यज्ञार्थाः यावद्यज्ञे उपयोक्ष्यन्ते तावन्मे यज्ञार्थं शेषाद् ब्राह्मणा भुञ्जीरन् इह यक्ष्ये इति सङ्कल्प्य एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यदजुषन्त पूर्वऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्तो रायस्पोषेण समिषा मदेम इति मन्त्रेण । इतः पश्चादित उत्तरत इतः पुरस्तात् । इतो

दक्षिणतः इति देवयजनमध्ये स्थित्वा प्रागादिदेवयजनभूमिं निश्चिनोति । अयं यज्ञभूमिनिश्चयो देवयजनाध्यवसाय उच्यते ।।

२४. अध्वर्युः वेद्युत्करयोर्मध्येन राजानं प्रपाद्य मध्यमे वंशे राजानं बध्वा पुनरग्नीन् विहृत्य परिस्तीर्य दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावुपवेश्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा मनसा हुत्वा । महाहविर्होता । सत्यहविरध्वर्युः । अच्युतपाजा अग्नीत् । अच्युतमना उपवक्ता अनाधृष्यश्चाप्रतिधृष्यश्च यज्ञस्याभिगरौ । अयास्य उद्गाता । वाचस्पते हृद्विधेनामन् । विधेम ते नाम । विधेस्त्वमस्माकं नाम । वाचस्पतिः सोममपात् । माऽदैव्यस्तंतुश्छेदिमामनुष्यः । नमो दिवे । नमः पृथिव्यै स्वाहा । इति मन्त्रेण यजमानेऽन्वारब्धे सत्याहवनीये जुहोति । यजमानो वाचस्पतये ब्रह्मण इदं न मम इति त्यागं पठति । पुनर्विहृत्य कूष्माण्डैर्हुत्वोपस्थानं वरदानं च कृत्वा पुनर्विहृत्य चतुर्गृहीतं गृहीत्वापशुबन्धवद्यूपाहुतिं जुहोति । अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वाज्यस्थालीं सस्रुवां बर्हिर्हिरण्यमुदपात्रमादायेत्यादिप्रकारेण समन्त्रकेण पशुबन्धवदवतक्षणनिधानान्तं यूपाहरणं करोति । ततः पत्नीयजमानौ व्रतश्रयणागारे पर्युषितत्वादिदोषरहितं सर्पिर्मिश्रं पयोमिश्रं वा भक्षयतः । इदं भक्षणीयद्रव्यं व्रतमित्युच्यते ।।

२५. अध्वर्युः वाससी क्षुरं द्वात्रिंशतिदर्भपिञ्जूलानि नवनीतमञ्जनद्रव्यं सतूलां शरेषीकाञ्चादाय एहि यजमानेति यजमानमाह्वयति । तीर्थदेशं गच्छति । एवं प्रतिप्रस्थाताऽपरिमितानि दर्भपिञ्जूलान्यादाय पत्न्या सह तीर्थं गच्छति । अध्वर्युः आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे । इति प्राङ्मुखस्यासीनस्य यजमानस्य दक्षिणं गोदानमद्भिः क्लेदयति । ओषधे त्रायस्वैनम् । इति एकदर्भपिञ्जूलस्यैकं भागं दक्षिणगोदाने ऊर्ध्वाग्रमनूच्छ्रयति । स्वधिते मैनँ् हिँ्सीः । इति पिञ्जूलस्योपरि तिर्यञ्चँ् स्वधितिं निदधाति । देवश्रूरेतानि प्रवपे । इति दर्भपिञ्जूलं मध्ये वपति । यजमानः स्वस्त्युत्तराण्यशीय । इति उप्तान्तं प्रत्यभिमृशति । एवं वामगोदाने दर्भपिञ्जूलस्यार्धस्य वपनं कृत्वा । अध्वर्युर्नापिताय क्षुरं प्रयच्छन् नापितं प्रेष्यति । नापितोप्तकेशश्मश्रुं मे निकृत्तनखं प्रब्रूतात् । अयं नापितप्रैष इत्युच्यते ।।

२६. प्रतिप्रस्थाता पत्न्या दक्षिणसव्योपपक्षयोरपरिमितदर्भपिञ्जूलवपनं करोति । ततो नापितोऽस्योपपक्षां मे निकृत्तनखां प्रब्रूतात् । अनेन प्रैषेण नापिताय क्षुरं प्रयच्छन् प्रेष्यति । अयं प्रतिप्रस्थातृनापितप्रैष इत्युच्यते ॥

२७. ततो नापितो यजमानस्य केशश्मश्रुवपनं नखनिकृन्तनं च कृत्वा पत्न्या उपपक्षवपनं नखनिकृन्तनं च करोति । दक्षिणगोदानक्लेदनादि एतदन्तं कर्म दीक्षाङ्गवपनमित्युच्यते ॥

२८. अध्वर्युः आपो अस्मान्मातरः शुन्धन्तु घृतेन नो घृतपुवः पुनन्तु । इति यजमानं स्नपयति । विश्वमस्मत्प्रवहन्तु रिप्रम् । इति अङ्गधूलि सम्यक् प्रधाव्य प्रप्लावयति । यजमानः उदाभ्यः शुचिरापूत एमि । इति तीरं प्रत्येति । वस्त्रस्य प्रान्तभागेन आत्मानं प्रतिच्छाद्य तिरः पवित्रं पयस्वत्या पय आचामति ऐष्टिकवत् । सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहि । इति प्रदक्षिणमहतं वासः परिधत्ते । प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं पत्नीं स्नपयित्वा अहतं वासः परिधापयति । इमे दीक्षाङ्गस्नानपरिधाने उच्येते ॥

२९. यजमानः पाणिभ्यां नवनीतं सम्प्रप्लाव्य । महीनां पयोसि वर्चोधा असि वर्चो मयि धेहि । इति तेन मुखमभ्यङ्क्ते । तूष्णीमनुलोममङ्गानि । पृष्ठं यजमानस्याध्वर्युरभ्यङ्क्ते । पत्नी तूष्णीं स्वयमेवाभ्यङ्क्ते । इदं दीक्षाङ्गाभ्यञ्जनमुच्यते ॥

३०. अध्वर्युः प्रत्यङ्मुख उपविश्य । वृत्रस्य कनीनिकासि चक्षुष्पा असि चक्षुर्मे पाहि । इति सव्येन पाणिना शरेषीकया यजमानस्य दक्षिणमक्ष्यनक्ति । द्विस्तूष्णीम् । एवं सव्यमक्ष्यनक्ति । पत्नी स्वयमेव तूष्णीमक्षिणी उक्तक्रमेणाङ्क्ते । इदं दीक्षाङ्गाञ्जनमुच्यते ॥

३१. चित्पतिस्त्वा पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । इति सप्तभिर्दर्भपिञ्जूलैर्यजमानस्य मुखं पावयति । वाक्पतिस्त्वा पुना०श्मिभिः । इति सप्तभिः पिञ्जूलैर्नाभिम् । देवस्त्वा सविता पुना०श्मिभिः इति सप्तभिर्गुल्फौ । पिञ्जूलानि प्रोक्ष्योदग्दिशि निरस्यति । तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कम्पुनेतच्छकेयम् । इति

मन्त्रं यजमानं वाचयति । एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नीं तूष्णीमपरिमितैर्दर्भपिञ्जूलैः पावयति । इदं दीक्षाङ्गपवनमुच्यते ॥

३२. अथाऽध्वर्युर्यजमानेनात्मनः सव्यं पाणिं ग्राहयित्वा । यद्वो देवा स आगुरे यज्ञियासो हवामहे । इति शालामानयति । इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी आप ओषधीः । इति पूर्वया द्वारा शालां प्रवेशयति । तीर्थेन प्रवेश्याग्रेणाहवनीयं नीत्वा यस्य दक्षिणतः कुशेषु कृतनिरसनमुदङ्मुखमुपवेशयति । अयं दीक्षाङ्गशालाप्रवेश उच्यते ॥

३३. त्वं दीक्षाणामधिपतिरसि । इत्याहवनीयमोक्षयति । अध्वर्युयजमानौ इमं मन्त्रं पठतः । इह मा सन्तं पाहि । इत्युभौ स्वात्मानमोक्षेते । प्रतिप्रस्थाता पत्नीमपरया द्वारा प्रवेशयति । प्रैतु ब्रह्मणस्पत्नी वेदिं वर्णेन सीदतु । अथाहमनुकामिनी स्वे लोके विशाइह । गार्हपत्यस्योत्तरमार्गेण प्राचीमुदानयन्निमं मन्त्रं वाचयति । सा तीर्थेन प्रविश्यासने निरसनं कृत्वा । सुप्रजसस्त्वावयँ सुपत्नीरुपसेदिम । अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम् । इत्युपविशति । अयं पत्नीशालाप्रवेश उच्यते ॥

३४. अथ यजमानो गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य दीक्षणीयेष्ट्या यक्ष्ये इति सङ्कल्पयति । दीक्षणीयेष्टिसम्बन्धि हविः । व्रीहिमयः । पुरोडाशो द्रव्यम् । पञ्च प्रयाजाः । अग्नीषोमावाज्यभागौ अग्नाविष्णू देवता । देवा आज्यपा इत्यादि प्रकृतिवत् । अध्वर्युरिडाशान्तिं देवा गातुविद इत्यृचं च गार्हपत्यस्योत्तरत उपविश्य जपति । ततोऽग्नीन् विहृत्यान्वाधानं कृत्वा आज्येडान्तां दीक्षणीयामिष्टिं सूर्यास्तात्प्रागेव समापयति दीक्षणीयेष्टिप्रभृतिष्विष्टिषु व्रतग्रहणं ब्रह्मवरणं पत्नीसन्नहनाद्यूनेतिरिक्तं धीपातै इत्यस्य वाचनान्तं ब्रह्मयजमानभागौ चतुर्धाकरणं अन्वाहार्यं फलीकरणं समिष्टयजुः प्रणीतास्थापनं विष्णुक्रमश्च न भवन्ति । ततस्त्वां त्रयोविँशतिर्धेति इध्मसम्भरणमन्त्रे ऊहः । प्राकृतदेवतास्थाने अग्नाविष्णुभ्यामित्याद्यूहो यथास्थानं कर्तव्यः । प्रधानयागानुमन्त्रणमग्नाविष्णवोरहन्देवयज्यया वृत्रहा भूयासमिति । यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयान्मन्द्रं प्रायणी-

यायां मन्द्रतरमातिथ्यायामुपांशूपसत्सु इति बौधायनसूत्रात् यथेच्छस्वरो दीक्षणीयायां भवति । आज्येडान्ते उलूखले मुसले इत्यृचा दक्षिणाग्नौ प्रायश्चित्तहोमं कृत्वा प्राङेत्याध्वर्युरेव ध्रुवामाप्याययति । एतावत्कर्म दीक्षणीयेष्टिरित्युच्यते ॥

३५. ततोध्वर्युर्ध्रौवाज्यमाज्यस्थाल्यां प्रत्यवनीय तेनाज्येन स्रुवेण अन्वारब्धे यजमाने चतस्र आहुतीर्जुहोति । आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा । मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा । दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा । सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा । एता आहुतयो दीक्षाहुतय इत्युच्यन्ते ॥

३६. स्वाहेत्यस्य स्थाने इदं न ममेति पाठेन यजमानस्य सर्वत्र त्यागः । ततः आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवोद्यावापृथिवीउर्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु स्वाहा । इति चतुर्गृहीतेन स्रुवा जुहोति । अद्भ्यो द्यावापृथिवीभ्यामन्तरिक्षाय बृहस्पतयइद० मेति यजमानस्य त्यागः । पुनश्चतुर्गृहीतेन स्रुचं पूरयित्वा विश्वेदेवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत सख्यम् । विश्वे राय इषुध्यसि द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा । इति जुहोति । यजमानः सवित्रइदं० । ततस्तूष्णींमन्तर्वेदि प्रणातां निनयति । ततः साङ्गकृष्णाजिनं कृष्णविषाणां वासो मेखलामौदुम्बरदण्डमुष्णीषं च अग्रेणाहवनीयं पर्याहृत्य यजमानाय प्रयच्छति । प्रतिप्रस्थाता तथैव कुम्बं कुरीरं वासो योक्त्रं च पत्न्यै प्रयच्छति । तद्यथा । अध्वर्युर्यजमानायतने साङ्गं कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति । यजमानः । ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारभेते मापातमस्य यज्ञस्योदृचः । इति आस्तीर्णस्य कृष्णाजिनस्य पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य कृष्णाजिनस्य श्वेतभागे दक्षिणाङ्गुष्ठो भवेत् कृष्णभागे तस्यैवाङ्गुलयो भवेयुस्तथा सम्मृशति । इमां धियँ् शिक्षमाणस्य देवक्रतुं दक्षं वरुण सँ् शिशाधि । ययातिविश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधिनावँ् रुहेम । इति कृष्णाजिनस्योपरि दक्षिणं जान्वाच्याभिसर्पति । उपस्थं कृत्वोपविशति । इदं दीक्षोपवेशनमुच्यते ॥

३७. ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्जस्तम्रदा ऊर्जं मे यच्छ । इति कटिप्रदेशे मौञ्जीमेखलां प्रदक्षिणं पर्यस्यति । इति दीक्षाङ्गमेखलाबन्धनमुच्यते ॥

३८. पाहि मा मा मा हिँ्सीः । इति निष्ठक्यं ग्रन्थि करोति । प्रतिप्रस्थाता । आशासाना सौमनसमित्यृचा सन्नह्यामि पयसा घृतेन सन्त्वानह्याम्यप ओषधीभिः सन्त्वा नह्यामि प्रजयाहमद्य सा दीक्षिता सनवो वाजमस्मे इत्यृचा च पत्नीं योक्त्रेण सन्नह्यति । इदं दीक्षाङ्गपत्नीसन्नहनमुच्यते ॥

३९. अध्वर्युः । विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छ । इति यजमानं वाससाप्रोर्णोति । नक्षत्राणामातीकाशात्पाहि । इति वसनस्यातीकाशेषु वाचयति । वस्त्रस्यान्तान् शिरस्येव सङ्क्षिपति । श्रिया ते शिरो वेष्टयामि श्रियै यशसे ब्रह्मवर्चसाय । इति प्रदक्षिणमुष्णीषेण यजमानस्य शिरो वेष्टयति । इदमुष्णीषवेष्टनमित्युच्यते ॥

४०. प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं पत्नीशिरसि कुम्बकुरीरमध्यूहति । इदं कुम्बकुरीराध्यूहनमुच्यते ।

४१. अध्वर्युः । इन्द्रस्य योनिरसि । इति यजमानाय त्रिवलि पञ्चावलि वा कृष्णविषाणां शाण्या रज्वा बद्धां प्रयच्छति । यजमानः । मा मा हिँ्सीः । इति प्रतिगृह्य वसनप्रान्ते बद्ध्वा । कृष्यै त्वा सुमस्यायैः । इति तयान्तर्वेदि विद्यमानं लोष्टमुद्धन्ति । कृष्णमृगशृङ्गं कृष्णविषाणेत्युच्यते ।

४२, सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः । इति तया दक्षिणं गोदानं कण्डूयते । प्रतिप्रस्थाता पत्न्या वसनस्यान्ते शङ्कुं बद्ध्वा । एतेन कण्डूयस्वेति वदति । सूपस्था देवो वनस्पतिः । इति यजमानपरिमितम् ऊर्द्ध्वाग्रं दण्डं यजमानाय ददाति । यजमानः । ऊद्ध्वो मा पाह्योदृचः । इति दण्डं प्रतिगृह्णाति । इदं दीक्षाङ्गदण्डग्रहणमुच्यते ॥

४३, अध्वर्युः । स्वाहा यज्ञं मनसा द्यावापृथिवीभ्याँ् स्वाहोरोरन्तरिक्षात्स्वाहा यज्ञं वातादारभे । इति मन्त्रं यजमानं वाचयति । यजमानो मुष्टिं कृत्वा वाचं नियमयति नक्षत्रोदयपर्यन्तम् । अध्वर्युः आहवनीयसमीपे तिष्ठन् त्रिरुपांशु ब्रवीति अदीक्षिष्टायं ब्राह्मणो नीलकण्ठशर्मा पाराशरगोत्रोऽनन्तशर्मणः पुत्रो रामशर्मणः पौत्रो नृसिंहशर्मणो नप्ता तमिन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो

देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमपेभ्यश्च ब्रूमः। इति। ततः शालाया बहिर्निष्क्रम्य त्रिरुच्चैरेवमेव ब्रवीति। इदं दीक्षितत्वज्ञापनमुच्यते ॥

४४. दीक्षितोसि दीक्षितवादं वद सत्यमेव वद माऽनृतं मा स्मयिष्ठा मा काण्डूयथा माऽपावृथा यदि स्मयासै अपि गृह्यस्मयासै यदि कण्डूयासै कृष्णविषाणया कण्डूयासै यदि वाचं विसृजेर्वैष्णवीमृचमनुद्रवतान्मा त्वान्यत्र दीक्षितविमितात्सूर्योभ्युदियान्माभिनिर्मुक्ताद्यानि देवतानामानि यथाख्यातं तान्याचक्ष्वाथ यान्यदेवतानामानि यथा ख्यातं तान्याचक्षाण उपरिष्टाद्विचक्षणं धेहि चनसितवतीं विचक्षणवतीं वाचं वद कृष्णाजिनान्मा व्यच्छेत्था दण्डाच्च। इति यजमानं संशास्ति। इदं यजमानशासनमुच्यते।

४५. यजमानः सर्वं तथा करोति। विश्वे देवा अभिमामावृत्रन्पूषा सन्यासोमो राधसा देवः सविता वसोर्वसुदावा। इत्यप्रत्याख्यायिनं दातारं प्रतिसनीहारान् प्रहिणोति। सनिस्त्वध्येषणायाच्ञाभिषस्तिर्याचनार्थेनेति कोशाद्याचनीयं द्रव्यं सनिरित्युच्यते।

४६. रास्वेयत्सोमाभूयोभरमापृणन् पूर्त्या विराधिमाहमायुषा। इति धनमाहरन्तं सनोहारं दृष्ट्वा जपति। चन्द्रमसि मम भोगाय भव। इति आनीतं हिरण्यं रजतं वा प्रतिगृह्णाति। वस्त्रमसि मम भोगाय भव। इति वस्त्रम्। उस्तासिम०व। इति गां हयोसि मम०। इत्यश्वम्। छागोसि मम०छागम्। मेषोऽसि मम०। इति मेषम्। प्राजापत्यमसि मम भोगाय भव। इत्यनादिष्टं सर्वमन्यत्। एतत्कर्म सनियाचनमुच्यते।

४७. अध्वर्युः आहवनीयस्योत्तरतस्तिष्ठन्। अग्नीन् ज्योतिष्मतः कुरुत दीक्षित वाचं यच्छ पत्नि वाचं यच्छेति प्रेष्यति। ततः पूर्वद्वारेण निष्क्रम्य गोश्चतुर्भ्यः स्तनेभ्यः पयो दोहयित्वा गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य उदीचोङ्गारान्निरुह्य तेषु तत्पयोधिश्रित्य दर्भोल्मुकेनाभिद्योत्य तस्मिन् पयसि स्रुवेणापः प्रत्यानीय पुनरभिद्योत्य त्रिः पर्यग्निकृत्वा मेक्षणेनालोड्य श्रपयित्वोदगुद्वास्याङ्गारान्प्रत्यूह्य उत्तरे शालाखण्डे शिक्ये स्थापयति। प्रतिप्रस्थाता दक्षिणद्वारेण निष्क्रम्य पत्न्यर्थं व्रतं

दोहयित्वा ऽध्वर्युवद्दक्षिणाग्नौ श्रपयित्वा दक्षिणे शालाखण्डे शिक्ये निदधाति । एतत्पत्नीयजमानव्रतपयः मुसाधनच्यते ॥

४८. यजमानः नक्षत्रोदये जाते सति दण्डकृष्णाजिने समादाय पूर्वद्वारेण बर्हिर्निष्क्रम्य शालाया अग्रतस्तिष्ठन् भूर्भुवः सुवरिति सकृदुपांशूक्त्वा व्रतं कृणुतेति त्रिरुच्चैर्वदति । अध्वर्युणा वाचं यच्छेति प्रोक्तस्य वाङ्नियमस्य इदानीमेव विसर्गः अबद्धं मनो दरिद्रं चक्षुः सूर्यो ज्योतिषाँ श्रेष्ठो दीक्षेमा मा हासीः । अमेध्यदर्शने सत्युक्तमन्त्रेण यजमानः सूर्यमुपतिष्ठते । रात्रौ तु आहवनीयम् । उन्दतीर्बलं धत्तौजो धत्त बलं धत्त मा मे दीक्षां मा तपो निर्वधिष्ठ । इमं मन्त्रं पर्जन्येनाभिवृष्टोऽभिवृष्यमाणो वा जपति । अनृतभाषणे कृते सति इमं मे वरुण तत्त्वायामि त्वं नो अग्ने सत्वं नो अग्नइति चतस्रो वारुणीर्ऋचो जपति । देवाञ्जनमगन्यज्ञस्ततो मास्य यज्ञस्याशीरनुवर्धताम् । भूतिर्दध्ना घृतेन मुञ्चतु यज्ञो यज्ञपतिमँ हसः । दण्डस्य कृष्णाजिनस्य वा विच्छेदे सति इमं मन्त्रं जपति । असंस्कृतपयः पाने यथाविहितस्तनातिक्रमे च जलेनाचमनं कृत्वा । शिवाः पीता भवथ यूयमापोस्माकं योनावुदरे सुशेवाः । इरावतीरनमीवा अनागसः स्वस्ति नो भवथ जीवसे । इति जपति । वमनेष्ठीवने वा जाते । यदत्रापि रसस्य मे निरष्टविषमस्पृतः । अग्निष्टत्सोमः पृथिवी पुनरात्मन् दधातु मे । इति जपति । रेतः स्कन्दने सति । यन्मेरेत० परितोषात्तदर्पिथ । अग्निहोत्रमिव सोमेन तदहं पुनराददे । इति तद्रेतोऽनुमन्त्र्य । इमं मेवरुणतत्वायामीति द्वे स्रुवाहुती जुहोति । मूत्रं करिष्यन् पुरीषं वा पृथिव्याः सकाशात् लोष्ठमादत्ते । इयं ते यज्ञियातनूः । इति । ततो मूत्रं पुरीषं वा तस्मिन् स्थले करोति । अपो मुञ्चामि न प्रजामँहोमुचः स्वाहा कृताः पृथिवीमाविशतेति मन्त्रान्ते । तत आचम्य । पृथिव्या सम्भव । इति लोष्ठं पूर्वगृहीतं यथास्थानं निदधति । कफे निर्गते सति । कफस्पानामापः स्थ स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत । इति जपति । अश्रुपाते जाते । बीभत्सानामापः स्थ स्वाहा० । इति जपति । स्वेदे निर्गते सति । तपस्यानामापः स्थ स्वाहा० । इति जपति । दुःस्वप्नदर्शने सत्युत्थायाहवनीयसमीपमेत्य । दुःस्वप्नपापस्वप्नोपभुक्तैर्ब्रह्माहमन्तरं करवै

नहि स्वप्रमुपयथत । इति जपति । स्वप्नेऽन्तभोजने दृष्टे । यदत्रमद्यते नलं न तत्प्रातः क्षुधोऽवति । सर्वं तदस्मान्माहिँसीर्न हि तद्दृशे दिवा । इति जपति । स्वदेहे रुधिरमुत्पतितं दृष्ट्वा कण्डूयित्वा वा । नमो रुद्रियाभ्योऽद्भ्यः स्याहा । इति जपति । पर्जन्ये बर्षति सति यदि धावेत्तदा । नमो रुद्राय वास्तोष्पतय आयने विद्रवण उद्याने यत्परायणे । आवर्तने विवर्तने यो गोपायति स हुवे । इति जपति । अन्येन दीक्षितेन सह समागमे । कया नश्चित्र आभुवदित्यृचं जपति । देवयजनादन्यत्र स्थाने सूर्योदयास्तमयौ यदि स्यातां तदा । सूर्यो मा देवो देवेभ्यः पातु वायुरन्तरिक्षाद्यजमानोऽग्निर्मा पातु चक्षुषः । सक्षशूष सवितर्विश्ववर्षण एतेभिः सोमनामभिर्विधेम ते तेभिः सोम नामभिर्विधेम ते । इति जपति एतानि दीक्षाव्रतभ्रंशप्रायश्चित्तानीत्युच्यन्ते ॥

४९. शयनकाले स्वायतने प्राचीनग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य । अग्ने त्वँ सुजागृहि वयँ सुमन्दिषीमहि गोपाय नः स्वस्तये प्रबुधे नः पुनर्ददः । अनेन मन्त्रेणाग्न्यभिमुखः शेते । अयं दीक्षितस्य यजमानस्य शयनमन्त्र इत्युच्यते ॥

५० पत्नी गार्हपत्यस्य पश्चात्तूष्णीं शेते । अध्वर्युः मध्यरात्रे यजमानं प्रबोध्य । त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः । इति यजमानः पयो व्रतयिष्यन्नप आचामति । दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये । वर्चोधां यज्ञवाहसँ सुपारा नो असद्वशे । इति ततोऽध्वर्युणादत्तं व्रतं पयः स्वायतने उपविश्य कंसेन परिश्रित्य व्रतयति । ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपितारस्तेनःपान्तु ते नो ऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा । इति प्राश्याचम्य । शिवाः पीता भवथ यूयमापोस्माकं योनावुदरे सुशेवाः । इरावतीरनमीवा अनागसः स्वस्ति नो भवथ जीवसे । इति जपति । प्रतिप्रस्थातृदत्तं व्रतं पयः परिश्रित्य पत्नी तूष्णीं व्रतयति । उभावपि स्वं स्वं पात्रं निर्णिज्य प्रयच्छतः । इदं व्रतसंज्ञकपयोभक्षणमुच्यते ।

५१. अध्वर्युः अपररात्रे प्रेष्यति । त्रिस्तनव्रतं दोहयताग्नीन् ज्योतिष्मतः कुरुत व्रत्य वाचं यच्छ पत्नि वाचं यच्छ । इति अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ पूर्ववद्दोहयित्वा श्रपयित्वा पूर्ववत्संस्कृत्य शिक्ये स्थाप-

यतः । दैवमेव चतुस्तनं व्रतं पत्न्या भवति । यजमानः सूर्य्योदयानन्तरं अग्रेण शालां तिष्ठन् । भूर्भुवः सुवरिति जपित्वा व्रतं कृणुतेति त्रिरुच्चैर्वदति । अध्वर्युः एहि यजमान इत्याहूय शालां प्रपादयति । यजमानो गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य प्रायणीयेष्टया यक्ष्ये इति प्रकृतिवत्सङ्कल्पयति । प्रायणीयेष्टिसम्बन्धि हविः । व्रीहिमयश्चरुः । आज्यञ्च । पञ्च प्रयाजाः अग्नीषोमावाज्यभागौ । पथ्या स्वस्ति । अग्निः । सोमः । सविता । अदितिश्च प्रधानदेवताः । देवा आज्यपा इत्यादि प्रकृतिवत् । अस्यामिष्टौ अन्वाधानं नास्ति । अध्वर्युः असिदादानादि कर्म प्रकृतिवत्करोति । चरोः पयसि जले वा श्रपणम् । पयसि श्रवणपक्षे तु ब्रह्मन्नपः पयश्च प्रणेष्यामीति विशेषः । यज्ञयोगमन्त्रजपान्ते गार्हपत्ये स्मार्तवदाज्यं संस्कृत्याहवनीये स्रुवेण जुहोति । कविर्यज्ञस्य वितनोति पन्थां नाकस्य पृष्ठ अधिरोचने दिवः । येन हव्यं वहसि यासि दूत इतः प्रचेता अमुतः सनीयान् स्वाहा । इति । कवयेऽग्नय इदम्० । इति यजमानस्त्यजति । अयमुपहोमः सोमशोधनादि प्रैषाङ्गहोम इत्युच्यते ॥

५२ अध्वर्युः उपनिष्क्रम्य प्रेष्यति । सोमविक्रयिन् सोमँ शोधयोपरवाणां काले रोहेति चर्मण्यपामन्ते ब्राह्मणो दक्षिणत आस्तां ताः गावो दूरं मा गुर्यासु सोमक्रयणी च सोमवाहनावनड्वाहौ सोमवाहनमनः प्रक्षालयतोद्धृतफलकम् । इत्यनेन प्रेषेण प्रेषितः सोमविक्रयी सोमशोधनादि यथोक्तं करोति । ततोऽध्वर्युः प्रकृतिवत् धृष्टयादानादि कृत्वा चातुर्मास्यवत् चरुं श्रपयित्वा । सूर्यन्ते चक्षुः । वातं प्राणः । द्यां पृष्ठम् । अन्तरिक्षमात्मा । अङ्गैर्यज्ञम् । पृथिवीँ शरीरैः । इति षड्ढोतृनामकेन वाक्यसमूहेनान्तर्वेदि चरुमासादयति । प्रकृतौ तु समस्तव्याहृतिभिर्हविरासादनम् । प्रयाजशेषेणाभिघारणे विशेषः । प्रथमं ध्रुवां पञ्चकृत्वाऽभिघार्य ततश्चरुमभिघार्य उपभृतमभिघारयति । अस्यामिष्टौ आज्यभागप्रचारो वैकल्पिकः । पृथक् पृथक् चतुर्गृहीतेन ध्रौवाज्येन प्राच्यां दक्षिणस्यां प्रतीच्यां उदीच्यां च क्रमेण पथ्यां स्वस्तिम् अग्निं सोमं सवितारं चोपांशु यजति । सर्वत्र दब्धिरसीत्यनुमन्त्रणम् यजमानस्य । अदितिं चरुणा मध्ये यजति । अन्नाद इत्यनुमन्त्रणम् । अदितियागानन्तरं

अध्वर्युः । मरुतो यद्धवो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे । आ तू व उपगन्तन । इति मारुतीमृचमनुपठति । स्विष्टकृद्यागे विशेषः । जुह्वामुपस्तीर्य ध्रुवाज्याच्चतुरवदाय सकृच्चरोरुत्तरार्धादवदाय द्विरभिघार्य चरुसम्बन्धिमेक्षणं जुहूपभृतोरधोभागेन नीत्वा आग्नीध्राय प्रयच्छन्नाह । अतिवालयतादेव मा नुप्राहार्षीः । इति । ततोऽत्याक्रम्य स्विष्टकृता प्रचरति । आग्नीध्रो मेक्षणमग्नेरुपरि प्राङ्नीत्वाऽभ्युक्ष्योत्तरतः सादयति । ततोऽध्वर्युर्जुहूसङ्क्षालनादि करोति । इडावदाने विशेषः । इडामुपस्तीर्य ध्रुवाज्यादष्टकृत्वोऽवदाय द्विश्चरोरवदायाभिघारयति । हविरुच्छिष्टोद्वासनानन्तरं परिकर्मिणः सम्प्रेष्यति । अनुच्छिष्टीकुर्वन्त एतं चरुं व्युद्धृत्य प्राश्नीत।थैतां चरुस्थाली ँ सक्षामकाषामेतन्मेक्षणमेतं वेदमेतद्बर्हिश्चतुष्टयमुदयनीयामुपनिधत्तात् । परिकर्मिणो यथाप्रैषं कुर्वन्ति । स्रुग्विमोकानन्तरं तूष्णीमन्तर्वेदि प्रतीता निनीय तूष्णीं ध्रुवमाप्याय्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा स्रुगग्रे सूत्रेण हिरण्यं निष्टर्क्यं बद्ध्वा दर्भमूले प्रग्रथ्य जुह्वये लम्बमानमवदधाति । इयं ते शुक्र तनूरिदं वर्चस्तया सम्भव भ्राजं गच्छेति मन्त्रेण । जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे वाचो यन्त्रमशीय स्वाहा । इत्यन्वारब्धे यजमाने जुहोति । वाचे सोमक्रयण्याइदं० मेति यजमानोऽनुमन्त्रयते । इयं सोमक्रयाहुतिरित्युच्यते ॥

५३. पुनश्चतुर्गृहीतं गृहीत्वा स्फ्यमुदपात्रं बर्हिर्हिरण्यं चादाय 'एहि यजमानेति तमामन्त्र्य उद्धरणीहस्तया पत्न्याऽनुगतेन यजमानेन सह पूर्वद्वारेण शालाया बहिर्निष्क्रम्य शालाया अग्रे तिष्ठन् चतुर्गृहीतं स्रुक्स्थमाज्यं यजमानमवेक्षयति । शुक्रमस्यमृतमसि वैश्वदेव ँ हविः । इति यजुर्मन्त्रेण । हिरण्यमन्तर्धायादित्यमुदीक्षयति । सूर्यस्य चक्षुरारुहमग्नेरक्ष्णः कनीनिकां यदेतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता । इति मन्त्रेण । सोमक्रयणीं गां शालाया अग्र पृष्ठ्या सूत्रस्थाने उदङ्मुखीं स्थितामनुमन्त्रयते । चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि यज्ञियासि क्षत्रियास्यदितिरस्युभयतः शीर्ष्णीः सा नः सुप्राची सुप्रतीची सम्भव मित्रस्त्वा पदि बध्नातु पूषाऽध्वनः पात्विन्द्रायाऽध्यक्षायानु त्वा माता मन्यतामनु पिता नु भ्राता सगर्भ्यो नु सखा सयूथ्यः सा देवि देवम-

च्छेहीन्द्राय सोमँ रुद्रस्त्वा वर्तयतु मित्रस्य यथा स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि सह रय्या । इदं सोमक्रयण्यनुमन्त्रणम् उच्यते ।

५४. दक्षिणस्येमंस्य सप्तमं पदं जोषयध्वम् । इति प्रेष्यति । उदग्दिशं प्रतिनीयमानायाः सोमक्रयण्या दक्षिणस्य दोष्णः षट् पदान्यनुक्रामति । तत्रैकैकपदानुक्रमणे षण्णां मन्त्राणां मध्ये एकैको मन्त्रः पठनीयः । वस्व्यसि । रुद्राऽसि । अदितिरसि । आदित्याऽसि । शुक्रासि । चन्द्राऽसि । एतैः षड्भिर्मन्त्रैः अध्वर्युः गोर्दोष्णः प्रक्षेपस्थाने स्वदक्षिणं पादं प्रक्षिप्य क्रमेण गच्छति । इदं सोमक्रयण्यनुगमनमुच्यते ॥

५५. बृहस्पतिस्त्वा सुम्ने रण्वतु रुद्रो वसुभिराचिकेतु । इत्यनेन मन्त्रेण सप्तमस्य दोष्णः प्रक्षेपस्य स्थानं दक्षिणहस्तेन गृह्णाति स्पृशतीति यावत् । तस्मिन् स्थाने हिरण्यं निधाय परिस्तीर्य परिषिच्य पूर्वाहूतेन चतुर्गृहीतेन । पृथिव्यास्त्वा मूर्धवाजिघर्मि देवयजन इडायाः पदे घृतवति स्वाहा । इति मन्त्रेण । सोमक्रयण्या इदमिति याजमानम् । हिरण्यमपनीय । परिलिखितँ रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहँ रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा अपिकृन्तामि । स्फ्येन पदं परिलिखिता सकृन्मन्त्रेण द्विष्तूष्णीम् । अप उपस्पृश्य । स्फ्येनोपसङ्गृह्य पद्धरण्यां संवपति । अस्मे रायः इति मन्त्रेण । मन्त्रकर्मणोस्त्रिरावृत्तिः । त्वे रायः । इति पद्धरणीं यजमानाय प्रयच्छति । यजमानः । तोते रायः इति मन्त्रेण पत्न्यै प्रयच्छति । सन्देवि देव्योर्वश्या पश्यस्व । इति पत्नीं सोमक्रयण्या समीक्षयति । पत्नी । त्वष्टीमती ते सपेय सुरेता रेतो दधाना वीरं विदेय तव सन्दृशि । इति यजमानं समीक्षते । यजमानः । माहँ रायस्पोषेण वियोषम् । इति सोमक्रयणीं समीक्षते अध्वर्युः हिरण्यं प्रक्षाल्य मध्यमायामङ्गुलौ बध्वा पददेशे उदकमपनिनीय पत्नीं गमयति । एतावत्कर्म पद्धरणीग्रहणमुच्यते ॥

५६. ततोऽध्वर्युस्तत्रैव चन्द्रं छागां कृष्णशुक्ले उर्णास्तुके उष्णीषं वाससी कृष्णाजिने सोमक्रयणीं चादायोपरवदेशं गत्वा पृच्छति । सोमविक्रयिन् शुद्धस्ते सोमाः ३ । इति सोमविक्रयी शुद्ध इति ब्रवीति । यजमानः । एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतात् । एष ते

त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतात् । एष ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूतात् । छन्दोगानाँ् साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतात् । इति मन्त्रैः सुविचितं राजानमुपतिष्ठते । इदं क्रयणाङ्गसोमोपस्थानमित्युच्यते ॥

५७. अध्वर्युर्वस्त्रं द्विगुणं कृत्वा चर्मण उत्तरार्धे प्राग्दशमास्तृणाति । अँ् शुना ते अँ् शुः पृच्यतां परुषा परुर्गन्धस्ते काममवतु प्रदाय रसो अच्युतोऽमात्योसि शुक्रस्ते ग्रहः । इति सहिरण्येन पाणिना राजानमभिमृशति । इदं क्रयणाभिमर्शनमित्युच्यते ॥

५८. अभित्यंदेवँ् सवितारमूण्योः कविक्रतुमर्चासि सत्यसवसँ् रत्नधामभिप्रियं मतिमूर्ध्वा यस्याऽमतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा सुवः इत्यस्य मन्त्रस्य पञ्चकृत्व आवृत्त्या सोमस्य पञ्चमुष्टीर्विमाति । तत्र प्रथमविमानं अङ्गुष्ठसहितया प्रदेशिन्या । द्वितीयं साङ्गुष्ठयोपकनिष्ठिकया । तृतीयं तथैव प्रदेशिन्या । चतुर्थं तथैव कनिष्ठिकया पञ्चमं तथैव मध्यमया । इति समन्त्रकविमानं । ततस्तूष्णीं पञ्चकृत्वो विमाति । तच्च कनिष्ठिकया मध्यमया कनिष्ठिकया प्रदेशिन्या महानाम्न्येति क्रमेण । एवं दशकृत्वो विमानः सन् क्रीयमाणस्य सोमस्याधं मुष्टिदशकरूपं द्विगुणिते वस्त्रे गृहीत्वा प्रजाभ्यस्त्वा इति मन्त्रेणाविशिष्टमर्धं गृह्णाति तच्च विमिते सोमे प्रक्षिपति । एतत्सोमविमानमित्युच्यते ॥

५९. ततो वस्त्रस्य प्रान्तानेकत्र करोति । प्राणाय त्वा । इति प्रदक्षिणमुष्णीषेण वेष्टयति । व्यानाय त्वा । इति प्रान्तभागानुपगूहति । अङ्गुल्या मध्ये वायुसञ्चारार्थमवकाशं करोति । एतत्सोमवेष्टनमित्युच्यते ॥

६०. प्रजास्त्वमनुप्राणिहि प्रजास्त्वामनुप्राणन्तु । इति यजमानं सोममवेक्षयति । ततस्तत्सोमवद्वस्त्रं चर्मणि निदधाति । एतत्सोमावेक्षणमित्युच्यते ॥

६१. सोमविक्रयिणा तस्मिन् गृहीते सति अध्वर्युर्जलेन तदभ्युक्षति । चर्म दूरे प्रक्षिप्योत्थाय पृच्छति । सोमविक्रयिन् क्रय्यस्ते सोमाः ३ । सोमविक्रयी क्रय्य इति प्रत्याह । अध्वर्युराह । मूजवताः ३ ।

इति। मूजवतो हि इति स प्रत्याह। अध्वर्युराह। गवा ते क्रीणानि। इति सोमक्रयण्या सोमं पणते। ततः क्रीतः सोमः वयांसि व्याचक्ष्व इति सोमविक्रयी प्रत्याह। अध्वर्युः एषा ते सोमक्रयणी चन्द्रं ते छाग ते वस्त्रं ते। ततो हिरण्येन पणते। सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तं वीर्यावन्तमभिमातिषाहँ् शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्यक्के गोः। इति कौत्साय हिरण्यं दर्शयति। अस्मे चन्द्राणि। इति यजमानाय प्रददाति। तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्च रमेण पशुना क्रीणामि। इति प्रतीचीनग्रीवयाऽजया सोमं राजानं पणते। अस्मे ते बन्धुः। इति यजमानं समीक्षते। तदनन्तरम् मयि ते रायः श्रयन्ताम्। इति आत्मानं समीक्षते। तदनन्तरमजां प्रदक्षिणमावर्त्य अभ्युक्ष्योदङ्मुखीं तां कौत्साय ददाति। ब्रह्मा। मित्रो न एहि सुमित्रधाः। इति सोमं राजानमादत्ते। इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमुशन्तुशन्तँ् स्योनः स्योनम्। इति यजमानस्य दक्षिणे ऊरौ सादयति। अध्वर्युः वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः। अपध्वान्तमूर्णुहि पूर्धिचक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेऽवबद्धात्। इति कृष्णविषाणया यजमानस्योष्णीषमपनयति। यजमानः। उष्णीषं जलेनाभ्युक्ष्य कौत्साय परिकर्मिणे वा ददाति। दण्डं मैत्रावरुणाय प्रयच्छति। तदानीमध्वर्युर्यजमानं वाचयति। त्वां गावो वृणत राज्याय त्वाँ् हवन्त मरुतः स्वर्काः। वर्ष्मन् क्षत्रस्य ककुभि शिश्रियाणस्ततो न उग्रो विभजा वसूनि। मित्रावरुणयोस्त्वा बाहुभ्यां प्रशास्त्रोः प्रशिषाप्रयच्छामि। इति। अध्वर्युः। अस्मे ज्योतिः। इति शुक्लोर्णास्तुकयजमाने प्रक्षिपति। कृष्णोर्णास्तुकान्तु। इदमहँ् सर्पाणां दन्दशूकानां ग्रीवा उपग्रन्थानि इत्युपग्रथ्य। सोमविक्रयिणि तमः। इति तया सोमविक्रयिणं भ्रुवोर्विध्यति। सोमक्रयहेतून् पदार्थाननुदिशति। स्वानभ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान्रक्षध्वं मा वो दभन्। इति मन्त्रेण। ततां स्तस्मिन्नेव स्थाने उदकुम्भस्थजलं सर्वं प्रक्षिपति। सोमविक्रयिन् क्रय्यस्ते सोमा इत्यारभ्यतदन्तं कर्म सोमक्रयणमित्युच्यते॥

६२. यजमानः । उदायुषा स्वायुषोदोषधीना॒ँ रसेनोत्पर्जन्यस्य धामभिरुदस्याममृता॒ँ अनु । इत्यनेन मन्त्रेण राजानमादायोपोत्तिष्ठति । ततो राजानं स्वशिरसि निधाय । उर्वन्तरिक्षमन्विहि । इति प्राङ्मुखस्य शकटस्य दक्षिणतोऽभ्येति । ततोऽध्वर्युः । अदित्याः सदोऽसि । इति शकटस्य नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति । यजमानः अदित्याः सद आसीद इति कृष्णाजिने सोमं राजानं स्थापयति । अध्वर्युयजमानौ । अस्तभ्ना द्यामृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्याः । आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि । इत्यनेन राजानमुपतिष्ठेते । अध्वर्युः । वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पयो अघ्नियासु । हृत्सु क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ । राजानं प्राग्दिशं वर्जयित्वा सर्वासु दिक्षु उक्तमन्त्रेण वाससा वेष्टयति । उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । इति पूर्वदिशि ऊर्ध्वग्रीवमन्तर्लोम कृष्णाजिनं बध्नाति । सोमग्रहणपूर्वकोत्थानमारभ्यैतदन्तं कर्म शकटे सोमस्थापनमित्युच्यते ॥

६३. उस्रावेतं धूर्षाहावनश्रू अवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ । इति मन्त्रेणानीयमानौ सोमवाहनावनड्वाहौ प्रतिमन्त्रयते । वरुणस्कम्भनमसि । इति । दक्षिणमनड्वाहं योजयति । वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि । इति । शम्यामवगूहति । प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः । इति योक्त्रमवगूहति । एवमेवोत्तरस्यां धुरि उत्तरमनड्वाहं योजयति । ततो दक्षिणामीषामन्वारभ्य होत्रे प्रेष्यति । सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहि सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वय मा तु त्वमाह्वार्यजमान आह्वास्यति । यजमानः ईषयोर्मध्ये तिष्ठन् पलाशशाखां धारयन् । सुब्रह्मण्यो३म् इति त्रिरुपांशु सुब्रह्मण्यामाह्वयति । ततः सुब्रह्मण्येन सुब्रह्मण्यायामाहूतायां होत्रा च अनुवचनस्य प्रथमायामृचि त्रिरुक्तायां सत्यां शकटं प्रच्याव्य दक्षिणामुखं परिवर्त्य वहन्ति । प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभिधामानि मा त्वा परिपरीविदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो मा गन्धर्वो विश्वावसुरादघच्छ्येनो भूत्वा परापत यजमानस्य नो गृहे देवैः स॒ँस्कृतम् । इत्यनेन मन्त्रेण । अध्वर्युरेवेमं मन्त्रं पठति । ततोऽध्वर्युयजमानौ । यजमानस्यस्वस्त्ययन्यस्यपि पन्था-

नगस्महि स्वस्ति गामनेहसं येन विश्वाः परिद्विषो वृणक्ति विन्दते वसु । इमं मन्त्रं पठन्तौ अञ्जसा प्रतीचीं दिशं प्रति शकटं नयतः । एतत्कर्म शकटपरिवहनमित्युच्यते ॥

६४. ततोऽध्वर्युर्व्रीहीनरणीं राजासन्दीं च गृहीत्वा शालाया अग्रभागे तिष्ठन् ओह्यमानं राजानं प्रति मन्त्रयति । नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृत्ँ सपर्यत दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय श्ँसत । इत्यनेन मन्त्रेण । शकटवोढारः शालाया अग्रभागे उदगीषं शकटमुपस्थापयन्ति । ततोऽध्वर्युः वरुणस्य स्कम्भनमसि । इति उपस्तम्भने स्थापयति । शकटादेर्यथास्थितस्थित्यर्थं यदूर्ध्वं काष्ठद्वयं रज्ज्वादिना परस्परबद्धं भवति तदुपस्तम्भनमित्युच्यते ॥

६५. वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि । इति दक्षिणस्यानडुहः शम्यामुत्कर्षति । उन्मुक्तो वरुणस्य पाशः इति योक्त्रं मुञ्चति तत एहि यजमानेति यजमानमाहूय पूर्वया द्वारा शालां प्रवेशयति । यजमानः स्वस्थाने उपविश्य आतिथ्येष्ट्या यक्ष्ये इत्यातिथ्येष्टिं सङ्कल्पयति । अस्यामिष्टौ वैष्णवो नवकपालः पुरोडाशः । अनुयाजानामभावः । प्रधानमुपांशु । आश्ववालः प्रस्तरः । ऐक्षवी विधृती । पञ्चविधं बर्हिः । कार्ष्मर्यमयाः परिधयः । सप्तदश सामिधेन्यः । योक्त्रेध्मप्रव्रश्चनान्वाहार्यस्थालीवर्जं प्रकृतिवत्पात्राण्यासादयति । पूर्वं यान् व्रीहीन् गृहीत्वा शालाद्वारे प्राप्तस्य सोमस्य राज्ञ उपस्थानं कृतं तानेव व्रीहीन्निर्वपति । एते च व्रीहय उपस्थानव्रीहिपदवाच्याः ॥

६६. अत्र निर्वापमन्त्रे विशेषः । देवस्यत्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामि । देवस्य त्वा सवितुः प्र०भ्यां्ँ सोमस्यातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामि । देव०भ्यामतिथेरातिथ्य-

मसि विष्णवे त्वा०मि । देव०भ्यामग्नये त्वा रायस्पोषदाव्ने विष्णवे त्वा० मि । देवभ्यां ँ श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा०मि । एतैः पञ्चभिर्यजुर्मन्त्रैः पञ्च मुष्टीन्निर्वपति । तन्दुलप्रक्षालननिनयनानन्तरं दक्षिणवदुत्तरमनड्वाहं विमुञ्चति । चत्वारो ब्राह्मणा राजासन्दीं धृत्वा शालां प्रवेशयन्ति । याते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । इत्यनेन मन्त्रेण यजमानः सोममादत्ते । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरो वीरहा प्रचरा सोमदुर्यान् । इति तं शालां प्रवेशयति ॥ आसन्दीधरा ब्राह्मणा राजासन्दीं वेद्युत्करयोर्मध्येन नीत्वाऽग्रेणाहवनीयं पर्यानीयाहवनीयस्य दक्षिणतः सादयन्ति । तथैव यजमानः सोमं नीत्वा आसन्दीसमीपे तिष्ठति । अध्वर्युः अदित्याः सदोऽसि । इति आसन्द्यां कृष्णाजिनमास्तृणाति । यजमानः अदित्याः सद आसीद । इति कृष्णाजिने राजानं स्थापयति । वरुणोऽसि धृतव्रतो वारुणमसि । इति राजानमुपतिष्ठते । अध्वर्युः । शंयोर्देवाना ँ सख्यात् । कृष्णाजिनान्तानेकीकृत्य रज्ज्वा बद्ध्वा मध्यमे वंशे प्रग्रथ्नाति । मा देवानामयसश्छिस्महि । इति आसन्द्याः पश्चिमपादयोर्मध्ये राजपादौ प्रक्षालयामीति भावयन्नञ्जलिना जलं सिञ्चति । ततः कश्चित् शूद्रस्तूष्णीं प्रक्षालयति । तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेहबोध्युरुश ँ स मा न आयुः प्रमोषीः । इति यजमानः पुनरुपतिष्ठते । एतावत्कर्म सोमासन्दीप्रतिष्ठापनमित्युच्यते ॥

६७. ततोऽध्वर्युः । मा राजानं चाहवनीयं चान्तरेण कश्चन सञ्चारीन्मैन ँ सायुधो मा सदण्डो मा सच्छत्रो मा सोष्णीषो मा साधस्याद्योऽनुप्रपादीत् । अयमन्तरागमननिषेधप्रैष इत्युच्यते ॥

६८. यजमानो राजानं सोमं मधुपर्केण पूजयति । तत्र निवेदितां गामध्वर्युरुत्सृजतेति वदति । अयं सोममधुपर्क उच्यते ॥

६९. अध्वर्युः । कृष्णाजिनावहननादि प्रकृतिवत्करोति । उत्तरेषु अधिवपनादिषु विष्णुमेव निगमयति । पुरोडाशमधिश्रित्य गार्हपत्ये मदन्तीरधिश्रित्याज्यनिर्वापादि प्रकृतिवत् । सर्वाण्याज्यानि चतुर्गृहीतानि भवन्ति । पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युः । रुद्रोऽग्नीत् । वृहस्पतिरुपवक्ता । इति चतुर्होत्रातिथ्यमासादयति । आसन्नाभिमन्त्रणानन्तरं सम्भारान् व्याचष्टे । अग्निर्यजुर्भिः । सविता स्तोमैः । इन्द्र उक्थामदैः । मित्रावरुणावाशिषा । अङ्गिरसो धिष्णियैरग्निभिः । मरुतः सदोहविर्धानाभ्याम् । आपः प्रोक्षणीभिः । ओषधयो बर्हिषा । अदितिर्वेद्या । सोमो दीक्षया । त्वष्टेध्मेन । विष्णुर्यज्ञेन । वसव आज्येन । आदित्या दक्षिणाभिः । विश्वेदेवा ऊर्जा । पूषा स्वगाकारेण । बृहस्पतिः पुरोधया । प्रजापतिरुद्गीथेन । अन्तरिक्षं पवित्रेण । वायुः पात्रैः । अहं श्रद्धया । एते मन्त्राः सम्भारपदवाच्याः ॥

७०. तत उत्करे कृष्णाजिनमास्तीर्य अग्नेर्जनित्रमसीत्यादिमन्त्रैः पशुवन्मन्थनं कृत्वा निर्मन्थ्येन प्रचर्याभिहुत्य अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्यादि प्रकृतिवत् करोति । न समिधं परिशिनष्टि । अनुयाजाभावात् । चतुर्थे प्रयाजे सर्वमौपभृतमाज्यं जुह्वामानीय प्रयाजशेषेण ध्रुवामभिघारयति । उपभृतं नाभिघारयति । आज्यभागानन्तरमुपांशु प्रधानेन प्रचरति । विष्णोरहं देवयज्ययान्नादो भूयासम् । अन्नाद इत्यस्य स्थाने शिपिविष्टपदं वा इति यजमानस्य प्रधानयागानुमन्त्रणम् । ततः स्विष्टकृदिडे प्रचर्य प्राशित्रं परिहृत्य प्रणीतां निनीय तूष्णीं ध्रुवामाप्याययति । सन्तिष्ठते आतिथ्येष्टिः । आतिथ्येष्टिसङ्कल्पप्रभृत्येतावदन्तं कर्म्म आतिथ्येष्टिरिति गीयते ॥

७१. ततो वेद्यां कंसं चमसं वा निधाय ध्रुवाज्यात्पञ्चकृत्वो वक्ष्यमाणमन्त्रैर्गृह्णाति । ते च मन्त्राः । आपतये त्वा गृह्णामि परिपतये त्वा गृह्णामि । तनूनप्त्रे त्वा गृह्णामि । शाक्वराय त्वा गृह्णामि । शक्मन्नोजिष्ठाय त्वा गृह्णामि । इति । इदं तानूनप्त्राज्यग्रहणमित्युच्यते ॥

७२. मुख्यक्रमेण यजमानान्ता ऋत्विजस्तमवमृशन्ति । अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽभिशस्तिया अनभिशस्तेन्यम् । इति मन्त्रेण । इदं तानूनप्त्रावमर्शनमित्युच्यते ॥

७३. अध्वर्युर्यजमानं वाचयति । अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिरञ्जसा सत्यमुपगेषँ सुविते माधाः । यजमानः अध्वर्य्वादीन् सर्वानृत्विजः क्रमेणोपहूय तानूनप्त्रमवजिघ्रति । प्रजापतौ त्वा मनसि जुहोमि । इति मन्त्रेण सकृत् द्विस्तूष्णीम् । एतत्तानूनप्त्रावघ्राणमित्युच्यते ॥

७४. अथैनत्पात्रमद्भिः संस्पृश्य शालाया उत्तरभागे निनयति । अत्र कंसे गृहीतमाज्यं तानूनप्त्रमित्युच्यते ॥

७५. ततोऽध्वर्युराग्नीध्रं पृच्छति । अग्नीन्मदन्त्यापा३ः । इति । आग्नीध्रस्तमाह । मदन्तिदेवीरमृता ऋतावृधः इति । ततो ऽध्वर्युः । ताभिराद्रव । इत्याह । इदं मदन्तीपाचनमित्युच्यते ॥

७६. ततो यजमानान्ताः सर्वे मुख्यादिक्रमेण मदन्तीरुपस्पृश्योपोत्थाय सोमसमीपं गत्वा तं विस्रस्य हिरण्यमवधाय सोमं राजानं मदन्तीजलेनाप्याययन्ति । अँशुरँशुस्ते देवसोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविद आतुभ्यमिन्द्रः प्यायतामात्वमिन्द्राय प्यायस्व । इति मन्त्रेण । अध्वर्युर्यजमानं वाचयति । आप्यायय सखीन् त्सन्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय । इति । इदं सोमाप्यायनमित्युच्यते ॥

७७. ततो मदन्तीजलं स्पृष्ट्वा यथास्थानमुपविशन्ति। अध्वर्युः वाजवतीभ्यां स्रुचौ व्यूह्य परिधीन् समज्य यथायतनँ स्रुचौ सादयित्वा विधृतीभ्यां सह प्रस्तरं गृहीत्वाऽप्रतिशृणंस्त्रेधाऽनक्ति। अक्तँ रिहाणा इत्यादिमन्त्रैः। अत्र प्रस्तरानुप्रहरणं नास्ति। अतस्तदर्थमाश्रावणमपि न। न वर्हिरनुप्रहरति प्रस्तरं वेद्या दक्षिणार्धे निधाय तस्मिन् यजमानान्ताः सर्वे मुख्यादिक्रमेण निह्नवन्ते। एष्टा रायः। प्रेषे भगायर्तमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्यै। इति सव्यं पाणिं प्रस्तरस्योपरि उत्तानं निधाय तदुपरि दक्षिणं पाणिं न्यञ्चं निधाय द्यावापृथिव्योर्नमस्काररूपो निह्नव उच्यते॥

७८. आतिथ्याबर्हिष एकदेशेन विधृतिभ्यां च सह तमेव प्रस्तरं बध्वा तेष्वेव परिधिषु एकादश समिच्छकलानुपसङ्गृह्य तदुभयमाहवनीयेऽतिवाल्याद्भिरभ्युक्ष्योत्तरतः सादयित्वा यजमानमाह। अवान्तरदीक्षां गृहाण इति। अयमवान्तरदीक्षाप्रैष इत्युच्यते॥

७९. ततो यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते। अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि या मम तनूरेषा सा त्वयि या तव तनूरियँ सा मयि सह नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानि। इति। अध्वर्युः यजमानं संशास्ति। सन्तरां मेखलां समायच्छस्व सन्तरां मुष्टीकरुष्व तप्तव्रत एधि मदन्तीभिर्मार्जयस्वोत्पूर्वव्रतनँ सृज या ते अग्ने रुद्रिया तनूस्तया नः पाहि तस्यास्ते स्वाहेत्येनातो धिव्रतय। इति यजमानो यथाप्रैष करोति। इदं यजमानशासनमित्युच्यते॥

८०. ततोऽध्वर्युब्रह्मप्रतिप्रस्थात्रग्नीत्प्रस्तोतृहोतृयजमाना मदन्तीजलं स्पृष्ट्वा नमो वाच इत्यादि पूर्वोक्तां शान्तिं जपन्ति।

अध्वर्युर्गार्हपत्यस्य पुरस्तादास्तीर्णेषु दर्भेषु सम्राडासन्दीं स्थूणां गोदोहनीं छागायै शङ्कुशफोपयमनं स्रुवं रौहिणहवन्यौ द्वे धृष्टी त्रीणि धवित्राणि षट् शकलान्येतान्यौदुम्बराणि वैकङ्कतीं समिधं त्रयोदश वैकङ्कतान् परिधीन् वैकङ्कतीं प्रचरणीं कार्ष्मर्यमयान्परिधीन् सौवर्णराजतौ रुक्मौ द्वे घर्मदुघे धेनुं च छागां च बहिः स्थापयित्वा द्वौ कुशमयौ वेदौ एकं मौञ्जमपरिवासितं मौञ्जरज्जुदाम मुञ्जप्रलवान् रौहिणपिष्टानि सिकताश्चासाद्य गार्हपत्याहवनीययोरुत्तरतः स्फ्येनोद्वृत्यावोक्ष्य सिकताभिः प्रादेशपरिमितौ परिमण्डलौ खरौ कृत्वा शालाया उत्तरे खण्डे तथैव चतुरस्रमुदङ्निष्पन्दनवन्तमुच्छिष्टखरं कृत्वा प्रचरणीयं महावीरं शफाभ्यां परिगृह्य प्रवृञ्जनीये खरे सादयित्वा मौञ्जेन वेदेनापिधाय आहवनीयस्य दक्षिणतः सम्राडासन्द्यां कृष्णाजिने प्राग्बिलौ उपशयौ महावीरौ वेदाभ्यां परिगृह्यासाद्य अतिशिष्टां मृदं चासाद्य स्थूणां शङ्कुं चादाय जघनेन गार्हपत्यं परीत्य दक्षिणया द्वारोपनिष्क्रम्य होतृदृष्टिगोचरदेशे गोवत्सबन्धनार्थं स्थूणं निहत्य मौञ्जेन दाम्ना घर्मदुघाया गोर्वत्सं तत्र बद्ध्वा तदुत्तरतः शङ्कुं निहत्य तत्र छागां बद्ध्वा छागायाः शिशुं कटादिनाऽऽच्छाद्य प्रवर्ग्यंवर्तन् सम्वुद्ध्यन्तेन एहि पदोत्तरेण यज्ञियेन नाम्ना ऽऽहूय शालायाश्चत्वार्यपि द्वाराणि वस्त्रादिना परिश्रित्य पत्नीशाले पत्नीमुपवेश्य तस्यापि द्वारं परिश्रित्याग्नीन् दर्भैः परिस्तीर्य गार्हपत्यस्य दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावुपवेश्य सपवित्रायां प्रचरण्यां मदन्तीरप आनीयोत्पूयाददान आह । सम्राडासन्द्याद्यासादनप्रभृति प्रचरणीग्रहणान्तं कर्म प्रवर्ग्यसामग्रीसम्पादनमित्युच्यते ॥

८१. ब्रह्मन् प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यामो होतर्घर्ममभिष्टुह्यग्नीद्रौहिणौ पुरोडाशावधिश्रय प्रतिप्रस्थातः प्रवर्ग्यं विहर प्रस्तोतः सामानि गाय। अयं प्रवर्ग्यारम्भप्रैष इत्युच्यते ॥

८२. ब्रह्मणा भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूत इति जपित्वा ॐ प्रचरतेत्याज्ञप्तो ऽध्वर्युः प्रचरणीयं महावीरं वेदमपास्य प्रोक्षति। यमाय त्वा सूर्यस्य हरसे । इति । अभिप्राप्नुवन् परान् सम्भारान् प्रोक्षति। अध्वर्युः प्रोक्षितपात्रं स्थानान्तरे सादयति। इदं प्रवर्ग्यपात्रसम्भारप्रोक्षणमुच्यते ।

८३. अध्वर्युराहवनीये कार्ष्मर्यमयान् परिधीन् परिधाय तस्य समीपे औदुम्बरान् शकलान् वैकङ्कतीं समिधं च सादयित्वा गार्हपत्यसमीपे त्रयोदश वैकङ्कतान् परिधीन् सौवर्णराजतौ रुक्मौ मुञ्जप्रलवान् रौहिणपिष्टानि सादयति। आग्नीध्रः गार्हपत्यस्य पश्चाद्भागे धृष्टिभ्यां प्रतीचोऽङ्गारान्निरूह्य रौहिणकपाले उदक्संस्थे तदुपर्युपधाय मदन्तीभिः रौहिणपिष्टानि संयत्य पिण्डौ कृत्वा कपालयोरधिश्रित्य स्थाल्यां तिरःपवित्रमाज्यमपनीयाधिश्रित्योभयं पर्यग्निकृत्वा रौहिणौ पुरोडाशौ श्रपयति । इदं रौहिणपुरोडाशश्रपणमित्युच्यते ।

८४. प्रतिप्रस्थाता मौञ्जवेदाग्रेण महावीरं स्रुवं पिन्वने रौहिणहवन्यौ उपयमनं च सम्मृज्याज्यमुत्पूय रौहिणहवन्योरुपस्तीर्य्य रौहिणपुरोडाशावभिघार्य्योद्वास्य रौहिणहवनीभ्यां परिगृह्य वेद्यां दक्षिणं पुरोडाशं दक्षिणपरिधिसन्धिसमीपे पूर्वाह्णिके प्रवर्ग्ये प्राञ्चौ आपराह्णिके तु प्रत्यङ्मुखौ यथाभवतस्तथा सादयति। इदं रौहिणपुरोडाशासादनमित्युच्यते ।

८५. अध्वर्युः प्रचरणीयं महावीरं शफाभ्यां सव्यहस्ते गृहीत्वा आज्यस्थाल्याः सकाशात्सकृदाज्यं स्रुवेण गृहीत्वाऽनवानं सन्ततः सप्ताहुतीर्गार्हपत्ये जुहोति । प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा । चक्षुषे स्वाहा । श्रोत्राय स्वाहा । मनसे स्वाहा । वाचे सरस्वत्यै स्वाहा । इति मन्त्रैः ततश्चतस्र आहुतीः पुनः पुनराज्यमादाय जुहोति । दक्षाय स्वाहा । क्रतवे स्वाहा । ओजसे स्वाहा । बलाय स्वाहा । इति मन्त्रैः । सर्वत्र यथालिङ्गं प्राणायेदं न ममेत्यादिरूपो यजमानस्य त्यागः । अयं प्रवर्ग्यारम्भहोम इत्युच्यते ।

८६. महावीरमाज्येनानक्ति । देवस्त्वासविता मध्वानक्तु इति मन्त्रेण । इदं महावीराञ्जनमुच्यते ॥

८७. प्रतिप्रस्थाता राजतं रुक्मं प्रवृञ्जनीये खरे उपगूहति । पृथिवीं तपसस्त्रायस्व । इति । इदं रुक्मोपगूहनमुच्यते ॥

८८. अध्वर्युः व्यतिषक्तान् प्रागुदगग्रान् कृत्वा रुक्मोपरिमुञ्जप्रलवान् कृत्वा प्रदक्षिणमादीपयति । तद्यथा । अर्चिरसि इति पुरतः । शोचिरसि । इति दक्षिणतः । ज्योतिरसि । इति पश्चिमतः । तपोऽसि । इत्युत्तरतः । तान् प्रवृञ्जनीये खरे सम्प्रकीर्य सँ सीदस्व महाँ असि शोचस्व देववीतमः । विधूममग्ने अरुषं मियेध्यसृज प्रशस्तदर्शतम् । इति तेषु महावीरं सादयति । इदं खरे महावीरसादनमुच्यते ॥

८९. अञ्जन्तियं प्रथयन्तो न विप्रा वपावन्तं नाग्निना तपन्तः । पितुर्न पुत्र उपसिप्रेष्ठ आघर्मो अग्निमृतयन्न सादीत् । इति महावीरमाज्येन पूरयति । इदं महावीराज्यपूरणमुच्यते ॥

९०. अनाधृष्या पुरस्तादग्नेराधिपत्य आयुर्मेदाः । पुत्रवती दक्षिणत इन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां मेदाः । सुषदा पश्चाद्देवस्य सवितुराश्रोत्रं मेदाः । विधृतिरुपरिष्टाद्बृहस्पतेराधिपत्ये ब्रह्म

मेदाः । क्षत्रं मेधास्तेजो मेधा यशो मेधास्तपो मेधा मनो मेधाः। एतैः पञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेण यजमानो महावीरस्य प्राग्दक्षिणतः पश्चिमत उत्तरत उपरि च प्रादेशान् करोति । मन्त्रानध्वर्युरपि पठति। इदं महावीरप्रादेशकरणमुच्यते ॥

९१. यजमानो भूमिमभिमृशति । मनोरश्वाऽसि भूरिपुत्रा विश्वाभ्यो मानाष्ट्राभ्यः पाहि सूपसदा मे भूया मा मा हिँ सीः। इति । अध्वर्युः । तपोष्वग्ने अन्तराँ अमित्रान्तपाशँ समररुषः परस्य। तपा वसो चिकितानो अचित्तान्वितेतिष्ठन्तमजरा अयासः। इति गार्हपत्यात् धृष्टीभ्यामुदीचोऽङ्गारान्निरूहति । तैरेनं महावीरं प्रदक्षिणं परिचिनोति । चितः स्थ परिचितः स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्व । इदं महावीराङ्गारपरिश्रयणमुच्यते ॥

९२, महावीरस्य दक्षिणतः प्रागग्रमेकं वैकङ्कतं परिधिं परिदधाति । मा असि । इति मन्त्रेण । तथैव मन्त्रेणोत्तरतो द्वितीयम् । प्रतिप्रस्थाता पश्चादुदगग्रं तृतीयम् । प्रमा असि । इति मन्त्रेण । अनेनैव मन्त्रेण पुरस्ताच्चतुर्थम् । प्रतिमा असि। एतस्य मन्त्रस्यावृत्याऽध्वर्युर्द्वौ परिधी प्रथमद्वितीयवत् क्रमेण परिदधाति। संमा असि। एतन्मन्त्रावृत्या प्रतिप्रस्थाता तृतीयचतुर्थवत्परिदधाति। विमा असि। इत्यस्यावृत्या द्वौ पूर्ववदध्वर्युः । उन्मा असि । एतदावृत्त्या द्वौ पूर्ववत्प्रतिप्रस्थाता । अध्वर्युस्त्रयोदशं परिधिं महावीरस्य दक्षिणत ऊर्ध्वाग्रमुच्छ्रयात । अन्तरिक्षस्यान्तर्धिरसि । इति । वैकङ्कतपरिधानमिदमुच्यते ॥

९३. ततः दिवं तपसस्त्रायस्व । इति सौवर्णरुक्मेणाऽपिदधाति । ततः आभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊनमाप्यायय हरिवो वर्धमानः। यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रारुजाऽसि भूयिष्ठभाजो अधते स्याम । शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौ-

रिवाऽसि । विश्वा हि माया अवसि स्वधा वो भद्रा ते पूषन्निहरातिरस्तु । अर्हन्बिभर्षि सायकानि धन्वार्हन्निष्कं यजतं विश्वरूपम् । अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्वं न वा ओजीयो रुद्रत्वदस्ति । एताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिर्घर्ममुपतिष्ठते । इदं घर्मोपस्थानमित्युच्यते ।

९४, प्रज्वलितेऽग्नौ सौवर्णरुक्ममपकृष्य धवित्राण्यादत्ते गायत्रमसि । इत्येकम् । त्रैष्टुभमसि । इति द्वितीयम् । जागतमसि । इति तृतीयम् । गृहीतैर्धवित्रैर्महावीरस्य पश्चात् प्राङ्मुखो जान्वाच्य युगपत्त्रिरूर्ध्वं धुनोति । मधु मधु मधु । इति मन्त्रेण । स्वोत्तरतस्तिष्ठते प्रतिप्रस्थात्रे द्वे धवित्रे प्रयच्छति । तयोरेकमग्नीध्रे प्रतिप्रस्थाता प्रयच्छति । हेतुरभिष्टवनस्य प्रणवे प्रणवे महावीरस्योपरिधून्वन्तोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थात्राग्नीध्रा महावीरं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्योत्तरतस्तिष्ठन्ति । इदं महावीरप्रदक्षिणगमनमुच्यते ॥

९५. ततोऽध्वर्युः सर्वाणि धवित्राण्यदायात्मनः पश्चिममार्गेण परिक्रान्तायोत्तरतस्तिष्ठते प्रतिप्रस्थात्रे द्वे प्रयच्छति । तयोरेकं प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रे प्रयच्छति । महावीरस्य पश्चात्प्राङ्मुखोऽध्वर्युरुपविशति । पुरस्तात्प्रतिप्रस्थाता । उत्तरत आग्नीध्रः । एवमुपविश्य प्रणवे प्रणवे धून्वन्तः स्रुवेण महावीरमाप्याययन्ति । इदं महावीराप्यायनमुच्यते ॥

९६, होतुः सकाशाद्याभिर्वर्तिकामित्युपश्रुत्याध्वर्युयजमानौ महावीरमुपोत्थाय प्रेक्षतः । दश प्राचीर्दश भासि दक्षिणा दश प्रतीचीर्दश भास्युदीचीः । दशोर्ध्वाभासि सुमनस्य मानः । स नो रुचं धेह्यनृणीयमाणः । अग्निष्ट्वा वसुभिः पुरस्ताद्रोचयतु गायत्रेण छन्दसा समारुचितो रोचय । इन्द्रस्त्वा रुद्रैर्दक्षिणतो रोचयतु त्रैष्टुभेन छन्दसा । समारुचितो रोचय ।

वरुणस्त्वाऽऽदित्यैः पश्चाद्रोचयतु जागतेन छन्दसा। समा०य। द्युता-नस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतो रोचयत्वानुष्टुभेन छन्दसा। समा०य। बृहस्पतिस्त्वा विश्वैर्देवैरुपरिष्टाद्रोचयतु पाङ्क्तेन छन्दसा समा०य। रोचितस्त्वं देव घर्म देवेष्वसि रोचिषीयाहं मनुष्येषु। सम्राड् घर्म रुचितस्त्वन्देवेष्वायुष्माँ स्तेजस्वीब्रह्मवर्चस्यसि। रुचितोऽहं मनुष्येष्वा-युष्माँ स्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भूयासम्। रुगसि। रुचं मयि धेहि। मयि रुक्। दश पुरस्ताद्रोचसे। दश दक्षिणा। दश प्रत्यङ्। दशोदङ्। दशोर्ध्वोभासि सुमनस्यमानः। मनः सम्राडिषमूर्जन्धेहि। वाजीवाजिने पवस्व। रुचितो घर्मो रुचीय। अयं मन्त्रसमूहे महावीरप्रेक्षणमन्त्र इत्युच्यते॥

९७. होत्रा अप्रस्वतीमश्विनेत्यृच्युक्तायां सर्वे धवित्राण्यूर्द्ध्वं धारयन्त होत्राऽरुरुषदुषसः पृश्निरग्रियइत्यृच्युक्तायां रुचितो घर्म इत्युक्त्वा यतेतन्त्रिरपसव्यं परीत्य धवित्राणि निधाय सर्वे घर्ममुपतिष्ठन्ते। अपश्यं गोपामनिपद्यमानम्। आ च परा च पथिभिश्चरन्तम्। ससध्रीचीः सविषूचीर्वसानः। आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तः। अत्र प्रावीः। मधुमाध्वीभ्यां मधुमाधूचीभ्याम्। अनु वां देववीतये। समग्निनागत। सन्देवेन सवित्रा। सँ सूर्येण रोचते। स्वाहा समग्निस्तपसाऽगत। सन्देवेन सवित्रा। सँ सूर्येणारोचिष्ट। धर्ता दिवो विभासि रजसः। पृथिव्या धर्ता। अन्तरिक्षस्य धर्ता। धर्ता देवो देवानाम्। अमर्त्यस्तपोजाः। हृदे त्वा मनसे त्वा सूर्याय त्वा। ऊर्द्धमिमध्वरं कृधि। दिवि देवेषु होत्रा यच्छ। विश्वासां भुवां पते। विश्वस्य भुवनस्य पते। विश्वस्य मनसस्पते। वि-श्वस्य वचसस्पते। विश्वस्य तपसस्पते। विश्वस्य ब्रह्मणस्पते। देवश्रूस्त्वं देवघर्म देवान् पाहि। तपोजां वाचमस्मे नियच्छ

देवा युवम् । गर्भो देवानाम् । पिता मतीनाम् । पतिः प्रजानाम् । मतिः कवीनाम् । सन्देवो देवेन सवित्रा यतिष्ट । ससूर्येणाऽरुक्त । आयुर्दास्त्वमस्मभ्यं घर्म वर्चोदा असि । पिता नोऽसि पिता नो बोध । आयुर्धास्तनूधाः पयोधाः । वर्चोदा वरिवोदा द्रविणोदाः । अन्तरिक्षप्र उरोर्वरीयान् । अशीमाह त्वा मा मा हिँ्सीः । एतत्सर्वकर्तृककर्मोपस्थानमुच्यते ॥

९८. यजमानो गार्हपत्यमुपतिष्ठते । त्वमग्ने गृहपतिर्विशामसि । विश्वासां मानुषाणाम् । शतं पूर्भिर्यविष्ठ पाह्यँहसः समेद्धारँ् शतँ् हिमाः । तं द्राविणँ् हार्दिवानम् । इहैव रातयः सन्तु । इति । इदं प्रवर्ग्याङ्गगार्हपत्योपस्थानमुच्यते ॥

९९. प्रतिप्रस्थाता पत्न्यै वेदं प्रदर्श्य । त्वष्टीमतोते सपेय । सुरेता रेतो दधाना वीरं विदेय तव सन्दृशि । माऽहँ् रायस्पोषेण वियोषम् । इतीमं मन्त्रं वाचयति । अहर्ज्योतिः केतुना जुषताँ् सुज्योतिषाँ् स्वाहा । इत्याहवनीये दक्षिणं रौहिणपुरोडाशं जुहोति । ज्योतिष इदं०म । इति त्यागो यजमानस्य । अयं दक्षिणरौहिणहोम इत्युच्यते ॥

१००. आपराह्णिके प्रवर्ग्ये तु होममन्त्रे अहःपदस्थाने रात्रिपदं बोध्यम् । ततो ऽध्वर्युः देवस्य त्वा स० माददे । इति मन्त्रेण रशनामादत्ते । अदित्यै रास्नाऽसि । इति तामभिमन्त्रयते । प्रतिप्रस्थाता कंस पिन्वने चाऽऽदाय होतुः पश्चिममार्गेण गच्छति । अध्वर्युः शालाया अन्तस्तिष्ठन् घर्मदुधां गामुपांशु त्रिराह्वयति । इड एहि । अदित एहि । सरस्वत्येहि । इति त्रिभिर्मन्त्रैः । दक्षिणद्वारेण शालातो बहिर्निष्क्रम्य । गङ्ग एहि । इति त्रिरुच्चैराह्वयति । तां गां तया रशनया बध्नाति । अदित्या उष्णोषमसि । इति वायुरस्यैडः । इति वत्समभिमृशति । पूषा त्वोपावसृजत्वश्विभ्यां प्रदापय । इति पूर्वं स्थूणायां बद्धं

वत्सं मुञ्चति । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि। यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः सरस्वति तमिह धातवे कः । इति गोस्तनमभिमन्त्रयते। प्रस्नुतायां गवि उस्रयर्म् शिं शोस्रघर्मं पाहि घर्माय शिं षः। इति वत्समपनयति । बृहस्पतिस्त्वोपसीदतु । इति गां नियुज्य तत्समीपे दोहनार्थमुपविशति । दानवः स्थ पेरवो विष्वग्वृतो लोहितेन । इति गोस्तनान् स्वकरेण सम्मृशति। होत्रा आदशभिर्विवस्वत इत्यृच्युक्तायाम् । अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्व पूष्णे पिन्वस्व बृहस्पतये पिन्वस्वेन्द्राय पिन्वस्वेन्द्राय पिन्वस्व पिन्वने गां दोहयते। अतिशिष्टं कंसे। प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं स्वपिन्वने छागां दोहयते । रशनादानप्रभृतिरेतदन्तो विधिर्घर्मदुघादोहनप्रकार उच्यते ॥

१०१. होत्रा उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युक्तेऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रे गोपयः प्रदाय यथागतमागत्य शफोपयमनान्यादत्ते । तद्यथा । गायत्रोऽसि । प्रथमं शफम् । त्रैष्टुभोऽसि। इति द्वितीयम्। जागतमसि। इत्युपयमनम्। होत्रा उपद्रव पयसेत्युक्ते प्रतिप्रस्थात्रा आह्रियमाणे पयसी अभिमन्त्रयते । सहोर्जो मागेनोपमेहीन्द्राश्विना मधुनः सारघस्य घर्मं पात वसवो यजतावट् । इतिमन्त्रेण । महावीरस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख उपविश्य । स्वाहा । इति स्वपिन्वनेन गोपयो महावीरे गोपयःप्रक्षेप उच्यते ॥

१०२. मधु हविरसि सूर्यस्य तपस्तप। इति पयः प्रक्षेपान्निर्गतमूष्माणमन्वीक्षते। इदं घर्मोष्मान्वीक्षणमुच्यते ॥

१०३. प्रतिप्रस्थाता स्वपिन्वनस्थं छागापयस्तूष्णीं महावीरेऽवनयति । उभयोः पयसोः शेषमेकीकृत्याध्वर्युस्तृतीयमवनयति । कंसस्थं गोपय उपयमने प्रत्यवनीयाङ्गारान्

प्रत्यूह्य द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामि । इति महावीरं शफाभ्यां परिगृह्णाति । इदं सिद्धघर्ममहावीरग्रहणमुच्यते ॥

१०४. सव्ये हस्ते शफाभ्यां महावीरं धृत्वा मौञ्जेन वेदेन दक्षिणहस्तेनाधस्तान्मार्जयित्वा । अन्तरिक्षेणत्वोपयच्छामि । इति उपयमनेनोपयच्छति । देवानां पितॄणामनुमतो भर्तुं शकेयम् । इत्यनेनमहावीरमादायोत्तिष्ठति । इदं महावीरोत्थापनमुच्यते ॥

१०५. तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेह्यग्निर्मा पृथिव्याः पातु वायुरन्तरिक्षात्सूर्यो दिवो दिविस्पृङ् मामा हिँ सीरन्तरिक्षस्पृङ् मा मा हिँ सीः पृथिविस्पृङ् मा मा हिँ सीः सुवरसि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहि । इत्यनेन मन्त्रेण महावीरं प्राङ् हरति । समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा सलिलाय त्वा वाताय स्वाहाऽनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा प्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा वस्य वे त्वा वाताय स्वाहा । यथोपपादं षट् मन्त्रानाह । अग्नये त्वा वसुमते स्वाहा । सोमाय त्वा रुद्रवते स्वाहा । वरुणाय त्वाऽऽदित्यवते स्वाहा । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा । सवित्रे त्वर्भुमते विभुमते प्रभुमते वाजवते स्वाहा । यमाय त्वाऽङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा । प्रतिमन्त्रमवसानं यथोपपादमित्युच्यते ॥

१०६. एते षट् पूर्वोक्ताश्च सप्त मन्त्रा महावीरप्राङ्नयनमन्त्रा उच्यन्ते ॥

१०७. विश्वा आशा दक्षिणसत् । इति दक्षिणत आसीनं ब्रह्माणमीक्षते । विश्वान् देवानयाडिह । इति पश्चादासीनं होतारम् । स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतमश्विना स्वाहाऽग्नये यज्ञियाय शंयजुर्भिः । इति सव्येन पदा वेद्या दक्षिणतोऽत्याक्रामति । इदं घर्महोमार्थदक्षिणात्याक्रमणमित्युच्यते ॥

१०८. अश्विना घर्मं पातँ् हार्दिवानमर्हार्दिवाभिरूतिभिरनुवां द्यावा-पृथिवीमँ् सातम्। इति यजमानं वाचयति। उच्चैराश्राव्य आग्नीध्रेण प्रत्याश्राविते। घर्मस्य यज। इति होतारं प्रेष्यति। होत्रा वषट्कृते स्वाहेन्द्रावट्। इति पुनर्जुहोति। इन्द्रायेदं० मेति त्यागो यजमानस्य। घर्मनपातमश्विना हर्दिवानमर्हार्दिवाभिरूतिभिरनुवां द्यावापृथिवी अमँ्-सातां तं प्राव्यं यथावण्नमो दिवे नमः पृथिव्यै दिविधा इमं यज्ञं यज्ञमिमं दिविधा दिवं गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृथिवीं गच्छ पञ्च प्रदिशो गच्छ देवान् घर्मपान् गच्छ पितॄन् घर्मपान् गच्छ। इत्यध्वर्युर्यजमानं वाचयति। अयं घर्मयाग उच्यते ॥

१०९. प्रतिप्रस्थाता पिन्वनेनोपयमनादुपहृत्य महावीरं पूरयित्वा शफाभ्यां परिगृह्याध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ सहाहवनीये प्रतिमन्त्रं स्रावयतः। इषे पीपिहि। ब्रह्मणे पीपिहि। क्षत्राय पीपिहि। अद्भ्यः पीपिहि। ओषधीभ्यः पीपिहि। वनस्पतिभ्यः पीपिहि। द्यावापृथिवीभ्यां पीपिहि। सुभूताय पीपिहि। ब्रह्मवर्चसाय पीपिहि। यजमानाय पीपिहि। उपांशु मह्यं उच्चैः। ज्यैष्ठ्याय पीपिहि। इदं उभयकर्तृकघर्म-स्रावणमुच्यते ॥

११०. अध्वर्युरेवाभिमुखं प्रदक्षिणं प्रागादिषु स्रावयति। त्विष्यै त्वा। द्युम्नाय त्वा। इन्द्रियाय त्वा। भूत्यै त्वा। इति क्रमेण चतुर्भिर्मन्त्रैः। इदमध्वर्युकर्तृकघर्मस्रावणमुच्यते ॥

१११. उपयमने महावीरस्थं पयोऽवनीयोदङ्ङत्याक्रम्या-न्तर्वेदि प्राग्बिलं महावीरं सादयति। प्रतिप्रस्थाता राजतं रुक्ममुद्वासनीये खरे उपगूहति। अध्वर्युस्तस्मिन्महावीरं सादयति। धर्मासि सुधर्मा मेऽन्यस्मे ब्रह्माणि धारय नेत्रा-

वातः स्कन्दयात्। इति मन्त्रेण। इदमुद्वासनीये महावीरसादन-मुच्यते ॥

११. ततः औदुम्बरशकलेनोपयमनादुपहृत्याऽऽहवनीयस्य पूर्वार्धे क्षारयति। पूष्णे शरसे स्वाहा। पूष्णेशरस इ०मेति यजमानः। तच्छकलं घर्मसिक्तभागो यथान्तः स्यात्तथा मध्यमे परिधौ सादयित्वा द्वितोयेन शकलेनोपयमनादुपहृत्य पूर्वार्धे क्षारयति। ग्रावभ्यः स्वाहा। ग्रावभ्यः इदं० मेति यजमानः। अध्वर्युर्द्वितीयमपि शकलं प्रथमवत्सादयित्वा तृतीयेनोपहृत्य मध्ये प्रश्च्योतयति। प्रतिरेभ्य इदं०मेति याजमानम्। तथैव सादयित्वा चतुर्थेनोपहृत्याऽपरार्धे द्यावापृथिवीभ्याँ् स्वाहा। द्यावापृथिवीभ्यामिदं०ममेति यजमानः। तच्चतुर्थं शकलं उपरि सिक्तदेशं भस्मान्ते उपगूह्य पञ्चमेनोपहृत्य प्राचीनावीती भूत्वा आहवनीयस्य दक्षिणार्धे क्षारयति। पितृभ्यो घर्मपेभ्य इदम्० मेति याजमानम्। अध्वर्युयजमानावप उपस्पृशतः। इदं पञ्चमं शकलं बहिः सिक्तदेशं दक्षिणपरिधौ सादयित्वा षष्ठेन शकलेन महावीरपिन्वनकं सोपयमनलेपेषु सम्मृज्योत्तरार्धे क्षारयति। रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहा। रुद्राय रुद्रहोत्रइदम्० मेति याजमानम्। इदं शकलक्षारणमुच्यते ॥

११३. अध्वर्युयजमानावप उपस्पृशतः। तत्षष्ठं शकलमुत्तरेणा-तीकाशान् अनन्वीक्षमाणो निरस्यति। पाप्मना सह निरय गच्छ योस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः। इति मन्त्रेण। अप उपस्पृश्य। ततः पञ्चशकलान् सिक्तदेशान् अद्भिः संस्पृश्याहवनीये ऽनुप्रहरति। इदं शकला-नुप्रहरणमुच्यते ॥

११४. प्रतिप्रस्थातोत्तररौहिणं जुहोति। अहर्ज्योतिः के-तुना जुषताँ् सुज्योतिर्ज्योतिषाँ् स्वाहा। इति मन्त्रेण

पूर्ववद्याजमानम्। आपराह्णिके तु प्रवर्ग्यें रात्रिर्ज्योतिः केतुना जुषताँ॒ सुज्योतिर्ज्योतिषाँ॒ स्वाहा। इति विशेषः अयमुत्तररौहिणहोम उच्यते ॥

११५. अध्वर्युः उत्पत्तिक्रमेणाग्नीन् परिषिञ्चति। सत्यन्त्वर्तेन परिषिञ्चामि। आपराह्णिके तु ऋतन्त्वा सत्येन परिषिञ्चामि। इति मन्त्रे विशेषः इदं गार्हपत्यादि परिषेचनमुच्यते ॥

११६. उपयमनं गार्हपत्ये नीत्वाऽन्तरितमिति प्राकृतेन मन्त्रेण पर्यग्निं करोति। इदमुपयमनपर्यग्निकरणमुच्यते ॥

११७. सजूर्देवैः प्रातर्यावभिः प्रातर्यावाणो मा देवाः स्वस्ति सम्पारयन्तु पशुभिः। इत्युपयमनं सम्मृशति। आपराह्णिके तु अस्मिन्मन्त्रे प्रातर्यावपदस्थाने सायंयावपदस्योहः। नम ईशानाय प्रजाः पशवो मे वर्धन्तामहं यजमानो मारिषम्। गार्हपत्यस्य पश्चादुपसादनीयकूर्च्चे उक्तमन्त्रेण सादयति। दशहोतारं व्याचष्टे। भूर्भुवः सुवरुर्वन्तरिक्षमन्विह्ययं पन्था विततो देवयानो येनायन्नृषयः स्वर्गकामास्तेन गच्छामि परमे व्योमन् यथा न हीयेयँ॒ सुकृताँ॒ सकाशात्। अयमुपसादनाङ्गजप उच्यते ॥

११८. पुनः प्राङादृत्य नम ईशानायेत्यादिमन्त्रेणाहवनीयस्य पश्चादुपसादनीयकूर्चे सादयति। वैकङ्कतीं समिधं तूष्णीमाहवनीये आदधाति। तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवासीद। इत्येतेन यजुषा ताअस्य सूददोहस इत्यृचा च तां समिधमभिमृशति। इदं प्रवर्ग्योत्तर-समिदाधानमुच्यते ॥

११९. विद्युदसि विद्य मे पाप्मानम्। इत्यप उपस्पृशति। ततः प्रथमामाहुतिं जुहोति। भूः स्वाहा। इति। अग्नय इदं० मेति याजमानम्। आपराह्णिके तु प्रवर्ग्ये। अपीपरो-

माह्नोरात्रियै मापाह्येषा ते अग्ने समित्तया समिध्यस्वायुर्मेऽदावर्चसा माञ्जीः । इतिमन्त्रेण समिदाधानम् । समिदभिमर्शनं पूर्ववत् । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा । इति प्रथमाहुतिः । त्यागः पूर्ववदिति विशेषः । द्वितीयादिदिनेषु पौर्वाह्णिके प्रवर्ग्ये तु । अपोपरोमारात्रिया अह्नोमा० माञ्जीः । इति समिदाधानम् । अभिमर्शनमन्त्रौ पूर्वोक्तौ । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा । इति होममन्त्रः । सूर्यायेदं० मेति याजमानम् । इति विशेषः अयं प्रवर्ग्योत्तरप्रथमाहुतिहोम उच्यते ॥

१२०. उपयमनं सकृदतिवाल्यकूर्चे निधाय दक्षिणावृदावर्त्य । उपप्रेत सङ्गच्छध्वं मा भागिनां भागधेय प्रमायि । सप्तर्षीणाँ सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धत्त । इति गार्हपत्यमीक्षते । इदं पूर्वाहुत्यङ्गगार्हपत्यावेक्षणमुच्यते ॥

१२१. एवं समिधि पूर्वाहुतिं हुत्वा तस्या आहुतेः पूर्वस्यां समिध्येव पूर्वाहुत्यपेक्षयाऽधिकद्रव्यां प्रत्यग्विलया स्रुचा द्वितीयां जुहोति । प्रजापतये स्वाहा । इति । प्रजापतय इदं०मेति यजमानः अयं द्वितीयाहुतिहोम उच्यते ॥

१२२. अध्वर्युः उपयमनं त्रिरतिवाल्यकूर्चं निधाय । वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानम् । इत्यपःस्पृशति । ओषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्व । इत्युपयमनलेपं कूर्चे उत्तरतो निमार्ष्टि । ओषधीभ्य इदमिति याजमानम् । प्राचीनावीती स्रुचो दक्षिणतः कूर्चे लेपमवमार्ष्टि । पितृभ्यस्त्वा पितॄन् जिन्व । इति । यजमानः प्राचीनावीती पितृभ्य इदं० मेत्याह । यज्ञोपवीत्यप उपस्पृशति । इदं कूर्चे लेपमार्जनमुच्यते ॥

१२३. उपयमनं होत्रे प्रदाय होत्रध्वर्युब्रह्मप्रतिप्रस्थातृप्रस्तोत्राग्नीध्रयजमानाः क्रमेण परस्परमुपहूयाऽवघ्रण भक्षयन्ति ।

यजमानो होत्रादीनुपहूय प्रत्यक्षं भक्षयति । हुतँ् हविर्मधुहवि-रिन्द्रतमेऽग्नौ पिता नोऽसि मा मा हिँ् सोरश्याम ते देवघर्ममधुमतो वाजवतः पितुमतोऽङ्गिरस्वतः स्वधाविनोऽशीमहि त्वा मा मा हिँ् सीः । इति । इदं घर्मभक्षणमुच्यते ॥

१२४. तत उच्छिष्टखरे आचामति । आग्नीध्र उच्छिष्टखरे उपयमनं प्रक्षाल्याऽऽहरति । अध्वर्युस्तदादायाऽऽहवनीये निष्टप्याऽद्भिः पूरयित्वोदग्दिशि किञ्चिज्जलं प्रक्षिपति । सप्तर्षीन् प्रीणीहि सप्तर्षीन् जिन्व सप्तर्षिभ्यः स्वाहा । इति । सप्तर्षिभ्य इदं० मेति याजमानम् । जघनेन गार्हपत्यं प्रक्षिपति । इदमहमग्नौ वैश्वानरेऽमृतं जुहोमि स्वाहा । इति । अग्नये वैश्वानरायेदं० मेति याजमानम् । अन्तर्वेदि प्रक्षिपति । अक्षित्यामक्षितामाहुतिं जुहोमि स्वाहा । इति । अक्षित्याइदं० मेति यजमानः । पूर्ववदग्नीन् परिषिञ्चति । वेदिमध्ये प्राग्बिलमुपयमनं निधाय तस्मिन्सौवर्णराजतौ रुक्मौ मदन्तीश्चानीय हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति चतसृभिर्ऋग्भिरन्ते मार्जयित्वा ऽपस्तत्रैव निनीयाऽऽज्यस्थाल्याः स्रुवेणोपहत्य प्रतिमन्त्रं प्रायश्चित्ताहुतीर्जुहोति । प्राणाय स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । चक्षुषे स्वाहा । श्रोत्राय स्वाहा । मनसे स्वाहा । वाचे सरस्वत्यै स्वाहा । पूष्णे स्वाहा । पूष्णे शरसे स्वाहा । पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा । पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा । पूष्णे घृणये स्वाहा । पूष्णे नरुणाय स्वाहा । पूष्णे साकेताय स्वाहा । नमस्ते घर्मभूपतये स्वाहा । नमस्ते घर्मभुवनपतये स्वाहा । नमस्ते घर्मभूतानां पतये स्वाहा । घर्माय स्वाहा । अश्विभ्याँ् स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । बृहस्पतये स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा । यथालिङ्गंत्यागो यजमानस्य । इति एते प्रवर्ग्यप्रा-

यश्चित्ताहुतिमन्त्रा उच्यन्ते ॥

१२५. ऋक्तो यजुष्टश्च भ्रेशप्रायश्चित्तद्वयं दर्शपौर्णमासवद्धुत्वा सामतो यज्ञभ्रेशप्रायश्चित्तं करिष्ये । इति यजमानेन सङ्कल्पे कृते ब्रह्मणा स्वः स्वाहेत्याहवनीये होमे कृते उपयमनमन्तर्वेदि प्राग्बिलं सादयित्वा परिघर्म्यमासन्द्यां निदधदाह । घर्मायोत्साद्यमानायानुब्रूश्हि । अयं घर्मोत्सादनप्रैष उच्यते ॥

१२६. तत उपयमनं सम्राडासन्द्यां प्राग्बिलं सादयति । स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मिभ्यः । इति । आपराह्णिके तु प्रत्यग्बिलं सादयति । स्वाहा त्वा नक्षत्रेभ्यः इति । सर्वाणि घर्मपात्राणि संसाद्य । शन्नो वात इति शान्तिं जपन्ति । उपयमनादीनि घर्मपात्राणि परिघर्म्यपदवाच्यानि ॥

१२७. महापुष्करं जुहूसदृशं महादण्डं पात्रमुपयमनमित्युच्यते ॥

१२८. यज्ञियकाष्ठनिर्मिते महावीरधारणार्थं मध्यभागे वर्तुले द्वे शफपदवाच्ये ॥

१२९. विकङ्कतकाष्ठनिर्मितं जुहूसदृशं पात्रं प्रचरणीपदेनोच्यते ॥

१३०. गार्हपत्यस्योत्तरतः प्रादेशपरिमाणं सिकतानिर्मितं मण्डलं प्रवृञ्जनीयखर इत्युच्यते ॥

१३१. तथैवाहवनीयस्योत्तरतः कृतं मण्डलमुद्वासनीयखर इत्युच्यते ॥

१३२. यस्मिन्महावीरे घर्मः पच्यते स प्रचरणीयमहावीरपदवाच्यः ॥

१३३. उप समीपे शयाते इति व्युत्पत्त्या द्वौ महावीरावुपशयपदार्थौ ॥

१३४. तत उपसदिष्टिः। उपसदिष्टया यक्ष्ये। इति सङ्कल्पयति। अयमुपसदिष्टिसङ्कल्प उच्यते ॥

१३५. अग्निः सोमो विष्णुरिति प्रधानदेवताः। आज्यं द्रव्यम्। अध्वर्युः स्फ्यमाददान आह। अग्नीन्मदन्तीरधिश्रय हविरधिश्रयैह्युपसीद। अयं हविरधिश्रयणप्रैष उच्यते ॥

१३६ अत्रेध्माबर्हिषोराहरणं नास्ति। शुल्बप्रभृति कर्म समन्त्रकं प्रकृतिवत्करोति। इध्मसम्भरणमन्त्रे ततस्त्वां चतुर्दशधेत्यूहः। वेदं परिभोजनीयांश्च कृत्वा कर्मणे वामित्यादि करोति। आतिथ्येष्ट्यन्त एव प्रस्तरे बर्हिः परिधिषु शकलानीत्यादिमन्त्रवत्कृतं चेत्तदेदानीं पूर्वोक्तप्रैषमुक्त्वा कर्मणे वामित्यादि करोति। अग्निपरिस्तरणानन्तरं स्फ्यमग्निहोत्रहवणीं जुहूमुपभृतं स्रुवमाज्यस्थालीं स्रुवसंसादनार्थं पात्रान्तरं वेदं वेदाग्राणीति. पात्राण्यासादयति। ब्रह्मोपवेशनम्। पृष्ट्यास्तरणम्। पवित्रकरणम्। यजमान वाचं यच्छेति प्रैषः। वेषाय त्वेत्यग्निहोत्रहवणीमादाय। प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति प्रतितपति। अग्निहोत्रहवण्यां मदन्तीरानीय प्रोक्षणीवत्संस्कृत्य शुन्धध्वमित्यादिप्राकृतमन्त्रेणोत्तानानि पात्राणि प्रोक्ष्य आज्यस्थाल्यां प्राकृतमन्त्रेणाज्यमानीय तथैव पर्यग्नि कृत्वा अयं वेद इत्यादिना मन्त्रेण वेदमादाय प्रकृतिवद्वेदिं सम्मार्ष्टि। देवस्य त्वेत्यादिना स्फ्यमादाय इन्द्रस्य बाहुरसीत्यादिना सम्मृश्य पृथिव्यै वर्मासीत्यादिनाऽस्तीर्णबर्हिष उपरि दर्भं निधाय स्तम्बयजुर्हरति। नात्रमन्त्रेण वेदिखननम्। अतएव तन्मन्त्रोपि न। स्फ्यं प्रकृतिवत् स्तब्ध्वा। मदन्तीरासादयेध्माबर्हिरुपसादय स्रुवं च सम्मृड्ढि हविषो देह्हि। इति सम्प्रेषयति। आग्नीध्रः स्रुवं स्रुवमन्त्रेण सम्मृज्य स्रुचौ ध्रौवमन्त्रेण सम्मार्ष्टि। अध्वर्युः ध्रौवमन्त्रेणाष्टकृत्वो जुह्वां

गृह्णाति । उपभृति चतुर्वारम् । आज्यस्थाल्याज्यं पात्रान्तरेऽवनीय तस्यामाज्यस्थाल्यां सकृत् ध्रौवमन्त्रेण गृहीत्वा पात्रान्तरं स्रुवं च वेद्याः पश्चान्निदधाति । ततो वेद्यां स्रुचौ स्वस्वमन्त्रेणासाद्य ध्रौवमन्त्रेण तूष्णीं वा आज्यस्थालीं सादयति । एता असदन्निति मन्त्रे एते असदतमिति ता विष्णो इत्यत्र ते विष्णो इति चोहः । पात्रान्तरस्थाज्येन स्रुवमभिपूर्य स्योनो मे सीदेत्यादिना स्रुचां दक्षिणतः स्थापनादि करोति । ऋषभोऽसीत्यादिना आज्यस्थाल्यामाज्यमवनयति । यजमानो यन्मे अग्न इत्यादि मन्त्रं जपति । अध्वर्युः प्रदक्षिणमावृत्य जघनेन गार्हपत्यमुपविश्य देवपत्नीर्व्याचष्टे । सेनेन्द्रस्य । धेना बृहस्पतेः । पथ्या पूष्णः । वाग्वायोः । दीक्षा सोमस्य । पृथिव्यग्नेः । वसूनां गायत्री । रुद्राणां त्रिष्टुप् । आदित्यानां जगती । विष्णोरनुष्टुप् । वरुणस्य विराट् । यज्ञस्य पङ्क्तिः । प्रजापतेरनुमतिः । मित्रस्य श्रद्धा । सवितुः प्रसूतिः । सूर्यस्य मरीचिः । चन्द्रमसो रोहिणी । ऋषीणामरुन्धती । पर्जन्यस्य विद्युत् । चतस्रो दिशः । चतस्रोऽवान्तरदिशाः । अहश्च रात्रिश्च । कृषिश्च वृष्टिश्च । त्विषिश्चापचितिश्च । आपश्चौषधयश्च । ऊर्क् च सूनृता च देवानां पत्न्यः । एते मन्त्रा देवपत्नीसंज्ञकाः ॥

१३७. ततः अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि । इत्यादि । इध्मं सकृद्वा त्रिर्वाऽभ्यादधाति ॥ समिधं न परिशिनष्टि । अनुयाजानामभावात् । वेदेनोपवाजयति । आज्यस्थाल्याः स्रुवेणाज्यमादाय स्रौवाधारेण प्रचर्य आग्नीध्रं प्रेष्यति । अग्नीदग्नीँ स्त्रिस्त्रिः सम्मृड्ढि । इति । नाऽत्र जौहव आघारः । अग्निर्देवो होता देवान्यक्षत्सीद होतः । इत्ययमत्रप्रवरः । होतुर्घृतवतीशब्दं

श्रुत्वा जुहूपभृतावाददान आह । अग्नये इत्युपांशु । अनुब्रू३हि इत्युच्चैः । अत्याक्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्राविते अग्निम् इत्युपांशु यज इत्युच्चैराह । होतुर्वषट्कारे आहवनीयस्य पूर्वार्धेऽर्धमाज्यं जुहोति । तत्रैव स्थितः सन्नर्धेनाज्येन मध्ये सोमं यजति । उपभृतस्थमाज्यं जुह्वां समावपमान आह । विष्णवेऽनुब्रू३हि । इति वषट्कृते पश्चात्सर्वं जुहोति । सर्वत्र दब्धिरसीत्यादिना यजमानोऽनुमन्त्रयते । यथालिङ्गं त्यागं च पठति । उदङ्ङत्याक्रम्य यथाऽयतनँ स्रुचौ सादयति । इयमुपसदिष्टि-रिति गीयते ॥

१३८. ततोऽग्नीन्मदन्त्यापा३ः इत्यादि निह्नुवान्तं पूर्ववत् । ततः सव्यहस्ते प्रस्तरं धृत्वा आज्यस्थाल्याज्येन पूर्णं स्रुवं प्रस्तरोपर्यग्रभागे इषुवत् धृत्वा प्रथमामुपसदं जुहोति । या ते अग्ने याशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोग्रं वचो अपावधीन्त्वेषं वचो अपावधीँ स्वाहा । इति अग्नय इदं० मेति यजमानः । परिधिषु शकलानुपसङ्गृह्णाति । प्रस्तरे बर्हिर्यावन्मात्रं सङ्गृह्णाति । तदुभयं स्पन्द्ययाऽपिग्रथ्याऽऽहवनीये ऽतिवाल्याद्भिरभ्युक्ष्योत्तरतः सादयति । अयमुपसद्धोम उच्यते ॥

१३९. प्रथमायामुपसदि यत्र स्रुचः सादितास्ततः प्राक् द्वितीया-यामुपसदि सादनीयाः । ततोऽपि प्राक् तृतीयायां त्वरमाणा इव ऋत्विज उपसद्भिः प्रचरेयुः । न कृताकृतमाद्रियेरन् । अग्रेण शालां तिष्ठन् सम्प्रेष्यति । सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वय त्रिस्तनव्रतं प्रयच्छत । इति । अयंत्रिस्तनव्रतप्रैषः उच्यते ।

१४०. प्रतिप्रस्थाता ऽध्वर्युरन्यो वा कश्चिद्यजमानाय व्रतं प्रयच्छति । यजमानो मध्यन्दिने परिश्रित्य व्रतयति । या ते अग्ने रुद्रिया तनू-

स्तपा नऽ पाहि तयस्यास्ते स्वाहा इति। समानमन्यत् । स्थूणाशङ्कुनिखननमृदासन्द्यभ्रिखरकरणानि वर्जयित्वा। एवमापराह्णिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्योपनिष्क्रम्य सम्प्रैष्यति सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वय त्रिस्तनव्रतं दोहयत । इति अयं त्रिस्तनव्रतदोहनप्रैष उच्यते ॥

१४१. उपसमिन्धनवेलायामग्नीन् ज्योतिष्मत इत्यादि करोति । त्रिस्तनव्रतमर्धरात्रे प्रयच्छति । अपररात्रे सम्प्रेष्यति। द्विस्तनव्रतमर्धरात्रे प्रयच्छति! अपररात्रे सम्प्रेष्यति। द्विस्तनव्रतं दोहयत। इति। अयं द्विस्तनव्रतदोहनप्रैष उच्यते॥

१४२. पुनरग्नीन् ज्योतिष्मत इत्यादि। उदित आदित्ये विसृष्टायां वाचि मध्यमाभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति। या ते अग्ने रजाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहा। इति मध्यमामुपसदं जुहोति। अयं मध्यमोपसद्धोम उच्यते ॥

१४३. उपनिष्क्रम्य सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वय द्विस्तनव्रतं प्रयच्छत। इति। कश्चिद्व्रतं प्रददाति। अथ महावेदिप्रकारः। आहवनीयपूर्वशङ्कोः सकाशात् षट् प्राञ्चि पदानि प्रक्रम्य शालामुखीयशङ्कुम् निहन्ति । तस्माच्छङ्कोः सकाशात् षट्त्रिंशत्पदेषु यूपावटीयं शङ्कुम् निहन्ति । शालामुखीयाद्दक्षिणोत्तरयोः पञ्चदशपदे क्रमेण शङ्कुं निहन्ति। तौ महावेद्याः श्रोणिस्थानम् । यूपावटीयात् द्वादशपदे दक्षिणोत्तरयोः क्रमेण द्वौ शङ्कू निहन्ति। तौ महावेद्या असंस्थानम् । अक्ष्णयामानेन प्रमाय समन्तं स्पन्द्यया रज्ज्वा महावेदिं परिस्तनोति। प्राकृतवेदिवन्मध्यसूत्रं पृष्ठ्यासंज्ञकम्। इयं महावेदिरित्युच्यते ॥

१४४. यूपावटीयाच्छङ्कोरनुस्पन्द्यं द्वादश प्रत्यञ्चि क्षुद्रपदानि प्रक्रम्य

मध्यम औत्तरवेदिकः शङ्कुः। तस्मात्पञ्च दक्षिणा पञ्चोदञ्चि क्षुद्रपदानि प्रक्रम्य शङ्कू निहन्ति। तौ उत्तरवेद्याः श्रोणिस्थानम्। यूपावटीयात्प्रत्यगर्धं प्रक्रम्य चत्वार्युदञ्चि प्रक्रम्य तावंसौ। अक्ष्णया प्रमाय स्पन्द्यया परितनोति। इयं सौमिक्युत्तरवेदिरुच्यते॥

१४५. मध्यमादौत्तरवेदिकात् षट् प्रत्यञ्चि पदानि प्रक्रम्य दक्षिणासप्रमं प्रक्रम्य तत्र स्फ्यं निदधाति। स देश उपरवाणां काल उच्यते॥

१४६. महावेद्या उत्तरांसीयाच्छङ्कोरनुस्पन्द्यं द्वादश प्रत्यञ्चि पदानि प्रक्रम्य उदक् त्रयोदशं प्रकामति। स सौमिक उत्कर उच्यते॥

१४७. एवं मीत्वा वेदादानवेदिसम्मार्जने केचिदिच्छन्ति। महावेदिं परिस्तीर्य उपरवाणां काले स्तम्बयजुर्हरति। पाणी संमृश्य स्फ्यादानादि पशुबन्धवत्करोति। महावेद्याः पूर्वं परिग्राहं परिगृह्णाति। इमां नराः कृणुत० मादित्यवतीं विश्वदेव्यावतीं वर्ष्मन्०ष्येत्। महावेद्याः सकाशात् आग्नीध्रस्त्रिर्मृदं हरति। अथाग्रेण शालां तिष्ठन् सम्प्रैषमाह। वेदिकारा वेदिं कल्पयत प्रस्थलानि भिन्दत प्रतिनिम्नान् पूरयत किंशारूणि निरस्यत प्राचीमुदीचीं प्रवणां निस्तिष्ठत। इत्ययं वेदिकारप्रैष उच्यते॥

१४८. अध्वर्युपुरुषाः स्फ्यपरश्वभ्र्यादिभिस्तथा कुर्वन्ति। अध्वर्युर्महावेद्याः उत्तरांसीयाच्छङ्क्वोः सकाशाद्द्वियन्तेन त्रीणि प्रत्यञ्चि पदानि प्रक्रम्योदग्द्वे पदे प्रक्रामति। स देशश्चात्वालमध्य उच्यते॥

१४९. उदगेकमेव सचात्वालदक्षिणान्तो वा भवति। तच्चात्वालं परिलिखति पशुवदुत्तरनाभिप्रच्छादनान्तं करोति आपराह्णिकीभ्यां

प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य उपनिष्क्रम्य सम्प्रेष्यति । सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वय द्विस्तनव्रतं दोहयत इति । तदर्धरात्रे प्रयच्छति। समानमन्यत् । अग्नीन् ज्योतिष्मत इत्यादि । अपररात्रे संशास्ति । एकस्तनव्रतं दोहयताग्नीन् ज्योतिष्मत इत्यादि। उदित आदित्ये उक्तप्रकारेण वाग्विसर्गानन्तरं उत्तमाभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति। या ते अग्ने हराशय तनूंवर्षीं स्वाहा । इत्युपसद्धोममन्त्रे विशेषः । शालाया अग्रे तिष्ठन् सुब्रह्मण्यामाह्वयाऽर्धस्तनव्रतं प्रयच्छत इत्याह। कश्चिद्यजमानाय व्रतं प्रयच्छति । तदानीमेवापराह्णिके प्रवर्ग्योपसदौ समस्योपनिष्क्रम्य। सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वय प्रतिप्रस्थातः प्रवर्ग्यस्यावृताप्रवर्ग्यं संसादयोद्वासनाय। इति। अयं प्रवर्ग्योद्वासनप्रैष उच्यते ॥

१५०. पदं त्रेधा विभज्य नमो वाच इति शान्तिं पठन्ति। अयं प्रवर्ग्योत्तरशान्तिपाठ उच्यते ॥

१५१. ततः प्रतिप्रस्थाताऽग्रेणाहवनीयं तृणानि संस्तीर्य तदुपरि परिवर्म्य सादयति । तथाहि । प्रवृञ्जनीयोद्वासनीयौ खरौ पृथक् सतयोः स्थापनीयौ। आग्नीध्रस्तत्रैवोच्छिष्टखरं सते स्थापयति । दक्षिणद्वारेण शालाया बहिर्गत्वा तं खरं मार्जालीयदेशे न्युप्य यथागतमेति। अध्वर्युः शालाया द्वाराणि परिश्रित्य प्राग्वंश एव पत्नीमुदग्दशेन वस्त्रेणाच्छाद्य अग्नीन् परिस्तीर्य दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावुपवेश्य गार्हपत्ये आज्यं संस्करोति । प्रतिप्रस्थाता आहवनीये शालाकमिध्ममादीप्य मुखदध्ने धारयन् पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठति । अध्वर्युः पश्चात् प्राङ्मुखस्तिष्ठन् स्रुवाहुत्याऽभिजुहोति। घर्म या ते दिवि क्षुग्या गायत्रे छन्दसि या ब्रा-

ह्मणे या हविर्धाने तां तएतेनावयजे स्वाहा। इति धर्मायेदम्० मेति यजमानः। प्रतिप्रस्थाता तमिध्ममग्नौ प्रक्षिप्यान्यमिध्ममादीप्य नाभिदघ्ने धारयति। अध्वर्युः द्वितीयामाहुतिं जुहोति। घर्म या ते अन्तरिक्षे शुग्या त्रैष्टुभे छन्दसि या राजन्येयाऽग्नोध्रे तां तएतेनावयजे स्वाहा। इति। प्रतिप्रस्थाता तमिध्मं प्रक्षिप्याऽपरमादीप्य जानुदघ्ने धारयति। अध्वर्युः तृतीयाहुर्मित करोति। घर्म या ते पृथिव्यां शुग्या जागते छन्दसि या वैश्ये या सदसि तां तएतेनावयजे स्वाहा। इति। उभयत्र त्यागः प्रथमवत्। प्रतिप्रस्थाता तमग्नौ प्रास्यति। अयं इध्मप्रदीपनहोम उच्यते॥

१५२. ततोऽध्वर्युर्द्वाराणि विवृत्य प्रार्वगिकं सर्वं सम्भारमादाय सर्वैः सह पूर्वया द्वारोपनिष्क्रामति। अनु नोऽद्यानुमतिर्यंदा शुषे मयः। अन्विदनुमते त्वं० तारिषः। इति मन्त्रद्वयमध्वर्युरेव पठति। अध्वर्युः महावेदिं पद्भ्यामवक्रम्य। प्रस्तोतः साम गाय। इति प्रेष्यति। प्रस्तोता साम गायति। निधनं सर्वे पठन्ति। दिवस्त्वा परस्पाया अन्तरिक्षस्य तनुवः पाहि पृथिव्यास्त्वा घर्मणा वयमनुक्रामाम युविताय नव्यसे। इति महावेदिमभिक्रम्य मध्यभागे द्वितीयं निधनं पठन्ति। ब्रह्मणस्त्वा परस्पायाः क्षत्रस्य तनुवः पाहि विशस्त्वाधर्म्मणा वयमनुक्रामाम-सुविताय नव्यसे इत्युपरवदेशं गत्वा तत्र तृतीयं निधनं पठन्ति। प्राणस्य त्वापरस्पायै चक्षुषस्तनुवः पाहि श्रोत्रस्य त्वा घर्मणा वयमनुक्रमाम सुविताय नव्यसे। इत्यभिक्रम्योत्तरवेदिसमीपे तिष्ठन्ति। इदं महावेदिगमनमुच्यते॥

१५३. ततः प्रेष्यत्याग्नीध्रम्। अनेनोदकुम्भेन सन्ततया धारया त्रिःप्रदक्षिणं परिषिञ्चन् परीहि। इति। आग्नीध्रः

सप्रवर्ग्यामुत्तरवेदिं परिषिञ्चंस्त्रिः प्रदक्षिणं पर्येति । अध्वर्युः परिषेककाले यजमानं वाचयति । वलगुरसि शंयुधाया शिशुर्जनधायाः शञ्चवक्षि परि च वक्षि । इति । आग्नीध्रः । कुम्भं निधाय यथेतन्त्रिः पर्येति । अध्वर्युः । चतुस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्य सदो विश्वायुः शर्मसप्रथाः । अपद्वेषो अपह्वरोन्यद्व्रतस्य सश्चिम । इत्युत्तरनाभिमभिमृशति । प्रवृञ्जनीयौद्वासनीयौ खरावुत्तरनाभेरुत्तरतोऽवकीर्य धृष्टोभ्यां प्रागायतं तयोः खरं कृत्वा तत्र सुवर्णशकलं निधाय प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनं तत्रास्तीर्य रौहिणपिष्टैर्मुञ्जप्रलवैः सिकताभिश्चानुप्रकीर्य प्रचरणीयं महावीरं शफाभ्यां परिगृह्य । घर्मैतत्तेऽन्नमेतत्पुरीषं तेन वर्धस्व चाचचाप्यायस्व । वर्धिषीमहित्व वयमाचप्यासिषीमहि । इति मन्त्रेण मधुमिश्रेण दध्ना पूरयति । महीनां पयोऽसि विहितं देवात्रज्योतिर्मा असि वनस्पतीनामोषधीनां रसो वाजिनं त्वा वाजिनोवनयामः । इति पुनस्तेनैवाऽभिपूरयति । इदं प्रचरणीयमहावीरपरिपूरणमुच्यते ।

१५४. ततः ऊर्ध्वं मनः सुवर्गम् । इति प्रचरणीयं महावीरं खरस्य पूर्वार्धे सादयति । तं परितो घर्मपात्रैः परिचिनोति । तद्यथा । विलवन्ति पात्राणि मधुमिश्रेण दध्ना पूरयित्वा । विलरहितानि तु तेन द्रव्येण सम्मृज्य । वेदरज्जुदामासन्दीधवित्रादीनि विन्नस्य आज्यस्थाल्या उपरि धवित्रम् । समिधो दश-दश द्विवारं उपशयो महावीरौ शफाभ्यां परिगृह्य सादयति एतत् घर्मपात्रोत्सादनार्थसादनमुच्यते ।

१५५. उपप्रचरणीं रुक्मौ भिन्वने मौञ्जमेव च ।
शफौ रौहिणहवनी समिधः कुशवेदकम् ॥
स्थूणोपयमरज्जू च परिध्यभ्री च धृष्टिके ।

पवित्रे समिधः स्थालीं धवित्रं च कपालके ॥
स्रुवं कुशमयं वेदमासन्दीं मृदमेव च ।

इदं सार्धकारिकाद्वयं उत्सादनार्थं घर्मपात्राणामासादने क्रमप्रतिपादकम् । घर्मैतत्ते ऽन्नमेतत्पुरीषं तेन वर्धस्व चाचचाप्यासिषीमहि । इति मन्त्रेण मृदं सिकतामुञ्जरौहिणैरनुप्रकिरति । ततः सर्वाणि घर्मोपकरणानि प्राचीनग्रीवेणोत्तरलोम्ना कृष्णाजिनेनाऽऽच्छादयति इदं घर्मपात्राच्छादनमुच्यते ।

१५६. तदन्तरम् । अयं यः पुरुरूपो ऽसि सन आस्येन तिष्ठसि नोर्ध्वो न तिर्यग्विधां तेऽनुविहितोस्मि विधां मेऽनुविहितो ऽस्मि स त्वं नाकमारोह सह यजमानेन साकम् । इत्यनेन मन्त्रेण आसादितघर्मोपकरणान्युपतिष्ठते । एतदासादितघर्मोपकरणोपस्थानमित्युच्यते ।

१५७. आस्कान्द्यौः पृथिवीमस्कानृषभोयुवागाः । स्कन्नेमाविश्वा भुवनास्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु । अस्फानजनि प्राजन्यास्कन्नाज्जायते मृषास्कन्नात्प्रजनिषीमहि । दध्ना मधुमिश्रेण मुष्टिना ऽवोक्ष्य । प्रस्तोतर्वार्षाहरँ साम गायेष्टाहोत्रीयञ्च । इति प्रस्तोतारं प्रेष्यति । अयं घर्मोद्वासनसामप्रैष इत्युच्यते ।

१५८. अनेनोदकुम्भेन सन्ततया धारया त्रिःप्रदक्षिणं परिषिञ्चन् परीहि इत्याग्नीध्रं प्रेष्यति । आग्नीध्रः पूर्ववत्प्रदक्षिणं परिषिच्य कुम्भं निधाय त्रिरपसलैः पर्येति । तदानीमध्वर्युर्यजमानं वाचयति । रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्वः । तस्य ते पद्वद्धविर्धानम् । अग्निरध्यक्षाः रुद्रोऽधिपतिः समहमायुषा । सं प्राणेन । सं वर्चसा । सं पयसा । सं गौपत्येन । सँ रायस्पोषेण । व्यसौ । यो स्मा॰द्विष्मः । अचिक्रददवृषा हरिः महान्मित्रो न दर्शतः । सँ

सूर्येण रोचते । चिदसि समुद्रयोनिः । इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा। हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः । महान्त्सधस्थे ध्रुव आनिषत्तः। नमस्ते अस्तु मा मा हिँ्सीः । विश्वावसुं सोमगन्धर्वम् । आपो ददृशुषीः। तदृतेनाव्यायन् । तदृन्ववैत। इन्द्रो रारहाण आसाम्। परिसूर्यस्य परिधीँ्रपश्यत्। विश्वावसुरभितन्नो गृणातु। दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः। यद्वाघासत्यमुत यन्न विद्म। धियो हिन्वानो मिय इन्नो अव्यात् । सस्निमविन्दच्चरणे नदीनाम् । अपावृणोद्दुरो-अश्वमब्रजानाम् । प्रासाङ्गन्धर्वो अमृतानि वोचत्। इन्द्रो दक्षं परि-जानादहीनाम् । यजमानो गार्हपत्यमुपतिष्ठते । एतत्त्वं देव घर्म देवो देवानुपागाः । इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् । सोमपी-थानुमेहि । सह प्रजया सह रायस्पोषेण। इति यजमानघर्मोपस्था-नमित्युच्यते ।

१५९. ततो ऽञ्जलिना ऽऽपो गृह्णाति सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु। इति । दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः। इति ता अपो नैर्ऋत्यां दिशि प्रक्षिपति। अप उपस्पृश्यादित्यमुपतिष्ठते। उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम्। देवन्देवत्रा सूर्यमगन्म-ज्योतिरुत्तमम्। इति । अध्वर्युः प्रवर्ग्यमवकाभारेण प्रच्छाद्य गोप्तारमादिशति। वयोभ्यो महावीरं गोपाय प्रस्तोतः श्यैतेनोन्वेहि। अयं प्रैषो गोप्तादेश इत्युच्यते ।

१६०. ततो यथेतमेत्य गार्हपत्ये उदुत्यमिति चित्रमिति च द्वाभ्यामृग्भ्यां स्रुवाहुतीर्हुत्वा । सर्वे शालामुखीयमुपतिष्ठन्ते। इममूषुत्यमस्माभ्यँ्सम्। अग्ने देवेषु प्रवोचः। इति आग्नीध्रीयदेशे उत्तरां शान्तिं पठति । इदमन्तिमप्रवर्ग्यसम्बन्धि शालामुखीयो-प्रस्थानमुच्यते ।

१६१. इदं प्रवर्ग्यमित्युच्यते ।

१६२. अथाग्नीषोमीयः पशुः । तस्य निरूढपशुवद्देवता-सङ्कल्पः । आतिथ्यावर्हिरेव पञ्चविधम् । तेनैव प्रस्तरेण सहशुल्वादि सम्भरति । ते एव विधृती प्रज्ञाते निधाय तैरेव परिधिभिरिध्मं सम्भरति । ततस्त्वां त्रयोविंशतिधेत्यूहः परिभोजनीयान् वेदं च कृत्वा महाबर्हिः सम्भृत्य अन्यानपि तत्तदर्थंमुष्टीन् सम्भृत्य । निरूढपशुवदग्नीषोमीयस्य पशोः शाखां समन्त्रां तूष्णीं प्लक्षशाखाम् । एवं सवनीयस्य द्वे शाखे । दधिग्रहाय तूष्णीमेकां शाखां मैत्रावरुण्यर्थं समन्त्रामेकां शाखाम् । सवनीयाऽऽमिक्षार्थं समन्त्रां दधिघर्मार्थं शतातङ्क्यार्थमाशिरार्थं च तूष्णीम् । इत्यष्टौ शाखाः क्रमेण युगपद्वा-ऽऽहृत्य इषे त्वेत्यादि यजमानस्य पशून्पाहि इत्यन्तम् । ततः अभ्या-दधाताध्र्ममित्यादि अग्निप्रणयनम् । पदतृतीयं शालामुखीयनिकटे तृतीयमुपयमनीषु । तृतीयमञ्जनार्थं निदधाति । अग्निप्रणयनकाले कश्चिद्राजानमादायोत्तरतस्तिष्ठति । अग्नौ प्रणीते सति तेनैवागत्यासन्द्यां स्थापयति । ततः स्वयं होमान्तं करोति । ततो ब्रह्माणं दक्षिणत उत्तरवेदेर्मन्त्रेणोपवेश्य । अध्वर्युः पाणी सम्मृश्य उत्तरपरिग्रहादि करोति । उपरवदेशे स्फ्यं स्तब्ध्वा सम्प्रैषमाह । प्रोक्षणीरासादयेध्माब-र्हिरुपसादय । इति । तत उपरवदेशे प्राकृतमन्त्रेण स्फ्यमुदस्यति । इदं महावेदिकरणमित्युच्यते ॥

१६३. आग्नीध्रः प्रोक्षणीरासाद्य महाबर्हिरुत्तरवेदिसमि-न्धनार्थं लौकिकमिध्ममासादयति । अध्वर्युः आहृताभिः प्रोक्षणीभिर्महावेदिं वर्हिरिध्मञ्च तूष्णीं प्रोक्षति । अपूर्वबर्हि-र्मुष्टिं प्रोक्ष्य तेन पृष्ठ्यां प्रच्छाद्य अनसी प्रक्षाल्य अन्तरेण

चात्वालोत्करौ प्रपाद्य महावेद्यां पृष्ठ्याया दक्षिणत उत्तरतश्च अरत्निमात्रं विहाय प्राचीस्थापयित्वा । उद्धृतफलकं दक्षिणम् । अनुद्धृतफलकं उत्तरं च शकटं प्रोक्षति । वैष्णवोविष्णवे शुन्धेथाम् । इति । एहि यजमान इति यजमानमामन्त्र्य पूर्वया द्वारा शालां प्रपाद्य शालामुखीय आज्यं विलाप्य उत्पूय युञ्जते मन इत्यृचा अन्वारब्धे यजमाने चतुर्गृहीतेनाहवनीये जुहोति । सवित्र इदं० चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सस्रुवामाज्यस्थालीं स्फ्यमुदपात्रं बर्हिर्हिरण्यमादाय । एहि यजमानेति यजमानमामन्त्र्य अन्वग्यजमानो ऽनूची पत्नी पदतृतीयमादाय पूर्वया द्वारोपनिष्क्रम्य दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणस्यां वर्तन्यां स्फ्येनोद्धत्यावोक्ष्य हिरण्यन्तत्र निधाय परिस्तीर्य परिषिच्य चतुर्गृहीतमाज्यं इदं विष्णुरित्यृचा जुहोति । अयं होमो दक्षिणहविर्धानवर्तनीहोम इत्युच्यते ॥

१६४. पदपांसूनामर्धान् पत्न्यञ्जलावोप्य संस्रावेणाभिघारयति । पत्नी प्राचोत्तानेन पाणिना दक्षिणमक्षधुरमनक्ति । आनो वीरो जायतां कर्मण्यो यँ सर्वेऽनुजीवाम यो बहूनामसद्वशी । इदं दक्षिणधूरञ्जनमित्युच्यते ॥

१६५. अध्वर्युः अवरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा उत्तरस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्यां स्फ्येनोद्धात्याऽवोक्ष्य हिरण्यं निधाय परिस्तीर्य परिषिच्याऽभिजुहोति । इरावती धेनुमती हि भूतँ सूयवसिनोमनवे यशस्ये । व्यस्कभ्नाद्रोदसी विष्णुरेते दाधार पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा । इति विष्णव इद मिति यजमानस्य त्यागः । अयमुत्तरहविर्धानोत्तरवर्तनीहोम इत्युच्यते ॥

१६६. ततः सर्वान् पदपांसूनध्वर्युः पत्न्यञ्जलावोप्याभिघारयति । पत्नी पूर्ववद्दक्षिणमक्षधुरमनक्ति। आनो वीरो जायतां कर्मण्यो यँ॒ सर्वे ऽनुजीवाम यो बहूनामसद्वशी। इति। इदमुत्तराक्षधूरञ्जनमित्युच्यते ॥

१६७. ततो ऽध्वर्युराज्यस्थाल्यादीनि प्रतिप्रस्थात्रे प्रदाय पत्नीं नयति । होतारं ह्वयन्ति । अथ हविर्धाने हस्ताभ्यां परिगृह्य सम्प्रैषमाह। हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहि। इति। अयं हविर्धानप्रवर्तनप्रैष इत्युच्यते।

१६८. होता प्रेषितः सन्ननुवचनं पठति । तस्य प्रथमायामृचि त्रिरुक्तायां प्रवर्तयति । प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरतम्। इति मन्त्रेण । हविर्धानयोः प्रवर्तनकाले अक्षशब्दे जाते सति जपति । सुवाग्देवदुर्याँ॒ आवद देवश्रुतौ देवेष्वाघोषेथाम् । इति । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता चोत्तरेण हविर्धाने परीत्य मध्यमादौत्तरवेदिकाच्छङ्कोरुत्तीन् प्रतीचः प्रक्रमान् प्रक्रम्योपस्तम्भनयोरुपरि अनसोरग्रे स्थापयतः तत्र दक्षिणस्य हविर्धानस्याध्वर्युरुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता। अत्र रमेथां वर्ष्मन् पृथिव्याः। इति मन्त्रेण। इदमनसोरुपस्तम्भने स्थापनमुच्यते।

१६९. अध्वर्युः। दिवो वा विष्णवुत वा पृथिव्यामहो वा विष्णवुतवाऽन्तरिक्षाद्धस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैराप्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात्। इति दक्षिणतो मेथीं निहन्ति। विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजाँ॒सि। यो अस्कभायदुत्तरँ॒ सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः। इतिमेथीमनसा सह बध्नाति। एवमेव प्रतिप्रस्थातोत्तरहविर्धानस्योत्तरतो मेथीं निहत्य एवमेव बध्नाति । इदं मेथ्यां हविर्धानबन्धनमित्युच्यते ॥

१७०. अध्वर्युः दक्षिणहविर्धानस्याग्रभागादरत्निमात्रे गर्त्तं खात्वा तस्य दक्षिणोत्तरयोर्युगान्तार्जवेन गर्तद्वयं खनति । एवं प्रतिप्रस्थाता उत्तरहविर्धानस्योत्तरतो गर्तत्रयं खनति । एवं सति षट् गर्ताः सम्पद्यन्ते । एवमेव षट् पश्चात् हविर्धानयोः ततो द्वादशगर्ता भवन्ति । तेषु गर्तेषु प्राचीनकर्णाः स्थूणा उच्छ्रित्य तासु उदञ्चौ वंशौ प्रोह्य । विष्णो रराटमसि । इति पुरस्ताद्रराटीं वध्नाति । रज्जुविशेषो रराटीत्युच्यते ।

१७१. विष्णोः पृष्ठमसि । इति मध्यमं छदिरधिनिदधाति । विष्णो श्नप्त्रे स्थः । इति दक्षिणोत्तरयोर्द्वे छदिषी युगपन्निदधाति । ततश्चतुर्दिक्षु परिश्रित्य प्राचीं प्रतीचीं च द्वारौ कृत्वा दक्षिणे द्वार्बाहौ कुशमुष्टिमुपनिगृह्य । विष्णोः स्यूरसि । इति दर्भेण स्पन्द्यां निक्षिपति । विष्णोर्ध्रुवमसि । इति ग्रन्थिं करोति । तं विस्रस्य सम्प्रेष्यति । अकुर्वन्तो ग्रन्थीग् हस्तकौशलैर्निस्तिष्ठत । इति । प्रतिप्रस्थाता एवमुत्तरे द्वार्बाहौ करोति एवमपरद्वार्बाह्वोः अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ कुरुतः । अयं हविर्धानगृहनिर्मिति-प्रकार उच्यते ।

१७२. अध्वर्युः । वैष्णवे त्वा । इति हविर्धानमभिमृशति । इदं निर्मितं हविर्धानयोः स्थापनार्थं गृहं प्राक् प्रत्यग्द्वारं यत्तदपि हविर्धानमित्यु-च्यते ॥

१७३. ततः शालामुखीयाच्छङ्कोरनुस्पन्द्यं षट् प्राचः प्रक्रम्य दक्षिणतः सप्तमं प्रक्रमं प्रक्रम्य अभ्रिमादत्ते देवस्य त्वेत्यादि-मन्त्रेण अभ्रिरसि नारिरसीति मन्त्रेण तामभिमन्त्रयते । परिलि-खितमित्यादिमन्त्रेण तया ऽभ्रया औदुम्बर्यवटं त्रिःपरिलिखति । अप उपस्पृश्य सम्प्रेष्यति । उद्गातरेहीममौदुम्बर्यवटं खन प्राक् पुरीषमुद्वपतात् । इति अयनौदुम्बर्यवटखननप्रैष उच्यते ।

१७४. उद्गाता तथा करोति । शालामुखीयाच्छङ्कोरेकं प्रक्रमं त्यक्त्वा तत आरभ्य दशपदं पूर्वापरं अष्टादशारत्निदक्षिणोत्तरं दीर्घ-चतुरस्रं सदो विमाय त्रिश्रेणिगर्तान् खात्वा दक्षिणस्य हविर्धानस्य पुरोक्षमुपरवान् विमाय सम्प्रेष्यति । उन्नेतरेहीमानुपरवान् खन प्रादेश-न्तरपादान् बहुमात्रानवाचोऽसम्भिन्दन्नुपरिशिष्टादधस्तात्संतृण्णान् । इत्येवमुपरवखननप्रैष उच्यते ।

१७५. उन्नेता यथोक्तं करोति । उपरवपुरीषं दक्षिणस्य हविर्धानस्य पुरस्तान्न्युप्य चतुरस्रं खरं सिकताभिराभ्राशिनं कृत्वा देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय अभ्रिरसीत्यादिना यूपावटं परिलिखित-मित्यादिना परिलिख्य सम्प्रेष्यति । अग्नीदेहीमं यूपावटं खनोपरवसम्मितं प्राक् पुरीषमुद्वपताच्चतुरङ्गुलेनोपरमति खनतात् । इति । ततः प्रतिप्रस्थाता औदुम्बरीं स्थूणां निखातादूर्ध्वं यजमानेन समं विमायाधस्तात्परिवासयति । अच्छिन्नो रायः सुवीरः । इति । तां प्रक्षाल्य चात्वालोत्करयोर्मध्यमार्गेण प्रपाद्यावटात्पुरतः प्रागग्रां स्थापयति । अध्वर्युः । एहि यजमानेति यजमानमामन्त्र्य यवमतीः प्रोक्षणीर्बर्हिर्मुष्टिमाज्यस्थालीं सस्रुवां मैत्रावरुणदण्डमुदपात्रं चादाय औदुम्बरीं स्थूणां पुरस्तादर्वाचीं प्रोक्षति । दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा । इति । शुन्धतां लोकः पितृषदनः । इत्यवटेऽपोऽवनयति । यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीः । प्राचीनावीती बर्हिर्हस्तं व्यतिषज्याव-स्तृणाति । पितॄणाँ सदनमसि । हिरण्यमन्तर्धाय स्रुवाहुत्या-ऽभिजुहोति । पितृभ्यः स्वाहा । इति । पितृभ्य इदमिति यजमानस्य । अध्वर्युः उद्गात्रा औदुम्बरीमुच्छ्रयति । उद्दिवँ स्तभा-

नान्तरिक्षं पृण पृथिवीं दृँ्ह । इति । प्राचीनकर्णामिनोति । द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणा । इति । प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति ब्रह्मवनि पर्यूहामि । इति । मैत्रावरुणदण्डेन सँ्हन्ति । ब्रह्म दृँ्ह क्षत्रं दृँ्ह प्रजां दृँ्ह । रायस्पोषं दृँ्ह । इति । अन्यूनमनतिरिक्तं परिन्यस्योदपात्रमुपनिनीय विशाखे हिरण्यं निधाय स्रुवाहुत्याऽभिजुहोति । घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेथाँ् स्वाहा । इति । द्यावापृथिवीभ्यामिति । यजमानस्य त्यागः । आन्तमन्ववस्रावयति । भूमिगते स्वाहाकारः । प्राचीनकर्णाः स्थूणा उच्छ्रित्य तामुदञ्चौ वंशौ प्रोह्य इन्द्रस्य सदोऽसि । मध्यमं छदिरधिनिधाय अभितो द्वे द्वे निदधाति । विश्वजनस्य छाया । द्विर्मन्त्रः । दक्षिणोत्तरान् नवसन्धिषु तृणावर्तान् करोति । परित्वागिर इमा भवन्तु विश्वतो वृद्धायुमनुवृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः । परिश्रित्य प्राचीं प्रतीचीं च द्वारं कृत्वा दक्षिणे द्वार्बाहौ कुशमुपनिगृह्य दर्भेण स्पन्द्यामवनयति । इन्द्रस्य स्यूरसि इन्द्रस्य ध्रुवमसि । इति ग्रन्थिं करोति । विस्रस्य अकुर्वन्तो ग्रन्थीन् हस्तकौशलैर्नि-स्तिष्ठत । इति । एवमुत्तरे प्रतिप्रस्थाता । एवमपरद्वारबाह्वोः इदं निर्मितं गृहं सदःपदवाच्यम् ।

१७६. अध्वर्युः ऐन्द्रमसीन्द्राय त्वा । इति मन्त्रेण सिद्धं सदोऽभि-मृशति । इदं सदो ऽभिमर्शनमित्युच्यते ।

१७७. महावेद्या उत्तरांसीयाच्छङ्कोर्वेद्यन्तेन दश प्रतीचः प्रक्रमान् प्रक्रम्य पञ्चारत्नि अन्तर्वेद्यर्धमर्धं बहिर्वेदि आग्नीध्रा-गारं कृत्वा परिश्रित्य दक्षिणतो द्वारं करोति । एतेन दक्षिणो मार्जालीयो व्याख्यातः तस्योदीचीं द्वारं कुर्वन्तीति विशेषः । इदं गृहं महावेद्या दक्षिणतो निर्मितं मार्जालीयपदेनोच्यते ॥

१७८. ततः अभ्रिं यवमतीः प्रोक्षणीर्बर्हिर्हस्तमाज्यस्थालीं स्रुवं चर्मफलके षट् शङ्कून् ग्रावाणं हिरण्यमुदपात्रमादाय एहि यजमानेति यजमानमामन्त्र्य पूर्वया द्वारा हविर्धानं प्रवेश्य दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे चर्म इतराणि अक्षात्पुरतः सादयित्वा। देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय अभ्रिरसीत्यादिनाऽभिमन्त्र्य दक्षिणपूर्वादीनुपरवान् परिलिखितमित्यादिना त्रिःपरिलिख्य क्रमेण खनति। रक्षोहणो बलगहनो वैष्णवान् खनामि। दक्षिणपूर्वस्मात्पांसूनादत्ते । इदमहं तं बलगमुद्वपामि यं नः समानो यमसमानो निचखानेदमेनमधरं करोमि यो नः समानो यो ऽसमानोऽरातीयति गायत्रेण छन्दसा । यजमानस्याधस्तादं पात्रान्तरे पांसूनुद्वपति। अवबाढो बलगः। इति। पुनस्तथैव पांसूनादत्ते । तन्मन्त्रे गायत्रेणेत्यस्य स्थाने त्रैष्टुभेनेति विशेषः। ततस्तृतीयादादत्ते। तन्मन्त्रे तत्स्थाने जागतेनेत्यस्योहः । ततश्चतुर्थादादत्ते । तन्मन्त्रे आनुष्टुभेनेत्यूहः । पांसूनसञ्चरे परावपति । इदानीमत्र यजमानः पाप्मानं ध्यायति। उभावप उपस्पृशतः । अध्वर्युः पूर्वयोर्दक्षिणमभिमृशति । यजमान उत्तरमभिमृश्य पृच्छति । अध्वर्यो किमत्र। इति। अध्वर्युः भद्रमित्याह । यजमानः। तन्नौ सह। इत्याह । ततोऽध्वर्युः यजमान किमत्र । इत्याह । यजमानः । भद्रम्। इत्याह । अध्वर्युः । तन्नौ सह इत्याह। ततोऽध्वर्युर्दक्षिणयोरपरमभिमृशति । अत्राध्वर्युः प्रथमं पृच्छति। ततो यजमानः। ततोध्वर्युरपरयोरुत्तरमभिमृशति। दक्षिणं यजमानः। यजमानः प्रथमं पृच्छति ततोऽध्वर्युः। ततः उत्तरयोः पूर्वमध्वर्युरभिमृशति। अपरं यजमानः। अध्वर्युः प्रथमं पृच्छत्यथ यजमानः। यजमानः प्रथमो यजमान उत्तमः। ततोऽध्वर्युः क्रमेणोपरवानभिमृ-

शति । विराडसि सपत्नहा सम्राडसि भ्रातृव्यहा स्वराडस्यभिमातिहा विश्वाराडसि विश्वासाम्राष्ट्राणां हन्ता । इति । सर्वत्रमन्त्रावृत्तिः । क्रमेणोपरवान् प्रोक्षति । रक्षोहणो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् । इति । मन्त्रावृत्या सर्वान् प्रोक्षति । रक्षोहणो वलगहनो ऽवनयामि वैष्णवान् । इति । तथैव सर्वेष्वपोऽवनिनयति यवोसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीः । इति क्रमेण सर्वेषु यवान् प्रस्कन्दयति । रक्षोहणो वलगहनो ऽवस्तृणामि वैष्णवान् । इति सर्वेषूपरवेषु बर्हिषाऽवस्तृणाति । रक्षोहणो वलगहनोऽभिजुहोमि वैष्णवान् स्वाहा । इति सर्वेषूपरवेषु हिरण्यं निधाय तदुपरि क्रमेण स्रुवाहुत्या ऽभिजुहोति । वैष्णवेभ्यः उपरवेभ्य इदमिति यजमानः । अयमुपरवसंस्कार इत्युच्यते ॥

१७९. प्रत्येकं सार्धप्रादेशविस्तारे प्रादेशत्रयदीर्घे मिलिते समचतुरस्रे अधिषवणफलके आदाय । रक्षोहणौ वलगहनावुपदधामि वैष्णवी इति संसृष्टे फलके तेषामुपरवाणामुपरि दधाति । तयोरनवसर्पणाय द्वाभ्यां शङ्कुभ्यां पुरस्तात्परिणिहन्ति । द्वाभ्यां पश्चात् । द्वाभ्यामभितः । एवं षड्भिः शङ्कुभिः परिणिहत्य । रक्षोहणौ वलगहनौ पर्यूहामि वैष्णवी । प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति रक्षोहणौ वलगहनौ परिस्तृणानि वैष्णवी । इति तयोरुपरि बर्हिषाऽवस्तृणाति । रक्षोहणौ वलगहनौ वैष्णवी । इत्यभिमृशति । एतावत्कर्म उपरवेषु फलकप्रतिष्ठापनमुच्यते ॥

१८०. ततो यज्ञप्रतिष्ठेति मन्त्रेण तूष्णीं वा फलकयोरानडुहं चर्मास्तीर्य तिरश्चर्मन् फलके ग्रावणोद्वादयति । वृहन्नसि वृहद्ग्रावा वृहतीमिन्द्राय वाचं वद । इति । नीडे चर्मोत्सादयति । ग्रावसु ग्रावाणाम् । दक्षिणस्य हविर्धानस्याग्रे स्तोत्रोपाकरणाय बर्हिर्मुष्टीन्

बध्नाति । ततः एहि यजमानेति यजमानमामन्त्र्य आग्नीध्रीयमध्ये स्फ्येनोद्धत्यावोक्ष्य तत्र चात्वालपुरीषसिकतान्युप्य अरत्निमात्रं परिमण्डलं खरं करोति । विभूरसि प्रवाहणो रौद्रेणानीकेन पाहि माग्ने पिपृहि मामाहिँ्सीः । एतन्मन्त्रपाठस्तूभयोरध्वर्युयजमानयोः । एतदाग्निध्रीयखरकरणमुच्यते ॥

१८१. अन्तः सदसं प्राक् पदद्वयमवशेष्य पृष्ठ्यायान्तथैव होतुः खरं करोति । वह्निरसि हव्यवाहनो रौद्रेणा०हिँ्सीः इति । अयं होतृखरो होतृधिष्ण्यमित्युच्यते ॥

१८२. अग्रेणाहवनीयं पर्याहृत्य होतृधिष्ण्याद्दक्षिणतो ऽरत्निमात्रे मैत्रावरुणस्य खरं करोति । श्वात्रोसि प्रचेता रौद्रेणा०सीः । इति । अयं खरो मैत्रावरुणधिष्ण्यमित्युच्यते ॥

१८३. तस्य धिष्ण्यस्योत्तरतोऽरत्निमात्रे ब्राह्मणाच्छंसिनः । तुथोऽसि विश्वावेदा रौद्रेणा०सीः । अयं खरो ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्यमित्युच्यते ॥

१८४. तस्योत्तरतो ऽरत्निमात्रे पोतुः खरं करोति । उशिगसि कवीरौद्रेणा०सीः । इति । अयं खरः पोतृखर इत्युच्यते ॥

१८५. तदुत्तरतो ऽरत्निमात्रे नेष्टुः खरं करोति । अङ्घारिरसिबम्भारी रौद्रेणासीः । इति । अयं खरो नेष्टृधिष्ण्यमित्युच्यते ॥

१८६. तदुत्तरतो ऽरत्निमात्रे अच्छावाकस्य । अवस्यूरसि दुवस्वान् रौद्रेणा०सीः । इति अयं खरो ऽच्छावाकधिष्ण्यमित्युच्यते ॥

१८७. आग्नीध्रीयवन्मार्जालीये खरं करोति । शुन्ध्यूरसि

मार्जालीयो रौद्रेणा०सीः । इति अयं खरो मार्जालीयधिष्ण्यमित्युच्यते ॥

१८८. अवशिष्टचात्वालपुरोषसिकता आग्नीध्रोये तूष्णीं निवपति । ततो ऽध्वर्युरौत्तरवेदिकमग्निमुपतिष्ठते । सम्राडसि कृशानू रौद्रेणा० सीः । इति । तत आस्तावमुपतिष्ठते । परिषद्योऽसि पवमानो रौद्रेणा०सीः । इति । ततश्चात्वालम् । प्रतक्वाऽसि नभस्वान् रौद्रेणा०सीः । इति । पशुश्रपणमग्निं तत उपतिष्ठते । असम्मृष्टोऽसि हव्यसूदो रौद्रेणासीः । इति । सदसः पश्चिमद्वारे तिष्ठन् औदुम्बरीमुपतिष्ठते । ऋतधामाऽसि सुवर्ज्योतीरौद्रेणा०सीः । इति । ततो ब्रह्मसदनमुपतिष्ठते । ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामा रौद्रेणा० सीः । इति । तत्रस्थ एव शालामुखीयम् । अजोस्येकपाद्रौद्रेणा० सीः । इति । ततो गार्हपत्यम् । अहिरसि बुध्नियो रौद्रेणा०सीः । इति । इदं औत्तरवेदिकाद्युपस्थानमित्युच्यते ॥

१८९. इतः प्रभृत्यध्वर्युः प्रत्यक् सदो नातीयात् । तत्रस्थ एव सम्प्रेष्यति । स्तृणत बर्हिः प्रव्रतं यच्छत समपिव्रताह्वयध्वमास्तावं बहुलं स्तृणीतोन्नेतर्ग्राव्णो वायव्यानि द्रोणकलशे दशापवित्रे समवधाय पत्नीशाले पत्नीँ सँसादयाग्नोदाज्यमधिश्रय प्रतिप्रस्थातः स्रुवः सम्मृड्ढ्याज्येनोदेहि पृषदाज्याय दध्याऽहर । इति । अयं प्रैषो महावेद्यां बर्हिरासादनादिप्रैष इत्युच्यते ॥

१९०. दक्षिणे वेद्यन्ते महाबर्हिषो मुष्टिं स्तृणाति देवबर्हिरूर्णाम्रदसन्त्वेति प्राकृतमन्त्रेण । महावेदिं बहुलां पुरस्तात्प्रतीचीँ स्तृणाति । तूष्णीमर्थस्तनव्रतं प्रददाति । उन्नेता पञ्च ग्राव्णः सप्तदश वायव्यानि प्रादेशमात्राणि उलूखलाकाराणि एकतोमुखानि दश चमसान् परिप्लुपात्रं अदण्डं-

स्रुगाकारं द्रोणकलशं दशापवित्रे चतस्रः स्थालीः उपग्रहादि यदन्यदुपयुक्तं तत्सर्वं प्रक्षाल्य द्रोणकलशे दशापवित्रे विन्यस्य एतत्सर्वं प्राग्वंशे सादयति । वायव्यानां मध्ये औदुम्बरं चतुःस्रक्ति यत्तद्दधिग्रहपात्रमुच्यते ।

१९१. रास्नाचिह्नितं पात्रमैन्द्रवायवमिच्युच्यते ।

१९२. पिलकाचिह्नितं मैत्रावरुणमित्युच्यते ।

१९३. द्विकोणं पात्रमाश्विनमित्युच्यते ।

१९४. बैल्वं पात्रं शुक्रपात्रमित्युच्यते ।

१९५. वैकङ्कतं श्लक्ष्णं मन्थिपात्रमित्युच्यते ।

१९६. औदुम्बरं श्लक्ष्णं अदाभ्यसंज्ञकम् ।

१९८. न्यग्रोधकाष्ठनिर्मितानि अतिग्राह्याणीत्युच्यन्ते ।

१९९. उभयतोमुखे द्वे पात्रे ऋतुपात्रसञ्ज्ञके ।

२००. इतराणि पात्राणि नैयग्रोधान्यौदुम्बराणि वा भवन्ति । चमसा नैयग्रोधाः । चतुरस्रो ऽल्पदण्डो ब्रह्मचमस इत्युच्यते ।

२०१. मण्डलाकारः सदण्डो होतृचमस उच्यते ।

२०२. विस्तीर्णाग्रः सदण्डो यजमानचमसो भवति ।

२०३. त्रिकोणः सदण्ड उद्गातृचमसपदवाच्यः ।

३०४. अधोभागे वक्रः सदण्डः प्रशास्तृचमस उच्यते ।

२०५. उपरि वक्रः सदण्डो ब्राह्मणाच्छंसिचमसो भवति ।

२०६. तथैव रास्नायुक्तः सदण्डो ऽच्छावाकचमसो भवति ।

२०७. तीक्ष्णाग्रः सदण्ड आग्नीध्रचमसो भवति ।

२०८. अध्वर्युः अग्नीषोमीयपशुशाखायाः पशुवत्पवित्रं करोति । ततः पशुकुम्भी शाखापवित्रं वपाश्रपण्यौ रशने शूलं मैत्रावरुणदण्डं शालामुखीयस्योत्तरतो दर्भेषु सादयति ।

शुन्धध्वमिति प्राकृतमन्त्रेण प्रोक्षति। आग्नीध्रः पाणो सम्मृश्याग्नीन् प्रज्वाल्य परिस्तीर्य शालामुखीयस्याग्रे दर्भान् संस्तीर्य तेषु स्फ्य-मग्निहोत्रहवणीं जुहूमित्यादि पशुवत्पात्राण्यासाद्य गार्हपत्य आज्यं विलापयति प्रतिप्रस्थाता पाणिसम्मर्शनं कृत्वा ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य शालामुखीयादारभ्योत्तरवेदिपर्यन्तं पृष्ठ्यां स्तीर्त्वा पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति यजमानं सम्प्रेष्याग्निहो-त्रहवणीं प्राकृतमन्त्रेणादाय तथैव प्रतितप्य प्रोक्षणीसंस्कारं कृत्वा पात्राणि प्राकृतमन्त्रेण प्रोक्ष्य आज्यं दधि च तथैव निरुप्य अधिश्रित्योभयं पर्यग्नि करोति । ततोऽध्वर्युः पाणो सम्मृश्य मन्त्रेण प्राकृतेन स्फ्यादानादि कृत्वा खरदेशे स्फ्यं स्तब्ध्वा सम्प्रैषमाह। प्रोक्षणीरासादयेत्यादि पशुवत्। आग्नीध्रः प्रोक्षणीः सादयति। अध्वर्युः स्फ्यं प्रकृतिवद्ददाति। प्रतिप्रस्थातोत्तरवेदिसमीपे इध्माबर्हिषी उपसाद-यति। आग्नीध्रः दक्षिणेन स्रुवं स्वाधितिं सव्येन हस्तेन वेदाग्राण्यादाय शालामुखीये अग्नेर्वामिति मन्त्रेण प्रतितप्य स्रुवमन्त्रेणैवोभयं सम्मृज्य प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति। प्रतिप्रस्थाता जुह्वादीन् पशुवत्प्रतितप्य सम्मृज्य वेदाग्राणि शालामुखीये प्रक्षिप्य पात्राणि अग्रेणोत्करं तृणेषु सादयित्वा पुनरादाय शालामुखीयसकाशे निदधाति। पत्नीं शालामुखीयमाज्यं चावेक्ष-यित्वा यजमानमाज्यमवेक्षयति। अध्वर्युः प्रोक्षणीनामुत्तरत आनीयाज्यं स्वयमवेक्ष्योद्रुय प्रोक्षणीश्चोत्पूयाज्यं दधि चादाय ब्रह्मयजमानाभ्यां सह प्राग्वंशं गत्वा वेद्यां स्रुक्षु पशुवदाज्यानि गृहीत्वा परिकर्मिभ्यः प्रदायाऽप उपस्पृश्य ब्रह्मणे सोमं राजानं ददाति। ब्रह्मा राजान-मादाय शालामुखीयमग्रेण परिश्रित्योत्तरतोऽवस्थायान्वग्निं नयति।

अध्वर्युः शालामुखीये प्रणयनीयमिध्ममाधाय चात्वालादुपयमनीः कल्प-यित्वा पुराणगार्हपत्यआज्यं विलाप्योत्पूय अध्वर्युं यजमानस्तं पत्नी तां पुत्राः तान् पौत्रास्तान् ज्ञातयश्चेति ज्येष्ठानुक्रमेण समन्वारब्धेषु सत्सु प्रचरन्त्यां चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शालामुखीये जुहोति । त्वँ सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योन्यकृतेभ्य उरुयन्तासि वरुथँ स्वाहा इति । सोमायेदमिति यज-मानः । ततः स्रुवेण जुहोति । जुषाण अप्तुराज्यस्या वेतु स्वाहा । इति । अग्नय इदमिति यजमानः । पुनश्चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सम्प्रैषमाह । अग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्याऽनुब्रू३हि । इति । अयमग्नीषोमप्रणयनप्रैषः उच्यते ॥

२०९. होत्रा प्रथमायामृचि त्रिरुक्तायामिध्मं शालामुखीयादुद्यम्य पूर्वया द्वारोपनिष्क्रामन्ति । अन्वग्राज्ञा चाज्यैश्चान्वक् ग्राव्णो वायव्यानि । अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयँ शत्रून् जयतु जर्हृषाणो ऽयं वाजं जयतु वाजसातौ । इतिमन्त्रेण । ततः उत्तरेण सदः-परीत्याग्नीध्रागारे ऽग्निं निधाय परिस्तीर्य परिषिच्य चतुर्गृहीतेनाभि-जुहोति । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेम स्वाहा । इति । अग्नय इदमिति यजमानः । अत्रैवैतत् ग्राव्णो वायव्यानि सादयित्वा उत्तरे-णाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं राज्ञा चान्यैश्च गत्वा । आहवनीये स्रुवाहुतिं जु-होति । उरुविष्णोविक्र०स्वाहा । इति विष्णव इदमिति यज-मानः ब्रह्मा राजानमन्यस्मै प्रदाय मन्त्रेणोपविशति । यजमानश्च स्वायतने । अध्वर्युः प्रोक्षणीरुन्महयन्नित्यादि यन्मे अग्न इत्यन्तं पशुवत्करोति । खरे प्रोक्षणादीनि करोति ।

महावेदिश्रोण्यां प्रोक्षणीर्निनयति । ब्रह्मा यथागतमागत्य राजानमुपादत्ते । यजमानः अप उपस्पृश्य यथेतमेत्य ब्रह्मणः सकाशाद्राजानमादाय पूर्वया द्वारा हविर्धानं प्रपादयति । सोमा जिगातु गातुविद्देवानामेति निष्कृतमृतस्य योनिमासदम् । इति । अध्वर्युः अप उपस्पृश्य दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति । अदित्याः सदोऽसि । इति । यजमानस्तस्मिन् कृष्णाजिने राजानं सादयति । अदित्याः सद आसीद । इति । एष वो देव सवितः सोमस्तँ रक्षध्वं मा वोऽदभन् । इति राजानं देवताभ्यः प्रयच्छति.। एतत्त्वं देव सोम देवो देवानुपागा इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् सह प्रजया सह रायस्पोषेण । इति तं सोममुपतिष्ठते । नमो देवेभ्यः इति सोमस्योपरि प्राञ्चमञ्जलिं करोति स्वधा पितृभ्यः इति तस्य दक्षिणतो न्यञ्चमञ्जलिम् । अप उपस्पृश्य । इदमहं निर्वरुणस्य पाशात् । इति ततो निष्क्रम्य । सुवरभिविख्येषं वैश्वानरं ज्योतिः । इत्याहवनीयमुपतिष्ठते । अध्वर्युः । अवान्तरदीक्षां विसृज । इति प्रेष्यति । ततो यजमानः । अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि या मम तनूस्त्वय्यभूदियँ सा मयि या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि यथायथं नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानि । इत्याहवनीयमुपतिष्ठते । अध्वर्युः । स्रस्नोष्व मेखलां प्रमुष्टीन् सारय यजमान इति त्वाचक्षतां नामग्राहं ते पितृभिः पितामहैः प्रपितामहैः पुत्रैः पौत्रैः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह्वयतु । इति सम्प्रेष्यति । वपायागान्ते सुब्रह्मण्यः पिता पुत्रीयाह्वानं करोति । यूपावटान्तमिदानीमेव वा करोति । ततो याचतियवमतोरित्यादि यूपप्रक्षालनादि वपामार्जनान्तं पशुवत् । प्रकृतौ निरूढपशौ यत्रेन्द्राग्निपदं

तत्राग्नीषोमपदस्योहः कार्यं इति विशेषः। आहूतायां पितापुत्रीयां दृढं कुम्भमादायान्तरेण चात्वालोत्करावुदङ् उपनिष्क्रम्य स्रोतोभिमुखं स्थित्वा छायातपसोः सन्धौ वसतीवरीसंज्ञा अपो गृह्णाति। हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान् देवोऽध्वरो हविष्माँ आविवासति हविष्माँ अस्तु सूर्यः। इति। सूर्ये त्वस्तङ्गते हिरण्यमन्तर्धाय गृह्णाति। आतपच्छायां स्वदेहच्छायायां वृक्षच्छायायां वा गृह्णाति। इदं वसतीवरीग्रहणमित्युच्यते ॥

२१०. ततः प्रदक्षिणमावृत्य वसतीवरीकुम्भं सव्ये निधायान्तरेण चात्वालोत्करावुत्तरेणाग्नीध्रीयं सदश्च गत्वा पूर्वया द्वारा शालां प्रपाद्य शालामुखीयस्य पश्चात्संसृष्टाः सादयति अग्नेर्वोपन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुम्नाय सुम्निनीः सुम्ने मा धत्त। इति एतद्वसतीवरीसादनमुच्यते।

२११. ततोऽग्नीन्पुरोडाशमित्यादि स्वरुहोमवर्जमाज्येडान्तं पशुवत्। औपयाजाङ्गारहरणमाग्नीध्रीयादिति विशेषः। वृत्रहाभूयासमिति पुरोडाशयागे यजमानस्यानुमन्त्रणम्। इन्द्रियावी भूयासमित्यङ्गयागे। आज्येडामार्जनान्ते। उलूखले मुसलइत्येव हुत्वा ध्रुवामाप्याय्य प्रायश्चित्तानि जुहोति न वा। अथाग्नीषोमीय इत्यत आरभ्य एतदन्तं कर्म अग्नीषोमीयपशुरिति गीयते।

२१२. हृदयशूलं प्रक्षाल्य स्थापयित्वा सम्प्रेष्यति। व्यपक्रामत मा वोऽभिपरिषम्। इति। अयं बहिर्वेदिभवनप्रैष उच्यते।

२१३. ततः सर्वे बहिर्वेदि भवन्ति। वसतीवरीरादाय गार्हपत्यस्य पश्चान्मार्गेण नीत्वा दक्षिणया द्वारोपनिष्क्रम्य सर्व्येंसे

निधाय दक्षिणेन मार्जालीयं सदश्च पर्याहृत्योदङ्मुखो दक्षिणतो यूपेन संसृष्टाः सादयति इन्द्राग्नियोर्भागधेयो स्थ। इतिपुनरादायोदङ्ङावृत्य दक्षिणेंसे निधाय यथेतमेत्य शालामुखीयस्य पश्चात्संसृष्टाः सादयति। मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ। इति। पुनरादाय दक्षिणेंसे निधाय पूर्वया द्वारोपनिष्क्रम्य उत्तरेण सद आग्नीयं च परित्योत्तरतो यूपेन संसृष्टा सादयति। विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ । इति पुनरादाय प्रदक्षिणमावृत्य सव्येंसे निधाय पुनस्तेनैव मार्गेणागत्याग्नीध्रीयस्य धिष्ण्यस्य पश्चात्संसृष्टाः सादयति। यज्ञे जागृत। इति। इदं वसतीवरीस्थापनमुच्यते।

२१४. अथ सम्प्रेष्यति। या सम्राड् धुक् तस्यै दधि घर्माय दधि कुरुत या यजमानस्य तस्या आमिक्षायै या पत्न्यै तस्या आशिरे पयश्च सक्तूँश्च कुरुत शृतातङ्क्यामादित्यग्रहाय दधि कुरुत पुरोडाशीयानि पिष्टानि कुरुत धाना हारियोजनीः कुरुत चतुरोम्भ्रमणाँ स्त्रीनुदञ्चनानयुज एकधनाँ स्त्र्यवासनेका दश परमान् द्वे रशने द्वे वपाश्रपण्यौ एकतयमिध्माबर्हिरौदुम्बरान्महापरिधीन् कुरुत सुब्रह्मण्यामाह्वयतु। इति। अयं सुत्यासामग्रीसम्पादनप्रैष उच्यते ।

२१५. अध्वर्युपुरुषेष्वन्यतमः सवनीयातिरिक्तानां शाखानां क्रमेण पर्णानि छित्वाऽग्रेण शालामुखीयं निधाय मूलतः परिवास्योपवेषान् कृत्वा शालामुखीयस्य पश्चात् प्रज्ञातान्निधाय द्वितीयमन्त्यं च शाखापवित्रं मन्त्रेण प्राकृतेन कृत्वान्यानि षट् शाखापवित्राणि तूष्णीं कृत्वा गार्हपत्यादुत्तरतः षट् दोहनानि षट् शाखापवित्राण्यष्टौ स्थालीश्च सादयित्वा प्राकृतमन्त्रेण प्रोक्ष्य तत्तदुपवेषेणाङ्गारान्निरूह्य तत्तत्पवित्रं निधाय तेन तेन दोहनेन दोहयित्वा तप्त्वा उदगुद्वास्यात्-

नक्ति । नाभ्यातनक्ति । अत्र द्वितीयोदोह ऐन्द्रः । षष्ठो दोहो मैत्रावरुणः अतस्तत्र विशेषो मन्त्रेषु भवति । स यथा । मित्रावरुणौ रमयतां गावः । मित्रावरुणाभ्याँ हविरिन्द्रियम् इति । बहुदुग्धिमित्रावरुणाभ्यां देवेभ्यो हविरिन्द्रियम् । इति । दोहानन्तरं तत्तदुपवेषान् शाखापवित्राणि मेक्षणानि दोहाश्च प्रज्ञातान्निधाय प्रातर्दोहस्थाल्यौ चान्यत्र स्थापयित्वा दर्भैः प्रातर्दोहाय वत्सानपाकरोति। एतत्सौत्यसन्दोहकरणमित्युच्यते ।

२१६. एतदन्तरं वा सवनीयपशुशाखाद्वयमाहरति । ततः प्रकृतिवदसिदादानादि कृत्वा एकविधं बर्हिराश्ववालं प्रस्तरं ऐक्षवीधृतो च सम्भृत्य औदुम्बरैर्महापरिधिभिः सह विंशतिसमिधः ततस्त्वा त्रयोविंशतिधेत्यूहितमन्त्रेण सम्भरति । परिभोजनीयान्वेदं च करोति । इदं सौत्येध्माबर्हिः सम्भरणमित्युच्यते ॥

२१७. सुब्रह्मण्यायामाहूतायां यजमानः पशुदेवतामग्निं वनस्पत्यादि च संकल्पयति । तद्यथा याः पुरस्तादिजपं प्रकृतिवत्कृत्वा सवनीयेन पशुना यक्ष्ये । पाशुकँ हविः । अग्निः प्रधानदेवता । वनस्पतिः पृषदाज्यस्येत्याद्युक्त्वा । इन्द्रो वसुमान् प्रातः सवनस्य देवता । इन्द्रो रुद्रवान्माध्यन्दिनस्य सवनस्य देवता । इन्द्र आदित्यवानृभुमान्वाजवान् बृहस्पतिवान्विश्वदेव्यावांस्तृतीयसवनस्य देवता । इत्यादि । अयं सुत्यासङ्कल्प इत्युच्यते ॥

२१८. अध्वर्युः उत्तरस्य हविर्धानस्य नीडे एकमम्भ्रणं स्थापयति स आधवनीय इत्युच्यते ॥

२१९. तस्यैव प्रउगे द्वितीयमम्भ्रणं स्थापयति । स पूतभृत्पदवाच्यः ॥

२२०. अनयोराधवनीयपूतभृतोरेक एवोदञ्चनो भवति । शकटे यदुपवेशनस्थानं तन्नीडपदवाच्यम् ॥

२२१. नीडस्य बहिर्भागः प्रउगपदवाच्यः ॥

२२२. बृहन्मुखा मार्तिकघटा अम्भ्रणपदवाच्याः ॥

२२३. अम्भ्रणेभ्यो जलोद्धरणार्थंयल्लघु मार्तिकपात्रं तदुदञ्चनपदवाच्यम् ।

२२४. तृतीयमम्भ्रणमाग्नीध्रीये सोदञ्चनं स्थापयति । मार्जालीये सोदञ्चनं चतुर्थम् । एतदम्भ्रणसादनमुच्यते ॥

२२५. यजमान एतां रात्रीमाग्नीध्रीये संविशति । रक्षिणो हविर्धाने राजानं गोपायन्ति ॥

२२६. ततस्तस्या रात्र्यास्तृतीयभागेऽवशिष्टे सति यजमानस्तत्पुरुषाश्च प्रबुध्याध्वर्य्वादीन् सर्वान् ऋत्विजश्चमसाध्वर्यून् पत्नीं परिकर्मिणोपि बोधयन्ति । न महारात्रे स्नान्ति । एतत्सुत्यार्थप्रबोधनमुच्यते ॥

२२७. यजमानो हस्तपादं प्रक्षाल्यान्तरेण चात्वालोत्करौ प्रविश्याग्नीध्रीये उपविशति । ऋत्विजोऽपि हस्तपादप्रक्षालनाचमनं कृत्वा यजमानसमीपे गच्छन्ति । अध्वर्युः अग्नीषोमीयपशुवत्सवनीयपशुशाखायाः पवित्रादिकुम्भ्यादि प्रोक्षणान्तं कृत्वा आग्नीध्रोयधिष्ण्यस्योत्तरतस्तिष्ठन् पाणिसम्मर्शनं कृत्वा तत्रैव तिष्ठन् सम्प्रैषमाह। उन्नेतर्ग्राव्णो वायव्यानि कलशे दशापवित्रे समवधाय दक्षिणस्य हविर्धानस्य पुरोक्षँ सँ सादयाग्नीदाज्यमधिश्रय प्रतिप्रस्थातः स्रुचः सम्मृढ्याज्येनोदेहि पृषदाज्याय दध्याहर । इति। अयं सुत्यारम्भप्रैष उच्यते ॥

२२८. उन्नेता ग्राव्णो वायव्यानि चमसान् परिप्लु पात्रं प्रक्षालितोपरिस्थदशापवित्रं द्रोणकलशं च दक्षिणस्य हवि-

र्धानस्य पुरोक्षं सह संसादयति । एतद्धविर्धाने वायव्यादिसादनमुच्यते ॥

२२९. आग्नीध्रः पूर्वया द्वारा शालां प्रविश्य पाणी सम्मृश्य चतुरोग्नीन् प्रज्वाल्य परिस्तीर्य अग्नीषोमीयवदग्रेण शालामुखीयं पाशुकपात्राण्यासाद्य शालामुखीयमाज्यमधिश्रयति । प्रतिप्रस्थाता तथैव प्रविश्य पाणी सम्मृज्य ब्रह्माणमुत्तरवेदेर्दक्षिणतो मन्त्रेणोपवेश्य शालामुखीयादुत्तरवेदिपर्यन्तं पृष्ठ्यां स्तीर्त्वा पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेत्युक्त्वा प्राकृतमन्त्रेण अग्निहोत्रहवणीमादाय निष्टप्य प्रोक्षणीः संस्कृत्य पात्राणि प्रोक्ष्याज्यं दधि च निरूप्याज्यमधिश्रित्योभयं पर्यग्नि करोति । अध्वर्युः मन्त्रेण प्रकृतिवत् स्फ्यादानादि कृत्वोपरवदेशे स्फ्यं तिर्यञ्चं स्तब्ध्वाऽग्नीषोमीयवत् प्रोक्षणीरासादयेत्यादिना सम्प्रेषति । तत आग्नीध्रेणाहितासु प्रोक्षणीषु स्फ्यमुदस्य प्रकृतिवत्प्रक्षालयति । आग्नीध्र उत्तरवेदिसमीपे इध्माबर्हिरासाद्य पशुवत्स्रुवस्वधितिसम्मार्जनं प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति । प्रतिप्रस्थाता पशुवत् जुह्वादि सम्मृज्य उत्करस्याग्रे सर्वाणि संसाद्य पत्नीं गार्हपत्यमाज्यञ्चावेक्षयित्वा समिधमुपहृत्य दध्ना सहाज्यमाहृत्याहवनीये शालामुखीये वाऽधिश्रित्य समिधमाधाय यजमानमवेक्षयित्वाऽध्वर्यवे प्रयच्छति । अध्वर्युः उत्तरेण प्रोक्षणीरासाद्यस्वयमवेक्ष्योत्पूय प्रोक्षणीश्चोत्पूयाज्यग्रहणात्प्राक् पञ्च सम्मृशति । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपाꣳ रेताꣳसि जिन्वति । इत्याग्नीध्रीयम् । विष्णो त्वं नो अन्तमः शर्म यच्छ सहन्त्य । प्रते धारा मधुश्चुत उत्सं दुहते अक्षितम् । इति हविर्धानम् । अयमग्निः सहस्रिण इत्यृचा सर्वाः स्रुचः सम्मृशति । वायो शतꣳ हरीणां युवस्य प्रोष्या-

णाम् । उत वा ते सहस्रिणो रथेन पृथुपाजसा । इति वायव्यानि चमसांश्च सम्मृशति । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसङ्गिरः । रथीतमँ रथीनां वाजनां सत्पतिं पतिम् । इति सदोभिमृशति । इदमाग्नीध्रीयादिपञ्चकसम्मर्शनमुच्यते ।

२३०. ततो ब्रह्मयजमानाभ्यामाज्यदधिभ्यां च सहाग्निध्रीयदेशं गत्वाऽग्नीषोमीयवत्पृषदाज्यसहितान्याज्यानि गृहीत्वा परिकर्मिभ्यः प्रदाय प्रोक्षण्युन्महनादि कृत्वा वेदिप्रोक्षणस्थाने खरस्योत्तरार्धे प्रोक्ष्य तत्रैवैकविधं बर्हिः स्तीर्त्वा प्रस्तरपाणिः प्राङभिसृप्यौदुम्बरान्महापरिधीन् परिधाय एता असदन्नेत्यादिमन्त्रेण स्रुगभिमर्शनान्तं कृत्वा परिधीन् योगेन युनक्ति । युनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सह । इति मध्यमं परिधिम् युनज्मि वाच् ँ सह सूर्येण ते । इत्युत्तरम् । सन्ना स्रुचोऽभिमृशति । युनज्मि तिस्रो विपृचः सूर्यं ते इति । इदं सौमिकपरिधिस्रुगभिमर्शनमित्युच्यते ॥

२३१. विष्णूनिस्थेत्यादिप्राकृतमन्त्रेण सर्वाण्याज्यान्यभिमन्त्र्य अग्नीषोमीयवत् स्रुवं ध्रुवायामवदधाति । यजमानः यन्मे अग्नइत्यादि पठति । अध्वर्युः अप उपस्पृश्य एहि यजमानेति यजमानमामन्त्र्य पूर्वया द्वारा हविर्धानं प्रपाद्य नीडे निहितं यच्चर्म तत्फलकयोः प्राचीनग्रीवमुत्तरलोम यज्ञ प्रतितिष्ठेति मन्त्रेण तूष्णीं वोपस्तृणाति । तस्मिन्नुपांशु सवनातिरिक्तांश्चतुरो ग्रावृणश्चतुर्दिक्षु परस्पराभिमुखाभिषवप्रदेशान् स्थापयित्वा ईषयोर्मध्यमार्गेण राजानमुपावरोहन्ति । हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वोर्ध्वमिममध्वरं कृधि दिवि देवेषु होत्रा यच्छ । इति । सोमराजन्नेह्यवरोह माभेर्मासं विक्था मा त्वा हिँसिष प्रजास्त्वमुपावरोह प्राजास्त्वामुपावरोहन्तु । इति इदं सो-

मराजोपावरोहणमुच्यते ॥

२३२. राजानं ग्राव्णामुपरि निधाय उद्गातृभ्यः प्राह। उपावहृतः सोमः । इति । इदमुद्गातृनिवेदनमुच्यते ॥

२३३. ततोऽप उपस्पृश्य एहि यजमानेति यजमानमामन्त्र्य आग्नीध्रीयं गत्वा प्रचरण्यां चतुर्गृहीतं गृहीत्वा पञ्चहोतारं मनसा द्रुतय यजमानेऽन्वारब्धे जुहोति। वाचस्पतये ब्रह्मण इदमिति यजमानः । अयं सवनीयपञ्चहोतृहोम उच्यते ॥

२३४. ततोऽन्येन चतुर्गृहीतेन जुहोति। आसन्यान्मामन्त्रात्पाहि कस्याश्चिदभिशस्त्याः स्वाहा । इत्ययमासन्यहोम उच्यते ॥

२३५. अग्नय इदमिति यजमानः । तूष्णीं घृतानुषिक्तं शकलमाहवनीयेऽभ्याधाय तत्रैव तिष्ठन् सम्प्रेष्यति । प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यो होतरनुब्रूहि ब्रह्मन्वाचं यच्छ सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयाग्नीत्सवनीयान्निर्वप प्रतिप्रस्थातः खरे पात्राणि युङ्धि । इति । अयं प्रातरनुवाकादिप्रैष उच्यते ॥

२३६. प्रेषिता ऋत्विजो यथासम्प्रैषं कुर्वन्ति । पितापुत्रीयायां सुब्रह्मण्यायामाहूतायां आग्नीध्रः ऐन्द्रान् पुरोडाशान् शालामुखीये निर्वपति । तद्यथा । पाणी सम्मृश्याग्रेण शालामुखीयं तृणानि संस्तीर्य तेष्वेकादश पुरोडाशकपालानि द्वे भर्जनकपाले त्रीणि पात्राणि आमिक्षाकुम्भं द्वे मेक्षणे आमिक्षामेक्षणं मन्थनशलाकां शूर्पं कृष्णाजिनं शम्यामुलूखलं मुसलं दृषदमुपलां पिष्टोद्वपनीं मेक्षणं प्रणीताप्रणयनं पञ्चायतनां दारुपात्रीं प्राकृतया दारुपात्र्या सहान्यानि चत्वारि पात्राणि चार्ऽजनपात्रमुपवेषं मदन्तीं यानिचान्यान्युपयुक्तानि तानि

सर्वाणि द्वन्द्वं सादयति । इदं सौत्यपुरोडाशीयपात्रासादनमुच्यते ॥

२३७. ततः पवित्रकरणादि । उत्तरवेदिसमीपे प्रणीतासादनम् । ततोऽग्निहोत्रहवण्यादानादि । निर्वापे विशेष उच्यते । पात्र्यां व्रीहीन् यवांश्च भेदेन प्रक्षिप्य पूर्वार्धमभिमृशति । द्वयोर्द्रव्ययोर्बीजे क्षणकिशारुनिरसनयोरावृत्तिः । देवस्य त्वा स०भ्यामिन्द्राय जुष्टं निर्वपामि । इति मन्त्रे विशेषः । पुरोडाशार्थं चतुरोव्रीहिमुष्टीन्निरूप्य धानार्थं करम्भार्थं च यवमुष्टीन् परिवापार्थं व्रीहिमुष्टीन्निर्वपति । ऐन्द्राण्येव सर्वाणि द्रव्याणि । निरुप्ताभिमर्शनातिशिष्टाभिमर्शनैकीकरणानामावृत्तिः । धान्यद्वित्वात् उर्वन्तरिक्षमन्वितम् । अदित्या वामुपस्थे सादयामि । इत्यूहः । अयं सवनीयपुरोडाशनिर्वाप उच्यते ।

२३८. देवस्य त्वा स०भ्यामिन्द्राय वो जुष्टं प्रोक्षामि । इति भेदेनोभयोर्द्रव्ययोः प्रोक्षणम् । ततः कृष्णाजिनादानादि व्रीहीन् द्वेधा कृत्वैकं भागमवहन्ति । इदानीमेव हविष्कृदाह्वानम् । व्रीह्यवघातकाले पृथक् कृतान् व्रीहीन् यवांश्चोपोद्यच्छन्ते । तण्डुलप्रक्षालननिनयनान्ते सायन्दोहवत्प्रातर्दोहः । उदगग्रेण शाखापवित्रेण । नात्रातञ्चनादि । अयं सवनीयप्रातर्दोह उच्यते ।

२३९. पुरोडाशीयाधिवपने इन्द्राय जुष्टमधिवपामीति विशेषः । पुरोडाशार्थमेकादशकपालान्युपधाय तदुत्तरत आदेवयजं वहेत्यङ्गारमानीय तदुपरि ध्रुवमसीत्यादिमन्त्रेण भर्जनकपालमुपदधाति । निर्दग्धमित्यादिमन्त्रेण प्रदक्षिणमङ्गारैः परिचिनोति । कपालस्यैकत्वाद्घर्मं इत्यादि मन्त्रे

एकवचनान्तत्वम् । इदं धानाकपालोपधानमुच्यते ।

२४०. तदुत्तरतस्तथैव द्वितीयं भर्जनकपालमुपदधाति । इदं परिवापकपालोपधानमुच्यते ।

२४१. तदुत्तरतस्तूणीमङ्गारमावर्त्य तिरः पवित्रं प्रातर्दोहमामिक्षाकुम्भ्यानानीय तां तूष्णीं तस्मिन्नङ्गारेऽधिश्रित्य प्रातर्दोहं मेक्षणेनालोड्य श्रपयति । इदमामिक्षाकुम्भ्युपधानमुच्यते ।

२४२. ततः संवपनादि । इंद्राय जुष्टं संवपामीति ऊहः । पिण्डाभिमर्शने मन्त्रः इन्द्राय त्वेति । पुरोडाशं प्रथयित्वा यवान् परिक्षुद्य भर्जनकपाले निवपति । धर्मा:स्थ विश्वायुषः इति मन्त्रेण । एवमेव परिवापव्रीहीन् द्वितीये निवपति । अयं सौत्यपुरोडाशीयसंवाप उच्यते ।

२४३. तप्ते प्रातर्दोहे सायंदोहं दध्यानीयामिक्षावाजिने शीतले कृत्वा निदधाति । इदं सवनीयामिक्षावाजिनकरणमुच्यते ।

२४४. ततस्त्वचं गृह्णीष्वेत्यादि । शालामुखीयस्य पश्चात्पुरोवान्येभ्योनिनयति ततो भ्रष्टान्यवानवतार्य द्विधा कृत्वा एकं भागमिन्द्राय व इति मन्त्रेणाभिमृश्य नवे पात्रे तिरः पवित्रं लौकिकमाज्यमानीय तस्मिन् तं भागमोप्य पुरोडाशादुत्तरतो भस्ममिश्रेष्वेङ्गारेष्वधिश्रयति । इदं सवनीयधानाश्रपणमुच्यते ।

२४५. ततः कृष्णाजिनावधूननादि कृत्वा द्वितीयं भागं पेषयित्वा नवेपात्रे तथैवाज्यमानीय जातान् सक्तूनोप्य मन्थनशलाकया रज्ज्वादिना मथित्वा स्थाल्योष्ठलग्ना विप्रुषोन्तः क्षिप्त्वा इंद्राय त्वेति मन्त्रेणाभिमृश्य धानानामुत्तरतो भस्ममि-

श्रेष्वङ्गारेष्वधिश्रयति । अयं पदार्थः करम्भ इत्युच्यते ।

२४६. भृष्टान् व्रीहीनवतार्य वितुषीकृत्य नवे पात्रे पूर्ववदाज्यमानीयोप्य इंद्राय त्वेति मन्त्रेणाभिमृश्य करम्भादुत्तरतो भस्ममिश्रेष्वङ्गारेष्वधिश्रयति । इदं परिवापश्रपणमुच्यते ।

२४७. तदुत्तरतो भस्ममिश्रेष्वङ्गारेष्वामिक्षावाजिने अधिश्रयति । ततः पवित्रे प्रस्तरे विसृज्य शाखपवित्रं प्रस्तरे प्रज्ञातं निधाय उपवेशं चान्यत्र निदधाति । प्रतिप्रस्थाता स्रुचा दक्षिणतः पूर्वार्धे खरस्य मध्ये दक्षिणा शिरसमुपांशु सवनं ग्रावाणं निदधाति । तस्य दक्षिणतः संलग्नमुपांशु पात्रम् । तस्य उत्तरतोन्तर्यामिपात्रम् । तस्य पश्चादाश्विनपात्रम् । तस्य पश्चात्प्रवाहुक्दक्षिणं शुक्रपात्रम् । उत्तरं मन्थिपात्रम् । मन्थिपात्रस्याग्रे दक्षिणोत्तरे ऋतुपात्रे खरस्य पश्चार्धे मध्ये आग्रयणस्थालीम् । तदुपशयपात्रं च उत्तरस्यां खरश्रोण्यां उक्थ्यस्थालीं तदुपशयपात्रं च । उत्तारस्य हविर्धानस्याग्रेणोपस्तम्भनं भूम्या ध्रुवस्थालीम् । पूतभृदाधवनीययोर्मध्ये चमसान् परिप्लुपात्रं च दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षं द्रोणकलशम् । तस्मिन् दशा पवित्रे ऐन्द्रवायवस्य दक्षिणत आग्नेयम् । तस्य पश्चादैन्द्रम् । तस्य पश्चात् सौर्यम् । एतानि त्रीणि पात्राण्यातिग्राह्याणीत्युच्यन्ते ।

२४८. ऐन्द्रवायवस्योत्तारतोऽदाभ्यपात्रम् । तस्य पश्चादंशुपात्रम् । अधस्तादुपरिष्टाद्रजतसुवर्णरुक्मवेष्टितं क्वचिदधिग्रहपात्रम् । एवं पात्राणिसादयति । एतत् खरे ग्रहादिसादनमुच्यते ।

२४९. अध्वर्युः । अग्निर्देवता गायत्री छन्द उपांशोः पात्रमसि । इत्युपांशु पात्रमभिमृशति । सोमो देवता त्रिष्टुप्

छन्दोन्तर्यामस्य पात्रमसि । इत्यन्तर्यामम् । इन्द्रो देवता । जगती छन्द इन्द्रवायुवोः पात्रमसि । इत्यैन्द्रवायवपात्रम् । बृहस्पतिर्देवता ऽनुष्टुप् छन्दो मित्रावरुणयोः पात्रमसि । इति मैत्रावरुणम् ।

२४९. अश्विनो देवता पङ्क्तिश्छन्दोऽश्विनोः पात्रमसि । इत्याश्विनम् । सूर्योदेवता बृहती छन्दः शुक्रस्य पात्रमसि । इति शुक्रम् । चन्द्रमा देवता सतोबृहती छन्दो मन्थिनः पात्रमसि । इति मन्थिनम् । विश्वेदेवा देवतोष्णिहा छन्द आग्रयणस्य पात्रमसि । इत्याग्रयणम् । इन्द्रो देवता ककुप् छन्द उक्थानां पात्रमसि । इत्युक्थ्यम् । पृथिवी देवता विराट् छन्दो ध्रुवस्य पात्रमसि । इति ध्रुवस्थालीम् । एतद्ग्रहाभिमर्शनमित्युच्यते ।

२५०. ततो यत्कर्तव्यं तच्चिन्तयन्नास्ते । होतुः सकाशादभूदुषेति श्रुत्वा प्रचरण्यां चतुर्गृहीतं गृहीत्वा आहवनीये जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने । शृणोत्वग्निः समिधा ध्रियं मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः । शृणोत ग्रावाणोविदुषो नृयज्ञँ् शृणोतु देवः सविता हवं मे स्वाहा । इति । अयमपोनप्त्रीयारम्भकहोम उच्यते ।

२५१. अग्न्यब्ग्रावदेवसवितृभ्य इदमिति यजमानः । अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा वर्हिरादाय सम्प्रैषमाह । अपइष्यहोतर्मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवैकधनिन एतनेष्टः पत्नीमुदानयाग्नीद्धोतृचमसेन च मावसतीवरीभिश्च चात्वाले प्रत्युपलम्बस्व । इति । अयमपोनप्त्रीयानुवचनप्रैष इत्युच्यते ।

२५२. यथासम्प्रैषं ते कुर्वन्ति । नेष्टा पन्नेजनीकलशहस्तां पत्नीमानयति । प्रेह्युदेह्यृतस्य वामीरन्वग्निस्तेग्रं नयत्वदितिर्मध्यंददताँ् रुद्रावसृष्टासि युवानाममामाहिँ् सीः ।

इति । इदं पन्नेजनीग्रहणार्थपत्न्यानयनमित्युच्यते ।

२५३. प्राग्वंशस्य पूर्वया द्वारोपनिष्क्रम्योत्तरेण यद् आग्नीध्रीयं धिष्ण्यम् अन्तरेण चात्वालोत्करावुदङ्ङुपनिष्क्रम्य यत्रापस्तत्र गच्छन्ति । अध्वर्युः । अप्सु बर्हिष एकदेशं प्रास्य तस्योपरि सशेषं जुहोति । देवीरापो अपांनपाद्य ऊर्मिर्हविष्यइन्द्रियावान्मादिन्तमस्तं देवेभ्यो देवत्राधत्तशुक्रँ्शुक्रपेभ्यो येषां भागस्थ स्वाहा । इति । अद्भ्यइदमिति यजमानः । अयं एकधनाग्रहणार्थहोम उच्यते ।

२५४. अध्वर्युः अप्सु हुतमाज्यं मैत्रावरुणचमसेनोपप्लावयति । कार्षिरस्यपापां मृध्रम् । इति । बर्हिषोअन्तर्धाय मैत्रावरुणचमसं पूरयति । समुद्रस्य वोक्षित्याउन्नये । इति । इदं मैत्रावरुणचमसपूरणमुच्यते ॥

२५५. त्रिषु कलशेषु बर्हिषी अन्तर्धाय एकधनान् गृह्णाति । इंद्राय वो जुष्टान् गृह्णामि । इति । इदमेकधनग्रहणमुच्यते ॥

२५६. इमा गृहीता आप एकधनपदवाच्याः ॥

२५७. प्रतिकलशं ग्रहणमन्त्रस्यावृत्तिः । एकधनान् परिकर्मिभ्य एकधनिभ्यो दत्त्वा पत्नी कलशं गृहीत्वा बर्हिषी अन्तर्धाय पन्नेजनीगृह्णाति । वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः पन्नेजनीर्गृह्णामि । इति । इदं पन्नेजनीग्रहणमुच्यते ॥

२५८. अत्र गृहीता आपः पादप्रक्षालनार्थत्वात्पादयोर्नेजन्य इति समासे पन्नेजनीपदवाच्याः ॥

२५९. ततः पन्नेजनीकलशं पत्न्यै प्रदाय यथेतं मङ्गलवाद्यघोषयुक्ताश्चात्वालदेशं प्रतियन्ति । आग्नीध्रः चात्वालदेशे होतृचमसं वसतीवरीश्च सादयति । अध्वर्युः होतृचमसं

वसतीवरीभिः सम्मृश्य पूरयति अन्वारब्धे यजमाने । होतृचमसात्तथैव मैत्रावरुणचमसे बिन्दुं प्रस्कन्दयति । होतृचमसं वसतीवरीर्मैत्रावरुणचमसमिति त्रयं संसृष्टं निधाय सकृद्वा प्रत्येकं मन्त्रं वक्ष्यमाणमुक्त्वा क्रमेण होतृचमसादिषु सशेषं प्रचरणीशेषमाज्यमानयति । सं ज्योतिषा ज्योतिरंक्ताँ्सँ्शुक्राः शुक्रेण सँ्हविषा हविः सं यज्ञपतिराशिषा । इति । इदं होतृचमसादिषु प्रचरणीशेषानयनमुच्यते ॥

२६०. पत्नी यथेतमेत्य वेद्यां शालामुखीयस्य पश्चात्तेन संसृष्टाः पन्नेजनीः सादयति । एतद्वेद्यां पन्नेजनीसादनमुच्यते ॥

२६१. अध्वर्युः होतृचमसं वसतीवरीर्मैत्रावरुणचमसं एकधनांश्चादाय होतुः सकाशमेति । अवेरपोऽध्वर्या३उ इति होत्रा पृष्टः सन् प्रत्याह । उतेमन्नमुरुतेमाः पश्य । इति । इदमबानयननिवेदनमुच्यते ॥

२६२. यमग्ने पृत्सु मर्त्यमावोवाजेषु यञ्जुनाः । स यन्ताशश्वतीरिषः । स्वाहा । इति प्रचरणीशेषेणाज्येनाहवनीये जुहोति । अयं क्रतुकरणहोम उच्यते ॥

२६३. अग्नयइदमिति यजमानः । होतृचमसं वसतीवरीर्मैत्रावरुणचमसं च दक्षिणेन होतारं पर्याहृत्य पूर्वया द्वारा हविर्धानं प्रपादयति । तथैव दक्षिणेन होतारं पर्याहृत्याऽपरया द्वारैकधानान् हविर्धानं प्रपादयति । इदं वसतीवर्यादिहविर्धानप्रवेशनमुच्यते ॥

२६४. होतृचमसीया दक्षिणस्य हविर्धानस्यान्तरेणेषे नीत्वा नीडे सादयति । तत्रत्यमाधवनीयमुत्तानं कृत्वा मैत्रावरुणचमसीया अपः पर्यस्यति । वसतीवरीणां तृतीयं भाग-

मानयति । तथा तृतीयमेकधनानाम् । अवशिष्टा वसतीवरीरुत्तरस्य हविर्धानस्य पुरोक्षं सादयति । शिष्टानेकधनान् पश्चादक्षं सादयति । इदं हविर्धाने वसतीवर्यादिसादनमुच्यते ॥

२६५. ततो हविर्धानयोर्मध्ये उपविश्य दधिग्रहपात्रमादाय तस्मिन् बर्हिषी अन्तर्धाय तदीयं दधि गृह्णाति। उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं गृह्णामि दक्षाय दक्षवृधे रातं देवेभ्यो ऽग्निजिह्वेभ्यस्त्वर्तायुभ्य इन्द्रज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्यः । अपोधृत्य बर्हिषी ग्रहमादायोत्तिष्ठति। दिवे त्वाऽन्तरिक्षायत्वा पृथिव्यै त्वा इति । अपेन्द्रद्विषतोमनोपजिज्यासतोजह्यपयोनोरातीयति तं जहि। इति पूर्वया द्वारोपनिष्क्रामति । पृष्ठ्यायां दक्षिणतः प्राङ्मुख उपविश्याहवनीये जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने । प्राणाय त्वा वाजायत्वा व्यानायत्वा सते त्वाऽसते त्वाऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो विश्वेभ्यस्त्वाभूतेभ्यो यतः प्रजा अक्खिद्रा अजायन्त यस्मै त्वा प्रजापतये विभूदान्वे ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं जुहोमि स्वाहा। इति। प्रजापतयेइदमिति यजमानः। अध्वर्युः दधिग्रहपात्रसंक्षालनजलमन्तः परिधि निनीयपात्रमग्नावनुप्रहरति अयं दधिग्रहप्रचार इत्युच्यते॥

२६६. ततो यजमानः । अध्वर्यो धेनु ते ददामि। अध्वर्युर्धेनुं प्रतिगृह्य दधिग्रहशाखां मेक्षणं च तूष्णीमनुप्रहरति। यजमानः प्रकृतिवदुपवेषमुद्वासयति । अध्वर्युः होतृचमसीया दक्षिणस्य हविर्धानस्येषयोर्मध्येनावतार्य चर्मणि निधाय ताः प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयति । निग्राभ्याः स्थ देवश्रुत आयुर्मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयताऽपानं मे तर्पयत व्यानं मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयत मनो मे तर्पयत वाचं

मे तर्पयताऽङ्गानि मे तर्पयताऽत्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गृहान्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत सर्वगणं मा तर्पयत तर्पयत मा गणा मे मा वितीतृषन्। इति। इदं होतृचमसीयाप्रेक्षणवाचनमुच्यते।

२६७. वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः प्रियं पाथ उपेहि। इत्युपनद्धस्य राज्ञस्त्रीनंशूनाकृष्य गृह्णाति। तत्रोक्तमन्त्रेण प्रथमम्। रुद्रास्त्वा प्रवृहन्तु त्रैष्टुभेनछन्दसेन्द्रस्य प्रिय० पेहि॥ इति द्वितीयमंशुम्। आदित्यास्त्वा प्रवृहन्तु जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवानां प्रियं पाथ उपेहि। इति तृतीयम्। अंशूनङ्गुल्यवकाशे कृत्वा होतृचमसीयाः पात्रान्तरे निधाय होतृचमसे आधवनीयाऽपोगृह्णाति। ताअपस्तैरंशुभिर्द्वादशभिर्मन्त्रैराधूनोमि। मान्दासुते शुक्र शुक्र माधूनोमि भन्दनासु ते शुक्र०भि। कोतनासु ते०नूतनासु ते०। रेशीषु ते०। मेषीषु ते०। वाशीषु ते०। विश्वभृत्सु ते०। माध्वीषु ते०। ककुहासु ते०। शक्वरीषु ते०। शुक्रासु ते शुक्रशुक्रमाधूनोमि। एते मन्त्रा द्वादश आधावसंज्ञकाः॥

२६८. ततः अदाभ्यपात्रमधस्तादुपरिष्टाद्रजतसुवर्णरुक्माभ्यां क्रमेणावेष्ट्य तस्मिन्नंशून्निधाय होतृचमसीया अपो गृह्णाति। शुक्र ते शुक्रेण गृह्णाम्यह्नो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिः। आस्मिन्नुग्रा अचुच्यवुर्दिवो धारा असश्चत। इति। एतददाभ्यग्रहणमुच्यते॥

२६९. ककुहँ रूपं वृषभस्य रोचते वृहत्। इति ग्रहमादायोपोत्तिष्ठति। सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः। इत्याहवनीयसकाशमेति। वषट्कारपथस्य दक्षिणतः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् अन्वारब्धे यजमाने सर्वं जुहोति। यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा।

इति । सोमायेदमिति यजमानः । अध्वर्युः प्रदक्षिणमावृत्य राजन्यंशून् प्रक्षिपति। उशिक् त्वं देव सोम गायत्रेण छन्दसा ऽग्नेः प्रियं पाथो अपीहि । इति प्रथममंशुं प्रक्षिपति। वशी त्वं देवसोम त्रैष्टुभेन छन्दसेन्द्रस्य प्रिय पाथो अपीहि । इति द्वितीयम्। अस्मत्सखात्वं देवसोम जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवानां प्रियं पाथो अपीहि । इति तृतीयम्। अयमदाभ्यग्रहहोमउच्यते ॥

२७०. ततः पात्रान्तरेऽवनीता होतृचमसीया होतृचमसे आनीय यजमानाय दत्त्वोपांशुसवनं ग्रावाणं देवस्य त्वेत्यादिमन्त्रेणाऽऽदत्ते। ग्रावस्यध्वरकृद्देवेभ्यो गम्भीरमिममध्वरं कृध्युत्तमेन पविनेन्द्राय सोमँ् सुषुतं मधुमन्तं पयस्वन्तं वृष्टिवनिम्। इत्यभिमन्त्रयते । उपांशुसवनं चर्मणः पूर्वार्धे प्रागायतं निधाय राजानं विस्रस्य उपांशु सवनस्योपरि मिमीते। इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने । इन्द्राय त्वा वृत्रतुरे। इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने। इन्द्राय त्वादित्यवते। इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते । इत्येकैकेन मन्त्रेण क्रमेण। तत्र प्रथममङ्गुष्ठयुक्तया प्रदेशिन्या । द्वितीयमङ्गुष्ठयुक्तयोपकनिष्ठिकया। तृतीयं तथैव प्रदेशिन्या । चतुर्थं तथैव कनिष्ठिकया पञ्चमं तथैव मध्यमया । एवं विमाय पञ्चकृत्वस्तूष्णीं मिमीते अंगुष्ठयुक्तया कनिष्ठिकया प्रथमम् । तथैव प्रदेशिन्या द्वितीयम्। तथैव कनिष्ठिकया तृतीयम्। तथैव प्रदेशिन्या चतुर्थम्। महानाम्न्या तथैव पञ्चमम् । एवं दशकृत्वो मिमानोऽर्धं राजानं मिमीते। इदं प्रात सवनार्थं सोममानकरणमुच्यते ॥

२७१. अवशिष्टं राजानमुष्णीषेण विग्रथ्य ईषयोर्मध्येन नीत्वानीडे सादयति । मितं राजानं होतृचमसीयाभिः सिञ्चति । श्वात्राः स्थं वृत्रतुरो राधो गूर्ता अमृतस्य पत्नी-

स्तादेवीर्देवत्रेमं यज्ञं धत्तोपहूताः सोमस्य पिबतोपहूतो युष्माकँ सोमः पिबतु । इति । इदमभिषवार्थसेचनमुच्यते ।

२७२. तत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे तेनास्मै यजमानायोरुरायाकृध्यधिदात्रेऽवोचः । इति राजानमुदकेन मिश्रयति । इदं होतृचमसीयामिश्रणमुच्यते ।

२७३. धिषणे वीडूसतीवीडयेथामूर्जं दधाथमूर्ज्जं मे धत्तं वाँ्हिँ् सिष मा मा हिँ् सिष्टम् । इतिचर्मान्तर्हिते फलके अभिमृशति । इदमभिषवार्थफलकाभिमर्शनमुच्यते ।

२७४. ततो यजमानं वाचयति । अवीवृधं वो मनसा सुजाता ऋतप्रजाता भगइद्वः स्याम । इन्द्रेण देवीर्वीरुधः संविदाना अनुमन्यताँ् सवनायसोमम् । इति । इदं वृद्धिवाचनमित्युच्यते ।

२७५. प्रतिप्रस्थाता राज्ञः षडंशूनादाय सव्यपाण्यन्तरालेषु द्वौ द्वौ कृत्वा सव्येनैव पाणिनोपांशु पात्रमादत्ते । अध्वर्युः प्रेष्यति । प्रतिप्रस्थातरुदकँ् सेनवोदचमसेन वा जघनेनाहवनीयं प्रत्युपलम्बस्व । स तथा करोति । अध्वर्युः हिरण्यमद्भिः प्रक्षाल्य मध्यमायामङ्गुलौ कृत्वा राजानं विस्रस्योपांशुसवनेन सकृत्प्रहृत्य अंशुपात्रमादाय कया न इति वामदेव्यं साम अनवानं गायन्योनिं वा पठन्नंशुमात्रेण रसं गृह्णाति । उपयाम-गृहीतो ऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तिष्ठन्नाहवनीये जुहोति । प्रजापतये स्वाहा । इति । यथालिङ्गं त्यागो यजमानस्य । हिरण्ये प्राण्यव्यानिति । आनः प्राण एतु परावत आन्तरिक्षाद्दिवस्परि । आयुः पृथिव्या अध्यमृतमसि प्राणायत्वा । इति । इन्द्राग्नी मे वर्चः कृणुतां वर्चः सोमो वृहस्पतिः । वर्चो मे विश्वेदेवा वर्चो मे धत्तमश्विना । दधन्वेवायदीमनुवो चक्र-

ह्माणि वेरुतत् । परिविश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवत् । इति द्वाभ्यां यजमानः पूर्वाहृताभिरद्भिर्मार्जयते । तच्छतमानं हिरण्यमध्वर्यवे ददाति । शतमानं रजतं ब्रह्मणे अयमंशुपात्रहोम उच्यते ॥

२७६. अध्वर्युरुपांशुसवनेनाभिषुणोति । एकं द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च षट् सप्त अष्टौ इत्यष्टकृत्वः सङ्ख्याय अभिषुणोति । सोमवल्ल्याः जलेन कुट्टनं अभिषवणमुच्यते ।

२७७. अंशौ स्कन्ने सति यजमानं वाचयति । आमास्कान्त्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेन्द्रियं मे वीर्यं मा निर्वधीः । अभिषुतं सोममञ्जलिनैकीकृत्य गृह्णाति । प्रतिप्रस्थाताङ्गुल्यन्तरालधृताभ्यां प्रथमाभ्यामंशुभ्यामुपांशु पात्रमन्तर्दधाति अध्वर्युः वाचस्पतये पवस्व वाजिन् । इति पात्रे रसमानयति । प्रतिप्रस्थाता अंशू यथास्थानं लग्नयति । इदमुपांशुपात्रे प्रथमरसग्रहणमुच्यते ।

२७८. अध्वर्युः पुनर्होतृचमसीयाऽऽसिञ्चनादि वृद्धिवाचनान्तं कृत्वोपांशुसवनेन एकमित्यादि एकादशेत्यन्तं संख्यायाभिषुणोति । नाचांशौ स्कन्ने वाचनम् । पूर्ववदञ्जलिनोपहन्ति । प्रतिप्रस्थाता मध्यमाभ्यामंशुभ्यां पात्रमन्तर्दधाति । अध्वर्युः । पात्रे आनयति । वृषावृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिपूतः इति प्रतिप्रस्थाता अंशू यथास्थानं लग्नयति । इदं द्वितीयरसग्रहणमुच्यते ॥

१७९. द्वितीयवत्तृतीयं द्वादशकृत्वः संख्यायाऽभिषुणोति । नात्रांशौ स्कन्ने वाचनम् । उत्तमाभ्यामंशुभ्यामन्तर्धानम् । देवो देवानां पवित्रमसि येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वा । इति पात्रे रसानयनम् । इदं तृतीयरसग्रहणमुच्यते ।

१८०. अध्वर्युः उपांशुसवनं दशापवित्रेण परिमृज्य यथास्थानं

निदधाति । उपांशुप्रभृतीनां सर्वेषां ग्रहाणां ग्रहणं पुरस्तादुपरिष्टाच्चोद्‌बुध्नता आविलात् । ग्रहाणामुपयामेत्येतद्‌घटितेन मन्त्रेण ग्रहणम् । अनादिष्टश्रपणानां हिरण्येन श्रपणम् । दधिग्रहभिन्नानां तिष्ठद्धोमः । अध्वर्युः स्वांकृतोसि इति । मन्त्रेण प्रतिप्रस्थातुः सकाशात् उपांशु पात्रमादत्ते । मधुमतीर्न इषस्कृधि । इत्यवेक्षते पात्रम् । इदं ग्रहावेक्षणमुच्यते ।

२८१. सव्येन धृत्वा दक्षिणेनोर्ध्वमुन्मार्ष्टि । विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यः । इति । इदं ग्रहोन्मार्जनमुच्यते ।

२८२. मनस्त्वाष्टु । इत्युपोत्तिष्ठति उर्वन्तरिक्षमन्विहि । इत्याहवनोयसमीपं गच्छति । स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय स्वाहा इत्यन्वारब्धे यजमाने आहवनीये जुहोति । सूर्यायेदमिति यजमानः । अयमुपांशुपात्रहोम उच्यते ।

२८३. अनुप्राण्य यजमानं वाचयति । भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां प्राणपाः प्राणं मे पाहि । इति । बिलादारभ्याधः प्रदेशादवाचीनं ग्रहस्य बहिष्ठं रसमवमृज्य प्रत्यगग्रेणाधोमुखेन पाणिना मध्यमे परिधौ निमार्ष्टि । देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः । इति देवेभ्यो मरीचिपेभ्य इदमिति यजमानः । इदं ग्रहरसावमार्जनमुच्यते ।

२८४. अध्वर्युः प्रदक्षिणमावृत्याऽऽग्रयणस्थाल्यां ग्रहस्य संस्रावमवनयति एष ते योनिः । इति । उपांशुपात्रे राज्ञोंशुं प्रास्य यथास्थानं निदधाति । प्राणाय त्वा । इति । इदमुपांशुसवनंप्रत्यभिमर्शनमुच्यते ।

२८५. प्रतिप्रस्थाता ग्रहणक्रमेणाभिषुते राज्ञि द्वौ द्वावंशू प्रक्षिपति । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम

सोमाय । इति मन्त्रस्य त्रिरावृत्तिः । अध्वर्युः राज्ञः पश्चात्प्राङ्मुख उपविशति । तस्य दक्षिणत उदङ्मुखो यजमानः । प्रतिप्रस्थाता च उत्तरतो दक्षिणामुखः । आग्नीध्रः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखः । नेष्टा दक्षिणत उदङ्मुखः । ब्रह्माऽभिषोतॄन् परीत्य दक्षिणत उदङ्मुख आस्ते । इदमभिषवार्थोपवेशनमुच्यते ।

२८६. ततोऽध्वर्युरुन्नेतारमाह । आहरोपसृज । इति । उन्नेता आधवनीयादुदञ्चनेन होतृचमसमुपर्यर्धं करोति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रग्नीन्नेष्टारो होतृचमसे राज्ञोंशून् परिप्लावयन्ति । प्रागपागुदगधराक्तास्त्वादिश आधावन्त्वम्ब निष्वर । इति । इदमंशुपरिप्लावनमुच्यते ।

२८७. होतृचमसादंशूनादाय चर्मणि निधाय राजानं होतृचमसोदकेनोपसिच्य प्रत्यात्मानं सर्वे विभज्य अंशूनाकृष्य यावद्रसनिस्रावमभिषुण्वन्ति । आहरोपसृजेत्याद्य तदन्तं त्रिवारं समन्त्रकं कृत्वा चतुर्थे आहरोपसृजेति प्रैषमात्रं अन्यत्तूष्णीम् । ततो राजानं हस्तेन निष्पीड्य सम्भरणीयकलशे रसं गृहीत्वा अध्वर्युरन्तरेणेषे उन्नेत्रे प्रयच्छति । उन्नेता आधवनीयस्था अपोऽन्यस्मिन्नम्भ्रमणेऽवनीयाधवनीये पवित्रं वितत्य सम्भरणीमवनयति । एष एकः पर्यायः । अयं सोमाभिषवप्रथमपर्याय उच्यते ॥

२८८. तत आहरोपसृजेत्यादि त्रिवारं समन्त्रकं सकृत्तूष्णीं च कृत्वा अम्भ्रणान्तरस्था आधवनीया अप उपसृजति सम्भरणीमवनयतीत्यन्तं करोति । एष सोमाभिषवद्वितीयपर्याय उच्यते ॥

२८९. एवमेव तृतीयः पर्यायः । तृतीये अम्भ्रणे आधव-

नीयापोवनयतीति विशेषः । एष सोमाभिषवतृतीयपर्याय उच्यते ॥

२९०. ततः ऋजीषं दशापवित्रेण परिवेष्टय अन्तरेणेषे उन्नेत्रे प्रयच्छति । उन्नेता मर्दयित्वा आधवनीये निष्पीड्य तेनैव मार्गेणाध्वर्युः ऋजीषं चर्मणि निधाय पूर्ववत्सम्मुखान् ग्रावृणः कृत्वा ग्रावमुखेषु ऋजीषं चतुर्धा कृत्वा व्यपोहति । उद्गातृभ्यः प्राह । सोमोऽभिषुतः । इति । इदमभिषुतसोमनिवेदनमुच्यते ॥

२९१. उद्गातृभिर्द्रोणकलशे ऋजीषस्योपरि निहिते दशापवित्रे वितते उदिते आदित्येऽनुदिते वा उन्नेत्रा आधवनीयादुदञ्चनेन दशापवित्रेऽवनीयमानं सोममन्तर्यामपात्रेणाधोधारायां गृह्णाति । उपयामगृहीतोस्यन्तर्यच्छ मघवन्पाहि सोममुरुष्य रायः समिषो यजस्वान्तस्ते दधानि द्यावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षँ सजोषा देवैरवरैः परैश्चान्तर्यामे मघवन्मादयस्व । इति । इदमन्तर्यामरसग्रहणमुच्यते ।

२९२. स्वां कृतोसि । इति धारातो ग्रहमपयच्छति । मधुमतीरित्यादिमन्त्रेणेक्षते । उपांशु पात्रवन्मन्त्रेणोन्मार्ष्टि । तथैवादायोपोत्थायाऽऽहवनीयसमीपमेत्योपांशुपात्रहोममन्त्रेण जुहोति । अपान्य यजमानं वाचयति । धूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामपानपा अपानं मे पाहि । इति । अयमन्तर्यामपात्रहोम उच्यते ।

२९३. ग्रहस्य बहिष्ठं रसं मूलादारभ्य बिलपर्यन्तं दक्षिणेन पाणिनोर्ध्वमुन्मुच्य प्राचोत्तानेन पाणिना मध्यमे परिधौ उक्तमन्त्रेणोन्मार्ष्टि । ग्रहस्य यथास्थानसादनान्तं प्रत्यभिमर्शनान्तं च समन्त्रकमुपांशुपात्रवत् ।

तत उन्नेतारमाह । अप्रमत्तः सन्ततमानयोपाँशुग्रहान् ग्रहीष्यामि । इति अयं ग्रहेषु रसानयनप्रैष उच्यते ।

२९४. उन्नेता पूर्ववदाधवनीयादुदञ्चनेन सन्ततां सोमधारां दशापवित्रे ऽवनयति । ध्रुवस्थाल्यां ग्रहणपर्यन्तं अध्वर्युः ऐन्द्रवायवपात्रेण धारायां गृह्णाति । एतदादीनाग्रयणान्तान् मन्द्रापेक्षया नोचस्वरेण गृह्णाति । आवायोभूषशुचिपाउपनः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपोतेअन्धो०पेयम् । उपयामगृहीतोऽसिवायवे त्वा जुष्टं गृह्णामि । इति किञ्चित् गृहीत्वा धारातो ग्रहमपनीय पुनर्गृह्णाति । इन्द्रवायू इमे सुताउपप्रयोभिरागतमिन्दवो वामुशन्तिहि । उपयामगृहीतोसीन्द्रवायुभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि दशापवित्रेण परिमृज्य मन्त्रेण यथास्थानं निदधाति । एष ते योनिः सजोषाभ्यां त्वा । इत्यैन्द्रवायवपात्रे रसग्रहणमुच्यते ।

२९५. मैत्रावरुणपात्रे गृह्णाति । अयं वां मित्रावरुणा०श्रुतँ हवम् । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि । इति । बर्हिषी अन्तर्धाय पयसा श्रीत्वा अपोद्धृत्य बर्हिषी दशापवित्रेण परिमृज्य यथास्थानं सादयति । एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा । इति । इदं मैत्रावरुणपात्रे रसग्रहणमुच्यते ॥

२९६. शुक्रपात्रेण गृह्णाति । अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायूरजसो विमाने । इममपां सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति । उपयामगृहीतोसि शण्डाय त्वा जुष्टं गृह्णामि । परिमृज्य सादयति । एष ते योनिर्वीर तां पाहि । इति । इदं शुक्रपात्रे रसग्रहणमुच्यते ।

२९७. मन्थिपात्रे ग्रह्णाति । तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदँ सुवर्विदम् । ०रोचनम् । उपयाम-

गृहीतोऽसि नर्कीय त्वा जुष्टं गृह्णामि । इति । बर्हिषी अन्तर्धाय सक्तुभिः श्रीत्वाऽपोद्धृत्य बर्हिषी परिमृज्य सादयति । इदं मन्थि-पात्रे सोमग्रहणमुच्यते ।

२९८. आग्रयणस्थं सोमं पात्रान्तरेऽवनीय तेनोदञ्चनेन च द्वयोर्धारयोरधस्तादाग्रयणं गृह्णाति । ये देवा सो०मञ्जुषध्वम् । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं गृह्णामि । इति । ततो मन्द्रेण हिं हिं हिं सोमः पवते सोमः पवते स्मे ब्रह्मणे पवतेऽस्मै क्षत्राय पवतेऽस्यै विशे पवत इषे पवत ऊर्जे पवतेऽद्भ्यः पवत ओषधीभ्यः पवते वनस्पतिभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां पवते सुभूताय पवते ब्रह्म-वर्चसाय पवतेऽस्मै सुन्वते यजमानाय पवते ज्यैष्ठ्याय पवते । अविच्छिद्योपरिमन्त्रं वदति । आग्रयणोऽसि स्वाग्रयणी जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिमभिसवनापाहि विष्णुस्त्वां पातु विश्वं त्वं पाहीन्द्रियेण । परिमृज्य सादयति । एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः इति । इदमाग्रयणस्थाल्यां सोमग्रहण-मुच्यते ।

२९९. एतदन्तात् उपांशु गृहीत्वाऽत ऊर्ध्वं सवनस्वरेण गृह्णाति । आग्नेयपात्रेण गृह्णाति । अग्नआयूँ ्षि० दुच्छुनाम् । उपयामगृहीतोस्यग्नये त्वा ज्योतिष्मते । जुष्टं गृह्णामि । परि०व्यति एष ते योनिरग्नये त्वा तेजस्वते । इति । इदमाग्नेयपात्रे सोमग्रहणमुच्यते ।

३००. ऐन्द्रपात्रेण गृह्णाति । उत्तिष्ठन्नोज०चमूसतम् । उपयाम-गृहीतोसीन्द्राय त्वौजस्वते जुष्टं गृह्णामि । इति । इदमैन्द्रपात्रे सोमग्रहणमुच्यते ।

३०१. सौर्यपात्रेण गृह्णाति । तरणिर्वि०रोचनम् । उपयाम-गृहीतोसि सूर्याय त्वा भ्राजस्वते जुष्ट गृह्णामि । परि०व्यति ।

एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजस्वते। इति। इदं परियति एषते योनिरिन्द्राय त्वौजस्वते इति। इदमैन्द्रपात्रे सोमग्रहणमुच्यते।

३०२. तत उक्थ्यस्थाल्याम्। उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत उक्थायुदेयत्तइन्द्रबृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि। इति। परि०मति। एष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्थायुवे। इति। इदमुक्थ्यस्थाल्यां सोमग्रहणमुच्यते।

३०३. ततो ध्रुवस्थालीं गृहीत्वाऽऽह। ये पूर्वया द्वारा प्रापत्स्यन्तः प्राञ्चस्ते निष्क्रामन्तु ये परया प्रत्यञ्चस्ते मा वोऽभिपरिहारिषम्। ध्रुवस्थालीं सोन्नेतृकानभिषोतॄंश्च जघनेनाभिपरिहृत्योत्तरतो धारायां गृह्णाति। मूर्धानं दिवो०यन्त देवाः। उपयामगृहीतोस्यग्नये त्वा वैश्वानराय जुष्टं गृह्णामि। इति। उपर्यविच्छिद्य मन्त्रं वदति। ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोच्युतानामच्युतक्षित्तमः। इति। ततः परिमृज्य यथाहृतं परिहृत्य यथास्थानं सादयति। एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वनराय। इति। इदं ध्रुवस्थालीसोमग्रहणमुच्यते।

३०४. ततउन्नेता आधवनीयादुदञ्चनेनोपर्यर्धं द्रोणकलशं पूरयति अध्वर्युस्तस्मिन् पयः सक्तून् हिरण्यं च प्रक्षिप्य मिश्रीकृत्य परिप्लुपात्रं च प्रास्यद्रप्सानुमन्त्रयते। द्रप्सश्चस्कन्द० सप्तहोत्राः। यस्ते द्रप्सः स्कन्दति०तं जुहोमि। यो द्रप्सो अंशुः ०तं जुहोमि। यस्ते द्रप्सो म० तं जुहोमि। इति चतसृभिः। इदं सोमद्रप्सस्कन्दनानुमन्त्रणमुच्यते।

३०५. उन्नेतारमाह। अरिक्तं पूतभृतं कुरु पवमानस्य

ग्रहान् ग्रहीष्यामि । अयं पूतभृत्पूरणप्रैष उच्यते ।

३०६. उन्नेता पूतभृतो बिले दशापवित्रं वितत्याधवनीयात् द्वौ त्रीन्वोदञ्चनानानयति । अध्वर्युः द्रोणकलशमभिमृशति । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा । तत आधवनीयम् । उप०सीन्द्राय त्वा । पूतभृतं उप०सि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । उन्नेतारमाह । उन्नेतः प्राञ्चं राजानं पूतभृतमभिसंपवयताद्दशाभिराधवनीयं मृष्ट्वा न्युब्जतात् । अयमाधवनीयन्युब्जकरणप्रैष उच्यते ॥

३०७. उन्नेता अवकाशचरणानन्तरं तथा करोति । अध्वर्युः अप उपस्पृश्योपस्तंभनबर्हिर्मुष्टेर्बर्हिर्द्वयमादायोपनिःसर्पति । तं निःसर्पन्तमन्वारभत उद्गाता । उद्गातारं प्रस्तोता । तं प्रतिहर्ता । तं यजमानः । तं ब्रह्मा । तं प्रतिप्रस्थाता मैत्रावरुणो वा । एवमन्वारब्धेषु अध्वर्युराहवनीये स्रुवाहुतिं जुहोति । अग्निः प्रातः सवने०भक्षाः स्याम स्वाहा । इति । एतयैवर्चा प्रतिप्रस्थाता । यथावेदमितरे । आश्वलायनयजमानस्य द्रप्सश्च स्कन्ध्यस्ते द्रप्स इति द्वाभ्यां होमः । सचान्वारम्भक्रमेण । अयं बहिष्पवमानारम्भकहोम उच्यते ॥

३०८. अध्वर्युर्बर्हिषी धून्वानो बहिष्पवमानायोदगास्तावं प्रतिसर्पति । वागग्रेगा०यजमाने च । इति । आस्तावे यथाऽऽयतनमुपविश्य प्रस्तोत्रे बर्हिषी प्रयच्छति । ऋक्साम०प्रजात्यै । इति । जपति । वायुर्हिङ्कर्ता० बृहस्पतिःवस्त्वोंऽस्तुध्वम् । इति । इदं बहिष्पवमानस्तोत्रोपाकरणमुच्यते ॥

३०९. बहिष्पवमानस्य पञ्चम्यामृचि प्रस्तुतायां यजमानं वाचयति श्येनोऽसि०संपारय । इति । इदं बहिष्पवमानारम्भकवाचनम् ॥

३१०. दशहोतारं व्याख्याय समाप्ते साम्नि यजमानं वाचयति । स्तुतस्य०रयीणाम् । इति । एवं सर्वस्तोत्रेषु । इदं स्तोत्रानन्तरवाचनम् ।

३११. अग्नीदग्नीन् विहर बर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशाँ अलङ्कुरु प्रतिप्रस्थातः पशुरन्तिकेऽस्तु । इति । अयमग्निविहरणादिप्रैषः ॥

३१२. अप उपस्पृश्य । एहि यजमानेत्यामन्त्र्य । यजमानेन सह पूर्वया द्वारा हविर्धानं प्रविश्य । विष्णो त्वं नो०अक्ष । इतीदं सर्वपात्रस्थसोमोपस्थानम् ।

३१३. आश्विनपात्रमादाय द्रोणकलशात्परिप्लुपात्रेण गृह्णाति । यावांकशा०क्षतम् । उप०स्यश्विभ्यां त्वा०मि । परिमृंयति । एष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा । इदमाश्विनपात्रे सोमग्रहणम् ॥

३१४. अप०स्पृश्य । एहि त०त्र्य । आहवनीयसमीपं गत्वा प्रचरण्यां स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा यजमानेऽन्वारब्धे सप्तहोतारं मनसाद्रुत्याहवनीये जुहोति । यजमानोऽध्वर्युश्च सर्वपात्रस्थं सोममुपतिष्ठते । परिभूरग्नि० मुन्मृजे । उपांशुपात्रम् । प्राणाय मे०पवस्व । उपांशुभवनं । व्याना०वस्व । ऐन्द्रवायवम् । वाचे मे०स्व । मैत्रावरुणं । दक्षक्रतुभ्यां मे०स्व । आश्विनम् । श्रोत्राय मे०स्व । युगपच्छुक्रामन्थिनौ । चक्षुर्भ्यां मे०स्व । आग्रयणम् । आत्मने मे०स्व । अतिग्राह्यान् क्रमेण । वीर्यायमे०स्व । मन्त्रावृत्तिः । उक्थ्यम् । अङ्गेभ्यो मे०स्व । ध्रुवम् । आयुषे मे०स्व । द्रोणकलशम् । विष्णोर्जठरमसि वर्चो०स्व । आधवनीयम् । इन्द्रस्य जठरमसि वर्चो० स्व । पूतभृतम् । विश्वेषां देवानां जठर०स्व । सर्वपात्रस्थम् ।

कोऽसि को नाम०मुन्मृजे । इदं सर्वपात्रस्थसोमानां प्रत्येकमुपस्थानम् ॥

३१५. उन्नेता पूतभृति दशापवित्रं वितत्याधवनीयस्थं सोमं तस्मिन्नवनीय दशापवित्रेणाधवनीयं मृष्ट्वोत्तरस्य हविर्धानस्य नीडेऽधोबिलं सादयति। इदमाधवनीयस्य हविर्धाननीडे सादनम् ॥

३१६. अध्वर्युः प्रचरण्यां नवकृत्व आज्यं गृह्णाति । आग्नीध्रः आग्नीध्रीयादङ्गारानादायाग्नीध्रीये होत्रीये चैकं विहृत्य । स्वयं बहिर्गच्छन् यूपाहवनीययोर्मध्येन नीत्वा प्रशास्त्रीये विहृत्य यथेतमेत्य ब्राह्मणाच्छंसीये पोत्रीये नेष्ट्रीयेऽच्छावाकीये च विहृत्य पुनस्तथैव गत्वा मार्जालीये विहृत्य यथेतमेत्याग्नीध्रीयेऽतिशिष्टान् विहरति। इदं धिष्ण्येष्वङ्गारविहरणम् ॥

३१७. अध्वर्युः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख उपविश्य विहृतान् धिष्ण्यान् न्युप्तमिवाऽऽघारयति। विभूरसि०सीः स्वाहा। इत्याग्नीध्रीये। बह्निरसि०हा। प्रशास्त्रीयम्। तुथे०हा । इति ब्राह्मणाच्छंसीयम्। उशि० स्वाहा। पोत्रीयम्। अङ्घाहानेष्ट्रीयम् अवस्यु० हा । अच्छावाकीयम्। शुन्ध्यू०हा। मार्जालीयम् । समुद्र इत्यृचा पुनराग्नीध्रीये जुहोति । उत्तरस्य हविर्धानस्य चुबुके प्रचरणीं सादयति । इदं धिष्ण्याघारणम् ॥

३१८. आग्नीध्रः शालामुखीयादाहवनीयपर्यन्तं प्राकृतमन्त्रेण पृष्ठ्याँ-स्तृणाति। इदं सवनीयपृष्ठ्यास्तरणम् ॥

३१९. अध्वर्युः यूपरशनामादाय यूपसमीपमागत्य स्वरुं गृहीत्वा पूर्वां रशनामुदूह्य परिव्ययणादि प्रवरान्तमग्नीषोमीयवत्करोति । तत्र विशेषः मन्त्रेषु देवतास्थाने अग्निशब्द

ऊह्यः । होतृप्रवरान्तरम् । अश्विनाऽध्वर्यू आध्वर्यवात् । अहं चामुकशर्मा मानुषौ इति प्रतिप्रस्थातुर्नाम गृह्णाति । होत्रा हुते सकृद्गृहीतेन प्रवृत्ताहुतीर्जुहोति । जुष्टो वा चो०त्यै स्वाहा । ऋचास्तो० नि स्वाहा । मूर्यो मा०ते स्वाहा । एवं प्रतिप्रस्थाता । अध्वर्युः पुनरुत्करं गत्वा । मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशास्तात् । अमुकशर्मा मानुष इति मैत्रावरुणस्य नाम०ति । इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणात् । पूर्ववद् ब्राह्मणच्छंसिनो ना०ति । मरुतः पोत्रात् । इति पोतुः । ग्रावो नेष्टात् । नेष्टुः । अग्नीमाग्नीध्रात् । इत्यग्नीध्रः । सर्वप्रवरात्पूर्वमाश्रावणप्रत्याश्रावणे भवतः । तत आश्राव्य प्रत्याश्राविते । अग्निर्हं दैवीनां विशां पुरएतायां सुन्वन्यजमानो मनुष्याणां तपोरस्थरिगार्हपत्यं दीदयच्छतँ हिमाद्वायूराधाँ मीत्संपृञ्चानावपृञ्चानो तन्वः इत्याह । इदं सवनीयाङ्गमैत्रावरुणादिप्रवरणम् ॥

३२०. आश्वलायनो यजमानः स्रुवेण प्रवृताहुतीर्जुहोति । अग्नीषोमीयवत्सवनीयपशुवपाप्रचार ऊहेत । अयं सवनीयपशुवपाप्रचारः ॥

३२१. पशुपुरोडाशनिर्वापप्रेषानन्तरं आग्नीध्रो माध्यन्दिनीयैः सवनीयैः सह । निर्वपति । अयं सवनीयैः सह पशुपुरोडाशनिर्वापः ।

३२२. कुम्भ्यावदाननिक्षेपानन्तरं उत्करे स्फ्यादीन् विधनान्निधाय यजमानमुपस्थापयति । स्फ्यः स्वस्ति०ह्वयन्ताम् । इति यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते । नमोऽग्नये म०र्यात् । नेनोरु०पाहि । इत्याग्नीध्रीयम् । सदसः पूर्वद्वारि प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् होत्रीयम् । नम इन्द्रा०र्वधीः । इति सव्यमावृत्य प्राङ्मुखो जपति । दृढे स्थःशि०ष्येभ्यः । इति । प्रद-

क्षिणमावृत्य सदसः पूर्वे द्वार्बाहू युगपदभिमृशति । देवी०सम् । इति । सदः प्रविशति । नमः सद० थिव्यै । इति । मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य दक्षिणतः स्वायतनाद्बहिः सदसस्तृणं नैर्ऋत्यान्दिशि निरस्यति । अहे०तरः । इति अप०स्पृश्योदङ्मुख उपविशति । उन्नी०गेषम् । इति । पृथिवीं दृष्ट्वा द्यामीक्षते । पातं० न्तः । इति । प्राचीनावीती दक्षिणार्धमीक्षते । आगं०यास्त । इति । अप उपस्पृश्य तूष्णीमुत्तरार्धं परेक्षते । इदं यजमानस्य सदस्युपवेशनम् ॥

३२३. अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ आहवनीयोपस्थानाद्येतदन्तं कुरुतः । अध्वर्युर्दक्षिणद्वार्बाहुमूले प्रत्यङ्मुख उपविशति । उत्तरे प्रतिप्रस्थाता । इदं सदसि प्रसर्पणम् ॥

३२४. एवं सम्प्रसृप्तेषु आग्नीध्रः पश्चायतनायां पात्र्यां मध्ये पुरोडाशं पूर्वस्यां धानादक्षिणतः करम्भं पश्चात्परिवापं उत्तरत आमिक्षा प्रकृतिवद्यथार्थोहसहितैर्मन्त्रैरुपस्तरणादि कृत्वोद्वास्य कपालोद्वासनान्तं कृत्वा हवींषि परिगृह्य पूर्वद्वारा निष्क्रम्योत्तरेण सद आग्नीध्रीयं धिष्ण्यं चाहृत्य पूर्वद्वारा हविर्धानं प्रपाद्यस्रुचां पश्चात् खरे सादयति । उत्करे विशये वा वाजिनम् । इदं खरे सवनीयासादनम् ॥

३२५. ऐष्टिकपाशुकानुष्ठानकाले ब्रह्मयजमानावाहवनीयस्य दक्षिणत उपविशतः तथा द्विदैवत्यप्रचारे । सौमिके तु सदसि पूर्वो यजमानोऽपरो ब्रह्मा । आग्नीध्र उत्करे सौमिके त्वाग्नीध्रीये । अध्वर्युर्जुहूपभृतोरुपस्तृणान आह । प्रातः सावस्येन्द्राय पुरोडाशानामवदीयमानानामनुब्रू३हि । इति । अवदानादिप्रत्यञ्जनान्तं कृत्वा जूहूपभृता-

वादाय पृष्ठ्याया दक्षिणतः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नाह । प्रातःप्रातःसावस्येन्द्राय पुरोडाशान्प्रस्थितान्प्रे३ष्य । इति । आमिक्षायास्तूष्णीमिडायामवदानम् । अयं प्रातःसवनीयप्रचारः ॥

३२६. होतृसकाशे इडां स्थापयित्वा प्राङायन्नाह । वायव इन्द्रवायुभ्यामनुब्रू३हि । इति प्रतिप्रस्थाता आदित्यस्थाल्या औपशयं पात्रमादाय तस्मिन् द्रोणकलशात्परिप्लुपात्रेण गृह्णाति । उप०क्षाभ्यां गृह्णामि । इत्यैन्द्रवायवे सोमग्रहम् ॥

३२७. सव्येन प्रतिनिर्ग्राह्यं दक्षिणेनैन्द्रवायवमादाय निष्क्रामति । अध्वर्युस्तथैव प्रतिप्रस्थातुर्ग्रहावादायाऽपरेण परिक्रम्य पृष्ठ्याया उत्तरतः प्राङ्मुखाय तिष्ठते प्रतिप्रस्थात्रे प्रतिनिर्ग्राह्यं प्रयच्छति । सव्येन ग्रहं धृत्वा दक्षिणेनाज्यस्थाल्याः स्रुवेणोपहृत्य प्राञ्चं तिर्यञ्चं वा आघारयति । अध्वरो यज्ञो०सोम स्वाहा । इति । अत्याक्रम्य । वायवइन्द्रवायुभ्यां प्रेष्य । वषट्कृते जुहोति । द्वितीयवषट्कारे ऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ जुहुतः । अध्वर्युर्यजमानं वाचयति । योन०श्चेत्यानि । इति । प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिर्ग्राहसंस्रावमध्वर्युपात्रेऽवनयति । अध्वर्युः उभयोरर्धं प्रतिप्रस्थातुः पात्रे । प्रतिप्रस्थाता प्रत्यगावृत्याऽध्वर्योर्दक्षिणेन पात्रमाहृत्य स्वयमुत्तरेण हविर्धानं प्रविश्य तदादित्यस्थाल्यामवनयति । देवेभ्यस्त्वा । इति । अयमैन्द्रवायवग्रहप्रचारः ॥

३२८. आज्यपुरोडाशपश्वाऽऽमिक्षाचमसाहुतयो मध्ये । अभितो ग्रहाहुतयो धारया पात्रमुखेन सर्वत्र । अध्वर्युः प्रदक्षिणमावृत्य हविर्धानं प्रविश्य प्रतिप्रस्थातुर्दक्षिणेन पात्रं

हृत्वा स्वयमुत्तरतो गत्वा होत्रे पात्रं प्रदाय प्राङायन्नाह । मित्रावरुणाभ्यामनुब्रू३हि । इति । प्रतिप्रस्थाता तथैव मैत्रावरुणस्य प्रतिनिर्ग्राह्यं गृह्णाति । उपया३स्पृत०मि । ऐन्द्रवायववदादाय निष्क्रामति । पूर्ववत्प्रतिनिर्ग्राह्यं प्रदायाऽऽश्राव्याऽऽह । मित्रावरुणाभ्यां प्रेष्य । इति । वषट्कृते सहोभौ जुहुतः । यज०वाचयति नमो मित्रा०यानि इति । प्रतिप्रस्थाता संस्रावं पूर्ववदवनयति । अध्वर्युः उभयोरर्धं प्रतिप्रस्थातुः पात्रे । स तदादित्यस्थाल्यामवनयति । विश्वदेवेभ्यस्त्वा इति अयं मैत्रावरुणप्रचारः ॥

३२९. अध्वर्युः होत्रे पात्रं प्रदाय प्राङायन्नाह । अश्विभ्यामनुब्रू३हि । इति । उभौ सह जुह्वतः । यज०यति० यो नोऽश्विना०यानि । इति प्रतिप्रस्थाता पूर्ववत्संस्रावमवनयति तस्य पात्रेऽध्वर्युस्तदर्धं पूर्ववत् । स तदादित्यस्थाल्याम् । विश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यः । इति अयमाश्विनप्रचारः ॥

३३०, द्रोणकलशादादित्यस्थालीमुपर्यर्धां कृत्वोपशयपात्रेणाऽपिदधाति । विष्णु०ष्यत् । इति द्विदैवत्यप्रचारः ॥

३३१. अध्वर्युः पूर्ववद्धोत्रे पात्रं प्रदाय प्राङायन्नाह । उन्नीयमानेभ्योऽनुब्रू३हि होतुश्चमसमनून्नयध्वमुभयतः शुक्रान् कुरुध्वमच्छावाकस्य चमसाध्वर्यो मा तु त्वमुन्नेष्ठाः प्रतिप्रस्थातश्चतुर्भिर्मा शकलैः प्रोक्षिताऽप्रोक्षितैः प्रत्युपलम्बस्व । इति । होतृब्रह्मयजमानोद्गातृहोत्रकचमसानच्छावाकचमसरहितान् स्रुवां पश्चात्सादयित्वा उन्नेत्रा द्रोणकलशात् पूतभृतो द्रोणकलशाच्च क्रमेणाहूतेन सोमेन क्रमेण स्वं स्वं चमसमुन्नीयोत्तरवेद्यां सादयन्ति । इदं चमसोन्नयनमुच्यते ॥

३३२. प्रतिप्रस्थाता द्वौ प्रोक्षितौ द्वावप्रोक्षितौ समिच्छकलावादाय प्रोक्षिताऽप्रोक्षितौ द्वौ शकलावध्वर्यवे प्रयच्छति । अध्वर्युः शुक्रमादत्ते । प्रतिप्रस्थाता मन्थिनम् । दक्षिणेन प्रोक्षिताभ्यामपिधायाऽप्रोक्षिताभ्यामधस्तात्सव्येनोपयच्छतः । इदं शुक्रामन्थिग्रहणम् ॥

३३३. अध्वर्युः दक्षिणं द्वार्बाहुं निश्रयमाणो निष्क्रामति । प्रतिप्रस्थातोत्तरम् । आयुःसं०तम् । प्राणँ सं०तम् । अपानँ सं०तम् । व्या०तम् । चक्षुः०तम् । श्रो०तम् । एतैः षड्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं वोत्तरवेद्याः पश्चाद्ग्रहौ सन्धत्तः । अध्वर्युः दक्षिणेनोत्तरवेदिं परिक्रामति । स्तुतो०चिषा । इति । उत्तरेण प्रतिप्रस्थाता । स्तुतो० चिषा । इति । उभौ पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखौ उत्तरवेदिमारोहतः । इति इदमुत्तरवेद्यारोहणम् ॥

३३४. इन्द्रेण स०यासम् । इति आयुस्थ०धत्तिम् । एतैः षड्भिर्मन्त्रैः यूपाहवनीययोर्मध्ये ग्रहौ सन्धत्तः । उत्तरवेद्या अवरोहतः । तौदे०ने च । इति इदमुत्तरवेद्यवरोहणम् ।

३३५. अध्वर्युर्यजमानस्य पाप्मानं मनसा ध्यायन् अप्रोक्षितं शकलं बहिर्वेदि निरस्यति । निर०श्मना । इति । एवं प्रतिप्रस्थाता । नि०ना । इति अप्रोक्षितशकलनिरसनम् ।

३३६. अध्वर्युः अप उपस्पृश्य प्रोक्षितशकलमभ्यादधाति । शुक्रं०हा इति । एवं प्रतिप्रस्थाता । मन्थि०हा । इति । इदं प्रोक्षितशकलाऽभ्याधानम् ।

३३७. चमसाध्वर्यवश्चमसानुपोद्यच्छन्ते । अध्वर्युः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्नाश्राव्याऽऽह । प्रातः प्रातः सावस्य

शुक्रवतो मन्थिवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्य । इति । अयं चमसानयनप्रैषः ।

३३८. उभौ वषट्कारे जुहुत० सप्र०जुहोमि स्वाहा । चमसाध्वर्यवश्चमसान् सकृज्जुह्वति । अनुवषट्कारे पुनरुभौ । चमसाध्वर्यवश्च । अध्वर्युराह । प्रैतु होतुश्चमसः प्रब्रह्मणः । प्रोद्गातुः प्रयजमानस्य होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद् द्रोणकलशादभ्युन्नीयोपावर्तध्वँ होतुश्चमसाध्वर्यवुपरमैहि प्रतिप्रस्थातरुत्तरार्धआहवनीयस्य मन्थिनः सँस्रावं जुहुधि । इति । प्रदक्षिणमावृत्य होतुश्चमसे ग्रहस्य संस्रावमवनयति । हुतं०मनुष्येभ्यः । इति । प्रतिप्रस्थाता आहवनीयस्योत्तरार्धे उपविश्योत्तरार्धे मन्थिनः संस्रावं जुहोति । एष ते रु०हा । इति । यजमानप्रतिप्रस्थातारौ अप उपस्पृशतः । प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्योः शुक्रपात्रमादाय स्वीयं मन्थिपात्रं च खरे सादयति । अयं शुक्रामन्थिप्रचारः ।

३३९. होतृब्रह्मोद्गातृयजमानानां चमसान् चमसाध्वर्यवः सदसि नयन्ति । प्रशास्त्रादीनां चमसाध्वर्यवः सशेषांश्चमसान् द्रोणकलशादभ्युन्नीयोपावर्तन्ते । इदं सदसि ब्रह्मादिचमसनयनम् ।

३४०. अध्वर्युः मैत्रावरुणचमसमादायाऽऽश्राव्याऽऽह । प्रशास्तर्यज । इति । वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमौ । ब्राह्मणाच्छंसीयच०ह । ब्रह्मन्यज । इति । पोतृच०ह । पोतर्यज । इति । नेष्टृच०ह । नेष्टर्यज । इति । आग्नीध्रच०ह । अग्नीद्यज । इति । अयं प्रस्थितयाज्याप्रचारः ।

३४१. ततो होतुरग्रे उपविशति । प्रशास्त्रादीनां चम-

साध्वर्यवः सदसि चमसान्नयन्ति । इदं प्रशास्त्रादिचमसन्नयनम् ।

३४२. होत्रा अयाडग्नीदिति पृष्टे ऽध्वर्युरयाडग्नीदित्याह । होत्रा आत्तमैन्द्रवायवपात्रमध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावन्वारभेते । होत्रा भक्षिते तस्मिन्नन्वारब्धे अध्वर्युः होतरुपह्वयस्व । प्रतिप्रस्थातरु०स्व । इति तावुपहूय नासिकयोरुपरि निग्राहं भक्षयति । मयि०पाहि । इति । प्रतिप्रस्थाता होतारमध्वर्युञ्चोपहूयोक्तमन्त्रेण भक्षयति । पुनर्होत्रा भक्षिते तथैवाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च मन्त्रेण ऐन्द्रवायववन्मैत्रावरुणपात्रस्य भक्षः । चक्षुषोरुपरि निग्राहं भक्षणम् । मयि०पाहि । इति विशेषः । होत्राऽऽश्विनपात्रे भक्षितेऽपि तथैव भक्षः श्रोत्रयोरुपनिग्राहं सर्वतः परिहारं भक्षणम् । मयि०श्रोत्रं मे पाहि । इति । विशेषः । इदं द्विदेवत्यग्रहभक्षणम् ।

३४३. अध्वर्युरप उपस्पृश्य हौत्रङ्गुलिपर्वाञ्जनादि करोति । इडोपह्वानकाले चमसिनश्चमसानुपगृह्णन्ति । उपहूतायामिडायां पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवपात्रे आमिक्षां मैत्रावरुणपात्रे धाना आश्विनपात्रे प्रास्यैतानि गृहीत्वा पूर्वद्वारा निष्क्रम्याऽपरद्वाराहविर्धानं प्रपाद्य दक्षिणहविर्धानस्योत्तरचक्रमार्गे सादयत्यातृतीयसवनात् । यथेतमेत्याग्नीध्रे षडवत्तमादधाति । प्रशास्तृसहिताः षट् सशेषामिडां भक्षयित्वा मार्जयन्ते । इदं सवनीयेडाभक्षणम् ॥

३४४. प्राशित्रपरिहरणम् । शाखापवित्रप्रहरणम् । वाजिनप्रचारः । अयं सौमिकवाजिनप्रचारः ॥

३४५. तत्र सवनीयवद्वाजिनस्यासादनम् । सदसि इडोपहूतांश्चमसान् भक्षयन्ति । तद्यथा । होताऽध्वर्युं प्रतिप्रस्था-

तारं चोपहूय स्वचमसं भक्षयति। अध्वर्युस्तं प्रतिप्रस्थातारं चोपहूय भक्षयति। भक्षेहि मा०यामि। इति। एवं प्रतिप्रस्थाता तौ उपहूय। होता ब्रह्माणमुपहूय तच्चमसम्। तथैव यजमानचमसम्। प्रशास्त्रादिचमसांस्तु चमसिनमध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारं चोपहूय क्रमेण। प्रशास्त्रा होत्रध्वर्युप्रतिप्रस्थातॄनुपहूय स्वचमसम्। अध्वर्युः प्रशास्तारं होतारं प्रतिप्रस्थातारं चोपहूय। प्रतिप्रस्थाता प्रशास्तृहोत्रध्वर्यूनुपहूय। एवमन्येषां होत्रकाणां चमसान् भक्षयित्वा होतृचमसम् पूर्ववद्भक्षयन्ति। ब्रह्मा होतारमुपहूय स्वचमसम्। यजमानो भक्षेहि इत्यादिमन्त्रेण तथैव स्वचमसम्। पूर्ववत् त्रयो होत्रकचमसान्। इदं चमसभक्षणम् ॥

३४६. तत आत्मानमभिमृशन्ते। हिन्व०तिगाः। इति अपः स्पृष्ट्वा एकधनाभिः स्वस्वचमसानाप्याययन्ति। आप्या०गथे। इति। इदं चमसाप्यायनम् ॥

३४७. चमसाध्वर्यवो होतृचमसादीन् दक्षिणहविर्धानस्य पश्चादक्षस्याप्यधः सादयन्ति। इदं नाराशंससादनम् ॥

३४८. अध्वर्युः सदसः पुरस्तादासीनस्याऽच्छावाकस्य हस्ते सवनीयशेषान्महत्पुरोडाशशकलमादधदाह। अच्छावाक वदस्व यत्ते वाद्यम्। इति। अयमच्छावाकवादनप्रैषः ॥

३४९. उपो अस्मानित्यच्छावाकस्य श्रुत्वा होतारमाह। होतरच्छावाको वा अयमुपहवमिच्छते तमुपह्वयस्व इति। प्राङायन्नाह। उन्नीयमानेभ्योऽनुब्रूह्यच्छावाकस्य चमसाध्वर्युन्नयस्त्रोभयतः शुक्रं कुरुष्व। इति अयमच्छावाकचमसोन्नयनप्रैषः ॥

३५०. सस्रुचां पश्चाच्चमसं निधाय। द्रोणकलशात्पूतभृतो-

द्रोणकलशादित्युन्नीयोत्तरवेद्यां सादयति । अध्वर्युः अच्छा वाकचमसमादायाऽऽश्राव्याह । अच्छावाक यज । इति । वषट्कृतानुवषट्कृतयोर्हुत्वा चमसं हृत्वा भक्षणं न कुर्यात् । चमसमाप्याय्य पूर्ववत्सादयति । आह । अच्छावाकसोदनेष्टः पत्नीमुदानयाग्नीदच्छावाकं मे सन्नं प्रब्रूतात् इति । नेष्टा पन्नेजनीहस्तां पत्नीमानयति । प्रेह्य०सी । इति पन्नेजनीसहितपत्न्यानयनम् ।

३५१. पूर्वद्वारा निष्क्रम्याऽपरया द्वारा सदः प्रपाद्य पन्नेजनीरादाय स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादसञ्चरे उद्गातृदर्शनमार्गे सादयति । आग्नीध्रः । सन्नोऽच्छावाकोऽच्छावाकँ सन्नमुपपन्नेजनीरसीषदन् । यजमानः आग्नीध्रे हविःशेषान् भक्षयति । पत्नी स्वशालायां हविष्यम् । इदं हविःशेषादिभोजनम् ।

३५२. अध्वर्युर्दक्षिणमृतुपात्रमादत्ते । प्रतिप्रस्थातोत्तरं । अध्वर्युः परिप्लुपात्रेण द्रोणकलशात् गृह्णाति । उपसमध०मि इति प्रतिप्रस्थाता । उप०माध०मि इति अध्वर्युर्दक्षिणं द्वार्बाहुं संश्लिष्य निष्क्रामति । प्रतिप्रस्थातोत्तरं द्वार्बाहुं संश्लिष्य हविर्धाने तिष्ठति । होमार्थं गच्छन्तमागच्छन्तं चाध्वर्युं स्वपात्रेण परिगृह्णाति । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थातारं ऋतुना प्रेष्य । वषट्कृते सशेषं जुहोति । होमाय निष्क्रामति प्रतिप्रस्थाता । प्रविशत्यध्वर्युः । स गृह्णाति । उपशुक्रामि । प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युवद्यजति । निष्क्रामत्यध्वर्युः प्रविशति प्रतिप्रस्थाता स गृह्णाति । उप०शुचये०मि । अध्वर्युः पूर्ववद्यजति । निष्क्रा०स्थाता प्रवि०ध्वर्युः । स०ति । उप०नभा०मि प्रति०ज०ति निष्क्रा०ध्वर्यु । प्रवि०स्थाता स०ति उप०नभस्या०मि । अध्वर्युर्यजति । निष्क्रा०स्थाता ।

प्रवि०ध्वर्युः । स पात्रमुखं विपर्यस्य गृह्णाति । उप०सीषाय०मि । प्रतिप्रस्थाता पूर्ववद्यजति । निष्क्रामत्यध्वर्युः । प्रवि०स्थाता । स विपर्यस्य गृह्णाति उप०स्यूर्जा०मि । इति । अध्वर्युः । ऋतुभिः प्रेष्येति यजति । निष्क्रामति०स्थाता । प्रवि०ध्वर्यु । स०ति उ०सहा०मि । इति । प्रति०ताध्व०वद्यजति । नि०र्युः प्र०ता । स०ति उ०सहस्या०मि । इति । अ० पूर्व०ति नि०ता प्र०र्युः । स विपर्यस्य०ति उ०तपाय०मि । इति । प्रति०पू०ति । नि०त्यध्वर्युः । प्रवि०ता । अध्वर्युस्तमाह । प्रतिप्रस्थातरुपैतेन पात्रेण रम । इति । अयमृतुयाजविरामप्रैषः ।

३५३. ऋतुना प्रेष्येति यजति । प्रशास्त्राऽध्वर्यूं यजतमित्युक्ते आह । होतरेतद्यजेति । वषट्कारे जुहोति । हविर्धानं प्रविशति । प्र० ता । विपर्यस्य०ति । उ०सँ सर्पोमि० । इति । ग्रहमादाय दक्षिणद्वार्बाहुं निश्रयमाणो निष्क्रामति । उत्तर प्र० ता । ऋतुना प्रेष्य । गृहपते यजेति प्रशास्त्रोक्ते यजमानः होत्तरे०ज० । इत्याह । सहोभौ जुहुतः । प्र०ताऽध्वर्युपात्रे संस्रावमवनयति । अयमृतुयाजप्रचारः ।

३५४. अध्वर्युस्तमाह । प्र०तरे तेन पात्रेणैन्द्राग्नं ग्रहं ग्रहाण इति । प्र०ता द्रोणकलशात्परिप्लुपात्रेण०ति । इन्द्रा०षिता । उप०सीन्द्रा०मि । इति इदमैद्राग्नग्रहणम् ।

३५५. अध्वर्युः प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्ङाद्रुत्य होतृपोतृनेष्ट्राग्नीध्रब्राह्मणाच्छंसिमैत्रावरुणैः सह स्वपात्रं प्रथममुखेन भक्षयति । वसु०मि । इति । तथा प्र०ता । त्रयाणां परस्परमुपहवः । विपर्यस्य पात्रं होत्रा पोत्रा नेष्ट्रा अच्छावाकेन सहोभौ । ऋतुभिः पीतस्येति विपर्य्यस्य द्विर्होत्रोभौ । ऋतुना पीतस्येति । अथ वा होत्राध्वर्युः पोत्रा प्र०ता नेष्ट्रा ऽध्वर्युः ।

अग्नीधा प्र०ता ब्रा०सिनाऽध्वर्युः । मै०ता । विपर्यस्य ऋतुभिर्होत्राऽध्वर्युः । पोत्रा प्र०ता । नेष्ट्राऽध्वर्युः । अच्छावाकेन प्रति०ता । विपर्यस्य ऋतुना होत्राऽध्वर्युः । होत्रध्वर्युप्रतिप्रस्थातारः परस्परमुपहूय च इदमृतुपात्रभक्षणम् ।

३५६. अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । प्रणवमुपाँ॒ शुशँ॒ सँ॒ शँ॒ सिष्यसी३विग्राहा३म् इति । अयं शंसनार्थाध्वर्युप्रश्नः ।

३५७. होता यथाशंसिष्यन् भवति तथा प्रत्याह । अध्वर्युः पात्रं नोचैरवष्टभ्य सव्यमावृत्य प्राङ्मुख उपविश्येडाजपं कृत्वाऽपसव्यमावृत्य होतुरग्रे प्रत्यङ्मुखः प्रह्वस्तिष्ठन् प्रतिगृणाति । आहावेशों३सामो दैव । तूष्णीं शंसे प्रणवान्ते उपांशु ओथामो दैवों३ प्रणवे ओ३थामो दैव । अवसाने ओथामो दैव । शस्त्रमध्याहावे । ओं३ सों३ सामो दैव । शस्त्रान्ते । ओं३ । इति प्रतिगीर्य । अयं प्रतिगर इत्युच्यते ।

३५८. प्रातः सवने शस्त्रान्ते । उक्थशाः इत्युक्त्वा यजमानं वाचयति । शब्दस्य०रयोणाम् इति । इदं शस्त्रान्तेवाचनम् ।

३५९. सदसि पात्रं निधाय प्राङेत्यापूर्वाज्यात्स्रुवेण प्रचरण्या वा यन्मआत्मन इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च जुहोति । इदं शस्त्रप्रायश्चितम् ।

३६०. ऐन्द्राग्नं ग्रहमुपोद्यच्छते । चमसाध्वर्यवो नाराशंसान् अध्वर्युर्होतारं प्रेष्यति । उक्थशा यज सोमस्य इति । वषट्कारानुवषट्कारयोर्जुहोति । चमसाध्वर्यवश्चमसान् द्विरनुप्रकम्पयन्ति न जुह्वति । ग्रहमादायाऽध्वर्युः । सद आगच्छति । चम० ध्वर्य०सान्० । होत्रा भक्षिते तमु-

हूय भक्षयति । वसु० इन्द्राग्निभ्याम्०मि । इति । होत्रोभा- वु०हूय भक्षिते तं प्र०तारं चोपहू०ति । नरा०मि । इति प्र० ता तावुपहूय । ब्रह्मादयो होतारमुपहूय स्वस्वचमसान्नराशं- सपीतेन । हिन्वमइत्यात्मानं प्रत्यभिमृश्याप्यायस्वेति चमसाना- प्याय्य पूर्ववत्सादयन्ति अयमाज्यशस्त्रोत्तरभक्षः ।

३६१. तत्रैव पात्रं निधाय शुक्रपात्रमाददान आह । तन्नेतर्यदेमं वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाम्यथोदञ्च् राजानं पूतभृतम- भिसम्पवयताद्दशाभिर्द्रोणकलशं मृष्ट्वा न्युब्जतात् इति । द्रोणकलशात्परिप्लुपात्रेण वैश्वदेवं गृह्णाति । उपविश्वे०मि इति परिमृज्य सादयति । ए०भ्यः । इति । इदं वैश्वदेवग्रहे सोमग्रहणम् ।

३६२. उन्नेता पूतभृति पवित्रं वितत्य द्रोणकलशस्थं सोममवनीय दशापवित्रेण द्रोणकलशं मृष्ट्वा ग्रावसु न्युब्जति । अध्वर्युरप उपस्पृश्य बर्हिषी आदाय वाचंयमः प्रत्यङ्ङ- द्रुत्य स्तोत्रमुपाकरोति । श्ये०त्यै इति । इदं द्वितीयस्तोत्रो- पाकरणम् ।

३६३. पूर्ववज्जपति । स्तोत्रे प्रक्रान्ते । अग्नीत्सवनीया- न्निर्वप । इत्याह । आग्नीध्रः प्रथममाग्नेयमेकादशकपालं पुरोडाशं सवनीयांश्चामिक्षावर्जं तन्त्रेण निर्वपति । अयं माध्यन्दिनसवनीयनिर्वापः ।

३६४. प्रस्तोत्रा एषोत्तमेत्युक्तेऽध्वर्युः प्राङ्मुख उपवि- श्येडाजपं कृत्वा शस्त्रं प्रतिगोर्य प्रायश्चित्तं हुत्वा वैश्वदेवमा- दायाऽऽह उक्थ०स्य । इति । पूर्ववज्जुहोति । चमसान- नुप्रकम्पयन्ति । अयं वैश्वदेवग्रहप्रचारः ।

३६६. होत्रा भक्षिते तमुपहूयाध्वर्युः । वसु०विश्वै०मि । इति । होतृचमसं होत्रध्वर्युप्रतिप्रस्थातारः पूर्ववत् । ब्रह्मा-

दयो होतारमुपहूय स्वस्वचमसान् । चम०र्थवश्चमसान्मार्जालीये प्रक्षाल्य मैत्रावरुणचमसादीन् उदीचः स्रुचां पश्चात्सादयन्ति । अध्वर्युराह । प्रतिप्रस्थातरिमे चर्तुपात्रे एतच्च शुक्रपात्रं मार्जालीये मार्जयित्वा पात्रेष्वपि सृज । इति । अयमृतुपात्रादिप्रक्षालनप्रैषः ।

३६६. प्र०ता तथा करोति । अध्वर्युः प्राङायन्नाह । मैत्रावरुणस्य चमसमनून्नयध्वमुन्नेतः सोमं प्रभावय । इति । चम०र्थवः उन्नेत्रा हृतेन पूतभृत्सोमतृतीयेन क्रमेण चमसानुन्नीयोत्तरवेद्यां सादयन्ति । अध्वर्युरुक्थ्यस्थाल्या औपशये पात्रे उक्थ्यतृतीयं गृह्णाति । उप०देवेभ्य०मि । इति । स्थालीमभिमृशति । पु०सि । इति । प०ति । एष०त्वा । इति । इदमुक्थ्यप्रथमांशग्रहणम् ।

३६७. उपाकरणादिप्रायश्चित्तहोमान्तम् । आह । उ०सोमानाम् । इति । पूर्ववज्जुहोति । च०वश्चमसान् जुह्वति । पूर्ववन्मैत्रावरुणचमसे २ स्वादम०ति । उत्तरखरश्रोण्यां पात्रं निधाय । चमसं मैत्रावरुणाध्वर्यु प्र०तारोभ०ति । वसु०मित्रा०मि । इति । मै०णोब्रह्मादिचमसास्तं चमसिनमुपहूय । तच्चमसं त्रयः पुनः पूर्ववत् । ब्रह्मादयो मै०णमुपहूय । इदं मैत्रावरुणचमसादिभक्षणम् ॥

३३८. प्रत्यभिमृश्य नाप्याययन्ति प्रक्षाल्य ब्राह्मणाच्छंसिचमसादीन्त्सादयति । अध्वर्युः । प्रतिप्रस्थातर्ग्रहौ ते प्रचर । इति । अयं ग्रहप्रचारार्थप्रतिप्रस्थातृप्रैषः ॥

३६९. प्र०ता प्राङायन्नाह । ब्राह्मणाच्छंसिनश्चमस०य । इति । पूर्ववत्पूतभृतोऽर्धेन चमसानु०सा०ति । प्रति०त उक्थ्यस्थाल्यौपशयंपात्रे उक्थ्यस्यार्धं गृह्णाति । उप०इन्द्रा०मि । इति । पूर्ववदभिमृश्य सादयति । इदं द्वितीयोक्थ्यग्रहणम् ॥

३७०, स्तोत्रोपाकरणादि । ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रं प्रतिगीर्य ग्रहमादायाऽऽह । उक्थशा यज सोमानाम् । इति पूर्ववत् हुत्वा हुतेषु चमसेषु संस्रावमवनयति पूर्ववत् । पात्रं निधाय ब्राह्मणाच्छंसिचमसं पूर्ववत् त्रयो भक्षयन्ति । ब्राह्मणाच्छंसी ब्रह्मादीनुपहूय तच्चमसान् । पुनस्त्रयः पूर्ववत् । ब्रह्मादयस्तमुपहूय स्वस्वचमसान् । मन्त्रे इन्द्रेण पोतस्येति विशेषः । प्रत्यभिमर्शनम् । नाप्यायनम् । इदं ब्राह्मणाच्छंसिचमसप्रभृतिभक्षणम् ॥

३७१. पूर्ववत्प्रक्षाल्याच्छावाकचमसादीन् सादयन्ति । प्रतिगृता प्राह्णा०ह । अच्छावाकचमसमनूच्यमुन्नेतः सर्वश एव सोमं राजानं प्रभावय मातिरीरिचः, इति । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थातरुपैतेन पात्रेण रमैहि यजमान इति । यजमानेन सह हविर्धानं गत्वा द्रोणकलशं दक्षिणहविर्धानस्य पश्चादक्षं निधाय ग्राव्णः पृथक् कृत्वा नोडे कृष्णाजिने ऋजीषमन्तरेणेवे निधाय । अधिषवचर्मफलकयोः प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमः यज्ञ प्रतितिष्ठेति मन्त्रेणोपस्तृणाति । तस्मिन् पूर्ववत् ग्राव्णः कृत्वा पूर्ववन्मन्त्रेण राजानमुपावहरन्ति । पूर्ववदुद्गातॄन्प्रत्युक्त्वा आधवनीये वसतीवरीणामेकधनानां चार्धमानीय ता एकधना वसतीवरीश्च यथास्थानं सादयन्ति । चमसाध्वर्यत्र उन्नेत्राऽऽहूतेन सर्वशः पूतभृत्सोमेनाच्छावाकचमसमुख्यान् उन्नीय सादयन्ति । प्रतिप्रस्थाता पूर्ववदौपशयपात्रे उक्थ्यस्थालीस्थं सर्वं राजानं गृह्णाति । उप०इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि, इति । नोक्थ्यस्थालीमभिमृशति । मृष्ट्वा न्युब्जति । ग्रहं परिमृज्य सादयति । एष० ग्निभ्यां त्वा, इति । इदमुक्थ्यतृतीयग्रहणम् ।

३७२. दशापवित्रं द्रोणकलशे निधाय स्तोत्रोपाकर-

णादि । अच्छावाकशस्त्रं प्रतिगीर्यं पूर्ववज्जुहोति । चमसांश्च । ब्राह्मणाच्छंसिचमसवदच्छावाकचमसभक्षक्रमः । मन्त्रे इन्द्राग्निभ्यां पीतस्येति विशेषः । इदम् अच्छावाकचमसप्रभृतिभक्षणम् ।

३७३. चमसप्रक्षालनानन्तरं तान् पूतभृदाधवनीययोर्मध्ये परिप्लुना सह निदधाति । इदं परिप्लुसहितचमसनिधानम् ।

३७४. अध्वर्युः अग्निर्मूर्द्धादिव इत्येकामाहुतिं द्वे मिन्दाहुती व्याहृतीश्च हुत्वाऽऽह । प्रशास्तः प्रसुहि । तेन सर्प्पतेत्युक्ते सर्वे यथाप्रसृप्तं निःसर्पन्ति । सन्तिष्ठते प्रातःसवनम् । अथ प्रातः सवनमित्यारभ्यैतदन्तं कर्मप्रातः सवनमित्युच्यते ।

३७५. अथ माध्यन्दिनम् । उत्तरार्धे क्षणान्ते । अध्वर्युः प्राङायन्नाह । अभिषोतार एतदाह्वयत ग्रावस्तुतमेहि यजमान । अयं ग्रावस्तुत्प्रैष उच्यते ।

३७६. यजमानाभिषोतृभिश्च सह पूर्वया हविर्धानं प्रविश्य होतृचमसे आधवनीयापोवनीयचर्माणि निधाय ताः प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयति । निग्राभ्यास्थेत्यादि पूर्ववत् । ता यजमानाय प्रदाय चतुर्णामन्यतमं ग्रावाणमादत्ते । देवस्य त्वेत्यादिमन्त्रेण ग्रावामित्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्रयते । इदं माध्यन्दिनसवनीयप्रेक्षणवाचनादि ।

३७७. ग्रावाणं चर्मणि प्राक्शिरसं निधाय ग्राव्ण उपरि राजानं निरुप्य प्रातः सवनवन्मिमीते । इन्द्राय त्वेति पञ्चभिः पञ्चकृत्वस्तूष्णीम् । एवमेवयोत्सर्गं दशकृत्वोऽभिमानोराजानं सर्वं मिमीते । इदमवशिष्टसोमार्धमानम् ॥

३७८. अद्भिरभ्युक्ष्य ग्रावस्तुते राज्ञ उष्णीषं ददाति । इदं ग्रावस्तुते उष्णीषदानम् ॥

३७९. यजमानः अद्भिरभ्युक्ष्य राजवासोऽध्वर्यवे प्रयच्छति । अध्वर्युः पूर्ववदुपसृजति । सम्प्रयौति । तिरश्चर्मफलके अभिमृशति । यजमानं वृद्धीर्वाचयति । अभिषोतारः प्रातःसवनवत्पर्युपविशन्ति । अध्वर्युः आहरोपसृज, इत्याह । उपर्यर्धे होतृचमसेंशून् परिप्लावयन्ति । प्रागपागित्यादिमन्त्रेण । अंशूश्चर्मणि निधाय होतृचमसस्थाः अपो राज्ञि प्रक्षिप्य राजानं विभज्याकृष्य । इहा३ इहा३ इत्युक्ता यावद्रसनिस्रावणपरिमितमभिषुण्वन्ति । आहरोपसृजेत्यादि । उन्नेता आधवनीयादुदश्चनेन सम्भरणीये उपसृजति । प्रागपागित्यादिसम्भरणीयेंशून् परिप्लावयन्ति । अंशून्निधाय सम्भरणीयजलेन राजानमुपसिच्य विभज्याऽऽकृष्याह । इहा३ इहा३ इहा३ इत्युक्त्वा ग्रावाणमूर्ध्वमुत्क्षिप्य नीचैः पातयन्तीत्यादिक्रीडारूपेणाभिषुण्वन्ति अपरिमितं यावद्रसनिस्रावम् । पुनराहरोपसृजेत्यादि होतृचमसे तूष्णीं अंशून् परिप्लावयन्ति । अभिषुत्य राजानं हस्तेन निष्पीड्य सम्भरणीये राजानं सम्भृत्यान्तरेणेषे उन्नेत्रे प्रयच्छति । उन्नेता आधवनीयापोम्भ्रणान्तरेऽवदीयाऽऽधवनीये पवित्रं वितत्य सम्भरणीमवनयति । एष एकः पर्यायः । अम्भ्रणान्तरस्था आधवनीयापो होतृचमसेऽवनीय श्वात्रास्थेत्यादि । एवं द्वितीयमेवं तृतीयम् । तृतीयपर्यायस्य तृतयेऽभिषवे इहा३ इत्यस्य स्थाने वृहत् वृहत् वृहत् ऋजीषं चर्मणि निधाय सम्मुखान् ग्राव्णः कृत्वा ग्रावमुखे ऋजीषं चतुर्धा कृत्वा व्यपोहति । उद्गातृभ्यः प्राह । सोमोभिषुतः इति । अयं माध्यन्दिनसवनीयाभिषवः ॥

३८०. तैर्द्रोणकलशे निहिते दशापवित्रे वितते। उन्नेतार-

माह । अप्रमत्तः सन्ततमानयोपा॑ंशुग्रहान् ग्रहीष्यामि इति । उक्थ्यग्रहणपर्यन्तं स तथा करोति । अध्वर्युः शुक्रपात्रमादाय धारायां गृह्णाति । अयं वेन०रिहन्ति । उ०शंडा०मि । इति । परिमृज्य सादयति । एष ते योनिर्वीरतां पाहि । इति । तथा मन्थिपात्रे पूर्ववत् । बर्हिषी अन्तर्धाय सक्तुभिः श्रीत्वाऽपोद्धृत्य बर्हिषी परिमृज्य सादयति पूर्ववत् । दक्षिणर्तुपात्रे गृह्णाति । मरु०हुवेम । उप०मरुत्वते०मि, इति । सादयति । एष०निरिन्द्राय त्वा मरुत्वते । उत्तरर्तु पात्रे०ति । इन्द्रम० सुयज्ञाः । उप०मि । इति । परि०यति । एष०त्वते । इति । आग्रयणस्थं सोमं पात्रान्तरेऽवनीय तेनोदञ्चनेन चोपरिष्टाद्दशापवित्रेऽवनीय तिसृणां धाराणामधस्तादाग्रयणं गृह्णाति । पूर्ववत् साधयति । इदं ग्रहेषु माध्यं०नीयसोमग्रहणम् ॥

३८१. द्रोणकलशमुपर्यूर्द्धं कृत्वा पयसा हिरण्येन सक्तुभिः क्रमेण श्रीत्वा परिप्लुपात्रं प्रास्य द्रप्सानुमन्त्रणम् । उन्नेतारमाह । अरिक्तं पूतभृतं कुरु पवमानस्य ग्रहान् गृह्णीष्यामि । इति । उन्नेता पूतभृति पवित्रं वितत्याऽधवनीयाद् द्वौ वा त्रीन्वोदञ्चमानयति । अध्वर्युः । अरिक्तौ पूतभृदाधवनीयौ पयसा सक्तुभिर्घृतेन च श्रीत्वा द्रोणकलशमभिमृशति । उप०सीन्द्राय त्वा, इति । अनेनैव मन्त्रेणाधवनीयं पूतभृतं च । उन्नेतारमाह । उन्ने॰न्युब्जतात् । इति । उन्नेताऽवकाशोपस्थानान्ते तथा करोति । अध्वर्युः अप उपस्पृश्य बर्हिषी आदाय निःसर्पति । उद्गात्रादिषु प्रातःसवनवत्समन्वारब्धेषु आहवनीये स्रुवाहुतिं जुहोति । विश्वेदेवा मरुत०स्याम स्वाहा । इति । यथावेदमितरे । द्रप्साहुती प्रातःसवनवद्यजमानः एतयैव प्रतिप्रस्थाता । अध्वर्युः पूर्ववत्पवमानार्थं सदः सर्पति । इदं माध्यन्दिनपवमानार्थसदःप्रसर्पणम् ॥

३८२. पूर्ववत् बर्हिषी प्रयच्छति। पूर्ववदुपाकरणं जपति पवमानस्य पञ्चम्यामृचि प्रस्तुतायां यजमानं वाचयति। सुपर्णोऽसि०रय, इति। चतुर्होतारं व्याख्याय समाप्ते साग्निसम्प्रैषमाह। अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणाहि पुरोडाशा॑ अलङ्कुरु प्रतिप्रस्थातर्दधिघर्माय दध्याहर। इति। अयं दधिवर्मार्थदध्याहरणप्रैषः॥

३८३. अप उपस्पृश्य। एहि यजमान। तेन सह पूर्वया द्वारा हविर्धानं प्रविश्य समस्तं राजानं प्रातःसवनोक्तमन्त्रेणोपतिष्ठते। ततः प्रातःसवनवदवकाशैरुपतिष्ठेते अध्वर्युयजमानौ। उन्नेता प्रातःसवनवत्पूतभृति राजानमवनीयाधवनीयं न्युब्जति। प्रातःसवनवत् धिष्ण्यव्याघारणं पृष्ठयास्तरणं च। अध्वर्युः दधिचर्मस्यादौ घर्मोक्तां पूर्वां शान्ति पठति। ततो हविर्धानयोर्मध्ये उपविश्य प्रतिप्रस्थात्रा दधिघर्मार्थमाहृतं दध्यवेक्षते। ज्योति०दुग्धम्। इति। इदमाहृतदध्यवेक्षणम्॥

३८४. चमसे बर्हिषी अन्तर्धाय दधि गृह्णाति। यावती०भ्यस्तृतम्। इति। अपोद्धृत्य बर्हिषी दध्यवेक्ष्य मन्त्रं पठति। वाक् च त्वाशृतं कृणु। इति। होतारमाह। होतर्वदस्व यत्ते वाद्यम्। इति। अयं होतृवाद्यप्रैषः॥

३८५. चमसमादाय उपोत्तिष्ठन्नाह। श्रातं हविः। इति। अत्याक्रम्याश्राव्याह। दधि धर्मस्य यज। इति। वषट्कृते जुहोति। यमिन्द्रमा०तेभ्यः स्वाहा। इति। अयं दधिघर्मप्रचारः॥

३८६. अनुवषट्कारे हुत्वा चमसं होत्रे हरति। होत्रध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रग्नीत्प्रस्तोतृयजमानाः क्रमेण परस्परमुपहूय प्राणभक्षं भक्षयन्ति। मयित्य०यामि। इति। यजमानः प्रत्यक्षम्। अयं दधिघर्मभक्षः॥

३८७. निर्णिज्य पात्रं प्रयच्छति। तूष्णीं शाखां मेक्षणं च प्रहृत्योपवेषं निरस्यति। आग्नीध्रः भिन्नपात्र्यां पुरोडाशं पूर्ववत्सवनीयांश्चोद्वास्य खरे सादयति। अध्वर्युः यजमानेन आसन्नाभिमर्शने कृते आग्नेयेन पशुपुरोडाशेन प्रचर्य जुहूपभृतोरुपस्तृणान आह। माध्यन्दिनस्य सवनस्येन्द्राय पुरोडाशानामवदीयमानानामनुब्रू३हि। इति सवनीयायां द्विर्द्विरवद्यति। अभिघारयति। प्रत्यनक्ति। उपभृति पुरोडाशस्यावदाय सवनीयानामवद्यति। द्विरभिघारयति। न प्रत्यनक्ति। प्रथमं जुहूपभृतोरुपस्तीर्य पुरोडाशस्योपभृत्याप्युपस्तीर्य नाभिघार्येष्ट्वा तस्योपरि सवनीयानामवदानं जुह्वामुपस्तरणं वा। माध्यं०डाशान्प्रस्थितान् प्रेष्य इति प्रेष्यति। ततः स्विष्टकृतं हुत्वा प्रातः सवनवद्धोतुरग्रे इडापात्रं निदधाति। अयं माध्यन्दिनसवनीयप्रचारः।

३८८. सर्वेषां सवनीयानां प्रातःसवन एव निर्वापे पशुपुरोडाशेन प्राशित्रान्तेन प्रचर्य माध्यन्दिनीयैः प्रचर्य प्राङायन्नाह। उन्नी० हि होतुश्चमसमनून्नयध्वमुभयतः शुक्रान् कुरुध्वमच्छावाकस्य चमसाध्वर्योऽपि त्वं चमसमुन्नयस्व प्रतिप्रस्थातश्चतुर्भिर्मा शकलैः प्रोक्षिताऽप्रोक्षितैः प्रत्युपलभ्यस्व। इति। अयं माध्यन्दिनीयचमसोन्नयनप्रैषः।

३८९. पूर्ववच्छुक्रामन्थिप्रचारः। सर्वांश्चमसानुन्नयन्ति। आह। माध्यन्दिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्य शुक्रस्य वतो०प्रेष्य। इति। अयं माध्यंदिनीयशुक्रामन्थिप्रैषः।

३९०. नेष्टृचमसहोमानन्तरम् अच्छावाकचमसहोमः। अयंमाध्यंदिनीयप्रस्थितयाज्याप्रचारः।

३९१. षड्ढोत्राः संयाज्याग्रेण होतारमुपविश्याऽयाडग्नोदित्यादि। इडोपह्वानानन्तरं प्राशित्रहरणं तूष्णीमन्तर्वेदि

प्रणीतानिनयनम्। इडोपहूतांश्चमसान् भक्षयन्ति। नेष्टुरनन्तरमच्छावाकः। प्रातःसवनवत्। भक्षेहीति मन्त्रे रुद्रवद्गणस्येति माध्यन्दिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप् छंदस इति यथास्थानमूहः। प्रातःसवनवन्नाराशंससादनं यजमानस्य हविःशेषप्राशनं पत्न्या हविष्यभोजनम्। अध्वर्युः सस्रुत्रामपूर्वाज्यस्थालीं स्रुचं वासस्तस्यान्तिमायां दशायां ग्रथितं हिरण्यशकलं चादाय यजमानमामन्त्र्य चात्वालोत्करयोर्मध्येन प्रविश्य यजमानेन सहोत्तरेणाग्नीध्रीयं सदश्च परीत्य पूर्वद्वारा शालां प्रविश्य शालामुखीयमाज्यं विलाप्योत्पूय स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा ज्ञातिषु समन्वारब्धेषु वाससा सम्प्रच्छन्नेषु वैसर्जनवद्वसनस्यान्तं स्रुगूरोड उपसङ्गृह्य हिरण्यं स्रुग्बिले धारयन् शालामुखीये जुहोति। उदुत्यमित्यृचा। पुनर्गृहीत्वा चित्रमित्यृचा। पुनर्गृहीत्वा। अग्ने नयेत्यृचा आग्नीध्रीये। स्रुग्बिलाद्धिरण्यमुदगृह्णाति। दिवं गच्छ सुवःपत। इति। अयं दक्षिणारम्भकहोम उच्यते।

३९२. पूर्वमेव चात्वालोत्करयोर्मध्येन प्रवेश्य सदो दक्षिणभागे दक्षिणास्थापिता भवन्ति। सदःशालामुखीययोः आग्नीध्रीययोश्चात्वालोत्करयोश्च मध्येनोदीचीं नीत्वा तत्रैकत्र स्थापयति। एतद्दक्षिणानयनमुच्यते।

३९३. ततो यजमानस्ताः प्रदक्षिणं पर्येति। रूपणवो॰ वयः। इति। स्वीयकृष्णाजिनपुच्छेन दक्षिणाभूता गास्त्रासयित्वा विभजति तुथोवो॰ अधिनाके। इति। तत्र वर्गप्रथमानामृत्विजां द्वादश द्वादश द्वितीयानां चतस्रश्चतस्रः। तुरीयाणाम्। तिस्रस्तिस्रः। निष्क्रयस्याप्येवमेव विभागः। इदं दक्षिणाविभजनम्।

३९४. ततः सदसि गच्छति। एतत्ते अग्ने राध॰नयन्तीः

इति। सदसः पुरस्तादासीनमात्रेयं ब्राह्मणं प्रत्येति। ब्राह्मण-मद्य० सुधातु दक्षिणम्। इति। किञ्चित् किञ्चिद्गृहीत्वा तं पृच्छति त्रिः। क आत्रेय इति। स द्विवारं अयमहमिति वदति। तृतीये त्वहमित्येव। यजमानस्तं सम्पूज्य हस्ते तस्मै हिरण्यं ददाति चन्द्रम ँ्ह। इति यथासम्भवं वस्त्रादि च ददाति। आग्नीध्रीयं गत्वाऽग्नीधे हिरण्यं दक्षिणा-भागं ददाति। अग्नीद्यथा भागं दक्षिणां ते ददामि इति। एवं सदसि गत्वा ब्रह्मणे होत्रे उद्गात्रे च। हविर्धाने गत्वाऽध्वर्यवे प्रतिप्रस्थात्रे च। चमसाध्वर्युभ्यस्तु क्रतु-दक्षिणाभिन्नां यथासम्भवं दक्षिणां ददाति। पुनः सदो गत्वा प्रस्तोत्रे मैत्रावरुणाय ब्राह्मणाच्छंसिनेऽच्छावाकाय नेष्ट्रे उन्नेत्रे सुब्रह्मण्याय च दत्त्वा प्रसर्पकेभ्यो विद्याविशेषा-नुरूपां क्रतुदक्षिणाभिन्नां दक्षिणांशं तदीयं ददाति। प्रकृतिवत्सर्वे प्रतिगृह्णन्ति प्रतिग्रहमन्त्रे रुद्राय गा इत्यूहो विशेषः। इदं सौमिक-दक्षिणादानमित्युच्यते।

३९५. अध्वर्युः यजमानमामन्त्र्य तेन सहाग्नीध्रीयं गत्वा चतुर्गृहीतेन स्रुचा आग्नीध्रीये जुहोति। यज्ञपतिमृषय० सृजतु विश्वकर्मा स्वाहा। इति। पुनस्तथैव जुहोति। घोरा ऋषयो०नात्वस्मान् स्वाहा। इति। पुनर्जुहोति। अन्यान् त्सा०-स्वस्तये स्वाहा। इति। ये भक्षयन्तो०विश्वकर्मा स्वाहा। इति। नमः पितृभ्यो०यिष्ट स्वाहा। इति। अयं दक्षिणोत्तरवैश्वकर्मण-होम उच्यते।

३९६. शालामुखीयं गत्वा यजमानेऽन्वारब्धे तथैव जुहोति ये देवा यज्ञहनो०गच्छेम सुकृतो वयं ँ्स्वाहा इति। ये देवा यज्ञमुषो०वयं ँ्स्वाहा इति। तत आग्नी-ध्रीयं गच्छति। आगन्म मित्रावरुणा०रोचने दिवः। इति

तत्र ये देवा इत्यादि होमद्वयं तत्र पृथिव्यामित्यस्य स्थानेऽन्तरिक्षे इत्यूहः । तत आहवनीयसमीपं गच्छति । यास्ते रात्रीः० स्तरतारजाँसि इति तत्रापि ये देवा इति होमद्वयं भवति । मन्त्रे पृथिव्यामित्यस्य स्थाने दिवीत्यूहः । तत आहवनीयमुपतिष्ठते । येनेन्द्राय० आधेह्येनम् । इति । इदं दक्षिणोत्तराङ्गहोमोपस्थानमित्युच्यते ।

३९७. अध्वर्युर्यजमानं प्राञ्चमीक्षयति । विसुवः पश्य व्यन्तरिक्षम् इति सदस्युपवेशयति । यतस्वदस्यैः । इति यजमानो दक्षिणाः समनुदिशति । अस्मद्रात्रा देवत्रा० तन्नः सँस्कृतम् । इति । अयं दक्षिणासमनुदेशः ।

३९८. अध्वर्युः प्राङायन्नाह । इन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहि इति । प्रतिप्रस्थाता मरुत्वतीयौ ग्रहावादाय निष्क्रामति । अध्वर्युर्दक्षिणेन प्रथमं सव्येन द्वितीयं ग्रहमादायोत्तरतस्तिष्ठते प्रतिप्रस्थात्रे द्वितीयं प्रदायाऽऽश्राव्याऽऽह । इन्द्राय मरुत्वते प्रेष्य इति । वषट्कारेऽनुवषट्कारे चोभौ जुहुतः । प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युपात्रे ग्रहस्य संस्रावमवनयति । अयं मरुत्वतीयग्रहद्वयप्रचारः ।

३९९. अध्वर्युस्तमाह । प्रतिप्रस्थातरेतेन पात्रेण तृतीयं मरुत्वतीयं ग्रहं गृहाण इति । प्रतिप्रस्थाता तस्मिन् द्रोणकलशात्परिप्लुपात्रेण गृह्णाति । मरुत्वाँ इन्द्रवृ०प्रदिवः सुतानाम् । उप०मरुत्वते०मि । इति पूर्ववत्सादयति । इदं तृतीयमरुत्वतीयपात्रे सोमग्रहणम् ।

४००. द्विदेवत्यवद्धोमगमने पात्रपरिहरणम् । अध्वर्युर्होत्रे पात्रं प्रदाय तेन भक्षिते तं प्रतिप्रस्थातारं चोपहूय भक्षयति । भक्षणमन्त्रे रुद्रवद्गणस्येति वसुमद्गणस्येत्यस्य स्थाने एवं तावुपहूय प्रतिप्रस्थाता । अध्वर्युः पात्रं निगृह्याऽऽवृ-

त्येडाजपं कृत्वा शस्त्रं प्रतिगीर्यं शस्त्रसमाप्तौ माध्यन्दिनसवने सर्वत्रोक्थं वाचीति वदति । तत्रैव पात्रं निधाय शस्त्रप्रायश्चित्तानि हुत्वा तृतीयं मरुत्वतीयमुपोद्यच्छते । चमसाध्वर्यवो नाराशंसान् । आश्राव्याह । उक्थशा यज सोमस्य । इति वषट्कारेऽनुवषट्कारे च जुहोति । चमसाध्वर्यवश्चमसाननुप्रकम्पयन्ति । अयं मरुत्वतीयगृहप्रचारः ॥

४०१. अध्वर्युः होत्रे पात्रं प्रदाय तेन भक्षिते उक्तमन्त्रेण भक्षयति । होतृचमसं होत्रध्वर्यु प्रतिप्रस्थातारो नराशंसपीतेन भक्षयन्ति । ब्रह्मादयो होतारमुपहूय नराशंसपीतेन स्वस्वचमसम् । आत्मानमभिमृश्याऽऽप्याय्य नाराशंसान् सादयन्ति । इदं माध्यन्दिनसवनीयनाराशंससादनम् ॥

४०२. अध्वर्युः तत्रैव पात्रं निधाय प्राङेत्य शुक्रपात्रमाददान आह । उन्नेतर्यदेमं माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाम्यथोदञ्चं राजानं पूतभृतमभिसंपवयताद्दशाभिर्द्रोणकलशं मृष्ट्वाग्न्युब्जतात् । इति । द्रोणकलशात्परिप्लुपात्रेण शुक्रपात्रे माहेन्द्रं गृह्णाति । महाँ इन्द्रो० वावृधे । उपमहेन्द्राय०मि । इति । परिमृज्य सादयति । एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा । इति । माहेन्द्रग्रहग्रहणम् ॥

४०३. उन्नेता पूतभृति पवित्रं वितत्य द्रोणकलशमवनीय मृष्ट्वा न्युब्जति । अध्वर्युः अप उपस्पृश्य बर्हिषी आदाय वाचंयमः प्रत्यङ्ङुद्द्रुत्य स्तोत्रमुपाकरोति । इदं माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रोपाकरणम् ॥

४०५. समाप्ते साम्नि सम्प्रैषमाह । अभिषोतारोऽभिषुणुतारनीदाशिरं विनयोलूखलमुद्वास्य प्रतिप्रस्थातर्वारुणमेककपालं निर्वप सौम्यस्य विद्धि ॥ अयमभिषवप्रैष उच्यते ॥

४०५. प्रतिप्रस्थातृनेष्ट्रादयोऽभिषोतारश्चर्मणि ग्रावभिः शुष्काभिषवं कुर्वन्ति स्तोत्रसमाप्तिपर्यन्तम् । तथा अग्नीध्रो मुसलेनोलूखलमुच्चैर्वादयति । अध्वर्युः । अग्नीत्सवनीयान्निर्वप । इत्याह । स्तोत्रसमाप्त्यनन्तरं आग्नीध्रः प्रातःसवनवदामिक्षावर्जं सवनीयान्निर्वपति । अध्वर्युः इडाजपं कृत्वा शस्त्रं प्रतिगीर्य प्राङेत्य माहेन्द्रं ग्रहमुद्यच्छते । चमसाध्वर्यवो नाराशंसान् । पूर्ववदाश्रावणाद्यं वषट्कारहोमान्तम् । अयं माहेन्द्रग्रहप्रचारः ॥

४०६. प्रतिप्रस्थाता आग्नेयमतिग्राह्य होष्यन्नवेक्षते । अग्ने तेजस्विन् तेजस्वी०मनुष्येषु कुरु । इति । जुहोति । दीक्षायै च त्वा० ॥ तेजसे जुहोमि स्वाहा । इति । यजमानं वाचयति । तेजोविदसि०तेजोहासीत् । इति । अयमाग्नेयातिग्राह्यग्रहप्रचारः ॥

४०७. नेष्टा ऐन्द्रमादायावेक्षते । इन्द्रोजस्वि०कुरु । इति । जुहोति ब्रह्मणश्च त्वा०स्वाहा । इति वाचयति । ओजो विद०मोजो हासीत् । इति । अयमैन्द्रातिग्राह्यग्रहप्रचारः ॥

४०८. उन्नेता सौर्यमादायावेक्षते । सूर्यभ्राजस्वि०कुरु । इति । जुहोति । वायोश्चत्वा०स्वाहा । इति । वाचयति । सुर्वविदसि० सुवर्हासोत् । इति । अयं सौर्यातिग्राह्यग्रहप्रचारः ॥

४०९. अध्वर्युः अनुवट्षक्रृते पुनर्माहेन्द्रं जुहोति । चमसाध्वर्यवश्चमसाननुप्रकम्पयन्ति । एतत्पात्रं नाराशंसा अतिग्राह्याश्चान्वायन्ति । अध्वर्युः होत्रे पात्रं प्रदाय तेन भक्षिते मन्त्रेणोक्तेन भक्षयति । होतृचमग्रं नराशंसपीतेन त्रयः । ब्रह्मादयो होतारमुपहूय नराशंसपीतेन स्वस्वचम-

सान्। यजमानो ऽध्वर्युमुपहूय आग्नेयं भक्षयति। मयि मेधां मयि० स्तेजो दधातु। इति। तथैवैन्द्रम्। मयि० योन्द्र इन्द्रियं०तु। इति। तथा सौर्यम्। मयि०सूर्यो भ्राजो०तु। इति। इदमतिग्राह्यभक्षणमुच्यते ॥

४१०. आत्मानमभिमृशते। चमसाप्यायनं न भवति। तान् प्रक्षाल्य स्रुचां पश्चात् मैत्रावरुणचमसप्रमुखान् सादयन्ति। अध्वर्युः। प्रतिप्रस्थातरिमे चतुं०पात्रेष्वपि सृज। इति वदति। प्रतिप्रस्थाता ऋतुपात्रे शुक्रपात्रमतिग्राह्यांश्च मार्जालीये प्रक्षाल्य स्वस्थाने सादयति। मैत्रावरुणचमसमित्यादित्रय उक्थ्यपर्यायाः प्रातःसवनवत्। सर्वत्र ग्रहेषु सोमग्रहणे मन्त्रे इन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि। इति। सादनमन्त्रः एष ते योनिरिन्द्राय त्वा। इति। भक्षणमन्त्रे इन्द्रेण पीतस्येति। यजमानेन सह हविर्धानं गत्वा आधवनीयमुत्तानं कृत्वा तस्मिन् सर्वा वसतीवरीरेकधनाश्चावनीय मृष्ट्वा यथास्थानं न्युब्जति। सवनप्रायश्चित्ते अग्निर्मूर्धेत्यस्य स्थाने भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेतेत्यृचा होमः। प्रशास्तःप्रसुहीत्युक्ते यदुक्तं तत् पूर्ववत्। अयं माध्यन्दिनं सवनमित्यारभ्य एतदन्तं कर्म माध्यन्दिनं सवनमित्युच्यते ॥

४११. अथ तृतीयसवनम्। देवीर्द्वारात्रित्याद्युत्तरार्धे क्षणान्तं पूर्ववत्। अध्वर्युः प्राङायन्नाह। अग्नीत्परिश्रपणमाहर प्रतिप्रस्थातराशिरमानय शृतातङ्क्यमादित्यग्रहाय दध्याहरैहि यजमान। इति। अयं तृतीयसवनारम्भकप्रैषः ॥

४१२. यथासम्प्रैषं ते कुर्वन्ति। यजमानेन सह हविर्धानं प्रविश्योपांशुपात्रस्थमंशुं माध्यन्दिनीयऋजीषे प्रक्षिप्य होतृचमसे आधवनीयापोऽवनीय चर्मणि निधाय निग्राभ्यास्थेत्यादिमन्त्रेण यजमानाय दत्त्वा देवस्य त्वेत्यदिमन्त्रेण

कमपि ग्रावाणमादायाऽभिमन्त्र्य श्वात्रास्थेत्यादिमन्त्रेण ऋजीषं होतृचमसीयाभिरुपसृज्य यत्ते सोमेत्यादिमन्त्रेण संप्रयुत्य धिषणेवीड्डू इत्यादिमन्त्रेण चर्मान्तर्हिते फलके अभिमृश्य वृद्धीर्वाचयित्वा आहरोपसृजेत्यादि । उपर्यर्धे होतृचमसे ऋजीषं परिप्लावयति। प्रागपागित्यादिमन्त्रेण। ऋजीषं चर्मणि निधायाध्वर्युरेव यावद्रसनिस्रावमभिषुणोति । आहरोपसृजेत्यादि । एवं द्वितीयमेवं तृतीयम् । निग्राभवर्जं चतुर्थम् । राजानं हस्तेन निष्पीड्य सम्भरणीये सम्भृत्य पूर्ववदुन्नेत्रे प्रयच्छति । उन्नेता पूर्ववदवनयति । एष एकः पर्यायः । एवं द्वितीयमेवं तृतीयम् । पूर्ववद्धोतृचमसेऽवनीय श्वात्रा इत्यादि । ऋजीषं दशापवित्रेण परिवेष्ट्यान्तरेणेषे उन्नेत्रे प्रयच्छति उन्नेता तदाधवनीये विक्षाल्य प्रपीड्यान्तरेणेषे उपरि नीत्वा प्रातःसवनीयऋजीषे निक्षिपति । अयं तृतीयसवनसम्बन्ध्यभिषवः ॥

४१३. अध्वर्युः परिश्रयणीयवासोभ्यां हविर्धानद्वारौ परिश्रित्यादित्यस्थाल्या औपशयपात्रे तस्याः सकाशात्तृतीयांशं गृह्णाति कदाचनस्त०पृच्यते । उप०स्यादित्येभ्य०मि । इति । बर्हिषी अन्तर्धाय शृतातङ्कमानयति । कदाचन प्र०तं दिवि । इय०मि । इति । अपोद्धृत्य बर्हिषी आदित्यस्थाल्या अर्धे गृह्णाति । यज्ञो देवानां०रासत । उप०मि । इति । इदमादित्यग्रहे शृतातङ्कग्रहणम् ।

४१४. उपांशुसवनस्य स्थूलप्रदेशेन ग्रहमालोडयति । विवस्व आदित्यै श्रीणामि । इति । उपांशुसवनमुद्गृह्णाति । तस्य यदि शीघ्रं सोमबिन्दुः प्रस्कन्देद्वर्षुकः पर्जन्यः स्याद्यदि चिरं तर्ह्यवर्षुकः । ग्रहमनासादयन् उपांशुसवनं दशापवित्रेण परिवेष्ट्य यथा सोमस्योर्मिर्भवति तथा पात्रस्याधस्तात् द्विश्चतुर्वा सोमं पातयन्नुद्धन्ति । आसमुद्रादान्तरिक्षा०तिम् । इति । उपांशुसवनं दशापवित्रेण परिमृज्य प्रक्षिप्य द्वारौ विवृत्य बर्हिर्मुष्टिना ग्रहमपिधायोत्तिष्ठन्नाह । आदित्येभ्यः

प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्यो महस्वसरस्य पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्योऽनुब्रूऽहि । इति । अयमादित्यग्रहप्रचारप्रैषः ॥

४१५. अत्याक्रम्पाश्राव्याहो आदित्येभ्यः प्रेष्य । इति । वषट्कृते बर्हिर्मुष्टिमग्नौ प्रक्षिप्यादित्यं जुहोति । नान्वीक्षते । पर्यावृत्तस्य प्रतिप्रस्थाता पात्रमादत्ते । उपवेषनिरसनान्ते प्रतिहर्त्रा पूतभृति पवित्रे वितते उन्नेता आधवनीयात् द्वौ त्रीन्वोदञ्चनान् तस्मिन्नवनयति । अध्वर्युः आग्रयणस्थं सोमं पात्रान्तरेऽवनीय तदादत्ते । प्रतिप्रस्थाता सोपशयामादित्यस्थालीम् । उन्नेत्रा उदञ्चनादिचतुष्टयमुपर्यवनीय चतसृणां धाराणामधस्तादाग्रयणं प्रातःसवनवद्गृहीत्वाऽभिहिङ्कृत्याधिवदनं कृत्वा परिमृज्य सादयति । इदमाग्रयणे तृतीयसवनीयसोमग्रहणम् ॥

४१६. पूतभृतो बिलाद्दशापवित्रमपनीय बर्हिषी अन्तर्धायाग्नीधा विलोडितं सशेषमाशिरं पूतभृत्यवनयति । अन्वारब्धायां पत्न्यां प्रत्यृचं सर्वान्ते वा । ताश्चर्चः अस्मे देवासो वपुषे चिकित्सतेत्यादयश्चतस्रः । ततो बर्हिषी अपोद्धृत्य परिप्लुपात्रं पूतभृति प्रास्य पूर्ववत् द्रप्साननुमन्त्रयते । तत आधवनीयाभिमर्शनादि उन्नेतृप्रैषान्तम् । अध्वर्युर्बर्हिषी आदायोपनिःसृप्य प्रातःसवनवत्समन्वारब्धेष्वाहवनीये स्रुवाहुतिं जुहोति । इदं तृतीयं ँस०नयन्तु स्वाहा । इति । अयं तृतीयसवनीयहोमः ॥

४१७. अध्वर्युर्माध्यन्दिनसवनवत् स्तोत्रमुपाकृत्य पवमानस्य नवम्यां प्रस्तुतायां वाचयति । सधासि०पारय । इति । पञ्चहोतारं व्याख्याय समाप्ते साम्नि सम्प्रैषमाह । अग्नीच्छालाकान् विहर०पशौ संवदस्व । इति । पूर्ववद्धविर्धानं प्रविश्य समस्तसोममुपतिष्ठते । विष्णो त्वन्न इत्यादिना । प्रातःसवनवच्छालाकान्विहृत्य धिष्ण्यव्याघारणं पृष्ठ्यास्तरणं च । अध्वर्युः अग्नीदुत्तरबर्हिरित्यादि अग्नीषोमीयवद्वक्षः परिहरणान्तम् । आग्नीध्रः प्रातःसवनवदामिक्षारहितान् सवनीयान् सादयति । अध्वर्युस्तैः प्रचरति । अयं तृतीयसवनीयप्रचारः ।

४१८. होतृसकाशे इडापात्रं निधाय प्राङानयन्नाह । उन्नीमानेभ्यो०यध्वं तीव्राँ आशीवतः कुरुध्वमुन्नेतः ०य । इति । चमसाध्वर्यवः पूर्ववच्चचमसानुन्नीयं तेषु किंचिंत्किंचिदाशिरमवनीयोत्तरवेद्यां सादयन्ति अध्वर्युर्होतृचमसमादायाऽऽह । तृतीयस्य सवनस्यर्भुमतो विभुवतः प्रभुमतो वाजवतः सवितृवतो वृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतस्तीव्राँ आशीर्वंत इन्द्राय सोमा०ष्य । इति । वषट्कृते जुहोति । श्येनाय पत्वने स्वाहा । इति । अनु वषट्कृते होमः । तृप्यं०स्वाहा । इति । द्विः सर्वांश्चमसान् जुह्वति । अयं तृतीयसवनीयहोतृचमसप्रचारः ।

४१९. अध्वर्युः सम्प्रैषमाह । प्रैतु होतु०त्सकृदाशीर्वत्तो भ्युन्नीयोपावर्त्तध्वम् । इति । यन्ति होत्रादिचमसाः । चमसाध्वर्यवो होत्रकचमसान् सशेषान्पूतभृतोऽभ्युन्नीयोपावर्तन्ते अध्वर्युर्मैत्रावरुणचमसादीन् क्रमेणाऽऽदाय पूर्ववत्प्रस्थितया ज्याभिर्यजति । प्रशास्त्रा वषट्कृते । विष्टं०हा । इति जुहोति । अनुवषट्कृते तृप्यन्तामित्यादिमन्त्रेण षण्णामपि । ब्राह्मणाच्छंसिचमसे । परिधये०हा । इति । पोतृचमसे । ऊर्जे०हा । इति । नेष्टचमसे । पयसे०हा । इति । अच्छावाकचमसे । प्रजा०हा । इति । आग्नीध्रचमसे । ऋतमृ०हा । इति । अयं तृतीयसवनीयप्रस्थितयाज्याप्रचारः ।

४२०. प्रदक्षिणमावृत्य होतुरग्रे उपवेशनादि इडोपहूतचमसभक्षान्तम् । भक्षमन्त्रे आदित्यवद्गणस्येति तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दस इन्द्रपीतस्येत्यूहः । नाराशंसादनान्तरं ब्रह्मादयः सर्वे प्राचीनावीतं कृत्वा स्वस्वचमससमीपे त्रींस्त्रीन्पुरोडाशशकलान्प्रक्षिपन्ति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ होतृचमससमीपे । स्वस्थाने उपविश्यानुमन्त्रयन्ते । अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वम् । इति । अध्वर्युरत्रस्थ एव । इदं सौनिकपुरोडाशशकलदानम् ।

४२१. यजमानो हविःशेषं पत्नी हविष्यं चाश्नाति । अध्वर्युर्हविर्धानात्प्राङायन्नाह । देवाय सवित्रेऽनुब्रू३हि प्रतिप्रस्थातरन्तर्यामपात्रेण

सावित्रमाग्रयणाद्ग्रहं गृहीत्वोपास्व मासीषदः । इति । प्रतिप्रस्थाता तथा गृह्णाति वाम०स्याम । उप०सि देवाय त्वा सवित्रे । इति । हुत्वा सशेषे वैश्वदेवं पूतभृतः परिप्लुवा गृह्णाति । सुश०मि ॥ इति । सदो गत्वा होत्रा समीक्ष्य शस्त्रं प्रतिगृणाति ॥ प्रतिप्रस्थाता । होतुरेकया च दशभिश्चेति श्रुत्वा द्विदेवत्यपात्राणि मार्जालीये प्रक्षाल्य निदधाति । अध्वर्युः प्र्यावा यज्ञैरित्यादियावदाहावं अवसाने ओपामो दैवेति प्रणवे च मदामो दैवेति । तद्राधो अद्येत्यादि यावदाहावम् अवसाने प्रणवे च मदामो दैवेति । शस्त्रान्ते तृतीयसवने उक्‌थं वाचीन्द्रायेत्याह । शस्त्रप्रायश्चित्तान्ते वैश्वदेवअदायाह उक्‌थशायज सोमस्य इति । वषट्कृतेऽनुवषट्कृते च जुहोति । अयं वैश्वदेवग्रहप्रचारः ।

४२२. चमसाननुप्रकम्पयन्ति । एतत्पात्रं नाराशंसा अन्वायन्ति । पूर्ववत् भक्षः । स्रुचां पश्चाच्चमससादनानन्तरं प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं समन्त्रकं वा शालामुखीये निरुप्य सौम्यं चरुं श्रृतमिदानीमभिघार्योद्वास्य सादयति यन्मे अग्न इत्यादिमन्त्रेण यजमानेनाभिमन्त्रितेऽध्वर्युर्होतारं पृच्छति । पर्यक्ष्यसि सोम्याम्३ । न पर्यक्षसी३ । इति । सन्नं सौम्यमागत्य ध्रुवाज्याच्चतुर्गृहीत्वाऽऽश्राव्याह । घृतस्य यज । इति । वषट्कृते जुहोति । पुनरुपस्तीर्य द्विश्चरोरवदायाभिघार्यं न प्रत्यनक्ति । पूर्ववदाश्राव्याह । सौम्यस्य यज । इति । वषट्कृते प्राचीनावीत्याग्नेय्यां जुहोति । अय घृतयाज्यासम्पुटितसौम्यचरुयागः ।

४२३. मेक्षणानुप्रहरणान्ते पुनश्चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽऽह । घृत०जा इति । पूर्ववज्जुहोति । अपर्यागे स्रुवाहुत्याऽभिजुहोति विष्णो त्वं न इत्यृचा । ततश्चरुमध्ये गर्तं कृत्वा प्रभूतमाज्यं लौकिकमानीयोद्गातृव्यतिरिक्ताः स्वशरीरच्छायां तस्मिन्नवेक्षन्ते । यन्मे मनः०मसि । इति । चरुमुद्गातृभ्यो दत्वा प्राङायन्नाह । प्रतिप्रस्थातरुपांशुपात्रेण पात्नीवतमामग्रयणाद्ग्रहं मृही०षदः । इति । प्रतिप्रस्थाता तथा गृह्णाति । उप०सि बृहस्पतिसुतस्यत

इन्दो इन्द्रियावतः पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णाना३इ पत्नीवा:३ । बर्हिषी अन्तर्धाय घृतेन श्रृणाति । अहं पुर०स्नानाम् । इति । इदं पात्नीवतग्रहणम् ।

४२४. बर्हिषी अपोद्धृत्य परिमृज्यानासादितमेवादायाऽऽह अग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीद नेष्टः पत्नीमुदानयोद्गात्रा सङ्ख्याप्याप उपप्रव०मान इति । पूर्वद्वारा हविर्धानं प्रपाद्य यजमानं ध्रुवमुपस्थापयति । भूत०यासम् । इति । चम०र्यवः सर्वेण सोमेन होतृचमसादींश्चमसान् अभ्युन्नीय सादयन्ति । होतृचमसेऽल्पमुन्नयन्ति । अध्वर्युः स्तोत्रोपाकरणादि कृत्वा सप्तहोतारं व्याचष्टे । नेष्टा पत्नीमुद्गात्रा लक्षयित्वा वाचयति । विश्वस्यते०ईडिताः । इति । यदोद्गाता संज्ञां करोति तदा पत्नी ईषद्वस्त्रमपसार्योरुमूलात्पन्नेजनीः स्रावयति । इदं पन्नेजनीजलस्रावणम् ।

४२५ आपोहिष्ठीयशंसनान्तमास्ते । अध्वर्युः स्वादुष्किलायमिति चतस्र उभयतोनोदं प्रतिगृणाति । तदीयाहावे मोदामो दैवोंशोंसामोदैवेति । प्रति०ता तन्तु तन्वन्निति श्रुत्वा ध्रुवं हस्ताभ्यां सुष्टु गृह्णाति । द्यावा०मि । इति । स्थानाच्चालयति इति । विश्वे० यन्तु इति । आहरति दिवि०पार्थिवान् । इति । होतृचमसेऽवनयति । ध्रुवं०रसन् इति । अध्वर्युः पूर्ववद्धोतृचमसमादायाऽऽह । उक्थ०सोमानां इति पूर्ववज्जुहोति । चमसानपि पूर्ववच्चमसभक्षणम् । मन्त्रे अग्निना वैश्वानरेण मरुद्भिरित्यूहः । आहवनीयस्योत्तरतः पूर्ववच्चमससादनम् । आशिरोपवेषनिरसनान्ते अध्वर्युः जुहोति । जनस्य गोपा०शुचिः स्वाहा । इति यन्म आत्मन इत्यादि समानम् । सर्वेषु चमसेषु त्रींस्त्रीन्

दूर्वाग्रन्थीनेकैकं दर्भपिञ्जूलं च प्रयास्तः प्रसुहीति प्रेष्य प्रसर्पतेत्युक्ते सर्वे यथाप्रसृप्तं निःसर्पन्ति । अथ तृतीयसवनमित्यारभ्यैतदन्तं कर्म तृतीयसवनमुच्यते ।

४२६. सङ्कल्पप्रभृति सर्वं कर्म अग्निष्टोम इत्युच्यते ।

समाप्तोयङ्ग्रन्थः शुभम्भूयात् ।

॥ श्री ॥

अथाकारादिक्रमेण पदार्थनामानि ।

य

॥ इति ॥

Our Outstanding Publications